CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

Manuscripts Library

S.D.P.B.

Coll. No. 47

(A)MAHABHASYA;

(B)PRADIPA;

Title (C)PRADIPODYOTA.

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No.: 47 Subject: Grammar

Title: Mahābhāṣya with Pradīpa and Pradīpodyota.

Author: Patañjali, Kaiyaṭa, Nāgoji Bhaṭṭa Scribe: —

Date of the work: — Date of the Ms.: —

Place of the work: Śṛṅgaverapura Place of the Ms.: —

Size: 17·5" by 6·2" Extent: 131

Language: Sanskrit Script: Devanāgarī.

Remarks: Incomplete. Breaks off after the Āhnika 4 of I. i.

म॰भा॰कै॰वि॰३ ॥१॥

॥श्रीगणेशाय नमः॥ श्रीगुरुभ्यो नमः॥ नत्वा सांबशिवं देवीं वागधिष्ठानिकां गुरून्॥ पाणिन्यादिमुनींस्त्रीन् पितरौ च सतीं शिवो॥ नागेशभट्टो नागेशभाषितार्थविचक्षणः। हरिदीक्षितपादा
ब्जसेवनावाप्तसन्मतिः॥ याचकानां कल्पतरोररिकक्षहुताशनात्॥ शृंगवेरपुराधीशाद्रामतो लब्धजीविकः॥ नातिविस्तीर्णमध्यानामपि बोधकृते मया॥ भाष्यप्रदीपव्याख्यानं कुर्वेहं तु यथामति।
भाष्यं व्याचिकीर्षुः शिष्टाचारप्राप्तं मंगलं शिष्यशिक्षायै निबध्नाति सर्वेति। श्लोकानां पंचमश्लोकान्तर्गतेनान्वयः। सर्वाकारत्वं सर्वोपादानकारणत्वात्। मृदादिवत्कार्यातिरिक्तद्रव्य
स्वरूपाभावात् निराकारत्वं कर्तृत्वाद्विश्वाध्यक्षत्वं। सोऽक्षत इति श्रुतेः। अतीन्द्रियत्वं विगतेन्द्रियत्वेन। पश्यत्यचक्षुरित्यादिश्रुतेः सर्वप्रत्यक्षीकरणं तु स्वरूपचैतन्येनैव। इन्द्रियाविषय
त्वेन वातीन्द्रियत्वं। सदसद्रूपता प्रपंचधर्मः। एतच्च स्त्रियामिति सूत्रे वक्ष्यते। तामतीतं तद्भिन्नमित्यर्थः। एवं च स देवेति भावः। नन्वीदृशमस्माभिः कुतो न गृह्यत इत्यत आह। मायये[illegible]मित्यादि।

॥श्रीगणेशाय नमः॥ सर्वाकारं निराकारं विश्वाध्यक्षमतीन्द्रियम्॥ सदसद्रूपतातीतमद्वयं मायया वृतैः॥१॥ ज्ञानलोचनसंप्रेक्ष्यं नारायणमजं विभुम्॥ प्रण
॥म्य परमात्मानं सर्वविद्याविधायिनम्॥२॥ पुरुषाः प्रतिपद्यन्ते देवत्वं यदनुग्रहात्॥ सरस्वतीं च तां नत्वा सर्वविद्याधिदेवताम्॥३॥ पदवाक्यप्रमाण

॥ ॥श्रीगणेशाय नमः॥ ॥श्रीमुनित्रयाय नमः॥ ॥

ज्ञं पारं यातस्य धीमतः॥ गुरोर्महेश्वरस्यापि कृत्वा चरणवंदनम्॥४॥ महाभाष्यार्णवावारपारीणं विवृतिप्लवम्॥ यथागमं विधास्येहं कैयटो जैयटात्मजः ५

मायया वृतैरित्यस्य कृत्यमाह॥ ज्ञानेति। तत्त्वमस्यादिवाक्यजनिताखंडाद्वितीयसच्चिदानन्दब्रह्माकारवृत्तिर्ज्ञानं तदेव लोचनं तेन संप्रेक्ष्यमित्यर्थः। नारायणमित्यादि। सर्वे नरस
मूहास्तदन्तर्यामिणमित्यर्थः। सर्वविद्या वेदरूपास्तद्विधायिनं। वचनसन्दर्भविशेषरूपे ग्रन्थे समुचितत्वाद्वागधिदेवतां नमति। पुरुषा इति। देवत्वं पांडित्यं संप्रदायशुद्धिं द्योतयन् गु
रुं नमति। पदेति। व्याकरणमीमांसातर्काणामित्यर्थः। धीमत इति। ऊहापोहकुशलस्य। महाभाष्येति। व्याख्यातव्यस्येष्ट्यादिकथनेनान्वाख्यानत्वादितरभाष्यवैलक्षण्यं नम
हत्त्वम्। अवारपारयोर्लवं। प्लूयतेऽनेनेति प्लवं सेतुम्। यथागमं। संप्रदायमनतिलंघ्येत्यर्थः। औद्धत्यं परिहरति॥ ॥ ॥

॥१॥

कै॰ त्रिमुनिसंग्रहात्मकव्याकरणस्योच्यमानमिदं प्रयोजनं स्वकृतिमपि गोचरयति स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति विदितिध्येयं प्रयोजनं बुभुत्सा प्रारम्भप्रतिज्ञामाहेत्यर्थः॥३

भाष्येति। मयूरव्यंसकादिरूपकं चेति बोध्यम्। पिशुनत्वं दुष्टत्वं। नन्वेवं कथं प्रवृत्तिरत आह। तथापीति। तत्रत्यसारांश एवात्र निबद्ध इति भावः। शनैरित्यनेनात्यन्तग्रन्थसंकोचात् पंगुवदित्यनेन व्याख्ये
यांशापूरित्यागो व्याख्यानस्याविस्तृतत्वं च बोध्यते। यद्यपि पाणिनिना ब्राह्मणेन निष्कारण इत्यादिश्रुतेः संध्योपासनादिवत् प्रत्यवायपरिहारार्थिनं प्रत्येवोत्तमाधिकारिप्रवृत्तिसंभवात् प्रयोजनं नो
क्तं वार्त्तिककृतापि शास्त्रपूर्वके प्रयोगे धर्म इत्यनेन मध्यमाधिकारिणः परमप्रयोजनं दर्शितं। भगवांस्तु विवरणकारत्वान्मन्दाधिकारिणां प्रवृत्तये प्ररोचकप्रयोजनप्रतिपत्तिश्रवणलाद्यवहितपुरुस्वर्गा
पूर्वादिवनाम्ना साक्षात्प्रयोजनं शब्दस्य तन्निलक्षणं वदतीत्याह। भाष्यकार इति। तत्र शब्दज्ञानरूपे प्रयोजने उक्तविषयोपयुक्त एव शास्त्रजन्यज्ञानविषयत्वेनैव शास्त्रविषयत्वादिति बोध्यं तत्
जिज्ञासुरधिकारी प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः सम्बन्ध इति अर्थादेव लब्धं। ननु कानि [illegible] पुनरित्यादिना प्रयोजनानि वक्ष्यति तेन पौनरुक्त्यमत आह। साक्षादिति। तदेवाह श्रवो

भाष्याब्धिः क्वातिगंभीरः क्वाहं मंदमतिस्ततः॥ छात्राणामुपहास्यत्वं यास्यामि पिशुनात्मनाम्॥६॥ तथापि हरिबद्धेन सारेण ग्रन्थसेतुना॥ क्रममाणः शनैः [illegible]
पारं तस्य प्राप्तास्मि पंगुवत्॥७॥ भाष्यकारो विवरणकारत्वाद्व्याकरणस्य साक्षात्प्रयोजनमाह। अथ शब्दानुशासनमिति। प्रयोजनप्रयोजनानि तु रक्षोहादी
नि पश्चाद्वक्ष्यति स्ववाक्यं व्याख्यातुं तदवयवमथशब्दं तावद्व्याचष्टे। अथेत्ययमिति। इतिशब्दोऽथशब्दस्वरूपे वक्ष्यमाणाय प्रयुक्तः। एवं द्विपदान्तरैः समानाधि स्य॰२

भा॰ १ अथादमंगलार्थः

॥श्रीः॥ अथ शब्दानुशासनम्। अथेत्ययं शब्दोऽधिकारार्थः प्रयुज्यते॥

करणेन सम्बन्धे सत्यथशब्दो व्याख्यातुं शक्यते। स्वरूपे वस्थितस्य सर्वनाम्ना परामृश्यतेऽयमिति। शब्द इति स्वरूपकथनं च विस्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं। अधिकारार्थ इति ॥
अधिकारः प्रस्तावो द्योत्यस्तेना[illegible]स्य प्रयोजनमित्यर्थः। निपातानां च द्योतकत्वं वाक्यप्रदीपे निर्णीतं। अथशब्दस्याधिकारार्थत्वे वाक्यार्थः संपद्यते तं दर्शयति॥

कै॰ अधिकारो न प्रतिपाद्यते न ... आह

...पदार्थज्ञानाभावेनानर्थक्यशंकानिरासाय चेति शेषः। भाष्यत्वादेव च स्ववाक्यव्याख्यानमिति भावः। नन्विति बिनाप्यथशब्दे
जनप्रयोजनानीति। व्याख्यातुमित्यस्य शब्दानुशासनमित्यादिनेति शेषः। तावत्प्रथमं। व्याचष्टेति। ... अथेति शब्दोऽधिकारार्थ इत्युक्ते अथानेनार्थ्यार्थकत्वमप्रमाणमिति भाष्ये लो
धिकारार्थ इत्येवोच्यतामत आह एवं सतीति। पदान्तरैः शब्दपदाधिकारार्थपदप्रयुज्यत इति पदैः। व्याख्यातुमिति। अधिकारार्थत्वेनेति शेषः। अथेति शब्दोऽधिकारार्थ इत्युक्ते अथानेनार्थ्यार्थकत्वमप्रमाणमिति भाष्ये लो
मिति भाष्ये योयमस्मिन् वाक्ये सद्र इत्यर्थः। विस्पष्टेति। नवेतीत्यादावर्थपरतया दर्शनेन तथा भ्रमनिवृत्तये इत्यर्थः। ननु निपातानां द्योतकत्वादभिधेयवाच्यार्थशब्दोऽनुपपन्नोऽत आह। अधिकार इति। प्रस्ताव इति प्रारम्भ इ
त्यर्थः। स्वार्थाद्व्याख्यायमानस्य। अथशब्दः प्रयोजनवाचीति भावः। निपातानां द्योतकत्वमिति। निपातानां द्योतकत्वं चेत्यर्थः। उपसर्गातिरिक्तनिपातानां द्योतकत्वं वाचकत्वं भयस्वीकारस्याव्ययविभक्तौ इतिसूत्रे भा
विस्पष्टत्वात् उपसर्गाणां तु द्योतकत्वमेवेति स्पष्टं गतिर्गता। विस्तरस्तु भाष्ये इति तत्रैव निरूपयिष्यामः। अत एव साक्षात्क्रियते गुरुरित्यादि संगच्छते प्रारंभक्रियाविषयत्वं द्योतकस्यापि अथशब्दस्यान्यार्थनीयमानत्व
ध्यादिवन्मंगलत्वमपीत्युभयार्थमथशब्दः प्रयुज्यते इति फलितं। परे तु तत्र वाचकत्वमेवेत्याहुः। अधिकृतमिति च तदर्थवदिति। भाष्ये प्रयुज्यत इत्यनेन वर्तमाननिर्देशेन सर्वलोकसिद्धमस्याधिकारार्थत्वं तु तत्र ध्यादिवत्सा रि

तानेकादीनामेव सविषयक ... भावः २ कै॰

वाचोभवमि २१३

प्रयुक्तेयेन तन्त्रशास्त्रयोग साधनं प्रजाभावादित्यर्थः ७ — अनीत्यांशं विषयता — कर्मत्वमानसाभीप्सित ५ — नत्वाम अपदे रूढे रेव प्रतीतोपयोजनमाहेतिकथमवत रणमत आह ८

नन्वविवरणे अधिकृतमित्यधिकं वाचकपदाभावाद्योतकतानुपपत्तिरित्यत आह। अनेनेति। उच्यते श्रूयते क्रियते इति। प्रतीयते इति णत्वं वैद्योतकत्वमिति भावः। ननु भावसाधनानुशासनपदस्य शास्त्रपदेन समानाधिकरण्यमनुपपन्नमत आह व्याकरणस्येति अन्वर्थत्व प्रयोजनमभिधानोपपत्तिः अनुशिष्यन्ते असाधुशब्देभ्यो विविच्य ज्ञाप्यन्ते तेनेति करणल्युडन्तेन शास्त्रपदेन सामानाधिकरण्यमिति भावः
१
इदमेव ध्वनयितुं भाष्ये नामपदोपादानं नाममात्रविषयत्वं सूचितम् नन्वाचार्येति प्रश्नस्तु किं लौकिकमात्रविषयं शास्त्रं
दिशास्त्रमधिकृतमुत वैदिकमात्रविषयं प्रतिशाख्यमिती तिरिति। ननु कर्मणि चेति निषेधात्कथं कर्मषष्ठ्या समासो अत आह अत्राचार्यस्येति। उभयप्राप्तावेवाभयप्राप्तिरित्यात्मनेपदीति
स्त्रे भाष्ये स्पष्टं कर्तृकर्मणोरिति षष्ठ्यामपि समासनिषेधः कुतो नेत्यत आह। इत्यतीति स्वस्य स्वार्थकतया कर्मणीत्युच्चार्यविहितषष्ठ्या समासनिषेध इति भावः। शब्दानुशासनमित्यस्य कर्तव्यत्वेनेति शेषः

शब्दानुशासनमिति। अनेकक्रियाविषयस्यापि शब्दानुशासनस्य प्रारभ्यमाणतात्पर्यग्राहकसंविधाने प्रतीयते व्याकरणस्य चेदं मन्वर्थं नाम शब्दानुशासनमिति।
अत्राचार्यस्य कर्तुः प्रयोजनाभावादनुपादानादुभयप्राप्तस्य भावान्नोभयप्राप्तौ कर्मणीत्यनेन षष्ठी। अपितु कर्तृकर्मणोः कृतीत्यनेनेति कर्मणि चेति समासप्रति

॥ शब्दानुशासनं नाम शास्त्रमधिकृतं केषां शब्दानाम्   वेदितव्यं

१।२।८ षेधाप्रसंगादिभ्यप्रश्नश्च नादिवत्समासः शब्दस्य सामान्यशब्दत्वादिना प्रकरणादिना विशेषवस्थानाभावात्तत्रीशब्दकाकवाशितादीनामप्यनुशासनप्रसंग
इति मत्वाह केषामिति। उत्तरपदार्थान्तर्गतस्यापि पूर्वपदार्थस्य बुद्ध्या प्रविभागात्प्रत्यवमर्शः यथा राजपुरुषः तत्पुरुष इति। सिद्धान्तवादी तु व्याकर

विवरणकारत्वाद्व्याख्यानव्यत्वेनेति शेष उचितं इत्यन्ये। शास्त्रत्वं चास्य साधुरूपैकप्रयोजनसंबद्धत्वाद्बोध्यं। सामान्यशब्दत्वादिति। लोकव्यवहारध्वनादपभ्रंशेरं च शब्दशब्दप्रयोगादिति भावः   शिवः
ननु श्री ही नस्त्रोक्षनीत्यादौ सामान्यशब्दस्याप्यपूर्वीयपुविशेषेपु प्रवृत्तिवद्धाचकेसाधौतद्विशेषे वृत्तिर्निर्विषयं नीत्यत आह विनेति। श्रीहि शब्दस्यतु प्रकरणादिविशेषे प्रवृत्तिरिति भावः। वाशितादीनामि
त्यादिनापभ्रंशसंग्रहः उत्तरपदार्थसंस्पृष्टपूर्वपदार्थस्य कथं सर्वनाम्ना परामर्शोतिनाह। उत्तरपदार्थान्तर्गतस्येति। ततः पृथगुपस्थितस्य विषयस्येत्यर्थः। बुद्ध्या। मानस्या यद्वा वाक्यजन्यबुध्या   २
वेदांगत्वादिति तत्त्वं चागमसिद्धं। अनेनतंत्रीशब्दादीनामविषयतास्त्रचिता न च वेदांगत्वाद्वैदिका एव विषयाः स्युः तत्र तत्र भाषायां छंदसीत्यादियुक्तोभियोरपि विषयत्वात्। ननु चिदानंदस्वरूपब्र

प्र३

ह्यातिरिक्तस्य सर्वस्य लोकपदार्थत्वात् वेदस्यापि लोकान्तर्गतत्वाद्भेदेनाभिधानं न युज्यत इत्यत आह वैदिकानामपीति वैदिकानां लौकिकत्वेपीति पारः लेपान्त्विति लौकिकानां यात्रेकर्मण्येव तत्परिहा
रस्तेषां तु सर्वत्रेति भावः। भाष्ये शब्दानामिति भावप्रयोज्यप्रयोजकहृद्व्यवहारस्तत्र प्रयुज्यमानानामित्यर्थः एवं च वेदमात्रान्तर्गतनिकलंनिर्विसोऽगन्नामिल्या इतिरिक्तपरता लौकिकशब्दस्यैवे
त्यव्यवहारादर्शनात् अत एव गौरश्व इत्यादीनां लौकिकोदाहरणत्वसंगतिरिति भावः लोके स्वरानादरात्   वेदे तदादरात्स्वरविशिष्टानां वेदमात्रविषयतामभिप्रेत्य शन्न इत्यादीनां वैदिकोदाह
रणत्वसंगतिरिति भावः लोकपदानामुदाहरणे लोके वेदे वाक्यानामेव तत्वाक्यार्थाशयमाह तत्रेति पदान्तरसमभिव्याहारेण स्वरविशेषाच्च वेदवाक्यानामुदाहरणत्वोक्तिरित्यपि बोध्यं लौकिकवैदिका

णस्य वेदांगत्वात्सामर्थ्याद्विशेषावगतिरिति मत्वाह। लौकिकानामिति। लोके विदितादिति लोकसर्वलोकाभ्यां तञ्जिति तञ्। अथवा नवार्थे अध्यात्मादित्वाट्ठञ् एवं वेदे भवा
वैदिकाः वैदिकानां लौकिकत्वेपि प्राधान्यख्यापनाय पृथगुपादानं यथा ब्राह्मणवशिष्ठायाताः इति वशिष्ठस्य तेषां तु प्राधान्यं य त्वेनापभ्रंशपरिहारात्। अथवा भाषा

लौकिकानां वैदिकानां चेति तत्र लौकिकास्तावत्। गौरश्वः पुरुषो हस्ती शकुनिर्मृगो ब्राह्मण इति वैदिकाः खल्व
पि शन्नो देवीरभिष्टये। इषे त्वोर्जे त्वा अग्निमीळे पुरोहितं अग्न आयाहि वीतय इति। अथ गौरित्यत्र कः शब्दः

ष्ठानामेव लौकिकत्वमिति भेदेन निर्देशः तत्र लोके पदानुपूर्वीनियमाभावात्पदान्येव दर्शयति। गौरश्व इति वेदे त्वानुपूर्वीनियमाद्वाक्यान्युदाहरति। शन्न इति अथ गौरयं
शुक्ल इति शब्दार्थयोरभेदेन लोके व्यवहारदर्शनाच्छब्दस्वरूपनिर्धारणाय पृच्छति। अथेति। गौरिति विज्ञाने प्रतिभासमानेषु वस्तुषु कः शब्द इत्यर्थः॥   ॥

धारणतया पाणिनीयशब्दानुशासनस्यैवात्राधिकृतत्वं न तु शाकटायनादिव्याकरणस्येति तत्त्वाशयं परे भाष्ये लौकिकास्तावदिति तावच्छब्दोनुक्रमे पूर्वं लौकिका उदाह्रियन्ते पश्चाद्वैदिका इत्यर्थः
वैदिकानां प्रधानत्वेपि लौकिकानां पूर्वनिर्देशस्तु इदं रहस्यत्वनार्थं अभेदेनलोकेति। अभेदेनेत्यर्थः शब्दपरत्वाभिप्रायेण स्यगौरिति प्रयोगाभावादिति भावः पुरोवर्तिव्यक्तिं प्रत्यतो वाचकजि
ज्ञासया कोयमिति प्रश्ने अयं गौरयं वर्णः शुक्ल इत्युत्तरस्य लेसन्निहितमुद्दिश्यतादात्म्येन शब्दविधेयता प्रतीतेरिति तात्पर्यं शब्दार्थयोस्तादात्म्यमेव शक्तिः स्पष्टं चेदं पातंजले भाष्ये इदं मंजूषायां   नि३
मस्माभिर्दर्शितं दिसंमततयायुत्या   दिते अत एव जात्यादिव्यक्त्योरिवरामेतिद्धाक्षरं नाममानभंगः पिनाकिन इत्यादौ शब्दार्थयोरपि अभेदेन व्यवहारः अथ गौरिति भाष्ये। अथेत्यस्य पृष्टहेत
इति शेषः किं पृच्छ्यते तदाह गौरित्यत्रेत्यादि कः शब्द इति कः शब्दशब्दाभिधेय इति प्रश्नः। प्रतिभासमानेषु। शब्दजातिव्यक्त्यादिषु   नन्वेवं गुणक्रिययोः शब्दत्वाशंकानुपपन्ना

रत्नो·२

भा·कै·वि नहितेपि गोरिति शब्दजात्यवबोधेभासेनेइतिचेन्न गुणगुणिनोः क्रियाक्रियावतोश्चाभेदे तत्शब्दार्थयोश्च तत्त्वात् तदभिन्नाभिन्नस्येतिन्यायेन तच्छब्दोपपत्तेः यथा परमकारणाभिन्नकार्यकारणकस्य
परमकार्यभेदः। यद्वा गुणसमूहो द्रव्यमिति पक्षे तस्य भाव इति मत्वस्य भाष्यसंमते समूहस्य गोशब्दवाच्यत्वेऽवयवभूतगुणादीनामपि तद्वाच्यत्वमिति शंका बोध्या अनुगोरिति विज्ञान इति सा
मान्यात्मकतदाकारप्रत्यक्षादिज्ञानेपि गुणादीनां सामान्यरूपेण भानमत एव प्रत्यक्षदृष्टेपि अग्रफलादौ रसविशेषादिजिज्ञासेति विशेषजिज्ञासायाः सामान्यज्ञानपूर्वकत्वादित्थं निरूपितं चैतन्मंजूषायां
यत्तदिति समुदायाय इत्यर्थे वर्णने तस्यैव पुनस्त इत्येन स इत्यनेन परामर्शः। युक्तप्रसिद्धो। ननु यदित्यस्य नपुंसकत्वेन तच्छब्देपि नपुंसकलिंगमेवोचितमत आह अहिंगमनेति। सिद्धवत्कीर्तनमुद्देश्यप्रतिपा
३ द्युतया विधेयतया वा कीर्त्तनं प्रतिनिर्देशः यथा शैत्यं हि यत्सा प्रकृतिर्जलस्येत्यादौ स्त्रीलिंगनिर्देशः। तल्लिंगमिति तयोर्लिंगमित्यर्थः भाष्योक्ते हेतुमुपपादयति। भिन्नेन्द्रियेति। सामान्यव्यतिरिक्तत्वे सतिश्च

तान्येव वस्तुनि क्रमेण निर्दिशति किंयत्तदिति। उद्दिश्यमानप्रतिनिर्दिश्यमानयोरेकत्वमापादयन्ति सर्वनामानि पर्यायेण तल्लिंगमुपाददत इति कामचारात्सशब्द इ ६२
तिपुल्लिंगनिर्देशः। नेत्याहेति। भिन्नेन्द्रियग्राह्यत्वान्न द्रव्यं शब्द इति प्रतीतमपि तु द्रव्यमिति यदि तु द्रव्यानुशासनं विवक्षितमभविष्यद्द्रव्यानुशासनमित्य

किंयत्तत्सास्नालांगूलककुदखुरविषाण्यर्थरूपं स शब्दः। नेत्याह द्रव्यं नाम तत्

२ निमिषितं यत्तर्हि इंगितं चेष्टितं स शब्दः। नेत्याह क्रिया नाम सा। यत्तर्हि तत् ॥ ॥

वावक्ष्यत अनेनैव न्यायेन गुणक्रियासामान्यानां निराकृतेपि शब्दत्वे प्रपंचार्थं तच्चोद्यपूर्वकं निराकरोति यत्तर्हीति शेषशब्दार्थे चैषां संभावाच्छब्दत्वमा
शंक्यते परिहारस्तु पूर्ववत्। तत्रेंगितं अभिप्रायस्य सूचकः शरीरस्य व्यापारः चेष्टितं कायपरिस्पंदः। निमिषितमक्षिव्यापारः॥ ॥ ॥

इंद्रियग्राह्यत्वं हि शब्दलक्षणमिति भावः। यदि च द्रव्यमिति। यदि द्रव्यं शब्दः स्यात्तर्हि अभिधेयं स्यादित्यर्थः तथाहि सति द्रव्यादीनां तं शांतेर निरूपितत्वात्तस्य वैयर्थ्यापत्तिरित्यपि बोध्यं तत्र द्रव्यस्य क्रियाद्या
श्रयत्वात्पूर्वमुक्तिः क्रियागुणौ च जात्याश्रयाविति तयोस्ततः पूर्वमुक्तिः वैशेषिकसिद्धगुणानामपि संयोगविभागादीनां क्रियात्वे ध्वनयितुं गुणात्प्राक् क्रियोक्तिरिति ध्येयं। यत्तर्हि शुक्ल इत्यादौ
गुणस्य शब्दत्वशंकापरवाक्ये इति शब्देन प्रकारार्थेन सुरभ्यादिभेदं भिन्नगंधादि लिंगसंख्यादिरूप गुणसंग्रह इति न न्यूनता ननु शब्दस्यापि गुणत्वात् गुणो नाम स इत्युत्तरमसंगतं तस्य द्रव्यत्वे द्रव्यं
नाम तदित्युत्तरासंगतिरिति चेन्न। उक्तद्रव्यस्थितो [illegible] गुणो नाम स इत्यस्मात्र ग्राह्यत्वादेव क्रियादीनां शब्दत्वे निरस्ते किमुत्तरग्रंथेनेत्यत आह। अनेनैवेति शेषशब्दार्थे चैषां संभवादिति अनेनेदं स
भवानेन तदभिन्नाभि[illegible]न्नस्य तदभिन्नत्वमिति न्यायेन शब्दत्वाशंका तेषामिति भावः यद्वा शेषशब्दार्थे गुणसमूहे समूहितया एषां संभवादित्यर्थः शरीरव्यापारो रोमांचादिः॥ ॥ २

एकत्वमिति। अनेकसमवेतत्वस्यापि उपलक्षणं। नित्यत्वेन संयोगनिरासः एकत्वेन प्रत्यभिज्ञा प्रत्यक्षरूपं प्रमाणं दर्शितं भवत्शब्द प्रयोगानुपपत्तिं परिहरति। सत्ताख्यमिति। एवं दिवृक्षवदात्त्व इत्या
द्यापत्तेः सामान्यश्रुतेः सर्वसामान्यविषयत्वेन प्रवृत्तायाः संकोचे कारणाभावाच्च उपमाकथनस्य प्रकृतेनुपयोगाच्चाध्याहारे गौरवाच्च नेदं युक्तं किंतु स्वरूपवाची मः हृडिसंज्ञासूत्रस्थभाष्यप्रयो
गस्य प्रमाणं भवत इत्यस्य स्वयं करिष्यमाणव्याख्यानरीत्यास्यापि व्याख्यानसंभवात पितं भवत इत्यत्राप्यन्यत्रान्यशब्दप्रयोगः साहस्यपर इति सादृश्यप्रतीतिर्न तस्य सादृश्यवाचकत्वे मान
मस्तीति दिक्। सोऽप्याह आकृतिर्जातिः संस्थानं च आक्रियते व्यवच्छिद्यते स्वाश्रयो नयेति व्युत्पत्तिरिति भावः जातिमात्रपरत्वे जात्याकृतिव्यक्तयः पदार्थ इति सूत्रेण तस्यापि पदार्थत्वबोधनात्तत्त्वथा
शुक्लो नील इति द्रव्यस्य प्रागुपन्यासात् गुणमात्राभिधायिनोत्र शुक्लादयो द्रष्टव्याः भिन्नेष्वभिन्नमित्यनेन सामान्यस्य एकत्वं कथ्यते। छिन्नेष्वछिन्नमि

शुक्लो नीलः कपिलः कपोत इति स शब्दः। नेत्याह। गुणो नाम सः। यत्तर्हि तत् भिन्नेष्वभिन्नं
छिन्नेष्वछिन्नं सामान्यभूतं स शब्दः। नेत्याह आकृतिर्नाम सा। कस्तर्हि शब्दः ॥ ॥

त्यनेन तु नित्यत्वं सामान्यभूतमिति। सत्ताख्यं महासामान्यं गोत्वादेः सामान्यविशेषस्योपमानं निर्दिष्टं सामान्यमिव सामान्यभूतं भूतशब्द ॥
उपमार्थे यथा पितृभूत इति द्रव्यादिषु निरस्तेषु पृच्छति कस्तर्हीति। ॥ ॥

दोतज्ञानाच्च तस्य शब्दत्वाशंका तत्समाधानाभावेन न्यूनता स्यात् सिद्धे शब्दार्थेति वार्त्तिकव्याख्याने भाष्ये तस्यापि पदार्थत्वं नित्यत्वं च कैयटो वक्ष्यति तदभिन्नाभिन्न
स्य तदभिन्नत्वमिति न्यायस्तु यत्र स्वाभिन्नद्वारकः स्वस्वरूपानुगमस्तद्विषयः यथा परमकारणाकार्योपादानके परमकारणाभेदः अत एव सुखदुःखयोर्नैक्यं नापि कुंड
लकटकयोस्तत्कुंडलारम्भकस्वर्णावयवानुगमस्य कटकेनावात् एवं गुणसमूहस्यानुद्भूतावयवभेदस्य वाच्यत्वेपि समूहिणां तद्रूपेणावाच्यत्वान्न तेषां शब्दत्वाशं ॥
केति भावः पृच्छतीति प्रश्नविषयविशेषांतराभावात्सामान्यरूपेण पृच्छतीत्यर्थः॥

भा॰ कै॰ वि॰

४ भाष्य उच्चारितेनेति शारीरमारुताभिहतकंठादिस्थानैरवयवद्वाराभिव्यक्तेनेत्यर्थः अत्र विषाणान्तैरवयवैर्गुणादयोप्युपलक्ष्यन्ते। संप्रत्ययो ज्ञानं ननु प्रत्या यकशब्दस्य वर्णसमूहरूपतयायेन
त्येकवचनमयुक्तं नचवनमितिवत्समूहाभिप्रायं तत। समूहस्य स्थिरस्य निरूपयितुमशक्यत्वादत आह वैयाकरणैरिति। वर्णव्यतिरिक्तपदानभ्युपगमे एकैकस्य वर्णस्य वा वाचकत्वं समुदा
यस्य वा। आद्ये त्वाह वर्णानां प्रत्येकमिति द्वितीयमन्त्यं दूषयति। आनर्थक्यं तु प्रत्येकमिति। प्रत्येकमानर्थक्ये तु समुदायस्य वाचकत्वमुपपद्यतं तु नयुक्तमिति शेषः यतस्तत्र नयद्वयं उत्पन्नाभि
व्यज्यमानसमुदायस्याभिव्यज्यमानसमुदायस्य वा वाचकत्वमिति तत्राद्यं दूषयति। उत्पत्तिपक्षे इति उत्पत्त्यभावादित्यस्य समुदायाभावादित्यनेनान्वयः द्वितीयं दूषयति। अभिव्यक्तीति। उत्पन्ना
भिव्यक्तध्वस्तत्वादित्यर्थः ननु पक्षद्वयेपि पूर्वपूर्ववर्णानुभवजसंस्कारसहकृतान्त्यवर्णानुभवहेतुकैकस्मृत्युपारूढानां वाचकत्वमस्त्वत आह एकस्मृतीति ननु तस्य नित्यत्वे सर्वदार्थप्रतीति

उत्तरमाह। येनोच्चारितेनेति वैयाकरणैर्वर्णव्यतिरिक्तस्य पदस्य वाक्यस्य वा वाचकत्वमिष्टमिति। वर्णानां प्रत्येकं वाचकत्वे द्वितीयादिवर्णोच्चारणानर्थक्य
प्रसंगादानर्थक्ये तु प्रत्येकमुत्पत्तिपक्षे यौगपद्येनोत्पत्त्यभावात्। अभिव्यक्तिपक्षे तु। क्रमेणैवाभिव्यक्तानां समुदायाभावादेकस्मृत्युपारूढानां च वाचक

येनोच्चारितेनसास्नालांगूलककुदखुरविषाणिनांसंप्रत्ययोभवतिसशब्दः

त्वे संस्कारसहकृत्यादावर्थप्रतीत्यविशेषप्रसंगात्तद्व्यतिरिक्तः स्फोटो नादाभिव्यंग्यो वाचको विस्तरेण वाक्यपदीये व्यवस्थापितः उच्चारितेन प्रकाशितेनेत्यर्थः

प्रसंगोत आह। नादेति। नादो वर्णः ननु येन क्रमेणानुभूता वर्णास्तेनैव क्रमेणैकस्मृत्युपारूढानां वाचकत्वेन नार्थप्रतीत्यविशेषप्रसंगोऽन्यथा त्वयापि वर्णानां स्फोटव्यंजकत्वाभ्युपगमा ४
त। कथं पूर्वोक्तदोषान्निस्तारस्तवापीत्यत आह। विस्तरेणेति। इदमेकं पदमेकं वाक्यमिति प्रत्ययः स्फोटसत्त्वे तदेकत्वे च प्रमाणं अनुभवक्रमेणैव स्मरणमित्यूर्ध्वं दृढप्रमाणाभावाच्च क्रमेण
नुभूतानां युक्तमेणाविस्मरणादर्शनात्। मम तु यथा पटे नानारंजकद्रव्याहितनानावर्णोपरागः क्रमेणानेकस्मिन्नुच्चारणक्रमेण क्रमवानेवमत नेद्रूपस्वरूपानुरागः स च स्थिरः स्त
स्य चमनसा ग्रहणमिति न दोषः तत्र येनेत्येकवचनं विषाणिनामिति बहुवचनेन नचानेकोच्चारणविषयगोरित्येकत्वं स्वरचितं एवं च तेनैव दृष्टान्तेन घटपटादिबोधकसाधारणयन
वाचकस्यैकत्वं संरचितं भेदप्रत्ययस्तौपाधिकइत्याद्यस्मत्कृतमंजूषायांशक्तिवादे द्रष्टव्यं। नन्वेवं तस्य ताल्वोष्ठपुटव्यापारविषयत्वाभावादुच्चारितेनेत्ययुक्तमत आह प्रकाशितेनेति। अभिव्यंजकैरिति शेषः।

भाष्य। अथवा प्रतीतपदार्थक इति। लोके व्यवहर्तृषु पदार्थबोधकत्वेन प्रसिद्धः श्रोत्रेंद्रियग्राह्यत्वाद्गुणरूपध्वनिसमूह एव शब्द इत्यर्थः तस्यार्थबोधकतया विचारितरमणीयस्यैव लोके सिद्धत्वादृशस्यै
वशास्त्रेणान्वाख्यानमितितात्पर्यं तदाह अन्यत्रेति संग्रहादौ तत्परस्तत्रभाष्ये चेत्यर्थः ध्वनिपदेनात्र वैखरीस्फोटपदेनाभिव्यंजकत्वादिको मध्यमावस्थान्तरः शब्द उच्यते कथमस्येति कुर्वन्नित्यस्य वर्तमानार्थत्वादि

अथवेति अन्यत्र ध्वनिस्फोटयोर्भेदेन व्यवस्थापितत्वादिहाभेदेनापि व्यवहारे न दोषाद्व्यादयानशब्दशास्त्वाव्यादित्यत्र तात्पर्यं। ध्वनिं कुर्वन्निति विधिनिषेधयोरप्रवृत्तविषयत्वात्कथमस्येति भिः संबंधं उच्य

अथवाप्रतीतपदार्थकोलोकेध्वनिःशब्दइत्युच्यतेतद्यथाशब्दंकुरुमाशब्दंकार्षीःशब्दकार्ययंमाणवकइति।ध्वनिंकुर्वन्नेवमुच्यते।

तस्माध्वनिःशब्दः।कानिपुनःशब्दानुशासनस्यप्रयोजनानि।रक्षोहागमलघ्वसन्देहाःप्रयोजनम्।[redacted]

नेशब्दं कुर्वन्नपि शब्दं कुर्वित्युच्यते विरामार्थं कार्यान्निवृत्त्ये तथा चानभिमतशब्दश्रवणदुःखितेनोच्यते माशब्दं कार्षीरिति कानि पुनरिति किं संध्योपासनवद्व्याकरणाध्ययनं नित्यं कर्माथ काम्यमिति प्रश्नः

त्यर्थः भाष्ये कानि पुनः शब्दानुशासनस्येति शब्दज्ञानफलव्याकरणाध्ययनस्येत्यर्थः तदाह किंसंध्येति। शब्दज्ञानद्वारा अध्ययनस्य तज्ज्ञानप्राप्तप्रत्यवायपरिहारः फलं उत नेति रिक्तमपि किंचिदिति प्रश्नाशय इत्य
र्थः प्रयोजनशब्दः करणव्युत्पत्त्या प्रयोजकपरोपि तेन व्याकरणाध्ययनस्य प्रयोजकं किंचिदस्ति न वेत्यपि प्रश्नो बोध्यः अत एवोत्तरे आगमपदोपादानं नपुंसकमनपुंसकेनेत्येकशेषः अत्रैकवद्भावस्य वैकल्पिकत्वात्पक्षे बहुवचन
मुत्तरे एकवचनं बोध्यम्

श्रेयो

एवं च प्रत्यवायपरिहाररूपफलानतिरिक्तफलकत्वं नित्यत्वं प्रत्यवायपरिहारतदतिरिक्तोभयफलकत्वं च काम्यत्वमिति भावः २

पुरुषार्थो धर्ममोक्षश्च ननु शिष्याचार्यसंबंध एवमहान्वेदरक्षाहेतुः किं व्याकरणेनेत्यत आह। लोक इति। आम्यदिति। भ्रमेण पाठांतरं कल्पयेदित्यर्थः। न चाचार्यवचनात् भ्रमनिवृत्तिः भ्रंशशंकया नैव विश्वा
सात्। वेदार्थावगमद्वारापि व्याकरणं पुरुषार्थसाधनमित्याह वेदार्थं चेति। एवं च वेदार्थज्ञानपूर्वकं यद्यत्कर्म तत्तदिहितकर्मानुष्ठानेन स्वर्गसुखं उपनिषदर्थज्ञानेन वक्ष्यमाणरीत्या वा मोक्षश्च

पारंपर्येण पुरुषार्थसाधनतामस्याह। रक्षेति। लोके लोपाद्युद्दृष्टं वेदे दृष्ट्वा भ्राम्येद् वैयाकरणो वैयाकरणस्तु न भ्राम्यति वेदार्थं चाध्यवस्यति
तत्र लो पागमयोरुदाहरणं देवा अदुह्र इति। दुहेर्लङ्। झस्यादादेशे कृते लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः बहुलं छंदसीति रुट् सिध्यति

रक्षार्थं वेदानामध्येयं व्याकरणं लोपागमवर्णविकारज्ञो हि सम्यग्वेदान्परिपालयिष्यतीति

रूपमेतत्। वर्णविकारो यथा उद्ग्राभं च निग्राभं चेति। हग्रहोर्भश्छन्दसि हस्येति वक्तव्यमिति हस्य भकारः उदियहइत्यत्र उद्ग्राभ निग्रा
भौ च छंदसीति सूत्रद्वयमननिपातनयोरिति वचनादुन्निपूर्वात् ग्रहेर्घञ्॥ ॥ ॥

पुरुषार्थो व्याकरणाध्ययनस्य फलमिति भावः। विकार इति। लोपस्तु न विकार इति हृष्यग्राणि तः भावरूपत्वादेशो विकारः। हग्रहोर्भ इति। इदं च ग्रभृणामीत्याद्यर्थमावश्यकं। एतेनोद्ग्राभनिग्राभौ चेत्यनेनैव भ
स्यापि सिद्धत्वात् गतार्थं इत्याद्याक्षिप्त्यइति परास्तं। अन्यार्थमावश्यकेन तेनैव भस्य सिद्धो न दंशो निपातनाश्रयणं वैयर्थ्यात् निपूर्वात् ग्रहेर्घञ् विधायको भावादाह। उत्तग्राभनिग्राभौ चेति॥ ॥

निष्कारणमिति। कारणं दृष्टः फलपरः। ननु नित्यत्वेपि प्रत्यवायपरिहाररूपफलमस्त्येवेत्यत आह। दृष्टमिति। अध्ययनादि निष्कारणमनपेक्ष्य तं विषयेष्वारोप्य निष्कारणो वेद इति प्रयोगः। आगमपदेन स्मृ
तिः। स्मृतावपि जननमेजयाद्युपाख्यानवत्योरुपीय व्याकरणस्यापि नित्यताबोधनमुपपद्यते। यद्यपि तेन प्रोक्तमिति सूत्रोक्तभाष्यरीत्या वेदार्थवद्व्याकरणार्थोपि अनादिस्वरूपनित्यतावानिति स्मृत्या तस्य नित्य
त्वबोधनमिति बोध्यं। धर्मत्वं च वेदस्य पुरुषप्रयत्नसाध्यतया धर्मत्वेनाभिमतो अध्ययनज्ञानकर्मत्वेनोपचारिकमित्याहुः षडंगः। शिक्षा कल्पव्याकरणनिरुक्तछन्दोज्योतिषांगसहितः वेदः स्वशाखा
रूपः अध्येय इत्यतः प्रेरणाविषयाध्ययनकर्मेति बोधः यद्यपि तेन प्रोक्तमिति सूत्रभाष्ये वक्ष्यमाणया रीत्या वेदत्वं शाश्वतदर्थाभ्यां निष्टत्वापि ज्ञेय इत्यस्य सम्यगर्थबोधपर्यवसाय्यध्ययनेकार्यमित्य
र्थमत एव समानमीहमानानामधीयानानां च केचिदर्थयुज्यंते केचिन्नेति वक्ष्यति भाष्यकृत् अध्ययनतज्ज्ञानयोश्च समुच्चयः अनेनात्र द्वयोरप्यधर्मत्वं स्वयति। स्मृत्या मिलितस्यैव धर्मत्वबोधनात् ति

निष्कारण इति। दृष्टं कारणमनपेक्ष्येत्यर्थः प्रधानं चेति। पदपदार्थावगमस्य व्याकर

ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडंगो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्चेति। प्रधानं च षट्स्वंगेषु व्याकरणं। प्रधाने च कृतो यत्नः फलवान्भवति।

णनिमित्तत्वात्तन्मूलत्वाच्च वाक्यवाक्यार्थविसायस्येति भावः॥ ॥ ॥

याचव्यासः। वेदार्थज्ञो जपं जज्ञात्तथैवाध्ययनं द्विजः॥ कुर्वन्स्वर्गमवाप्नोति नरकं तु विपर्यये इति॥ जपपदं मन्त्रसाध्यकर्ममात्रोपलक्षणं। ध्याधातोश्च ज्ञानानुकूलो मनःप्रणिधानविषयेंद्रि
यसंयोगसंपादनादिरूपो व्यापारोर्थस्तस्यैवात्र विधेयत्वं तेन ज्ञानस्याविधेयत्वादिविं चित्यमित्यपास्तं। न नु गुणानां परस्परं संबंधाभावात् षडंगेषु प्रधानमित्ययुक्तमेवं च मतत्राह यदेति। एवं च वेदा
र्थज्ञाने व्याकरणं प्रधानं करणमिति भावः। भाष्ये प्रधाने कृतो यत्न इति। प्रधानविषयनिषयनिवृत्त इत्यर्थः अन्यथा यत्नविषयकृतरसंभवादसंगतिः स्पष्टैव फलवानित्यत्र फलपदेन वाक्यार्था
वगमो विवक्षितः। एतच्छास्त्रं च पदपदार्थावगमद्वारा वाक्यार्थावगमोपयोगीति बोध्यं एवं च व्याकरणाध्ययनप्रयुक्तस्य वेदार्थज्ञानप्रयुक्तस्य च प्रत्यवायस्य परिहारकतयाऽस्य नित्यत्वमिति बोध्यं

भाष्ये खल्वपीति निपातसमुदायो निश्चयार्थः। ऊहः खल्वपीत्यस्य प्रयोजनमिति शेषः। ननु यत्र प्रकरणे ये मन्त्राः पठितास्तत्र तेषां तथैव प्रयोग इष्ट इति नोहेन प्रयोजनमित्याशंक्य प्रकृतावूहाभावेपि विकृतावूह इति दर्शयि
तुं प्रकृतिशब्दार्थमाह। इहेति। यस्मिन्नाग्नेयादौ यागान्तरेण सौर्यादिना प्रकृतिविकृत्यवगमस्य द्विदेवत्यत्वैकदेवत्यत्वादिसाम्येन बाध्यः अन्यत्र पठितमन्त्राणां कथमन्यत्र गमनमत आह प्रकृतिवदिति। यथा
सोपकारा प्रकृतिरनुष्ठीयते तथा विकृतिरपीति तदर्थः। तदनेनोपकाराति देशात् तत्तद्भावेनुपदार्थाश्चीयन्ति दिश्यन्ते इति कर्तव्यतायाम्भावनायास्सा कांक्षत्वादेतन्मूलकमेव प्रकृतिवदितीति मीमांसकसरणिः। प्रदा
र्थनिर्गतास्वमन्त्रा तत्र अग्निसंबन्धे निर्वापप्रकाशकमन्त्रस्याग्निपदस्य सूर्यसंबन्धिनिर्वापप्रकाशनासमर्थत्वात्तदपहाय तत्स्थाने सूर्यायेत्यूह्यमित्याह। तत्राग्निरिति मन्त्र कल्प्यतेइतियद्यप्यूहेन मन्त्रत्वं न याप्येक २२

ऊहः खल्वपीति। इहास्मिन्यागे इति कर्तव्यतोपदिष्टा यागान्तरेणोपजीव्यते सा प्रकृतिः येन चोपजीव्यते सा विकृतिः प्रकृतिवद्विकृतिः कर्तव्येति मीमां
सकैर्व्यवस्थापितन्यायप्रकृतिप्रत्ययादिनाम्ऊहं वैयाकरणः सम्यक् जानातीति तत्राग्नेर्मन्त्रोस्ति अग्नये त्वा जुष्टं निर्वपामीति तत्र सौर्यं चरुं निर्व

ऊहः खल्वपि। न सर्वैर्लिंगैर्न च सर्वाभिर्विभक्तिभिर्वेदे मन्त्रा निगदिताः। ते चावश्यं यज्ञगतेन पुरुषेण यथायथं विपरि
णमयितव्याः। तान्नावैयाकरणः शक्नोति यथायथं विपरिणमयितुम्। तस्मादध्येयं व्याकरणम्। आगमः खल्वपि।

पेद्ब्रह्मवर्चसकाम इति सौर्ये चरौ मन्त्रः कल्प्यते सूर्याय त्वा जुष्टं निर्वपामीति विस्तरेण तु नन्दहरिणा प्रदर्शितिरूहः॥ आगम इति॥
आगमः प्रयोजकः प्रवर्त्तको नित्यकर्मतां व्याकरणाध्ययनस्य दर्शयति। प्रयोजनशब्देन फलम्प्रयोजकश्चोच्यते॥ ॥श्री॥ ॥

देशस्योहेपि अनेकपदसमुदाये मन्त्रत्वप्रत्यभिज्ञानात् घटिते समुदाये मन्त्रत्वव्यवहारः कर्मणः सांगत्वं चेति बोध्यं सोयं प्रकृत्यूहः अन्ये प्यूह्याः ऊहज्ञस्य हि आर्त्विज्यलाभेन द्रव्यप्राप्तिद्वारा
ऐहिकसुखसिद्धिः फलमिति बोध्यम्। भाष्ये लिंगपदं च प्रकृत्यादेरुपलक्षणं। यथायथमिति। अर्थप्रकाशनसामर्थ्यानतिलंघनेनेत्यर्थः। ननु वक्ष्यमाणागमस्य न व्याकरणफलत्वमत आह। प्र
वर्तक इति। नित्यकर्मतामिति। एतेन नित्यकाम्यता व्याकरणाध्ययनस्येत्युक्तं। नित्यत्वं चाध्ययनज्ञेयपदार्थविशेषणीभूताध्ययनज्ञानयोर्बोध्यं अत्र ब्राह्मणेनेत्युक्तेरन्यस्यैवमध्ययनं काम्यमेवेति सूचयतीति कश्चि
त्

अवश्यमित्यनेन विवक्षितं दर्शयति। अध्यापनमिति। लाघवं च प्रतिपदपाठापेक्षया प्रकृत्यादिविभागेनान्वाख्यानस्य विवक्षितं। नन्वसंदेहः संदेहाभावः स च जात्यन्ताभावस्तस्य नित्यत्वात् न च ध्वंसः तत्तद्विषयक
व्याकरणज्ञानवतः संदेहस्यैवाभावेन तदसंभवात्। यस्त्वधीतव्याकरणस्यापि क्वचित्संदेहः स तद्विषयकवैयाकरणत्वाभाववानेव वेदानार्थेति तत्र प्रत्ययोत आह प्रागभाव इति। तत्परिपालनं च शास्त्राध्य
यनफलं। ननु स्वरूपेणास्याजन्यत्वात्। तत्पालनं च प्रतियोगिजनकत्वात् कारणविध्वंसनं प्रागभावस्य प्रतियोगिजन्मनाश्यत्वात् इति बोध्यं। भाष्ये याज्ञिकाः पठन्तीति। यज्ञकांडभवा वैदिकाः शिष्टा याज्ञिका

लघ्वर्थमिति। लाघवेन शब्दज्ञानमस्य प्रयोजनम्। ब्राह्मणेनेति। अध्ययनं ब्राह्मण वृत्तिः न चाशब्दसंज्ञां समुपश्लिष्यन्ति शिष्या इति लाघवेन शब्दज्ञानमस्य प्रयोजनम्। असं

लघ्वर्थं चाध्येयं व्याकरणं। ब्राह्मणेनावश्यं शब्दा ज्ञेया इति। न चान्तरेण व्याकरणं लघुनोपायेन शब्दाः श
क्या विज्ञातुं। असन्देहार्थं चाध्येयं व्याकरणं। याज्ञिकाः पठन्ति। स्थूलपृषतीमाग्निवारुणीमनड्वाहीमा
लभेतेति। तस्यां संदेहः स्थूला चासौ पृषती च स्थूलपृषती स्थूलानि पृषन्ति यस्याः सा स्थूलपृषतीति
तां नावैयाकरणः स्वरतोध्यवस्यति यदि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ततो बहुव्रीहिः अथ समासान्तोदात्तत्वं ततस्तत्पुरुष इति॥

देहार्थमिति संदेहस्य प्रागभावोन्त्र वेदितव्यो न तु प्रध्वंसाभावः नहि वैयाकरणस्य संशय उत्पद्य विनश्यतीन तस्यैव तु तदुत्पादानात्। स्वरत इति पूर्वपदप्रकृतिस्वराद्बहुव्रीहिरित्यर्थावसाय इत्यर्थः।

स्ते पठन्तीत्यर्थः कृषिः पठतिस्म लोत आवाण इतिवत्प्रयोगः तन्मन्त्रविदः। सन्देहे भाष्य एव प्रयोगः तां। अनड्वाही। कस्तर्हि निश्चयस्तत्राह। पूर्वपदेति। ननु श्लेषत्वादीनां बहुत्वाद्बहूनामनुग्रहो न्याय्य इति प्रथमतोभिधानं
युक्तमत आह। मुख्यानीति। प्रधानत्वादेव तेषां प्रथमतोभिधानमिति भावः तेषां प्रधानत्वं च पदपदार्थज्ञानाधीनत्वेनांतरंगत्वात् वक्ष्यमाणानां च बहिरंगशब्दापशब्दप्रयोगविधिनिषेधविषयत्वादानुषंगिकत्वं बोध्यम्। ननु
भूयइत्येकवचनमनुपपन्नं प्रयोजनानीत्यनेन सामानाधिकरण्यादत आह पुनरिति॥

भा॰ कै॰ वि॰ इमानि चेति चः समुच्चये। भाष्ये प्रयोजनानीति प्रवर्तकानि फलानीति चेत्यर्थः। तत्र वक्ष्यमाणवाक्यानि प्रवर्तकानि। तद्बोध्यानि फलानीति विवेकः। ननु रक्षादिभिः सहैवैतानि कुतो न पठितानीत्यत आह। आनुषंगिकत्वादिति। एषामानुषंगिकत्वेन तेषां प्रधानत्वं बोधयितुं तथोक्तिरिति भावः। ननु पराबभूवुस्तस्माद्ब्राह्मणेनेत्युक्तोपराभवस्यापशब्दभावेण फलत्वावगतेः पराभूता मा भूमेत्यध्येयमिति वक्तुमुचितमत आह। निंदार्थवादेनेति। इष्टसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात्फलश्रुतिरर्थवादः स्यादिति न्यायेन यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोतीत्यादावपापश्लोकश्रवणस्य प्राशस्त्यमात्रपरत्ववदस्य निंदामात्रपरत्वादिति भावः

८

मुख्यानि प्रयोजनानि प्रदर्श्यानुषंगिकानि प्रदर्शयति। इमानि चेति। भूय इति पुनरित्यर्थः आनुषंगिकत्वाच्चैतेषां वर्गद्वयोपादानम्। तेऽसुरा इति निंदार्थवादेन नम्लेच्छितवा इति म्लेछनं निषिध्यते तत्र केचिदाहुः हेहे प्रयोगे हेहयोरिति प्लुतप्रकृतिभावे च कर्तव्ये तदकरणं म्लेच्छनमिति। पदद्विर्वचने का

इमानि च भूयः शब्दानुशासनस्य प्रयोजनानि। तेऽसुराः दुष्टः शब्दः यदधीतं यस्तु प्रयुंक्ते अविद्वांसो विभक्तिं कुर्वंति यो वा इमां चत्वारि उत त्वः सक्तुमिव सारस्वतीं दशम्यां पुत्रस्य सुदेवो असि वरुण इति। तेऽसुरा हेलयो हेलय इति कुर्वंतः पराबभूवुस्तस्माद्ब्राह्मणेन न म्लेच्छितवै नापभाषितवै म्लेच्छो ह वा एष यदपशब्दः म्लेच्छा मा भूमेत्यध्येयं व्याकरणं ते

वाक्यद्विर्वचनं। लत्वं च म्लेछनमित्यपरे। नम्लेच्छितवा इत्यस्य पर्यायो नापभाषितवा इति। कृत्यार्थ इति तवै प्रत्ययः। म्लेच्छ इति कर्मणि घञ्॥ ॥ ॥

प्रकरणाच्चुकत्वं गोयं निषेधः। केचिदाहुरिति। अत्रारुचिबीजं तु सर्वज्ञुतः साहसमनिकृता विभाषा कर्तव्य इति। पदेति। सर्वस्य द्वे इत्यत्र पदग्रहणस्य वार्त्तिककृतोक्तत्वादिति भावः। ननु नेदं द्वित्वं किं चेच्छिकः पुनः प्रयोगो यत आह। लत्वं चेति नम्लेछितवै इत्येतन्म्लेच्छभाषाविषयमिति भ्रम निरस्यर्थं तद्विवरणं नापभाषितवै इति। हवै इति प्रसिद्धो अपशब्दत्वं व्याकरणानुगतशब्दस्यैव त्रंशनएव प्रसिद्धमिति भावः। ननु म्लेच्छो नाम पुरुषविशेषो देशविशेषो वा स कथमपशब्दः अत आह। घञिति। निंदावचनान्म्लेच्छतेरिति भावः। निंदा च शास्त्रबोधितविपरीततोच्चारणेन पापसाधनत्वात्। एवं म्लेच्छा इत्यस्य निंद्या इत्यर्थ इति दिक् असर्वनामत्वात्सोपाप्तेराह ॥

८

स्वरेणेति। आद्यादित्वाद्विति च तमित्यस्य यच्छब्दापेक्षित्वादाह यदर्थेति मिथ्याप्रयुक्त इत्यस्य विवरणं ततोर्थांतरमिति। न केवलं तदर्थं न आहेत्येतावत् किंतु प्रत्यवायोत्पादनद्वारा हिंसकोपीत्याह। वागेवेति। यथा च युक्ता ह्याम यजमाने धर्मोत्पत्तिरेवं तत्कृतापशब्दप्रयोगात्तस्मिन्प्रत्यवाय इत्याशयः। तत्र दृष्टांतमाह। यथेति। इन्द्रेणेति हतो तृतीया फलमेवाह हेतुः मंत्र इति। वचो हितस्य कथं मंत्रत्वमिति वाच्यं मंत्रशब्दस्य बोधकपरत्वात्। अत एव मंत्रो हीनः स्वरत इति प्रसिद्ध अपि शिक्षापाठं विहाय भाष्ये दुष्टः शब्द इति पठितं तत्र त्यमंत्रशब्दस्य शब्दमात्रपरतेति सूचयितुं। शत्रुशब्दस्यामित्रपर्यायत्वेन

दुष्टः शब्द इति स्वरेण स्वरत आदित्वात्तसिः मिथ्याप्रयुक्त इति। यदर्थप्रतिपादनाय प्रयुक्तस्ततोर्थांतरं स्वरवर्णदोषात्प्रतिपादयन्नभिमतमर्थं नाहेत्यर्थः। वागेव वज्रो हिंसकत्वाद्यथेंद्रशत्रुशब्दः स्वरदोषाद्यजमानं हिंसितवानित्यर्थः। इन्द्रस्याभिचारार्थं त्वष्ट्रारब्धस्तत्रेन्द्रशत्रुर्वर्धस्वेति मंत्र ऊहितस्तत्र इन्द्रस्य शमयिता शातयि

दुष्टः शब्दः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह। स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथे
न्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधादिति। दुष्टाञ्छब्दान्मा प्रयुंक्ष्महीत्यध्येयं व्याकरणं। दुष्टः शब्दः॥ ॥

ता वा भवेति क्रियाशब्दोत्र शब्द आश्रितो न तु रूढिशब्दस्तदाश्रयणे बहुव्रीहितत्पुरुषयोरर्थाभेदस्तत्रेन्द्रामित्रत्वे सिद्धे सतीन्द्रस्य शत्रुर्भवेत्यचार्थे
प्रतिपाद्ये अंतोदात्ते प्रयोक्तव्ये आद्युदात्तं ऋत्विजा प्रयुक्त इत्यर्थांतराभिधानादिन्द्र एव त्वष्टुस्य शातयिता संपन्नः इन्द्रशत्रुत्वस्य च विधेयत्वात्संबोधनवि
भक्तेरनुवाद्यविषयत्वादिह भावाय यथा राजा भव युध्यस्वेति ऊह्यमानस्यामंत्रत्वाद्यज्ञकर्मणीति जपादिपर्युदासेन मंत्राणामेकश्रुतिर्विधीयमाने हने भवतीति॥ ॥
कुव्रीहितत्पुरुषयोरविशेषोत आह। तत्रेन्द्रस्येति। शादेरर्थतादोषणादिकः ऋतप्रज्ञादिगणे निपातनान्न इस्वत्वं शमेस्तृतत्वं। संबोधनविभक्त्यभावायाह। इन्द्रशत्रुर्वर्धस्वेति। नन्वत्र यज्ञकर्मणीत्येकश्रुतौ
प्राप्तायां पूर्वपदप्रकृतिस्वरकरणं स्वरापराध इति वक्तुमयुक्तं न च तथैवास्तु शतपथब्राह्मणतद्भाष्यविरोधात्तत्र हि आद्युदात्तत्वकरणमेव स्वरापराध उक्त इत्यादिस्पष्टम स्मत्कृतेकस्कृत्य वादे तत्राह
ऊह्यमानस्येति। तदुक्तमनाम्नातेष्वमंत्रत्वमिति। न चास्यामंत्रत्वे लौकिकशब्देन क्रियमाणस्य कर्मणः कथं फलजनकत्वमिति वाच्यं। स्तर्यायत्वेत्यादेर्लौकिकघटितस्य ऊहविधायकशास्त्रबलेन फलजनकत्वे
वदुपपत्तेरित्याहुः॥ ॥

भा·कै·वि· नन्वधीतमविज्ञातमिति विरुद्धमत आह अविदितेति। शुष्कैध इति। सान्तस्त्री लिंगः शब्देनादंतपुल्लिंगेन वानिर्वाह्यं। निरुक्ते तु यत् गृहीतमविज्ञातमिति पठ्यते तत्र गृहीतं शब्दतः अविज्ञातमर्थत इति बोध्यम्। नाध्येतृ स्मादनर्थकमिति। अनेन निंदार्थवादेन निष्प्रयोजनाध्ययनानौचित्येन निष्प्रयोजनमाध्ययमिति निषेधकल्पनादिति भावः अतो नियिद्धमध्ययनमाभूदिति व्याकरणमध्येयमिति तात्पर्यं। एकः पूर्वपद्यो रित्यत्र भाष्यप्रतीकः शास्त्रे इत्यादिस्मृतिमूलकमाह भाष्ये यस्त्विति। अभ्युदयहेतुत्वं अदृष्टद्वारा पुरुषार्थसाधनत्वम्। कुशलोऽधीतव्याकरणः लक्षणास्मरणपूर्वकं यः प्रयुंक्ते इ

८ अविज्ञातमितिअविदितस्वरादिसंस्कारत्वादर्थापरिज्ञानाद्वा। निगदेनेति। पाठमात्रेण न तज्ज्वलतीति। निष्फलं भवति। अनर्थक

मिति। निष्प्रयोजनं। यस्तु प्रयुंक्त इति। अनेनाभ्युदयहेतुत्वं व्याकरणाध्ययनस्य दर्शयति। विशेष इति सएव शब्दः क्वचिदर्थेन के ५

यदधीतं यदधीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्द्यते अनग्नाविव शुष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हिचित्। तस्मादन

र्थकं माधिगीष्महीत्यध्येयं व्याकरणं यदधीतं। यस्तु प्रयुंक्ते। यस्तु प्रयुंक्ते कुशलो विशेषे शब्दा

न्यथावद्व्यवहारकाले सोनन्तमाप्नोति जयं परत्र वाग्योगविद्दुष्यति चापशब्दैः॥ ॥ ॥

त्तिनिमित्तेन प्रयुक्तः साधुरन्यथा त्वसाधुः यथा स्वे स्वशब्दो धनाभावनिमित्तकः साधुर्ज्ञातिनिमित्तकोऽसाधुः गविचगो

णीशब्दो गौणी साधर्म्यात्प्रयुक्तः साधुर्जातिप्रयुक्तस्त्वसाधुः॥ ॥ ॥ ॥

तिफलति। विशेष इति। अर्थविशेष इत्यर्थः। तदाह सहएवेति। साधर्म्यात्साधर्म्यमूलकादभेदारोपात्। भाष्ये यथावत्। अपभ्रंशकृतादिदोषरहितं। वाचोयोगः प्रकृतिप्रत्ययविभागेनार्था

विशेषपरत्वं तद्वेत्तीति वाग्योगवित्॥ ॥ ॥ ॥

स्त्वादिति। एकत्र जयाप्तिदोषयोश्चकारेण समुच्चयप्रतिपादनाच्चेत्यपि बोध्यं। दोषदर्शनादिति। शास्त्रस्याधर्महेतुत्वं दोष इत्यर्थः। वादिप्रतिवादिपूर्वपक्षोत्तरपरतया व्याख्याने सामंजस्यं मत्वाह पदै

वेति भाष्ये कुत एतदिति। वाग्योगविदो दोषः कुत इत्यर्थः ननु साधुज्ञानस्य यथा धर्मजनकता शास्त्रोक्ता न तथाऽसाधुज्ञानस्याधर्मजनकता शास्त्रोक्तेत्यत आह यथैवेति। एवं चापशब्दज्ञानमधर्मसाधनं

धर्महेतुशब्दज्ञानविरोधित्वात् यद्यत् विरोधितत्तद्विरुद्धफलकं यथाश्लेष्मिकद्रव्यसेवेत्यनुमानं प्रमाणमिति भावः। एवं च शास्त्रस्याधर्महेतुतया तत्र प्रवृत्तिर्न स्यादिति नेदं वाच्यं व्याकरणाध्ययनानुष्ठापकस्या

दितितात्पर्यं। नन्वस्य धर्मोपि तथापि धर्माधिक्याय अध्येयं व्याकरणमत आह भाष्ये अथवेति अंगत्वपस्त्वादिति अंगानां धर्मजनकानां भूयस्त्वादित्यर्थः एवं च यज्ञादेः पापजनकत्वेप्यधिकधर्मजनकत्वा

कइति वाग्योगविदः श्रुतत्वाद्दोषदर्शनाच्च प्रश्नः प्रष्टैव परमतमाशंक्याह। वाग्योगविदेवेति। एवमपशब्दज्ञानेपीति। यथाश्लेष्मिकद्रव्यसेवया

श्लेष्मिकव्याधिसंभवस्तद्विपरीतसेवया त्वारोग्यं तथा। अत्रापि यथोक्तं न्याय्यमिति भावः। भूयांसोऽल्पीयांस इति परमतापेक्षया प्रकर्ष

कः वाग्योगविदेव कुत एतत् यो हि शब्दाञ्जानात्यपशब्दानप्यसौ जानाति। यथैव हि शब्दज्ञाने ध

र्मः एवमपशब्दज्ञानेप्यधर्मः अथवा भूयानधर्मः प्राप्नोति। भूयांसो ह्यपशब्दा अल्पीयांसः

शब्दाः एकैकस्य हि शब्दस्य बहवोपभ्रंशाः तद्यथा गौरित्यस्य शब्दस्य गावी गोणी गोपातलि

केत्येवमादयो बहवोपभ्रंशाः। अथ योऽवाग्योगवित्। अज्ञानं तस्य शरणं। विषम उपन्यासः॥ ॥

प्रत्ययः यदि मन्युसेवद्रव शब्दा अल्पेऽपशब्दाः अंग भूयस्त्वाच्च फलभूयस्त्वमिति तन्न यस्माद्भूयांसोपशब्दाः अल्पीयांसः

शब्दाः। अज्ञानमिति यथा तिरश्चां ब्रह्महत्यादिफलाभावः॥

द्यथा तत्र प्रवृत्तिस्तथाप्रकृतेपीति भावः अल्पीयांसश्च शब्दा इति। एवं च स्मर्य

ति प्रक्षीप्रक्षीरवदनुपादेयं तद्विज्ञानमिति भावः। नन्वेवं सामर्थ्यादवाग्योगविदेव दुष्यतीत्यत्र कर्तास्त्वत आह भाष्ये अथयोऽवाग्योगविदिति॥ ॥ ॥

भा॰ कै॰ वि॰ अत्यंतमित्यर्थः। त्यंतायेति अव्ययं। पुरुषाणामिति मनुष्याणामित्यर्थः। तिरश्चामत्यंतायोग्यत्वादस्वज्ञानं स्वरणं मनुष्याणां तु योग्यत्वात्तन्निषिद्धानुष्ठानवर्जनार्थमवश्यं शास्त्रं विज्ञेयं अतोऽवाग्योगवि
द्रोमहाननर्थ इति भावः। तत्र नात्यंतायेत्यनेन शास्त्रज्ञानेनैव त्राणं दोषद्वयप्रसंगेति किंतु वचनादेर्ब्राह्मणत्वाद्यज्ञानमेव पापात्त्वे प्रयोजकमिति ध्वनितो। भाष्ये योत्पज्ञानन्निति। निषेधशास्त्र

१९ नात्यंतायेति पुरुषाणां विधिनिषेधयोरधिकारान्न त्वपरिज्ञानप्रयत्नस्य न्याय्यत्वात्। प्रकरणात्सामर्थ्यं बलीय इत्याह। अवाग्योगवि
दिति। वाग्योगविन्नु अनयज्ञापिशब्दान्प्रयुक्ते नापशब्दानिति। ज्ञानपूर्वकात् प्रयोगादभ्युदयभाग्भवति। श्लोकस्याप्रसिद्धत्वात्पृच्छति

न १ नात्यंताया ज्ञानं त्राणं भवितुमर्हति। यो ह्यजानन्वै ब्राह्मणं हन्यात्सुरां वा पिबेत्सोऽपि मन्ये पतितः स्यात्। १९
एवं तर्हि सोऽनंतमाप्नोति जयं परत्र वाग्योगवित् दुष्यति चापशब्दैः। कः अवाग्योगविदेव। अथ यो वा १९
गविद्विज्ञानं तस्य त्राणम्। क्व पुनरिदं पठितम् भ्राजा नाम श्लोकाः। किं च भोः श्लोका अपि प्रमाणं किं चा १९
तः यदि प्रमाणं अयमपि प्रमाणं भवितुमर्हति। यदुदुंबरवर्णानां घटीनां मंडलं महत्। पीतं न गमयेत्स्वर्गं किं तत्क्रतुगतं

क्व पुनरिति। प्रातिपदिकार्थप्रश्न एवात्र तात्पर्यं। किं तदस्ति यत्रेदं पठितमित्यर्थः॥ अत एव श्लोका इति प्रथमांतेनोत्तरं। अन्यथा श्लोकेष्विति
तिवाच्यं स्यात्। आप्तोक्तत्वापरिज्ञानादाह किं चेत्यादि। यदुदुंबरेति। अयं श्लोकः सौत्रामणीयागे सुरापानस्य दुष्टत्वमुद्भावयति॥ ॥ ॥

मज्ञानेन ब्राह्मणत्वादिज्ञानपूर्वकं तद्वधादिकुर्यात् सोऽपि पतित एवेत्यर्थः। प्रकरणादिति। संनिधेरित्यर्थः। नन्वेवं वाग्योगविदोपशब्दज्ञानादधर्मः स्यादत आह वाग्योगेति एवं चापशब्द
प्रयोग एवाधर्महेतुर्न ज्ञानमात्रमिति न दोष इति भावः। भ्राजा नाम कात्यायनप्रणीताः श्लोका इत्याहुः। भाष्ये किं चातइति। अतः प्रश्नात् किं विवक्षितमित्यर्थः। उदंबर। ताम्र। दुष्टत्वमि
ति। इदमुपलक्षणं। अन्यत्राप्यदुष्टत्वस्य॥ ॥

स्पा॰ २ ननु कर्त्तरिक्तान्प्रमत्तशब्दस्य गीतशब्देन समासोऽनुपपन्नः। तत्रभवत इत्यनेन साकांक्षत्वादत आह प्रमादेनेति। भावे क्तांत इति भावः। विप्रतिपन्नत्वेन वेदविषयविप्रतिपत्त्याश्रयत्वेन। तत्त्वं स्वस्मिन्नारोप्य द्वे
त्यनाह्वायप्रज्ञापि भगवतः ईश्वरस्य तथोक्तिरिति भावः। भाष्ये यस्त्वप्रमादेन गीतो अस्य कस्यापि तत्प्रमाणमिति प्रतिनिर्देशो लिंगं ननु कथं ज्ञातमयं प्रमत्तगीत इत्यत आह अनितिरनुशादिकेति। भाष्ये विद्वां
स इति। अत्र योग्यत्वाद्याकरणं कर्मबोध्यमम्। प्रत्यभिवादे। अभिवादानंतरं प्रयोज्ये वचने। नाम्नोभिवादकनाम्नः प्लुतं कर्तुं ये न जानंति ते पुकामं निःशंकं विप्रोष्य प्रवासादेत्य यकामे विध्यनुसारमते

प्रमत्तगीत इति। प्रमादेन विप्रतिपन्नत्वेन गीत इत्यर्थः। कोऽयनेनोपनिबद्धः भ्राजाख्य श्लोकमध्यपठितस्य श्लोकस्य श्रुतिरनुशादिकास्ति। एकः शब्दः
सम्यक् ज्ञातः सुष्ठु प्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्भवतीति। स्त्रीविवेति प्रत्यभिवादे द्विगुरुः प्लुतः कार्यः यस्तु प्लुतं कर्तुं न जानाति स स्त्रीवद्वक्तव्यो

प्रमत्तगीत एषः तत्रभवतो यस्त्वप्रमत्तगीतस्तत्प्रमाणं। यस्तु प्रयुंक्ते अविद्वांसः। अविद्वांसः प्रत्यभिवादे नाम्नो ये न प्लु १९
तिं विदुः। कामं तेषु तु विप्रोष्य स्त्रीष्विवायमहं वदेत्। स्त्रीवन्मा भूमेत्यध्येयं व्याकरणम्। अविद्वांसः विभक्तिं कुर्वंति १९
। याज्ञिकाः पठंति। प्रयाजाः सविभक्तिका कार्या इति न चांतरेण व्याकरणं प्रयाजाः सविभक्तिकाः शक्याः कर्तुं तस्मादध्येयं व्या १९

यमहमिति। न त्वभिवादयेदेवदत्तोहमित्यादिना संस्कृतेन प्रयोगेणेत्यर्थः। प्रयाजा इति। प्रयाजादिमंत्रा ऊह्यमाना अग्निशब्दप्रकृतिकं विभक्तियुक्ता
इत्यर्थः। यथा समिधः समिधोऽग्न आज्यस्य व्यंतु अग्निरिति॥ ॥ ॥

रैवेत्यर्थः अयमहमित्यनुकरणस्यानिति परत्वेपि कृत्त्वयोगाभावाकृतित्वाभावेन वदेदित्यस्य तिङंतत्वेन च समासाभाव इत्याहुः। अत्र क्वचिदयमहमिति वदेत् इति पाठो दृश्यते सोऽपपा
ठः। भाष्ये स्त्रीवदिति न द्वकरणेन स्त्रवितशास्त्रज्ञानित्वकृतापमानप्रयुक्त दुःखभाजो माभूमेति भावः। ननु प्रकृतौ प्रयाजमंत्राः सविभक्तिका एव पठ्यंते तत्किमनेन वचनेनेत्यत आह॥ ॥

प्रयाजेति। ऊह्यमानायाः ग्निशब्दप्रकृतिकविभक्तिस्तद्युक्ताइत्यर्थः। नन्वग्निशब्दप्रकृतिकेत्यसंगतम्। अपूर्वविभक्तिमात्रविधाने नकेवलः प्रत्ययइतिनिषेधात् यत्किंचित्प्रातिपदिकप्रकृतिकाः सर्वाविभक्तयः प्रयोक्तव्याइतिप्राप्तेः तीतिचेन्न त्वमग्नेप्रयाजानुयाजानांपुरस्तात्पश्चादितिमंत्रवर्णनाग्निशब्दप्रकृतिकाएवताइत्यात्रयात्। तत्राग्नेर्देवतायाएकत्वादेकवचनमेव। विभक्तयश्च प्रथमाद्वितीयाद्तृतीयाषष्ठीसप्तम्यएवेतिश्रौतसंप्रदायः। व्यंजनसहितइति। यथायेयजामहइतिपंचाक्षरमितिवर्णचाद्धः पूर्वस्त्रेइतिभाष्यात्वर्णमात्रमित्यन्ये। सकृत्प्रयुक्तोल्विजीनशब्दस्याभ

१० पदशद्वतिपदंपदमितिसंख्यैकवचनाद्वीसायामितिशस्स्वरइति। स्वरउदात्तादिः अक्षरशद्वति। अक्षरंव्यंजनसहितोच्चाल्विजीनइतिऋत्विजमर्हतीत्याल्विजीनायजमानः ऋत्विक्प्रमर्हतीतियाजकोप्याल्विजीनः। यज्ञर्त्विग्भ्यांघखञाविति सूत्रे

विभक्तिं कुर्वीति। योवाइमांपदशः स्वरशोऽक्षरशोवाचंविदधाति। सआर्त्विजीनोभवति। आर्त्विजीनाःस्यामेत्यध्येयंव्याकरणम्। योवाइमांचत्वारि। चत्वारिश्रृंगात्रयोअस्यपादाद्वेशीर्षेसप्तहस्तासोअस्य। त्रिधाबद्धोवृषभोरोरवीतिमहोदेवोमर्त्यांआविवेशेति। चत्वारिश्रृंगाणिचत्वारिपदजातानिनामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च त्रयोस्यपादाः

एयज्ञर्त्विग्भ्यांतत्कर्मार्हतीतिचोपसंख्यानमितिवार्त्तिकेनचरखञविद्वान्यजेतद्विद्वान्याजयेदितिद्वयोरपिविदुषोरधिकारात्। चत्वारीति शब्दस्यवृषभत्वेननिरूपणम्॥

यपूर्वसेयुक्तिमाहविद्वानिति। वेदार्थज्ञइत्यर्थः। चत्वारीति। ऋङ्मंत्रः। शब्दस्येति। शब्दशास्त्रप्रतिपाद्यस्येत्यर्थः। वृषभाकारः। शब्दशास्त्रप्रतिपाद्यः शब्दः रोरवीतिमहान्देवः अंतर्यामिरूपः शब्दोमर्त्यान्आविवेशस्वाभेदमाविष्कृतवांनितिमंत्रतात्पर्यं। महतोदेवस्यशब्दब्रह्मणव्याकरणज्ञाप्यतया व्याकरणज्ञस्तदाविष्टवशब्दीतियावत्। भोप्येषदजातानिपरापश्यंतीमध्यमावैखरीरूपाणि। अतएवाग्रेनिपाताश्चेतिचकारः संगच्छते। नामाख्यातेति। नामाख्यातेति। नामशब्देनसुबंतंनमतिआख्यातार्थंप्रतिविशेषणीभवतीतिव्युत्पत्तेः आख्यातेतिङंतउपसर्गनिपातयोः पृथगुपादानंगोबलीवर्दन्यायेन। व्यंग्यव्यंजकः वैखरीरूपः॥ ॥ ॥ १०

तिङ्विभक्तीनांवहुत्वादाहसुपइति। सहशेषेणेति। शेषः षष्ठ्यर्थः तत्सहितकारकाभिधायकत्वेनसुप्तिङोरुभयोरपिसंग्रहइतिभावः। नाप्येउरसीत्यादि। हकारंपंचमैर्युक्तमंतस्थाभिश्चसंयुतं। उरस्यंतंविजानीयात्कंठ्यमाहुरसंयुतमित्युक्तेर्मूर्धसिरः केऽद्दत्यनेन पुरुषोत्तमोनकेवादिस्थानमुपलक्ष्यते। ननुवर्षतिमत्रामभ्रमितिसिंचतीतिवृषभइत्युच्यते तत्कथंशब्दएवमित्यतआह। कामानामिति। मेघउदकमिवोक्तचतुःश्रृंगत्वादिगुणविशिष्टध्यानज्ञानपूर्वकंप्रयोगेणकामानोदानादित्यर्थः। द्विश्रृंगद्विपादिकरकवमात्रवडलौकिकवृषभादस्यव्यतिरेकः किंरोरवीतितत्राहभाष्येमहान्देवइत्यादि।

त्रयःकालाइति। लडादिविषयाः। नित्यःकार्यश्चेति। व्यंग्यव्यंजकभेदेनसप्तविभक्तयइतिसुपइत्यर्थः केचित्तुतिङामपरिग्रहप्रसंगात्सहशेषेणसप्रकारकाणिविभक्तिशब्दाभिधेयानीतिव्याचक्षते। वर्षणादिति। कामानांज्ञानपूर्वकानुष्ठानफलत्वात्। महतेति। परेणब्रह्मणे

त्रयःकालाः भूतभविष्यद्वर्तमानाः द्वेशीर्षेद्वौशब्दात्मानौनित्यःकार्यश्च। सप्तहस्तासोअस्य। सप्तविभक्तयः त्रिधाबद्धः। त्रिषुस्थानेषुबद्धः। उरसिकंठेशिरसीति। वृषभोवर्षणात्। रोरवीतिशब्दंकरोति। कुतएतत्। रौतिः शब्दकर्मा। महोदेवोमर्त्याआविवेशेति। महान्देवः शब्दोमर्त्याःमरणधर्माणोमनुष्यास्तानाविवेश महतादेवेननःसाम्यंयथास्यादित्यध्येयंव्या

ध्तानि करणम्। अपरआह। चत्वारिवाक्परिमितापदानिविदुर्ब्राह्मणायेमनीषिणः॥ ॥ ॥

त्यर्थः। चत्वारीत्यनेनैकदेशेनसहशेनवाक्यांतरमपिसूच्यतइत्याह। अपरआहेति। परिमितानीतिप्राप्तेशेऽच्छन्दसिवहुलमितिशेर्लोपेपरिमितेतिभवतिपरिमितानिपरिच्छिन्नान्येतावंत्येवेत्यर्थः। मनीषिणएवविदंतीत्याह॥ ॥ ॥

महान्परब्रह्मस्वरूपोदेवोन्तर्यामिरूपः शब्दोमर्त्येष्वाविष्टइत्यर्थः। तदावेशफलमाह महतादेवेनेति। साम्यं सायुज्यम्। तदुक्तंहरिणा। अपिप्रयोक्तुरात्मानंशब्दमन्तरवस्थितं। प्राहुर्महांतमृषभंयेनसायुज्यमिष्यते। आहचचत्वारिश्रृंगात्रयोस्यपादाइत्यादिऋग्मन्त्रः दृढद्वौशब्दात्मानौकार्योनित्यश्चतत्रोत्यः सर्वेश्वरः सर्वशक्तिर्महान्शब्दवृषभः तस्मिन्खल्ववाग्योगवित्शास्त्रजशब्दज्ञानपूर्वकंप्रयोगेणक्षीणपापः पुरुषोविच्छिद्याहंकारग्रंथीनत्यंतेसज्यतइति। तदर्थतद्व्याख्यातारः एतावंत्येवेति। वाक्परिमितानिषष्ठीतत्पुरुषः पदजातानि। परापश्यंतीमध्यमावैखर्यः नामादीनि वानामादिमध्येचरणैकैकंचतुःपादम्

भा॰ कै॰ वि॰ भाष्ये मनसईषिणः चित्तस्य द्विकर्मेण वशीकर्तारः विषयान्तरेभ्यो व्यावृत्त्या हिंसका वा ते च वैयाकरणाः। अन्ये यतिं तद्ज्ञाने हेतुमाह। गुहेति। एकैकस्य नामादिरूपस्य। चतुर्थभागं एकैकस्य च तुरंशत्वात् परादीनां वा त्रयो भागा मध्यमान्ताः। गुहायां ज्ञाने हृदयादिरूपा च। वैयाकरणाः शास्त्रबलेन तद् उज्ज्वल्यमानं चेगुहायां प्रकारं विदार्य सर्वं जानातीति भावः। न निमिषंतीति। ज्ञानसामान्यविषयत्वाभावे उच्यते। भाष्ये यन्मनुष्येषु वर्तते इति। ज्ञानविषयतातद्वाचस्तुर्थमित्यन्वयः तस्मात् सकलपदज्ञानाय मनीषित्वाय चाध्येयं व्याकरणमिति शेषः। हरिरप्याह वैखर्या मध्यमा

११ गुहेति। अज्ञानमेव गुहा तस्यामित्यर्थः सुपां सुलुगिति सप्तम्याः सुलुक्। व्याकरणप्रदीपेन तु तानि प्रकाशं तेतत्र चतु

गुहा त्रीणि निहिता नेंगयंति तुरीयं वाचो मनुष्या वदंति। चत्वारि वाक्परिमितानि पदानि। चत्वारि पदजातानि नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः। मनस ईषिणो मनीषिणः गुहा त्रीणि निहिता नेंगयंति। गुहायां त्रीणि निहितानि नेंगयंति न चेष्टंते न निमिषंतीत्यर्थः तुरीयं वाचो मनुष्या वदंति तुरीयं ह वा एतद्वाचो यन्मनुष्येषु वर्तते चतुर्थमित्यर्थः। चत्वारि॥

र्णां पदजातानामेकैकस्य चतुर्थभागं मनुष्या अवैयाकरणा वदंति नेंगयंतीत्यस्यैव व्याख्यानं न चेष्टंते न निमिषंतीति

दं

यामुपश्यंत्या श्चेतदद्भुतम्। अनेकतीर्थभेदायास्त्रय्या वाचः परं पदं। तत्र श्रोत्रविषया वैखरी मध्यमा हृदयदेशस्था पदप्रत्यक्षानुपपत्त्या व्यवहारकारणं। पश्यंती तु लोकव्यवहारातीता योगिनां तु तत्रापि प्रकृतिप्रत्ययविभागावगतिरस्ति परायां तु नेति न स्याद् इत्युक्तं। स्वरूपज्योतिरेवांतः परा वागनपायिनी। तस्यां दृष्टस्वरूपायामधिकारो निवर्तते इत्युक्तेः। अनेकतीर्थेने दायानामाख्यातादि वीणावेणुमृदंगशब्दादिरूपा अनेकभेदाया आरत्स्वल्वपि चत्वारि वाक्परिमितानीति क्रमन्त्र इति तद्व्याख्यातारः॥ ॥ ॥ ११

त्व

उत त्व इति। उतेत्ययं शब्दोप्यर्थे बहूनामपि समान इष्टोदरपालिपादानामध्ययनमधीयानानामेकः कश्चित्पश्यन्नपि भ्यस्ताध्ययनोपि तीक्ष्णबुद्धिरपि सन्न पश्यति अर्थानभिज्ञत्वात् अर्थपरिज्ञानफलाद् हि वाग् इत्यभिप्रायः एवमेकः शृण्वन्नपि न शृणोत्येनां वाचं यथावत्पदार्थं सम्यगवबुध्यते तेन च हि सा सम्यक् कृता भवति एवं सर्व अनि विद्वांसं निंदित्वा इदानीं तु विद्वांसं स्तौति उतो त्वस्मै अप्येकस्मै कस्मैचिद्वैयाकरणाय तन्वं शरीरं विहृणुते प्रकाशयति सम्यक् ज्ञाने हि प्रकाशनमयस्य। अर्थादि वाचः शरीरम्। अर्थोपमायुक्तं यत्तन्मया वा चात्यपादनेनैव स्तौति

उत त्व इति। त्वशब्दोन्यवाची। उतशब्दोपिशब्दस्यार्थे स च भिन्नक्रमः प्रत्यक्षेण शब्दस्वरूपमुपलभमानोप्यर्थापरिज्ञानान्न पश्यतीत्यर्थः

उत त्वः उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनाम्। उतो त्वस्मै तन्वं विसस्रे जायेव पत्य उशती सुवासाः अपि खल्वेकः पश्यन्नपि न पश्यति। अपि खल्वेकः शृण्वन्नपि न शृणोत्येनामिति। अविद्वांसमाहार्धम्। उतो त्वस्मै तन्वं विसस्रे तनुं विवृणुते जायेव पत्य उशती सुवासाः तद्यथा जाया एव पत्ये कामयमाना सुवासाः स्वमात्मानं विवृणुते। एवं वाक् वाग्विदे स्वमात्मानं विवृणुते वाङ्नो विवृणुयादात्मानमित्यध्येयं व्याकरणम्॥ उत त्वः॥ ॥ ॥

उतो इति उत उ इति निपातसमाहारः॥ अविद्वांसमाहार्धमिति। अविद्वल्लक्षणमर्थमर्धर्चेनाहेत्यर्थः॥ ॥ ॥ ॥ ॥

यथा जाया विहितसर्वांगावयवा स्त्रोत्रातीकामयमाना प्रेम्णा दर्शयत्यात्मानं। कस्मिन्काले यदा सुवासा निर्णिक्तवासा नीरजस्का ऋतुकाले शुतदाहतिनमोस्त्री पुरुषं प्रार्थयते। यथा तस्य रूपस्त्वाय यावलस्य तिश्शृणोति चुनद्वत्वनार्थनान्यदा घनपट प्राहृतशरीरा। एवं स एवैनां वाचं पदानां प्रकृतिप्रत्ययविभागेन विग्रहार्थं सस्या पश्यति। शृणोति चेत्यर्थः अपमर्थो निरुक्तत द्वाष्ययोः स्पष्टः भाष्ये वाग्विदे वैयाकरणाय भाष्ये सकुमिवेति

भा॰ कै॰ वि॰

सक्तुमिवेति। यत्र व्याकरणे धीरा ध्यानवंतः संतस्तितउना सक्तुमिव ध्यानयुक्तमनसा तत्कारणकज्ञानेन वाचमक्रत अकृषत असाधुभ्यो विविक्तां कृतवंतः तेतत्कस्मो भुहनिता:
अत्र ब्रह्मप्रतिपादकशब्दार्थयोरभेदबुध्या सखायः समानख्यातयः समानज्ञानाः तत्र शब्दे ब्रह्मैकत्वज्ञानवंतस्तेनैव दृष्टांतेन सर्वव्यपदार्थेषु ब्रह्म निरूपिताभेदज्ञानवंतः
सख्यानि सायुज्यानि जानते प्राप्नुवंतीत्यर्थः यत एषां वाचि भद्रा लक्ष्मीः स्वप्रकाशब्रह्मरूपा अधि अधिकं निहिता स्थिता भवतीति ऋगर्थः। सचतेर्दुर्धावित्ति। यतः सचते रतो।

१२

सचतेरिति। षच सेचन इत्यस्य दुर्धाव इति। दुः शोधः यथा तितउना सक्तोस्तुषाद्यपनीयते तथा व्याकरणेन वाचोऽपशब्दा
इत्यर्थः। कसतेरिति। पृषोदरादित्वाद्वर्णव्यत्ययः। ततवदिति विस्तारयुक्तमित्यर्थः। तुन्नवदिति। बहुच्छिद्रम्। धीरा इ

सक्तुमिव। सक्तुमिव तितउना पुनंतो यत्र धीरा मनसा वाचमक्रत। अत्रा सखायः सख्यानि जानते भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधि वाचि सक्तुः
सचतेर्दुर्धावो भवति। कसतेर्वा विपरीताद्विकसितो भवति। तितउ परिपवनं भवति ततवद्वा तुन्नवद्वा। धीरा ध्यानवंतो मनसा प्रज्ञानेन वाचमक्रत अकृषत। अत्रा सखायः। सख्यानि जानते। अत्र सखायः संतः सख्यानि जानते। सायुज्यानि जानते क्व य एष दुर्गो मार्गः॥ ॥ ॥

ति वैयाकरणाः। वाचमक्रतेति। अपशब्देभ्यो विभक्तां कृतवंतः। मंत्रे घसेति लेर्लुकि सत्यक्रतेति रूपं अत्रा सखा
यइति। ह्रचि तनु घेति दीर्घः सखायः समानख्यातयो भेदग्रहस्य ब्याहृत्या सर्वमेकमिति मन्यंते। सख्यानीति। सायुज्यानीत्यर्थः

दुःशोधार्थप्रतिपादको भवतीत्यर्थः तितउशब्द इत एव भाष्यान्नपुंसकः। चाजनी तितउः पुमानिति कोशान्पुंल्लिंगोपि। विस्तारे तितनोतेर्डउः सन्वच्चेति सुत्सने रिति भावः। तुन्नेति।
तुदधातोः कर्मणि डउः सन्वच्चेति भावः ध्याने ज्ञातार्थभावनं। मनसेति व्यापारपरं तदाह प्रज्ञानेनेति। भाष्ये क्वेति। किं तद्यत्र सायुज्यानि प्राप्नुवंतीति प्रश्नः। उत्तरयति। य एष इति। दुर्ग
मार्ग प्राप्यत्वात् दुर्गमार्गत्वोपचारः॥ ॥ १२

दुर्गत्वमेवाह। एकेति। ज्ञानेनैवेति। निर्विकल्पकज्ञानेनैवेत्यर्थः अत एव दुर्गत्वम्। नान्यः पंथा इति श्रुतेरिति भावः नाद्येवाग्विषय इति छेदः। अत एव अत्रैणोपपत्तिः वाग्वेदरूपात्र। वेदांतेष्विति। सत्यं ज्ञानमि
त्यादिषु परमार्थसंविल्लक्षणा। परमार्थब्रह्ममात्रविषयज्ञानविषया अखंडार्थरूपा एषां वाचि निहितेत्यर्थः सर्वे वेदा यत्पदमामनंति वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य इत्युक्तेरिति भावः। अयं भावः यः शास्त्र
तः प्रकृतिप्रत्ययविभागेन साधुत्वं ज्ञात्वा शास्त्रार्थध्यानवंतो मानसज्ञानेन वाचमसाधुभ्यः पृथक्कृतवंतस्ते तद्धि ज्ञानपूर्वकसाधुशब्दप्रयोगे लब्धांतःकरणशुद्धयोऽत्र एष दुर्गो मार्गो ब्रह्मरूपस्तत्रात्मना
सह समाख्यातस्य सक्ते भेदभावनाः। सख्यानि सायुज्यानि प्राप्नुवंति यत एषां वाचि वेदाख्यब्रह्मणि भद्रा लक्ष्मीः सर्वभासकब्रह्मरूपा साधि अधिकं निहिता भवति। एतेन शास्त्रसाध्यप्रयो
गव्यंग्यस्य ध्वनिरूप वैखरीरूपरूपिणस्य बनेर्वाचकत्वस्वीकारेण तस्य चात्यंतविचारे ब्रह्मातिरेके मानानुपलंभेन तत्तदुपाधिभिन्नत्वेन एव बोधकतया तैर्ग्रहात्। एवं सर्वबोधके पुब्रह्म

एकगम्य इति। ज्ञानेनैव प्राप्यः। वाचीति। वेदाख्ये ब्रह्मणि या लक्ष्मी

एकगम्यो वाग्विषयः। के पुनस्ते वैयाकरणाः। कुत एतत्। भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधि वाचि। एषां वाचि भद्रा लक्ष्मीर्निहि
ता भवति। लक्ष्मीर्लक्षणाद्भासनात्परिवृढा भवति। भद्रैषां लक्ष्मीर्निहितेत्यादित्यध्येयं व्याकरणम्। सक्तुमिव॥

वेदान्तेषु परमार्थसंविल्लक्षणोक्ता सैषां निहितेत्यर्थः॥ ॥

बुद्धेर्जातायां तेनैव दृष्टान्तेन सर्वपदार्थेषु ब्रह्मत्वबुद्धिर्वैयाकरणानामिति। यत्तु पदपदार्थवाक्यार्थमर्यादया सत्यमित्यादितस्तेषां तद्बोधा सा तेषां वाचि निहितेति। तन्न। यतो वा
चो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सहेति श्रुत्या ब्रह्मणस्तन्मर्यादया शब्दाबोध्यत्वोक्तेः। तत्र त्वप्राप्येत्यस्य संबंधज्ञानं विषयीकृत्य यासंबध्यचेत्यर्थः। आद्यशब्दे अर्थं मनसि। श्रु
ङ्घ्विनस्य स्वरूपभयमपि बोधकं अखंडविषयस्य। दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्येति श्रुत्यन्तरात्। न तु पदपदार्थमर्यादयेति बोध्यम्। लक्षणादित्यस्य व्याख्यानं भासनादिति। परिवृढा
अज्ञाननिवर्तने प्रभ्वी। एतेन च मंत्राः सर्वानुक्रमे अन्यत्र विनियुक्ता अपि भाष्यप्रामाण्यादितत्तात्पर्यका अपीति बोध्यम्॥ ॥ चत्वारीत्यादिऋक् चतुष्टयं व्याकरणस्य मोक्षजनकं प्रति
पादयति

ना. के. वि. नवार्थ इति। प्रायश्चित्तसाधनेत्वेन तद्भवत्वं पंचमीयोगविभागादिति। सुप्सुपेतितु युक्तम्। ननु दशम्यां पुत्रस्येति प्रयोजनस्वरूपगणने भाष्ये उक्तम्। गृह्येष्वित्येव पठ्यते।

१३ प्रायश्चित्तीयामिति। नवार्थ इत्याच्छः। प्रायश्चित्तीया इति। प्रायश्चित्तायपापशोधनाय श्रुतिस्मृतिविहिताय कर्मणे हितास्तन्निमित्तोत्पादका मा भूमेत्यर्थः। दशम्युत्तरकालमिति। दशम्या उत्तर इति पंचमीति योगविभागात्समासः। ततः कालशब्देन बहुव्रीहिः क्रियाविशेषणं चेतत्। दशादिनान्याशौचं भवतीति दशम्युत्तरकालमित्युक्तम्। यज्ञिकाराः पठंति। दशम्यां पुत्रस्येति। तैर्दशम्यामिति सामीपिकं अधिकरणं व्याख्येयम्।

सारस्वतीं। याज्ञिकाः पठंति। आहिताग्निरपशब्दं प्रयुज्य प्रायश्चित्तीयां सारस्वतीमिष्टिं निर्वपेदिति। प्रायश्चित्तीया मा भूमेत्यध्येयं व्याकरणम्। सारस्वतीं। दशम्यां पुत्रस्य याज्ञिकाः पठंति। दशम्युत्तरकालं पुत्रस्य जातस्य नाम विदध्यात् घोषवदाद्यंतरंतस्थमवृद्धं त्रिपुरुषानूकमनरिप्रतिष्ठितं तद्धि प्रतिष्ठिततमं भवति द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा नाम कृतं कुर्यान्न तद्धितमिति। न चांतरेण व्याकरणं कृतस्तद्धिता वा शक्या विज्ञातुम्॥ ॥ ॥ ॥ ॥

घोषवदादीति। घोषवंतो ये वर्णाः शिक्षायां प्रदर्शितास्तदादि। अंतरंतस्थमिति। मध्ये यरलवा यस्य तदित्यर्थः। त्रिपुरुषानूकमिति। नामकरणे योधिकारी पिता तस्य पूर्वे त्रयः पुरुषास्ताननुकायति अभिधत्त इति त्रिपुरुषानूकम्। अन्येषामपि द्वयमिति दीर्घः॥ ॥ ॥

नो दशम्युत्तरकालमित्युक्तमत आह। तैरपीति। शिक्षायामिति। तिच ह्रस्वाः अंतरंतस्थायस्येत्यर्थः त्रिपुरुषानूकं त्रिपुरुषशब्देन द्विगुः मूलविभुजादित्वात्कः। भाष्ये ऽनरीति अमनुष्ये ऽरि
भिन्नेइतिवार्थः।

१३

सत्यदेव इति। वरुणाय यथा सत्येन दीव्यति घोतत इति यौगिकोयं शब्दस्तथान्येष्वपीत्यर्थः। यस्येति पंचम्यीस्थाने षष्ठी यस्मान्नेका कुदं तालु प्राप्य सिंधवः सप्त सप्तसु इत्यरूपाः सप्तविभक्तयो नुक्षरंति प्रकाशंत इत्यर्थः। अनेकार्थत्वादिति। वदेरधिकरणे घञर्थे इति कः। त्राकं भुवत्स्वरस्वरूपं पृषोदरादित्वादेकस्याकारस्य लोपः नुदेर्वाधिकरणे कः पृषोदरादित्वान्नुलोपः। स्वर्मिः शोभना मया

सुदेवोऽसीति। वरुणस्येयं स्तुतिः। यतो देवोत्व्याकरणज्ञानात् वरुणः सत्यदेवोसि तत्तो देतोरन्येपि सत्यदेवा भवंतीत्यर्थः। सिंधव इति। नद्य इव विभक्तय इत्यर्थः। अनुक्षरंतीति। तान्वनु प्राप्य प्रकाशंत इत्यर्थः। सास्मिन्नुद्यत इति अनेकार्थत्वादुद्यतनामुक्षिप्यत इत्यर्थः। स्वर्म्यमिति। स्व

दशम्यां पुत्रस्य। सुदेवो असि। सुदेवो असि वरुण यस्य ते सप्त सिंधवः। अनुक्षरंति काकुदं सूर्म्यं सुषिरामिव। सुदेवो असि वरुण सत्यदेवोसि यस्य ते सप्त सिंधवः सप्त विभक्तयः अनुक्षरंति काकुदं। काकुदं तालु। काकुर्जिह्वा। सास्मिन्नुद्यत इति काकुदम्। सूर्म्यं सुषिरामिव। तद्यथा शोभनां स्वर्मिं सुषिरामग्निरंतः प्रविश्य दहति। एवं ते सप्त सिंधवः सप्त विभक्तयस्तात्वनुक्षरंति तेनासि सत्यदेवः। सत्यदेवाः स्यामेत्यध्येयं व्याकरणं। सुदेवो असि। किं पुनरिदं व्याकरणमेवाधिजिगांसमानेभ्यः प्रयोजनमन्वाख्यायते न पुनरन्यदपि किंचित्

र्मिमिति प्राप्ते ऽमिपूर्व इत्यत्र वा छन्दसीत्यनुवृत्त्या यणादेशः। किं पुनरिति। ननु कानि पुनरस्येतियं प्रश्नं सगावकथं पृच्छति किं पुनरिति। एवंत र्हि स्नाष्यकारः प्रयोजनान्वाख्यानस्य विषयविभागं दर्शयति पुरा वेदाध्ययनात्पूर्वं व्याकरणमधीयते तेन वाल्यात्प्रश्नमसमर्था इति न प्रयोजनमन्वाख्येयं अधुनातु स्वल्पायुष्यात्पूर्वमेव वेदं प्रधानमधीयते ततः प्रष्टुं समर्था व्याकरणाध्ययनस्य प्रयोजनं पृच्छंतीत्यवश्यं व्याख्येयं प्रयोजनं। पुनरस्य दिति। वेदमधि

प्रतिमां सुषिरां उपसुषीं शिरस्त्यये न सच्छिद्रां प्रविश्याग्निध्मायेत तत्रत्यं मूलेन समीकृत्य प्रतिमां शुद्धां करोति एवं तालुदेशे प्रकाशं प्राप्य विभक्तयो विभक्त्यंताः शब्दाः शारीरं पापमपाकुर्वन्तीत्यर्थः। अनेन स्वर्गप्राप्तिः फलमित्युक्तं। एवं तर्हीति। वेदातिरिक्तविषय एव प्रयोजनान्वाख्यानं न तु वेदविषय इत्येवंरूपं विषयविभागे तृतीयस्य प्रश्न इत्यन्ये। किंचित्यदार्थमाह। वेदमधीति। शेषपूरणमन्यत। किं तत् किंचिदित्याकांक्षायाम्॥

भाष्ये ओमित्युक्तेति। पवंतीत्यस्यानंतरमेतेभ्योपीति शेषः। एवं च वेदमधिजिगांसमानेभ्यो वेदाध्ययनप्रयोजनं किमिति नाख्यायत इति प्रश्नः। वेदाध्ययनवत् व्याकरणाध्ययनमिति शेषः। भाष्य उत्तरमाह। पुराकल्प इति। पुरा तरे इत्यर्थः। संस्कार उपनयनं। करणामाभ्यंतरप्रयत्नः। अनुप्रदानं नादादिबाह्यप्रयत्नः। तेनाधीतव्याकरणशिक्षेभ्य इत्यर्थः। तत इदानीम विपकर्मानुष्ठानफलकत्वे वेदस्य जानतो नित्यत्वेन तदध्यापनस्य जानतो

ॐमित्युक्तेति। अस्त्युपगम्य त्यर्थः। वृत्तांतशाइति। वृत्तांतः प्रपाठक इत्युच्यते। वृत्तांते वृत्तांते पठंतीत्यर्थः। अद्यत्वे इति। अद्यत्वे शब्दो निपातोस्मि

१५ ॐमित्युक्त्वा वृत्तांतशः शामित्येवमादीञ्छब्दान्पठंति पुराकल्प एतदासीत्। संस्कारोत्तरकालं ब्राह्मणा व्याकरणं स्माधीयते। तेभ्यस्तत्तत्स्थानकरणनादानुप्रदानज्ञेभ्यो वैदिकाः शब्दा उपदिश्यंते। तदद्यत्वे न तथा। वेदमधीत्य त्वरिता वक्तारो भवंति। वेदान्नो वैदिकाः शब्दाः सिद्धा लोकाच्च लौकिकाः। अनर्थकं व्याकरणमिति। तेभ्य ‥ एवं विप्रतिपन्नबुद्धिभ्योऽध्येतृभ्यः सुहृद्भूत्वा आचार्य इदं शास्त्रमन्वाचष्टे। इमानि च प्रयोजनान्यध्येयं व्याकरणमिति। उक्तः शब्दः। स्वरूपमप्युक्तं प्रयोजनान्यप्युक्तानि। शब्दानुशासनमिदानीं कर्त्तव्यं तत्कथं कर्त्तव्यम्। किं शब्दोपदेशः कर्त्तव्य आहोस्विदपशब्दोपदेशः आहोस्विदुभयोपदेश इति॥ ॥ ॥

न्काले इत्यस्मिन्नर्थे वर्त्तते। त्वरिता इति विवाहादौ। उभयोपदेश इति। हेयोपादेयोपदेशे स्पष्टा प्रतिपत्तिर्भवतीति उभयोपदे‥ शउद्भावितः।

न तदध्ययनप्रयोजनं दृष्टमिति तिन कदाचिदपि वेदाध्ययनप्रयोजनोपदेश इति तात्पर्यम्। न तथेति। किंतु विपरीतमित्यर्थः। भाष्ये आचार्य आचार्यपदेन शास्त्राध्यायको भाष्यकृदेव विवक्षितः। इदं शास्त्रमिति। प्रयोजनान्वाख्यानमित्यर्थः। भाष्ये उक्तः शब्द इति। लौकिकानां चेत्यनेन विषयभूतः शब्द उक्त इत्यर्थः। स्वरूपमपीति। अथ गौरित्यादिना। अथ समुपसंहारो ग्रंथस्य विषयप्रयोजननिरूपणमेतावता कृतमिति बोधयितुं तेनैव संबंधाधिकारिणावुक्ताविति बोध्यम्। क्रियते तत्राभ्योन्यत्र उभयान्त उतराभावादाह॥ ॥

अन्यतरोपेति। तत्र सुशब्दोपदेशः प्रयोगविध्यर्थोनुवादः। अपशब्दोपदेशस्तु प्रयोगप्रतिषेधार्थः। पंच पंचनखा इत्यस्य नियमत्वं दर्शयति। अर्थित्वादिति। नियम्यमानं पुनः शब्देन बोध्यमानमित्यर्थः। ननु अस्य परिसंख्यात्वात्कथं नियमत्वमत्र व्यवहारोस्ति च नियमपरिसंख्ययोर्भेदः। पाक्षिकप्राप्तिका प्राप्तांशपरिपूरणफलो नियमः। अन्यनिवृत्तिफलत्वाच्च परिसंख्येति चेन्न। नियमेप्यप्राप्तांशपरिपूरणरूपफलबोधनद्वारार्थादन्यनिवृत्तेः सत्त्वेन अस्वेदमाश्रित्योक्तेः। विधिरिति। अपूर्वविधिरित्यर्थः। येतु पंचपदस्य तदतिरिक्तलक्षणाभक्ष्यपदस्य चाभक्ष्येति वदंति तेषां पदद्वयलक्षणागौरवं। अस्य च नियमत्वेन भक्ष्यनियमेनाभक्ष्यप्रतिषेधो गम्यत इति भाष्यविरोधश्च। नियमपदस्यतद्बोधकेऽलक्षणायां से वदोषः। अक्षरास्वारस्यं च नियम्यमाने भक्षणे सामर्थ्यादन्येभ्यो निवर्त्तत इति कुत्रासंगतिश्च दृष्टांतदार्ष्टांतिकयोरत्यंतवैषम्यापत्तिश्च अन्यनिवृत्तिफलापरिसंख्येति अभियुक्तोक्ति विरोधश्च। सिद्धस्य पुनर्विधानात्प्रायक प्रमाणस्य तदितरविषयत्वरूपसंकोचकल्पनेनेनेन्यथा

यद्यपि प्रतिपत्तिः स्पष्टा गौरवं तु भवतीत्याह। अन्यतरेति। शब्दापशब्दयोरित्यर्थः। अन्यतरान्यतमशब्दावव्युत्पन्नौ स्वभावा‥ द्विबहुविषये

अन्यतरोपदेशेन कृतं स्यात्। तद्यथा। भक्ष्यनियमेनाभक्ष्यप्रतिषेधो गम्यते। पंच पंचनखा भक्ष्या इत्युक्ते गम्यत एतदतोन्येऽभक्ष्या इति। अभक्ष्यप्रतिषेधेन वा भक्ष्यनियमः। तद्यथा। अभक्ष्यो ग्राम्यकुक्कुटः अभक्ष्यो ग्राम्यसूकर इत्युक्ते गम्यत एतदा[illegible]रण्यो भक्ष्य इति। एवमिहापि यदि तावच्छब्दोपदेशः क्रियते गौरित्येतस्मिन्नुपदिष्टे गम्यत एतत् गाव्यादयोपशब्दा इति॥ ॥

निर्द्धारणे वर्त्तते पंचेति। अर्थित्वाद्भक्षणं प्राप्तं पंचसु पंचनखेषु नियम्यमानं सामर्थ्यादन्येभ्यो निवर्त्तते। न त्वयं विधिरप्राप्तेरभावात्॥

भक्षणाभावस्तु भक्षणे प्रायश्चित्तं च सिध्यति। एवं समभिव्याहारे सोपि स्फुटमस्यार्थस्यैव द्योतकोन्ययोगव्यवच्छेद एवकारार्थ इति तु सामान्यप्रमाणसंकोचफलितमर्थमादाय नेयम्। भक्ष्यनियम इति। भक्ष्यानुमितिरूप उपदेश इत्यर्थः। भाष्ये प्रतिपत्तावित्यस्योपायभूत इति शेषः। अत्र लघुपाय इति तेन च शास्त्रलेन कृत्स्नाभिमतान लघुपायत्वात् तत्रार्थवादमाह वृहस्पतिरिति। ननु शब्दानामिति पुनरुक्तमत आह। योगरूढ इति। अर्थपौनरुक्त्यमाशंक्य निराकरोति तत्रेति। ननु यावद्वेदाध्येयं तावद्वेदाभ्युपयुक्तं स्यादत आह॥ भाष्ये चतुर्भिरिति

भा॰ कै॰ वि॰ उक्तमेवैतदाशयमाह। एकदेशेत्यादि। विद्योपधारणकालानां विद्याप्रत्ययाधारत्वात्। तस्य च करणत्वविवक्षा बोध्या। चतुर्षु कालेषु विद्योपयुज्यते इति फलितोऽर्थः। तत्राद्ययोर्विद्यार्थ्ययम्बुद्धिमानित्यादरपूर्वं
कं अन्नवस्त्रादिलाभरूपोपयोगः। तृतीये प्रतिष्ठासच्छिष्यद्वारार्थप्राप्तिः संस्कारविशेषश्च चतुर्थे यज्ञाद्यनुष्ठानकाले यः शब्दप्रयोगः प्रयुक्तप्रायश्चित्ताभावः कर्मसांगतादक्षिणालाभः प्रतिष्ठा चेत्युप

१५ किं पुनरिति। उभयोपदेशेन कृतं स्यात् गुरोर्द्वयोरपि प्रशस्यौ तयोः कोऽज्यायानित्यर्थः। इष्टेति साधुशब्दप्रयोगाद्धर्मो वान्नेत्यर्थः। अथवोपादेयोपदेश इति सा

अथाप्यपशब्दोपदेशः क्रियते। गाव्यादिषूपदिष्टेषु गम्यत एतद्गौरित्येष शब्द इति। किं पुनरत्र ज्यायः। लघुत्वाच्छब्दोपदेश एव ज्यायान्
लघीयाञ्छब्दोपदेशः गरीयानपशब्दोपदेशः। एकैकस्य शब्दस्य बहवोऽपभ्रंशाः। तद्यथा। गौरित्यस्य शब्दस्य गावी गोणी गोता गोपोतलि
केत्येवमादयोऽपभ्रंशाः। इष्टान्वाख्यानं खल्वपि भवति। अथैतस्मिञ्छब्दोपदेशे सति किं शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठः कर्तव्यः। गौ
रश्वः पुरुषो हस्ती शकुनिर्मृगो ब्राह्मण इत्येवमादयः शब्दाः पठितव्याः। नेत्याह। अनभ्युपायः एष शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठः
वर्ष एवं हि श्रूयते बृहस्पतिरिंद्राय दिव्यं सहस्रं प्रतिपदोक्तानां शब्दानां शब्दपारायणं प्रोवाच। न चान्तं जगाम बृहस्पतिश्च प्रवक्ता
इन्द्रश्चाध्येता दिव्यं वर्षसहस्रमध्ययनकालः न चान्तं जगाम। किं पुनरद्यत्वे यः सर्वथा चिरं जीवति। स वर्षशतं जीवति॥ ॥ ॥

स्यात्तु तिपन्निवर्तत इत्यर्थः। बृहस्पतिरिन्द्रायेति। प्रतिपदपाठस्याशक्यत्वं प्रतिपादयितुमयमर्थवादः। शब्दानामिति। शब्दपारायणशब्दो यो
गरूढः शास्त्रविशेषस्य तत्र प्रतिपदोक्तानामिति विशेषणाभिधानाय गम्यमानार्थस्यापि शब्दानामित्यस्य प्रयोगः। एकदेशोपयोगाद्विलोके
उपयुक्तमित्युच्यते। यथौषधसंस्कृतघृतमात्रेकदेशोपयोगमुपयुक्तं घृतमिति व्यवहारस्तथेहेनेति प्रतिपादयति॥
॥ ॥ ॥ ॥ ॥ योगः तदाह शास्त्रोपयोगः सर्वाध्ययन एव॥ ॥ ॥ ॥ ॥ १५

भाष्ये पर्युपयुक्तमिति। समाप्तमित्यर्थः। पर्यवसन्नमिति पाठांतरं। न चेष्टापत्तिः विद्योच्छेदापत्तेः कर्मसु प्रायश्चित्तविधिवैयर्थ्यापत्तेश्च। ननु तदात्मकत्वाल्लक्षणस्यमतोऽनुपपत्तिरत
चतुर्भिरिति। आगमनकालो ग्रहणकालः १ स्वाध्यायकालोऽभ्यासकालः २ प्रवचनकालोऽध्यापनकालः ३ व्यवहारो यज्ञे कर्मणि। किंचिदिति। सामान्यविशेषौ

चतुर्भिश्च प्रकारैर्विद्योपयुक्ता भवति। आगमकालेन स्वाध्यायकालेन प्रवचनकालेन व्यवहारकालेनेति। त
त्र चास्यागमकालेनैव कृत्स्नमायुः पर्युपयुक्तं स्यात्। तस्मादनभ्युपायः शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठः। क
थं तर्हीमे शब्दाः प्रतिपत्तव्याः। किंचित्सामान्यविशेषवल्लक्षणं प्रवर्त्यम्। येनाल्पेन यत्नेन महतो महतः श
ब्दौघान्प्रतिपद्येरन्। किं पुनस्तत्। उत्सर्गापवादौ। कश्चिदुत्सर्गः कर्तव्यः। कश्चिदपवादः। कथंजातीयकः पुन
रुत्सर्गः कर्तव्यः। कथंजातीयकोऽपवादः। सामान्येनोत्सर्गः कर्तव्यः। तद्यथा कर्मण्यण्। तस्य विशेषेणापवादः। तद्यथातो

यस्मिंस्तत्सामान्यविशेषवत्। कर्मण्यण्। आतोऽनुपसर्गे इत्यादि॥ ॥ सकलशास्त्रव्यवस्थापकतरपक्षाश्रयणेन सिध्यतीति पक्षद्वयाश्रयणं प्रश्नपूर्वकं करोति॥
आह सामान्यविशेषाविति। लक्षणं शास्त्रमित्यर्थः। भाष्ये कथंजातीयक इति। केन प्रकारेणेत्यर्थः। एतेनैवंजातीयकेन शास्त्रेण सुशब्दोपदेशप्रवृत्तिः। पाणिनेरुचितेति स्वचितम्॥ ॥ ॥

भा॰ कै॰ वि॰

आकृतिपक्षेइति। तत्र उद्देश्यतावच्छेदकजात्याकांतेकचिद्धरितार्थयोर्द्वयोः सुत्रातिपक्षन्यायेन विरोधस्युलेउभयोरप्यप्राप्तौ विप्रतिषेधे परमितिविध्यर्थं न तु नियमार्थमिति सकृद्गताविति न सिध्यति व्यक्तौ तु नत्त द्यक्ति
विषययोरपि शास्त्रयोरचारितार्थ्यात् पर्यायप्राप्तौ नियमार्थं तदिति पुनः प्रसंगेनेत्यादिना सिध्यतीत्यर्थः इदं च विप्रतिषेधसूत्रे द्रूषयिष्यते। तस्याः प्रतीतायामिति। शब्दशक्यत्वेन गृहीतायामित्यर्थः एवमभिदधती
त्यस्याभिधाविषयत्वेन गृह्णन्तीत्यर्थः। तदाचेच्छात। नत्समवायात्। प्रतीयतइति। अविनाभावाच्छब्दजन्यबोधविषया भवतीत्यर्थः। अत्ययाज्ञानं उपलक्षणभावेनेति। शक्यतावच्छेदकत्वेनेत्यर्थः तत्र तु न शक्ति

१६

किंपुनरिति। आकृतिपक्षे केवलआश्रीयमाणे सकृद्गतौ विप्रतिषेधे इत्यादिनो पपद्यते केवले पि च व्यक्तिपक्षे पुनः प्रसंगविज्ञानादिति न घटते। तस्माद्द्वयमिष्यते क्वचि
त्तदेकः कश्चित्पक्षः प्रतिगृह्यते। तत्र जातिवादिन आहुः जातिरेव शब्देन प्रतिपाद्यते। व्यक्तीनामानंत्यात्संबंधग्रहणासंभवात्। सा च जातिः सर्वव्यक्तिष्वेकाकारप्रत्य
यदर्शनादस्तीत्यवसीयते। तत्र गवादयः शब्दाभिन्नद्रव्यसमवेतां जातिमभिदधति। तस्यां प्रतीतायां तदाश्रयात्तदवच्छिन्नद्रव्यं प्रतीयते। शुक्लादयः शब्दा गुण

किंपुनराकृतिः पदार्थः। आहोस्विद्द्रव्यम्। उभयमित्याह। कथं ज्ञायते। उभयथा ह्याचार्येण सूत्राणि पठितानि। आकृतिं पदा
र्थं मत्वा जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्यामित्युच्यते। द्रव्यं पदार्थं मत्वा सरूपाणामित्येकशेष आरभ्यते॥ ॥ ॥

समवेतां जातिमाचक्षते। गुणे तु तत्संबंधात्प्रत्ययः। द्रव्ये सम्बंधिसम्बंधात्। संज्ञाशब्दानामप्युत्पत्तिप्रभृत्याविनाशात्पिंडस्य कौमारयौवनाद्य
वस्थाभेदेपि स एवायमित्यभिन्नप्रत्ययनिमित्तं डित्थत्वादिका जातिर्वाच्या क्रियास्वपि जातिर्विद्यते सैव धातुवाच्या पचतिपठतः पचतीत्यादेरभिन्न
स्य प्रत्ययस्य सद्भावात्तन्निमित्तजात्यभ्युपगमः। व्यक्तिवादिनस्त्वाहुः। शब्दस्य व्यक्तिरेवाभिधेया। जातेस्तूपलक्षणभावेनाश्रयणादानंत्यादिदोषानवतारः

रितिमंजूषायां प्रतिपादितम्। भाष्ये जात्याख्यायामिति। व्यक्तौ पदार्थे संपन्नाव्रीहयइति व्यक्तिबहुत्वाद्बहुवचनं सिद्धमेवेति व्यर्थं तत्स्यादिति भावः। सरूपाणामिति। आकृतेरेकत्वादेवैकशब्दप्रयोगोपपत्तौ न द्व्यक्तिसंभवो
व्यक्तिपक्ष एवेति भावः। न चाकृतिपक्षेपि अक्षाः पादाइत्याद्यर्थं स आवश्यक इति वाच्यम्। नानावर्तीषु कान्तिषु कांचिदेकां जातिं स्वीकृत्य तस्या एव शब्दवाच्यत्वम्। परंपरया तु व्यक्तिप्रत्ययइति सरूपसूत्रे कैयटे १६
नैव वक्ष्यमाणत्वात्। जातौ न जातिरिति परेषां दर्शनेनास्माकमिति च तत्राक्रम।

विप्रतिपत्त्येति। शब्दानां नित्यत्वे व्यर्थं व्याकरणशास्त्रमिति प्रश्नाशयः। केचित्तु मीमांसका। वर्णात्मकमिति। पदवाक्ये च वर्णसमुदायरूपे एवेति तदाशयः। अत्र मते एकं पटपदमित्याद्यनुपपत्तेराह।
अन्ये वैयाकरणाः। अपरे एव मुख्याः पदे वर्णानामिव वाक्ये पदानां कल्पितत्वात्तेषामर्थवत्त्वं काल्पनिकमिति वाक्यस्यैव शब्दत्वमिति तद्भावः। अन्ये त्विति। वैशेषिकादयः। ध्वनिरिति। स च
सवर्णवर्णात्मकत्वेन द्विविधः एवं चकं वादिवत्तेशास्त्रमपि तस्य कारणमित्याशयः संग्रहो व्याडिकृतो लक्षश्लोकसंख्यो ग्रंथ इति प्रसिद्धिः। भाष्ये उभयथापीति। एवं च निष्फलोयं विचार इ

किंपुनरिति। विप्रतिपत्त्या संशयः। केचिद्ध्वनिव्यंग्यं वर्णात्मकं नित्यं शब्दमाहुः। अन्ये वर्णव्यतिरिक्तं पदस्फोटमिच्छंति। वाक्यस्फोट

किं पुनर्नित्यः शब्द आहोस्वित्कार्यः। संग्रहे एतत्प्राधान्येन परीक्षितं नित्यो वा स्यात्कार्यो वेति। तत्रोक्ता दोषाः प्रयोजनान्यप्युक्तानि।
तत्र त्वेष निर्णयः यद्येव नित्यः अथापि कार्यः उभयथापि लक्षणं प्रवर्त्यमिति। कथं पुनरिदं भगवतः पाणिनेराचार्यस्य लक्षणं प्रवृत्तम्॥ ॥

मपरे संगिरंते अन्ये तु ध्वनिरेव शब्दः स च कार्यस्तद्व्यतिरेकेणान्यस्यानुपलंभादित्यादिव्याचक्षते संग्रहइति। ग्रंथविशेषे। कथं पुनरिति किमा

[illegible]

तिभावः। साधुत्वज्ञानायोभयथापि शास्त्रमावश्यकमिति तात्पर्यम्। अथ पाणिनीसूत्रव्याख्यानभूतं वार्तिकमवतारयति। कथं पुनरिति अतएवात्रैव पाणिनीनामग्रहणं। इतः पूर्वं
स वार्तिकशास्त्रान्याख्यानप्रयोजनविषयप्रदर्शनपरो भाष्यकारस्यैव ग्रंथ इति बोध्यम्। शब्दार्थसम्बंधानामिति। शब्दाश्चार्थाश्चेति बंधश्चेति द्वंद्वः। एवं च किमपूर्वशब्दनिष्पादनेन
रा॰ऽर्थविशेषसम्बन्धनिष्पादकत्वं शास्त्रस्य किंवा सिद्धिशब्दार्थसम्बन्धबोधकत्वमिति प्रश्नार्थ इति तात्पर्यम्॥ ॥

सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे इति वार्त्तिके समाहारद्वन्द्वात् सप्तमी संबंधस्य प्रत्याशब्दार्थयोरेवृत्त्याणामात्यंतिकाविश्लेषप्रदर्शनाय समाहारनिर्देश इति बोध्यम्। व्यक्तिस्फोटेति। सा पदवाक्यरूपा नित्यैवेति भावः॥ न चोपपादितं प्राक्। कार्यशाब्दिकानामिति। कार्यशाब्दिकानामिति त्वपपाठः। उत्तरपदे द्वित्वे द्वद्वुर्लभत्वात्। असत्योपाधीति। जातिरूपेत्यर्थः। जातिर्हितन्मते आविद्यकोपमविशेषः। यद्वा सर्वोपाधीनां तु स्वप्रधर्मत्वेन शुक्तिरजतादिज्ञाने शुक्त्यादीनां विशेष्यत्ववत् सर्वत्राधिष्ठानभूतं ब्रह्मैव विशेष्यं विशेष्यमेव च द्रव्यमिति भावः। शब्दार्थयोर्नित्यत्वपक्षे तत्संबंधस्य नित्यत्वेप्यनित्यत्वपक्षे कथंस

१७ सिद्ध इति तत्र नित्यः शब्दो जातिस्फोटलक्षणो व्यक्तिस्फोटलक्षणो वा। कार्यशाब्दिकानामपि मते प्रवाहनित्यतया। अर्थस्यापि जातिलक्षणस्य नित्यत्वाद्द्रव्यपक्षेपि सर्वशब्दानामसत्योपाध्यवच्छिन्नब्रह्मतत्त्ववाच्यमिति नित्यत्वं ~~ख्या~~ प्रवाहनित्यतया वा। संबंधस्यापि व्य

सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे। सिद्धे शब्देऽर्थे सम्बन्धे चेति। अथ सिद्धशब्दस्य कः पदार्थः। नित्यपर्यायवाची सिद्धशब्दः। कथं ज्ञायते। यत्कूटस्थेष्वविचालिषु भावेषु वर्त्तते। तद्यथा। सिद्धा द्यौः सिद्धा पृथिवी सिद्धमाकाशमिति॥ ॥ ॥

वहारपरंपरयाऽनादित्वान्नित्यता। सिद्धशब्दस्य नित्यानित्ययोर्दर्शनात् पृच्छति। अथेति। नित्येति। नित्यत्वलक्षणस्यार्थस्य पर्यायेण वाचकः। तमेवार्थं कदाचिन्नित्यशब्द आह कदाचित् सिद्धशब्द इत्यर्थः। कूटस्थेष्विति। अविनाशिषु। अविचालिष्विति। देशान्तरप्राप्तिरहितेषु॥ ॥ ॥

बंधस्य नित्यत्वमत आह संबंधस्येति। प्रवाहनित्यतयानयोरिव तस्यापि नित्यत्वमिति भावः। शब्दार्थयोस्संबंधश्च शक्तिरूपं तादात्म्यमेवेत्यन्यत्र प्रपंचितम्। भाष्ये सिद्धशब्दस्य कः पदार्थ इति। अत्र पदार्थशब्दो रूढः। सिद्धशब्दसम्बंधीकः पदार्थ इत्यर्थः। कूटस्थेष्विति। कूटमयोघनस्तद्वत्तिष्ठन्तीति येते तेषु संसर्गिनाशेपि स्वयमनष्टेष्वित्यर्थः। नन्वयोघनस्यापि तर्हि नित्यत्वं स्यादत आह अविचालिष्विति। भाष्ये द्यावापृथिव्याद्यपि व्यावहारिकनित्यत्वाभिप्रायेण दृष्टान्तितं। आकाशस्यापि व्यावहारिकनित्यत्वमेवाचार्याभिमतम्। एवं च तत्तत्तुल्यत्वान्नित्यवाचकस्यैव ग्रहणमिति भावः॥ ॥ १७

र्थान्तरानालोचनेपि नियामकमाह। भाष्ये यथेति। एतेन तत्समानतंत्रत्वाद्यनेकपदार्थवादोपि तत्रस्यादित्यपास्तं नतु एकपदानीत्युक्त्वा पृभक्ष इत्यस्य पदद्वयात्मकस्योदाहरणत्वमसंगतमत आह। एवशब्देति नियमश्र

ननु चेति। सिद्धशब्दात् क्रियानिष्पन्नोप्यर्थोवगम्यत इत्यर्थः। संग्रहे तावदिति। तन्न हि किं कार्यः शब्दोऽथ सिद्ध इति पक्षद्वयविचारः। तत्र कार्यप्रतिपक्षार्थाभिधायी सामर्थ्यात् सिद्धशब्द इति स्थितम्। तत्समानतंत्रत्वादिहापि तथैव युक्तमित्यर्थः। अथ येति। एवशब्दप्रयोगे द्विपदमवधारणद्योतकत्वेन एवशब्दस्यापेक्षणात्

ननु च भोः कार्येष्वपि वर्त्तते तद्यथा सिद्ध ओदनः सिद्धः सूपः सिद्धा यवागूरिति यावता कार्येष्वपि वर्त्तते तत्र कुत एतत् नित्यपर्यायवाचिनो ग्रहणमिति न पुनः कार्ये यः सिद्धशब्द इति। संग्रहे तावत् कार्यप्रतिद्वन्द्विभावान्मन्यामहे नित्यपर्यायवाचिनो ग्रहणमिति इहापि तदेव। अथवा सन्त्येकपदान्यप्यवधारणानि तद्यथा अब्भक्षो वायुभक्ष इति। अप एव भक्षयति। वायुमेव भक्षयतीति गम्यते। एवमिहापि सिद्ध एव न

यदा तु द्योतकमन्तरेण सामर्थ्यादवधारणं गम्यते तदेकपदमित्युच्यते। तत्र सर्व एवाऽपो भक्षयन्तीत्यब्भक्षश्रुतिः सामर्थ्यान्नियममवगमयति अप एवेति इहापि नित्यानित्यव्यतिरेकेण शब्दान्तराभावात् सिद्धशब्दोपादानान्नियमो गम्यते सिद्ध एवेति कार्याणां तु पदार्थानां प्राक्प्रध्वंसाभावावस्थयोः सिद्धता नास्तीति न ते सिद्धा एव॥ ॥ ॥

त्यायकसामर्थ्यं दर्शयति इहापीति। कार्यवाचिन एव ग्रहणं मा भूदित्याह। कार्याणामिति। प्राक्प्रध्वंसावस्थयोरिति पाठः। भाष्ये परा वेति गम्यत इति वाक्ये द्वन्द्वसमासेपि सामर्थ्यात्तदतिरिक्तभक्षणाभावो गम्यत इत्यर्थः।

अथवेति। मनुष्यवृत्तचक्षुराद्यपेक्षया काशादीनामप्यत्यन्तसिद्धत्वमिति भावः। प्रतीयमानस्येति एतद् दृढदिक्त्वे उपपादयिष्यते। एवं तर्हीति। एवमेव घटपटकं जन्यपर्यायइत्यादि प्रयोगाः अन्यथाप
र्यायवाचीति प्रयोज्यं स्यात्। विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्तर पदयोर्लोपइति लोपविधायकं तर्हि किमर्थमत आह। लोपस्त्विति वर्णानां देवदत्तादीनां तत्रापि कश्चित्पूर्वपदस्यैव कश्चिदुत्तरपदस्यैवद। दि

अथवेति। कथं पुनर्देवदत्तशब्दे संज्ञात्वेन विनियुक्ते एकदेशः प्रयुज्यते। नह्यसौ संज्ञात्वेन विनियुक्तः। नचैकदेशात् स्मर्यमाणस्य समुदायस्य वाचकत्वमुपपद्यते। प्रतीय
१८ मानस्य प्रत्यायकत्वासंभवादित्याशंक्यार्थप्रमाणस्यैव वाचकत्वात्। एवं तर्हि नुनिष्पादिन्योऽवयवरूपाः संज्ञाविनियोगकाले विनियुक्ता एव लोपस्तु वर्णानां साधुत्वं माभूदि
त्यन्वाख्यायते इहापि नित्यानित्ययोर्निष्पन्नत्वाविशेषात् सिद्धश्चेति रूपता प्रकर्षं गमयत्यत्यंत सिद्ध इति। न्यायाद्धा नित्यत्वं शब्दादीनां स्थितमित्याह। अथवेति न हि सं

अथवा पूर्वपदलोपोत्र द्रष्टव्यः अत्यन्तसिद्ध इति। तद्यथा। देवदत्तो दत्तः सत्यभामा भामेति। अथवा व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षणमि
ति नित्यपर्यायवाचिनो ग्रहणमिति व्याख्यास्यामः किं पुनरनेन वर्ण्येन। किन्न महता कण्ठेन नित्यशब्द एवोपात्तः यस्मिन्नुपादीयमानेऽसंदेहः स्यात्। मंग
लार्थं मांगलिक आचार्यो महतः शास्त्रौघस्य मंगलार्थं सिद्धशब्दमादितः प्रयुक्ते। मंगलादीनि हि शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुषकाणि च भवन्ति॥ ॥ ॥

देहमात्रादलक्षणं भवति पुनः प्रमाणान्तरेण निश्चयोत्पादात्। वर्ण्येनेति। प्रकृतव्याख्यातव्येनेत्यर्थः अगर्हिताभीष्टार्थसिद्धिर्मंगलं। तत्प्रयोजनमाचार्यो मांगलिक इ
ति। प्रथन्त इति। अध्ययनस्याविच्छेदात्। वीरपुरुषाणीति। आहर्णांपरे रपराजयात्॥ ॥ ॥

त्तरपदस्यैव कश्चिदुभयोरिति लोकव्यवहारेण निर्णयः एवं वर्णानां शक्यभावोपि तेन एव निर्णय इति तत्त्वं निष्पन्नत्वे ति। विद्यमानकालसंबंधो निष्पन्नत्वं ननु नियुक्तिकं व्याख्यानमयु
क्तं विपरीतस्यापि संभवादत आह। न्यायाद्धेति। इदं व्यवहारादेव पदार्थसम्बंधानां नीत्यत्वं संग्रहादौ स्थितमिति व्याख्यानतः सिद्धशब्देन तदेवोपात्तमित्यर्थः। सिद्धिर्मंगलमिति। तस्या मंग
लत्वं चकार्ये कारणरूपोपचारादिति बोध्यम् प्रयोजनमस्येति प्राग्वतीयष्ठक् तत्र मंगलानुष्ठानप्रयोजनान्याह। मंगलादीनीत्यादिना॥ ॥ ॥ १८

ग्रंथेन निर्विघ्नस्य फलमाह। अध्येतार इत्यादिना। आनुषंगिकमंगलसंपत्त्येत्यर्थः। अध्ययननिर्वृत्तिः तत्समाप्तिः सिद्धिः सिद्धिविषयोर्थः मंगलार्थमित्यनेनेन एव वार्त्तिकः प्रवृत्तिः स्वबिना असंदिग्धो नित्यशब्दः किं न प्रयुक्त इत्यु
क्तं तत्रापि संदेहं महाभाष्ये यं खल्विति आभीक्ष्ण्येन बाहुल्येन अभीक्ष्णमिति भावे ष्यञमेवार्थः प्रयुज्यत इति साक्षाच्छब्देन आभीक्ष्ण्यासंभावात् प्रयोगद्वारा एतत् शाब्दं एवंच नित्यशब्दोपादानेपि स प्रयोजनः

आयुष्मत्पुरुषाणीति। शास्त्रार्थानुष्ठाने धर्मोपचयवशादायुर्वर्द्धनात् सिद्धार्था इति। अध्ययननिष्पत्तिरेवतेषां सिद्धिः। नावश्यमिति। ततश्चाभीक्ष्ण्येन शब्दः प्रयुज्यते

आयुष्मत्पुरुषाणि च। अध्येतारश्च सिद्धार्था यथा स्युरिति। अयं खल्वपि नित्यशब्दो नावश्यं कूटस्थेष्वविचालिषु भावेषु वर्त्तते किं तर्ह्याभीक्ष्ण्ये
पि वर्त्तते तद्यथा नित्यप्रहसितो नित्यप्रजल्पित इति। यावता आभीक्ष्ण्येपि वर्त्तते तत्राप्यनेनैवार्थः स्यात्। व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न संदे
हादलक्षणमिति। पश्यति त्वाचार्यो मंगलार्थश्चैव सिद्धशब्द आदितः प्रयुक्तो भविष्यति। शक्ष्यामि चैनं नित्यपर्यायवाचिनं वर्णयितुमिति।
अतः सिद्धशब्द एवोपात्तो न नित्यशब्दः। अथ कं पुनः पदार्थं मत्वैष विग्रहः ▭ क्रियते सिद्धे शब्देऽर्थे सम्बन्धे चेति। आकृतिमित्याह। कुत ए
तत्। आकृतिर्हि नित्या। द्रव्यमनित्यम्। अथ द्रव्ये पदार्थे कथं विग्रहः कर्त्तव्यः॥ ॥सिद्धे शब्दे॥ ॥ ॥ ॥

आगोपालांगनं तेषामेवान्वाख्यानं स्यात्। न विरलप्रयोगाणां विनापि च क्रियापदप्रयोगेणाभीक्ष्ण्यवृत्तिर्नित्यशब्दः प्रयुज्यते। यथा आश्चर्यमनित्ये नित्यवीक्षायोरिति

कोह्यंतरसंभवेन तत्रापि संदेह एवेति भावः। नित्ये शब्दार्थसम्बन्धे इत्यस्य शब्दार्थसम्बन्धे ज्ञाने सति नित्ये नित्यप्रयोगविषये शब्दशास्त्रं प्रवृत्तमित्यर्थः। स्यादिति तात्पर्येणाभीक्ष्ण्यवाचिनो
नित्यं क्रियापदसाकांक्षतया कथं केवलस्य प्रयोगात आह। विनापीति

भा॰ कै॰ वि॰

नचैवमर्थग्रहणं व्यर्थमत आह। द्रव्यपक्षेइति। योग्यता बोधजनकत्वयोग्यता तादात्म्यं। तदुक्तं भाष्ये नित्योह्यर्थवतामिति शब्दानामित्यर्थः। ननु तादात्म्यस्य संबंधत्वे कथं तस्य नित्यत्वमिति चेत् न। अनङ्गाविवस्तुनोपि शब्देन बोधाद्देद्दार्थेन तस्य तादात्म्यं नित्यमित्याशयात् शब्दवृत्तिधर्मस्यैवार्थवृत्तिधर्माभिधमापन्नस्य तादात्म्यत्वेनादोषाच्च। शब्दस्य नित्यत्वादिति। आकाशवत्तन्निष्ठश

१९

अर्थसम्बन्धेचेति। द्रव्यपक्षे द्रव्यस्यानित्यत्वादर्थग्रहणं संबंधविशेषणार्थमुपात्तम्। अनित्येर्थेकथं संबंधस्य नित्यतेति चेत् योग्यतालक्षणत्वात्संबंधस्य तस्याश्च

अर्थसम्बन्धेचेति। नित्योह्यर्थवतामर्थैरभिसम्बन्धः। अथवा द्रव्यएव पदार्थे एषविग्रहोन्याय्यः सिद्धेशब्देऽर्थे सम्बन्धेचेति द्रव्यंहि नित्यम्। आकृतिरनित्या। कथंज्ञायते एवंहि दृश्यते लोके मृत्कयाचिदाकृत्यायुक्ता पिंडोभवति। पिंडाकृतिमुपमृद्य घटिकाः क्रियंते घटिकाकृतिमुपमृद्य कुंडिकाः क्रियन्ते तथा सुवर्णं कयाचिदाकृत्यायुक्तं पिंडोभवति पिण्डाकृतिमुपमृद्य रुचकाः क्रियन्ते रुचकाकृतिमुपमृद्य कटकाः क्रियन्ते कटकाकृतिमुपमृद्य स्वस्तिकाः क्रियन्ते॥ ॥ ॥

शब्दाश्रयत्वाच्छब्दस्य च नित्यत्वाददोषः। द्रव्यंहि नित्यमिति। असत्योपाध्यवच्छिन्नं ब्रह्मतत्त्वं द्रव्यशब्दवाच्यमित्यर्थः। आकृतिरिति। संस्थानं ब्रह्मदर्शने च गोत्वादिजातेरप्यसत्त्वादनित्यत्वम्। आत्मैवेदं सर्वमिति श्रुतिवचनात्

ब्दोपि नित्यः व्यंजकाभावान्नसर्वदोपलंभ इति भावः। ननु घटादि द्रव्यस्य कथं नित्यतेत्यत आह। असत्येति। स च कंबुग्रीवादिमदाकारादिरूपः न द्यंग्यजातिरूपो वा भाष्ये। यद्याकृतिशब्देन तद्यंग्यमुच्यते तर्हि तद्व्याविद्यकत्वेन व्यंजकानित्यत्वेन वा नित्यमित्याह आत्मैवेति। अनेनैतत्प्रकरणस्थाकृतिपदस्य व्यंग्यव्यंजकोभयपरतां सूचयति। गौतमेनाप्युक्तं जात्याकृतिव्यक्तयः पदार्थ इति॥ ॥ ॥

नाद्येखदिरांगारसवर्णेकुण्डले भवत इति प्रयोगाद्दृष्टान्ते विकृतेः कर्तृकृत्वमेवात्र माध्यम। आकृतिपदेन जातिरित्यभिप्रायेण भाष्ये आकृतावपि पदार्थ इति। क्वचिदुपरते निकृत्वात्न सर्वत्रोपरतेत्यन्वयः। न च परमो नाम अन्तकाल एवान्यत्र सत्वविरुद्धमत आह। अनमीति। ननु परमार्थदृष्ट्या सर्वमनित्यमत आह। अद्वैतेनेति। नित्यत्वमिति। सर्वत्रएकाकारपरामर्शेनेन यावद्व्यवहारकालं तस्या अपि ध्रुवादिकालेन

नक्वचिदुपरतेति। अनभिव्यक्तेत्यर्थः। अद्वैतेन लोकेव्यवहाराभावाद्व्यवहारे चाकृतेरेकाकारपरामर्शहेतुत्वान्नित्यत्वम्। अपवेति। असत्यत्वेपि नत्वतो लोकव्यवहाराश्रयणेन जातेर्नित्यत्वं साध्यते। त्रिविधाचानित्यता। संसर्गानित्यता। यथास्फटिकस्य लाक्षाद्युपधानेस्वरूपतिरोधानेन पररूपप्रतिभासः। उपधानापगमस्वरूप

पुनरावृत्तः सुवर्णपिण्डः पुनरपरयाकृत्यायुक्तः खदिरांगारसवर्णेकुण्डले भवतः। आकृतिरन्याचान्याभवति द्रव्यंपुनस्तदेव। आकृत्युपमर्देन द्रव्यमेवावशिष्यते। आकृतावपि पदार्थ एषविग्रहोन्याय्यः। सिद्धेशब्देऽर्थसंबंधेचेति। ननु चोक्तमाकृतिरनित्येति। नैतदस्ति नित्याकृतिः। कथं नक्वचिदुपरतेति कृत्वा सर्वत्रोपरता भवति द्रव्यांतरस्था तूपलभ्यते। अपवानेदमेवनित्यलक्षणम्॥ ॥ ॥

प्रतिभासात्परिणामाभावः परिणामानित्यता यथा बदरीफलस्य श्यामतातिरोभावे लोहित्यस्याविर्भावः प्रध्वंसानित्यता सर्वात्मना विनाशः। एतत्त्रिविधानित्यताप्रतिक्षेपेण नित्यतां प्रतिपादयितुमुक्तम्॥ ॥ ॥

नित्यत्वमिति भावः। अथावयवसंस्थानरूपाया जातिव्यंजिकाया आकृतेर्यावद्व्यवहारकालं मध्ये मध्ये उत्पत्तौ नाशेपि प्रकारान्तरेण नित्यत्वमाह भाष्ये अपवेति नित्यत्वलक्षणे ध्रुवपदस्यैव व्याख्यानम्।

भाष्य· कै· वि· कूटस्थमिति। रूपांतरायत्तिर्विचालः। यथा पयसो दध्यादिरूपता। अनेन परिणामानित्यतापरास्तेत्युक्तेः सत्तापर्यन्तत्वादनुत्पत्तीत्यनेन जन्मसत्तारूपौ भावविकारौ निरस्तौ। अवृद्धीत्यनेन तृतीयो वृद्धिलक्षणः अनुपजनेति चतुर्थः परिणामः। अनपायेति पंचमोऽपचयः। एतद्रूपविकाररहितमिति तदर्थः। अव्ययेति। षष्ठो विनाशः। इदं च ब्रह्मविषयं नित्यत्वं यावद्व्यवहारमेकरूपस्थितपदार्थविषयं च। अ

२० अथ मित्यादि। नत्रवतं कूटस्थमिति संसर्गानित्यतापरिहृता। अविचालीति परिणामानित्यता। अनपायेत्यादिना प्रध्वंसानित्यता। यन्नित्यमिति। बुद्धिप्रतिभासः शब्दार्थो यदा यदा शब्द उच्चारितस्तदा तदार्थाकारा बुद्धिरुपजायत इति प्रवाहनित्यत्वादर्थस्य नित्यत्वमित्यर्थः। लोकत इति। अन्यथा कार्येषु वस्तुषु लोकस्य व्यवहारा न्यथानित्येषु शा

२८ अथवा कूटस्थमविचाल्यनपायोपजनविकार्यनुत्पत्त्यवृद्ध्यव्ययियोगि यत्तन्नित्यमिति। तदपि नित्यं यस्मिंस्तत्त्वं न विहन्यते किं पुनस्तत्त्वं। तद्भाव स्तत्त्वं आकृतावपि तत्त्वं न विहन्यते। अथवा किन्न एतेनेदं नित्यमिदमनित्यमिति। यन्नित्यं तं पदार्थं मत्वा एष विग्रहः क्रियते। सिद्धे शब्दे र्थे सम्बन्धे चेति। कथं पुनर्ज्ञायते सिद्धः शब्दोऽर्थः सम्बन्धश्चेति। लोकतः। यल्लोकेऽर्थमर्थमुपादाय शब्दान्प्रयुञ्जते नैषां निर्वृत्तौ यत्नं कुर्वन्ति। ये पुनः कार्या भावा निर्वृत्तौ तावत्तेषां यत्नः क्रियते। तद्यथा। घटेन कार्यं करिष्यन्कुम्भकारकुलं गत्वाह कुरु घटं कार्यमनेन करिष्यामीति। न तद्वच्छब्दान्प्रयुयुक्षमाणो वैयाकरणकुलं गत्वाह। कुरु शब्दान्प्रयोक्ष्य इति॥ ॥ ॥

ब्दश्च व्यवहारोऽनादिरिह व्यवहारपरंपरया व्युत्पत्तिपूर्वक इति शब्दादीनां नित्यत्वं। घटादयस्त्वर्थक्रियार्थिभिरन्यत आनीयन्ते उत्पादविनाशयुक्ताश्चोपलभ्यंते नैवं शब्दादयः

यमेव न नित्यशब्दार्थः प्रवाहाविच्छेदेनैतादृश्यपि नित्यत्वव्यवहारादित्याह। भाष्ये तदपीति। यस्मिंस्तत्त्वमिति। यस्मिन्विहते पि दानन्तधर्मो वा प्रहनित्यता चानेनोक्ता तन्त्वारोपितधर्मो न नश्यति आश्रयप्रवाहाविच्छेदादिति भावः यन्नित्यमिति। व्यक्तिजात्याकृतीनां मध्ये यन्नित्यमित्यर्थः। ननु शशशृंगादिपदार्थानां कथं नित्यत्वं तेषां स्वरूपस्यैवाभावादत आह। बुद्धिप्रतिभास इति। बाह्यपदार्थो न शाब्दबोधे विषयः किन्तु बौद्धः सच प्रवाहनित्य इति भावः। एतच्च मञ्जूषायां विस्तरेण निरूपितम्। शब्दादीनां नित्यत्वमिति। व्याकरणनिष्पाद्यत्व मित्यर्थः॥ ॥१॥ २०

तावत्येवेति वैयाकरणकुलमगत्वैवेत्यर्थः। ननु सकृदन्वितस्य लोकत इत्यस्य पुनरर्थप्रयुक्ते इत्यनेनान्वयः कथं वार्त्तिके चैकवाक्यतयैवान्वयः प्रतीयतेऽत आह। लोकेति। अनाश्रित्ये ति। न्यूनतापरिहा रायेत्यर्थः। लोकत इत्यस्य च लोकव्यवहार इत्यर्थः। भाष्येऽर्थप्रयुक्ते इति। अर्थज्ञानप्रयोजनेन कृत इत्यर्थः परस्परविशिष्टार्थबोधो न वचितिशब्दः प्रयुज्यते प्रयोगेण विवर्तितशब्दज्ञानेनार्थ

तावत्येवार्थमिति। बुध्वा वस्तु निरूप्येत्यर्थः। अत्र भाष्यकारेणासंनवंतीमध्ये कृवाक्यतामनाश्रित्य वाक्यत्रयं व्यवस्थापितं सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे शास्त्रप्रवृत्तिरित्येकं वाक्यं कथं ज्ञायत इति प्रश्ने लोकतो ज्ञायत इति द्वितीयम्। लोकत इत्यस्यावृत्त्या लोकतोऽर्थप्रयुक्त इत्यादि तृतीयम्। शब्दप्रयोग इति प्रयोगग्रहणेन प्रयोग इमे नितु ज्ञानमात्रादि

तावत्येवार्थमुपादाय शब्दान्प्रयुञ्जते। यदि तर्हि लोक एषु प्रमाणं किं तर्हि शास्त्रेण क्रियते। लोकतोऽर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनि यमः। लोकतोऽर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियमः क्रियते किमिदं धर्मनियम इति। धर्माय नियमो धर्मनियमः धर्मार्थो वा नियमो धर्मनियमः

त्युक्तं भवति अर्थेनात्मप्रख्यापनाय प्रयुक्तोऽर्थप्रयुक्तः। धर्माय नियम इति। चतुर्थ्या तादर्थ्ये प्रतीयते सम्बंधसामान्ये तु षष्ठीं विधाय समासः कर्त्तव्यः। चतुर्थी समासः प्रक्लृप्त इति विकारस्यैव भाव एव विधानात्। धर्मार्थ इति। धर्मार्थत्वान्नियम एव धर्मशब्देनाभिधीयत इति कर्मधारयः समासः॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ज्ञानादिति भावः। एवं चाप्रे शब्दप्रयोगे शास्त्रेणास्येयं प्रकृतिरयं प्रत्यय इत्यादिप्रकृत्यादिविभागज्ञानद्वारा गवादय एव प्रयुक्ता धर्मजनका न गाव्यादय इति नियमः क्रियत इति तात्पर्यम्॥ विधानादिति। तादर्थ्यस्य षष्ठ्यर्थत्वबोधनाय त्वेवं प्रयोग इति भावः। चतुर्थीति योगविभागेन भाष्यारूढत्सुप्सुपेति समास इत्यप्यगतिरित्येवं व्याख्यातम्॥ ॥ ॥

कागति

द्वितीयपक्षात्तृतीये विशेषं दर्शयति। लिङादीति। प्रभाकराङ्गीकृतमतेनेदं तन्मते हि लिङादीनामपूर्वरूपं कार्यं वाच्यमातदेव च स्वस्मिन्पुरुषं प्रयुञ्जन्नियोग इत्युच्यते स एव धर्मस्तेन प्रयुज्यते आक्षिप्यत इति कर्मव्युत्पत्तः प्रयोजनशब्दः स चासौ पुनिरुक्तिरूपो नियमः धर्मप्रयोजन इति षष्ठीसमासः एवं च द्वितीये धर्मफलको नियम इत्यर्थः तृतीये धर्मप्रयोज्य इत्यर्थ इति भेदः केचित्तु धर्मीयनियम इत्यनेन प्रत्यवायपरिहाररूपधर्मार्थायं नियमः असाधुप्रयोगे ऽधर्मोत्पत्तेः धर्मार्थो नियम इत्यनेन धर्मस्य यज्ञादेरङ्गभूत इत्यर्थः नान्तं च देदिति कत्वं गवा केन कं तु वेउ

२१ धर्मप्रयोजन इति लिङादिविषयेण नियोगाख्येन धर्मेण प्रयुक्त इत्यर्थः। प्रियतद्धिता इति नायमपशब्दः किं तु ये लोकवेदयोर्भिन्ना अवयवास्ते वेदलोकशब्दाभ्यामभिधातुं शक्यन्ते आधाराधेयकल्पनया तु तद्धितप्रयोगः प्रियतद्धितत्वं मितः यथा कश्चिद् नस्यत य इति प्रयुङ्क्ते कश्चिद्वानस्यत्यामिति सम्हृ प्रत्ययो

धर्मप्रयोजनो वा नियमो धर्मनियमः यथा लौकिकवैदिकेषु। प्रियतद्धिता दाक्षिणात्याः यथा लोके वेदे चेति प्रयोक्तव्ये यथा लौकिकवैदिकेष्विति प्रयुञ्जते। अथवा युक्त एवात्र तद्धितार्थः यथा लौकिकेषु वैदिकेषु च कृतान्तेषु। लोके तावदभक्ष्यो ग्राम्यकुक्कुटः अभक्ष्यो ग्रामसूकर इत्युच्यते। भक्ष्यं च नाम क्षुत्प्रतिघातार्थमुपादीयते॥

ने। अथवेति। नात्रावयवावयविविभागः। किं तर्हि वेदलोकव्यतिरिक्तः सिद्धान्तशब्दार्थो भवरूप इत्यर्थः लौकिकः स्मृत्युपनिबद्धो वैदिकश्च श्रुत्युपनिबद्धः

एवस्य बोधनात्। धर्मप्रयोजनो नियम इत्यनेनैकः शब्द इति कृते नियमादृष्टं पुरुषार्थकरं स्वचितमित्याकूतं नन्वीदृशो धर्मनियमः क्व दृष्टो तत्राह यथेति। ननु लोकवेदयोरित्येव सिद्धे तद्धितनिर्देशो युक्तो तत्राह। प्रियतद्धिता इति। नन्वन्यार्थेऽन्यशब्दप्रयोगोऽपशब्दः स्यात्तत्राह नायमिति। तेन वेदलोकेतिव्यवयवे समुदायशब्दप्रयोगदर्शनादिति भावः आधाराधेयकल्पनयोक्तिरिति। लोकरूपसमुदाये तदवयवयोरित्यादिः नानावयवावयविविभाग इति। तत्र भवदित्यादि व्यवहारप्रयोजको विभागारोपो वयवावयविनोर्नेत्यर्थः। कृतान्तेषु कृतान्तः सिद्धान्तः तत्प्रतिपादकवाक्ये
ष्वित्यर्थः। भक्ष्यं च नामेत्यस्य तद्भवतिपदमिति शेषः ॥ ॥ २१

शक्यं क्षुदिति सामानाधिकरण्यं कथं भिन्नलिङ्गत्वादत आह। शक्य इति। नदास्त्वधमिति न तु प्रधानक्रियानिरूपितशक्तेरभिधाने गुणक्रियानिरूपितशक्तेरनभिहितायामभिहितवत्प्रकाशस्य स्वादुमिष्टमुलित्यत्र वक्ष्यमाणत्वेन कथमेतदिति चेन्न। प्रधानतिङर्थक्रियानिरूपितशक्तेरेवाय स्वभावोयत्त्वसमानाधिकरणशक्तेरभिहितवत्प्रकाशादित्यभिमानात् वस्तुत इदमस्त्वाकर्मणेति स्वादुमित्यत्र निरूपयिष्यामः। खेद इति। एवं च ग्राम्यकुक्कुटपरदारादौ विशेषनिषेधस्येतराभ्यनुज्ञाफलकतया आरोपितनिष्ठत्वेन स्वदारगमनयोर्यथा दोषाभावाय याच ग्राम्य

शक्यं चानेनेति। शक्यः कर्मसामान्ये लिङ्गसर्वनाम नपुंसकं युक्तेकृत्यप्रत्ययः ततः पदान्तरसंबन्धादुपजायमानमपि स्त्रीत्वं यदि रङ्गत्वादन्तरङ्ग संस्कारं न बाधत इति शक्यं क्षुदित्युक्तं। यदा तु पूर्वमेव विशेषविवक्षा न दा शक्या क्षुदिति भवत्येव। यदा तु प्रतिघातस्यैव क्षुत्कर्मशक्तेस्तु प्रतियात

शक्यं चानेन श्वमांसादिभिरपि क्षुत्प्रतिहन्तुं तत्र नियमः क्रियते इदमभक्ष्यमिदमभक्ष्यमिति। तथा खेदात्स्त्रीषु प्रवृत्तिर्भवतिसमानश्च खेदविगमो गम्यायां चागम्यायां च तत्र नियमः क्रियते इयं गम्येयमगम्येति वेदे खल्वपि पयोव्रतो ब्राह्मणः यवागूव्रतो राजन्यः। आमिक्षाव्रतो वैश्य इत्युच्यते। व्रतं च नामाभ्यवहारार्थमुपादीयते। शक्यं चानेन शालिमांसादीन्यपि व्रतयितुं तत्र नियमः क्रियते तथा बैल्वः खादिरो वा यूपः स्यादित्युच्यते यूपश्च नाम पश्वनुबन्धार्थमुपादीयते। शक्यं चानेन नयत्किंचिदेव काष्ठमुच्छ्रित्यानुच्छ्रित्य वा पशुरनुबन्द्धुं तत्र नियमः क्रियते। तथाऽग्नौ कपालान्यधिश्रित्याभिमन्त्रयते भृगूणामङ्गिरसां धर्मस्य तपसा तप्यध्वमिति। अन्तरेणापि मन्त्रमग्निर्दहनकर्मा कपालानि संतापयति। तत्र च नियमः क्रियते एवं क्रियमाणमभ्युदयका

नुच्छित्य ५

स्तदा क्षुधं प्रतिहन्तुं शक्यमिति भवति। खेदादिति। खेदयतीति खेदो रागः इन्द्रियनियमासामर्थ्यं वा खेदः पयोव्रत इति। सत्यामर्थितायां पय एव व्रतयतीति नियमोयं न तु वि
कुक्कुटपरदारगमनयोरधर्मस्तथा शास्त्राजनितज्ञानपूर्वकेणवादिप्रयोगे ऽपूर्वोत्पत्तिरूपं फलं शास्त्रेणबोध्यते। तेषां साधुत्वबोधनात् अर्थादपशब्दानामधर्मैकजनकत्वं बोध्यते एकविधे स्तदितरनिषेधफलत्वात् यथैकनिषेधस्यापराभ्यनुज्ञाफलकत्वमिति भावः दृष्टान्तत्वांशेनवक्ष्यमाणवैदिकानां सर्वांशेनेति बोध्यम्। व्रतयतीति। अभ्यवहार्यत्वेनोपादत्त इत्यर्थः। भाष्ये उच्छ्रित्यानुच्छ्रित्य वेति। संतक्ष्यासंतक्ष्य वेत्यर्थः निरवन्या निरवन्य वेत्यर्थ इत्यन्ये। ननु अपभ्रंशा न वाचकाः वाच्यप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्या कल्प्यमान शक्तेः शिष्टप्रयुक्त

संस्कृतेर्थैवकल्पनात्तदनुसारेणैवचापभ्रंशानांसाधुस्मरणेनबोधकत्वोपपत्तेः।समानायामित्यनुपपन्नमितिशंकतेयद्यपीति।तथापीति।एवंचवाचकत्वाभावेप्यर्थप्रत्यायकत्वेविशेषण।
समानायामित्युक्तम्।निरूढिमागताइति।तेचशक्तिभ्रमेणबोधकाइतिभावः।शक्तिभ्रमश्चैत्यकेनचिज्ज्ञातीतिप्रयुक्तेगारितिसाधुशब्दस्मरणात्प्रयोज्यस्यबोधेपितटस्थस्यागवीशब्दादे
वास्यगौबोधइतिभ्रमस्तन्मूलकोन्येषामपिभ्रमइति।वस्तुतोविनिगमनाविरहात्भाषाशब्देष्वपिशक्तिरेवेत्याहअन्येत्विति।साधुत्वंचेतन्मतेशब्दगतधर्मसाधनतावच्छेदकत्वेवेजाल
मेव।यद्यपिसाधूनेवभाषेतेतिनश्रूयतेतथापिफलनिर्देशवाक्येतन्निर्देशाद्वेदेष्टत्रविधिःकल्प्यते।तत्रकेसाधवइत्याकांक्षायामेतएवसाधवइतिव्याकरणेनप्रतिपादनद्वारारशास्त्रे

२२ समानायामिति।यद्यपिसाक्षादपभ्रंशानवाचकास्तथापिस्मर्यमाणसाधुशब्दव्यवधानेनार्थंप्रत्याययंतिकेचिच्चापभ्रंशाःपरंपरयानिरूढिमागताः
साधुशब्दान्।अस्मारयंतएवतमर्थंप्रत्याययंति।अन्येतुमन्यंतेसाधुशब्दवदपभ्रंशाअपिसाक्षादर्थस्यवाचकाइति।अस्त्यप्रयुक्तइति।प्रयोगमूलत्वा [illegible]

एवमिहापिसमानायामर्थगतौशब्देनचापशब्देनचधर्मनियमःक्रियतेशब्देनैवार्थोभिधेयोनापशब्देनेति।एवंहिक्रियमाण
मभ्युदयकारिभवतीति।अस्त्यप्रयुक्तः।संतिवैशब्दाअप्रयुक्ताः।तद्यथा।ऊषतेरस्वूकपेचेतिकिमतोयत्संत्यप्रयुक्ताः
।प्रयोगाद्धिभवाञ्छब्दानांसाधुत्वमध्य[redacted]वस्यति।इदानीमप्रयुक्ताःनामीसाधवस्स्युः॥ ॥ ॥

दस्याःस्मृतेरप्रयुक्तानामन्वाख्यानादप्रामाण्यमाशंकते।यथाघटादीनांविनाप्यर्थक्रिययासत्त्वंगम्यतेनैवंशब्दानांतेहिसर्वदाव्यवहारायप्रयुज्यमानाःसंतः

णधर्मनियमोविधीयइतिबोध्यम्।भाष्येशब्देनैवेतिसाधुनेत्यर्थः।एवंक्रियमाणमिति।शास्त्रज्ञानपूर्वकमुच्चार्यमाणमित्यर्थः।अस्त्यप्रयुक्तइत्यादेःप्रकृतोपयोगमाहप्रयोगमूलत्वादि
ति।लोकतोर्थप्रयुक्तेशब्दप्रयोगेशास्त्रेणधर्मनियमइत्यनेनप्रयुक्तेषुसाध्वसाधुषुप्रयुक्तसाधुत्वाख्यानेनतेषुधर्मःप्रयुक्तासाधुषुधर्मइत्यर्थकेनेदंसूचितं।एवंचाप्रयुक्ताना
मप्रयोगेणैवासाधुत्वानुमानादसाधूनास्माकमनिष्टसाधूनामप्यनेनान्वाख्यानादप्रामाण्यमितिभावः।वार्त्तिकोक्तनियमानुपपत्तिश्चेत्यपिबोध्यम्।भाष्येकिमतइति।अ
प्रयुक्तसत्त्वेन्वार्थत्वाद्व्याकरणस्येत्यर्थः।उत्तरंप्रयोगादिति।तथाचाप्रयोगादसाधुत्वानुमानमितिभावः॥ ॥विप्रतिषिद्धत्वमुपपादयति॥ ॥ २२

मेथेति।एवंचसत्त्वेप्रयोगआवश्यकएवअप्रयोगेचसत्त्वमेवनस्यादितिभावः।ननुलक्षणवशेनसत्त्वंकेनाप्यप्रयोगाच्चाप्रयुक्तत्वमितिनविरोधोतोभाष्येप्रयुंजानएवेति।ननुमयाप्रयुक्तश्चेत्किंतत्रसोपहासमाहकश्चे
दानीमिति।स्वयमेवप्रयोगंकृत्वासंतिचाप्रयुक्ताइत्यादीनांशब्दानांप्रयोगसाधुर्येभ्यःस्यादित्यर्थः।त्वत्प्रयोगेणैवप्रयुक्तत्वावगमेऽप्रयुक्तत्वोक्तिर्विरुद्धेतिभावः।ननुलोकांतर्भूतस्त्वनत्वहंलोकइतिनचोविरुद्ध

इदमिति।कश्चेदानीमिति।उपहासपरं।उत्तरंतुशास्त्रदृष्ट्याप्रकृतिप्रत्ययादिसंभवादनुमितसत्त्वाःव्यवहारेतुनदृश्यंतइत्युक्तम्।नत्वहंलोकइति।यथालो

इदंतावद्विप्रतिषिद्धंयदुच्यतेसन्तिवैशब्दाअप्रयुक्ताइति।यदिसन्तिनाप्रयुक्ताअथाप्रयुक्तानसंतिसन्तिचाप्रयुक्ताश्चेतिविप्रतिषिद्धम्।
प्रयुंजानएवखलुभवानाहसंतिशब्दाअप्रयुक्ताइति।कश्चेदानीमन्योभवज्जातीयकःपुरुषःशब्दानांप्रयोगेसाधुःस्यात्।नैतद्विप्रति
षिद्धंसंतीतितावद्ब्रूमः।यदेतान्छास्त्रविदःशास्त्रेणानुविदधते।अप्रयुक्ताइति।यदप्युच्यतेकश्चेदानीमन्योभवज्जातीयकःपुरुषः
शब्दानांप्रयोगेसाधुःस्यादिति।नब्रूमोऽस्माभिरप्रयुक्ताइति।किंतर्हिलोकेऽप्रयुक्ताइति।ननुचभवानप्यभ्यन्तरोलोके।अभ्यन्तरोहंलोके
नत्वहंलोकः।अस्त्यप्रयुक्तइतिचेन्नार्थेशब्दप्रयोगात्।अस्त्यप्रयुक्तइतिचेत्तन्नकिंकारणम्।अर्थेशब्दप्रयोगात्।अर्थेशब्दाः ॥ ॥ शूमः ३
प्रयुज्यन्तेसंतिचैषांशब्दानामर्थाःयेष्वर्थेषुप्रयुज्यन्ते।अप्रयोगःप्रयोगान्यत्वात्॥

कोर्थावगमायशब्दंप्रयुंक्तेनैवंमयेतेर्थेप्रयुज्यंतेअपितुस्वरूपपदार्थकाइत्यर्थः।अर्थेशब्दप्रयोगादिति।अर्थसद्भावःशब्दप्रयोगेलिंगंनहिविनाशब्देनार्थप्रत्यायनमुपपद्यते

मतआह।यथेति।अर्थबोधायशब्दान्प्रयुंजानोहिममलोकत्वेनाभिमतइत्यर्थः।भाष्येऽर्थेशब्दप्रयोगादिति।अर्थविषयकज्ञानायशब्दप्रयोगादित्यर्थः।तदाशयमाहअर्थसद्भावइति।भाष्येप्रयोगा
न्निन्यत्वादिति।प्रयुज्यतइतिप्रयोगःशब्दःसोन्योयस्यार्थस्यास्तितत्त्वादित्यर्थःसर्वनाम्नःपरनिपातःपूर्वनिपातप्रकरणनित्यत्वात्॥ ॥ ॥

पदांतरसहितइति।पदांतरं क्व यूयमिति।तत्रं क्रेत्यनेन साधनपरोक्षत्वं निष्ठया भूतत्वं कर्तृत्वं च यूयमित्यनेन मध्यमपुरुषबोध्यमाभिमुख्यं चेनन त्वं वा बहुत्वं च वसेः साक्षात्स्वार्थीकमेकेत्यत्र निर्देशात् तरतेर्गत्यर्थेन वा कर्तरि क्तः। नन्वाख्याते क्रियाविशेष्यका बोधो न च कर्तृविशेष्यक इति कथं लिंङ्तसमानार्थत्वमिति चेन्न। विषयताविशेषानादरेणतथोक्तेः। नचाख्याते क्रियाविशेष्यकबोधे पश्यति मृदु तिष्ठपाक्षीञ्च नीतिभूतादिस्कन्नस्य भाष्यप्रयोगविरोधः। अतीतानागतपाककर्तृकसत्तायावर्तमानत्वासंगतेरितिवाच्यम्। वर्तमानसामीप्ये तत्र लटः सत्त्वात्। तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते इत्यादौ यत्कर्तृकोयाग

इतरेषामन्यथासिद्धतामाह। अप्रयोगइति।यत्तोन्येतेषामर्थानां सन्तिवाचकास्ततोन्येषामनुमानमुपपद्यते यद्यप्यूषेत्यस्य उषिता इति समानार्थानि भवन्ति। धीरोक्ष्यादेर्वि

२३ अप्रयोगः खल्वप्येषां शब्दानां न्याय्यः। कुतः। प्रयोगान्यत्वात्। यदेतेषां शब्दानामर्थेऽन्याञ्छब्दान्प्रयुञ्जते। तद्यथा। ऊषेत्यस्य शब्दस्यार्थे क्व यूयमुषिताः। तेरेत्यस्यार्थे क्व यूयं तीर्णाः। चक्रेत्यस्यार्थे क्व यूयं कृतवन्तः। पेचेत्यस्यार्थे क्व यूयं पक्ववन्त इति। अप्रयुक्ते दीर्घसत्रवत्। यद्यप्यप्रयुक्ता अवश्यं दीर्घसत्रवल्लक्षणेनानुविधेयाः। तद्यथा। दीर्घसत्राणि वार्षशतिकानि वार्षसहस्रिकाणि च। न चाद्यत्वे कश्चिदप्याहरति। केवलमृषिसंप्रदायो धर्म इति कृत्वा याज्ञिकाः शास्त्रेणानुविदधते। ॥ सर्वे देशान्तरे ॥ ॥ ॥ ॥

शेषस्यानवगमात्तथापितत्स्यायनायपदांतरसहितः प्रयुज्यते। संप्रत्यप्रयुज्यमानानामपि पूर्वं प्रयुक्तत्वादनुशासनं कर्तव्यमित्याह। अप्रयुक्त इति। ऋषिसंप्रदाय इति। वेदा

त्सत्कर्तृकं तरणमिति बोधः। अत एव बहुस्वोनपुंसके इति सूत्रे रमते ब्राह्मणकुलमिति क्रियाप्रधानमिति भाष्य उक्तं। नन्वप्रयुक्तानुशासने निर्मूलत्वाच्छास्त्रस्याप्रमाण्यं स्यादत आह संप्रतीति। पाणि नेर्व्याकरणप्रणयनकाले इत्यर्थः। पूर्वप्रयोगसत्ता च व्याकरणप्रणयनादेवानुमीयत इति भावः। इदमपि यत्र भाष्यवार्तिककाराभ्यामप्रयुक्तत्वेनोक्तं तदभिप्रायकमनुमानं बोध्यम्। वार्षशतिकानीति व र्षशब्दो दिवसपरः यथाश्वत्तराववे। आहरति। सामर्थ्याभावादिति भावः। ननु सत्राणां बहुयजमानकानामृषिभिर्बसिष्ठादिभिः संप्रदीयमानत्वाभावादृषिसंप्रदाय इत्ययुक्तमत आह वेदेति। भाष्ये कृत्वेत्य नंतरमधीयते इति शेषः। याज्ञिकाश्च कल्पसूत्रेणान्वावक्षत इत्यर्थः। अत्र सत्राणां कर्मत्वम्। ॥ अनुपलब्ध्याप्रयुक्तत्वे शङ्कते भाष्ये। न चैवेति। इतरलोकापेक्षयावसुमत्यां।

शब्दबाहुल्यात्तस्याः पृथक्ग्रहणं अनेनोत्यपातालपर्यंतसंग्रहः त्रयोलोकाः स्वस्त्वेनोपरितनसकलसंग्रहः रहस्यं उपनिषत्। मन्वादिस्मृतयोवाचिविदनिगूढार्थप्रकाशकत्वात्।

सर्वइति। इदमत्रतात्पर्यं यस्य कस्यचिद्वचनात्प्रयोगाप्रयोगौ न व्यवतिष्ठते। अपितु शिष्टानामेव वचनात्। वाकोवाक्यशब्देनोक्तिप्रत्युक्तिरूपो ग्रन्थ उच्यते।

सर्वे खल्वप्येते शब्दा देशान्तरे प्रयुज्यन्ते न चैवोपलभ्यन्ते। उपलब्धौ यत्नः क्रियतां महान्हि शब्दस्य प्रयोगविषयः सप्तद्वीपा वसुमती
२षा त्रैलोक्याश्चत्वारो वेदाः सांगाः सरहस्याः बहुधा भिन्ना एकशतमध्वर्युशाखाः सहस्रवर्त्मा सामवेदः एकविंशतिधा बाह्वृच्यं नवधाथ
र्वणो वेदः। वाकोवाक्यमितिहासः पुराणं वैद्यकमित्येतावाञ्छब्दस्य प्रयोगविषयः एतावन्तं शब्दप्रयोगविषयमननुनिशम्य सन्त्य
प्रयुक्ता इति वचनं केवलं साहसमात्रमेव। एतस्मिंश्चातिमहति शब्दप्रयोगविषये ते ते शब्दास्तत्र तत्र नियतविषया दृश्यन्ते। तद्यथा
शवतिर्गतिकर्मा कंबोजेष्वेव भाषितो भवति विकार एनमार्या भाषन्ते शव इति। हम्मतिः सुराष्ट्रेषु रंहतिः प्राच्यमध्येषु गमिमेव त्वा
२ने र्याः प्रयुंजते। दातिर्लवनार्थे प्राच्येषु। दात्रमुदीच्येषु। ये चाप्येते भवतोऽप्रयुक्ता अभिमताः शब्दा एतेषामपि प्रयोगो दृश्यते क्व वेदे। य
द्वो रेवती रेवत्यं तदूष यन्मे नरः श्रुत्यं ब्रह्म चक्र यत्रा नश्चक्रा जरसं तनूनामिति। ॥ ॥ ॥ ॥

यथा किंस्विदावपनं महत्। भूमिरावपनं महदिति। पूर्वचरितकीर्तनमितिहासः वंशाद्यनुकीर्तनं पुराणं। विकार इति। जीवतो मृतावस्था विकारस्तत्रेत्यर्थः॥ ॥ ॥ ॥

वेचदेशांतरशब्दं शास्त्रांतर वेदांतरोपलक्षक इति बोध्यं। भाष्ये हंमतिरित्यत्र रंहतिरित्यत्र च गतिकर्मेत्यनुकर्षः। दातिर्लवनार्थ इति किं नं तं किं जंतं वा लवने र्थे दातिशब्दं वाच्याः प्रयुंजते न त्वार्थे दात्रशब्दमुदीच्या इत्यर्थः। वार्तिकोक्तो धर्मनियमः कृतिसिद्धस्त्वस्याप्युभयोः श्रवणत्वमत्र इत्याह। ॥ ॥

भा॰ वि॰ कै॰ एकंशब्दइति।ननुयदेकस्मात्पूर्वंतदेतरत्तदर्थमितिन्यायाद्द्वयोःसाम्येनफलसम्बन्धाभावाद्विकल्पायोगेनैकस्यप्राधान्यमपरस्यांगत्वंकल्प्यंतत्रप्रथमंवानियम्यतेतिन्यायाश्रयेणाहतत्रकिमिति।
सर्वत्रैवहिविज्ञानंसंस्कारित्वेनगम्यतेपरांगंचात्मविज्ञानादन्यत्रेत्यवधार्यतामितिन्यायेनज्ञानस्यज्ञेयशेषतयाधर्महेतुत्वाभावात्प्रयोगांगतयादृष्टार्थत्वाच्चप्रयोगस्यफलंप्रतिसंनिहितत्वा

२४ त्किंपुनरिति।एकःशब्दःसम्यग्ज्ञातःसुप्रयुक्तःस्वर्गेलोकेकामधुग्भवतीतिश्रुतिः।तत्रकिंसम्यग्ज्ञातःकामधुग्भवति।सुप्रयोगात्तुसम्यग्ज्ञातत्वानुमानमि
त्यर्थः।आहोस्वित्सुप्रयुक्तःकामधुग्भवति।सुप्रयुक्तत्वंतु सम्यग्ज्ञानादित्यर्थइतिप्रश्नः।ज्ञानेधर्मइतिचेदितियथाश्लेष्मणःप्रकोपनंस्नेहद्रव्यंरूक्षंतु

किंपुनःशब्दस्यज्ञानेधर्मःआहोस्वित्प्रयोगे।कश्चात्रविशेषः।ज्ञानेधर्मइतिचेत्तथाधर्मः।ज्ञानेधर्मइतिचेत्तथाऽधर्मःप्राप्नोति।योहिश
ब्दान्जानात्यपशब्दानप्यसौजानाति।यथैवशब्दज्ञानेधर्मःएवमपशब्दज्ञानेप्यधर्मःप्राप्नोति।अथवाभूयानधर्मःप्राप्नोति।
भूयांसोपशब्दाअल्पीयांसःशब्दाः।एकैकस्यहिशब्दस्यबहवोपभ्रंशाः।तद्यथागौरित्यस्यशब्दस्यगावीगोणीगोतागोपोतलि
केत्येवमादयोअपभ्रंशाः।आचारेनियमः।आचारेपुनर्ऋषिर्नियमंवेदयतेतेऽसुराहेलयोहेलयइतिकुर्वन्तःपराबभूवुरिति।
२त अस्तुतर्हिप्रयोगे।प्रयोगेसर्वलोकस्य।यदिप्रयोगेधर्मःसर्वोलोकोभ्युदयेनयुज्येत।कश्चेदानींभवतोमत्सरःयदिसर्वोलोकोभ्यु
दयेनयुज्येत।नखलुकश्चिन्मत्सरःप्रयत्नानर्थक्यंतुभवति।फलवताचनामप्रयत्नेनभवितव्यम्॥ ॥ ॥

॥वायोस्तथेहापिप्राप्तमितिभावः।आचारइतिप्रयोगेऋषिर्वेदः॥

ह।आहोस्विदिति।यथाश्लेष्मणइति।तथाधर्मजनकज्ञानविपरीतत्वात्तद्विपरीतजनकत्वेनापशब्दज्ञानादधर्मप्राप्तिरित्यर्थः।प्रयोगेइति।एवंचप्रयोगादेवाधर्मवत्धर्मोपीतिज्ञानाद्धर्मइतिवेदवि २४

नाप्यफलाद्व्यतिरिच्यइतिफलवद्व्यभावप्रतियोगीनिकार्यइत्यर्थः।प्रयत्नवैयर्थ्यमिति।व्याकरणाध्ययनविषयकप्रयत्नवैयर्थ्यमित्यर्थः।साधीयइतिक्रियाविशेषणं।शास्त्रसंस्कारवतांप्रभूतशब्दप्रयो
गजन्यवक्तृपूर्वद्वाराबहुतराभ्युदयफलकमित्यर्थः।भाष्यतत्रफलव्यतिरेकइति।कौशलव्यतिरेकवत्फलव्यतिरेकोपिस्यादितितस्यव्याकरणाध्ययनंव्यर्थमेवस्यादितिभावः।शास्त्रपूर्वकेइति।व्याकरणा

नचप्रयत्नइति।यदिप्रयत्नेनविनाफलंस्यात्प्रयत्नवैयर्थ्यमापद्येतेत्यर्थः।व्यतिरेकइति।परिहासः।तत्तुल्यमितिवेदःशब्दोयस्यार्थस्यसवेदशब्दस्तस्ययथा

नचप्रयत्नःफलाद्व्यतिरेच्यःननुचयेकृतप्रयत्नास्तेसाधीयःशब्दान्प्रयोक्ष्यंते।अतएवसाधीयोभ्युदयेनयोक्ष्यंते।व्यतिरेकोपिवैलक्ष्यतेदृ
श्यंतेहिकृतप्रयत्नाश्चाप्रवीणाःअकृतप्रयत्नाश्चप्रवीणाः।तत्रफलव्यतिरेकोपिस्यात्।एवंतर्हिनापिज्ञानेएवधर्मोनापिप्रयोगएव।किंत
र्हिशास्त्रपूर्वकेप्रयोगेभ्युदयस्तत्तुल्यंवेदशब्देन।शास्त्रपूर्वकंयःशब्दान्प्रयुंक्तेसोभ्युदयेनयुज्यते।तत्तुल्यंवेदशब्देनवेदशब्दाअ
प्येवमभिवदंति।योग्निष्टोमेनयजतेयउचैनमेवंवेद।योग्निंनाचिकेतंचिनुतेयउचैनमेवंवेद।अपरआह।तत्तुल्यंवेदशब्देनेति।य
थावेदशब्दानियमपूर्वमधीताःफलवन्तोभवंतिएवंयःशास्त्रपूर्वकंशब्दान्प्रयुंक्तेसोभ्युदयेनयुज्यतइति।अथवापुनरस्तुज्ञानेएवध
र्मइतिननुचोक्तंज्ञानेधर्मइतिचेत्तथाधर्मइति।नैषदोषः।शब्दप्रमाणकावयम्यच्छब्दआह॥ ॥ ॥ ॥

ज्ञात्वानुष्ठानंतथाशब्दानामपिप्रकृत्यादिविभागज्ञानपूर्वकःप्रयोगइत्यर्थः।अपरआहेति।वेदश्चासौशब्दश्चेतिवेदशब्दइतिकर्मधारयः ॥ ॥

ध्ययनपूर्वकेइत्यर्थः।तत्रवेदांगत्वादेतद्व्याकरणाध्ययनपूर्वकप्रयोगेएवधर्मइतिप्रमाणिकाः।वेदःशब्दइति।बोधकत्वइत्यर्थः।प्रमाणमित्यर्थोवा।तस्ययथेति।तस्ययथायउचैन
मेवंवेदेतिग्रन्थेनवेदतोज्ञात्वानुष्ठानंफलायोक्तंतथास्यापि-शास्त्रज्ञानपूर्वकप्रयोगःफलायेत्येकःशब्दइत्यादिनोक्तमित्यर्थः॥ ॥ ॥

भा. कै. वि. भाष्ये प्रमाणमिति। प्रामाणिकमित्यर्थः। शब्दश्च शब्दज्ञानेति। एकः शब्दः सम्यक् ज्ञात इत्यादि। हेलयो हेलय इत्यादि तु अपशब्दप्रयोगेऽधर्ममाह तु तज्ज्ञाने इति भावः। यद्यपि तत्र प्रकृत इत्यप्युक्तं। तथा प्य वैयाकरणस्य सम्यक् प्रयोगात् दृष्टधर्माभावेन ज्ञानमेव तद्धेतुः प्रयोगस्तु तस्य द्वारमिति भावः। भाष्ये भ्युपाय एवेति। अपशब्दज्ञानं नान्तरीयकं शब्दज्ञानमिति शब्दज्ञानेन फलजननीये सहकारित्वा अपशब्दज्ञानस्य न पृथक् फलनेति भावः। अपशब्दज्ञाने अपशब्देन न तज्ज्ञानं। एवं शब्दज्ञानं इत्यपि। पं। अपशब्दत्वेन तज्ज्ञाने हि तद्भिन्नत्वेन शब्दज्ञानं भवति। यो हीति भाष्यस्य य एवापशब्दा

२५ न् जानाति स एव शब्दान् जानातीति तज्ज्ञानसमानाधिकरणशब्दज्ञानादेव धर्म इति न तत्तो विपरीतफलकल्पना युक्तेति भावः। तदाह अपशब्दज्ञाननान्तरीयकत्वादिति बहुव्रीहिः। न हि तज्ज्ञानय

अथवेति। अपशब्दज्ञाननान्तरीयकत्वाच्छब्दज्ञानस्य

तदस्माकं प्रमाणं शब्दश्च शब्दज्ञाने धर्ममाह नापशब्दज्ञानेऽधर्ममाह यच्च पुनरशिष्टाप्रतिषिद्धं नैव तद्दोषाय भवति नाप्यभ्युदयाय। तद्यथा हिक्कितहसितकं

२ शब्दाज्ञानानि डूयितानि नैव दोषाय भवन्ति नाभ्युदयाय। अथवाभ्युपाय एवापशब्दज्ञानं शब्दज्ञाने। यो ह्यपशब्दान् जानाति शब्दानप्यसौ जानाति। तदेवं ज्ञाने धर्म इति ब्रुवतोऽर्थादापन्नं भवति अपशब्दज्ञानपूर्वके शब्दज्ञाने धर्म इति। अथवा कूपखानकवदेतद्भविष्यति। तद्यथा कूपखानकः कूपं खनन् यद्यपि मृदा पांसुभिश्चावकीर्णो भवति सोऽप्सु संजातासु तत एव तं गुणमासादयति येन स च दोषो निर्हण्यते भूयसा चाभ्युदयेन योगो भवति। एवमिहापि यद्यप्यपशब्दज्ञानेऽधर्मस्तथापि यस्त्वसौ शब्दज्ञाने धर्म

पृथक्फलमपशब्दज्ञानस्य नास्तीत्यर्थः॥ ॥ ॥ ॥

ननान्तरीयकं पात्रानयनं ततः पृथक्फलं भवति। तुष्यतु दुर्जन इति न्यायेनापशब्दज्ञानस्य विपरीतत्वमात्रेण धर्मसाधनत्वमस्तु उपगम्यापि भाष्ये समाधानान्तरमाह। अथवा कूपेति। तत्त्वार्द्रीयांसुः शुष्का यत्कर्मनान्तरीयककर्मजन्यो यो विपरीतत्वमात्रेण कल्प्यो वैधो दोषः सत्कर्मजन्यफलनाश्यो यथा कूपखनननान्तरीयकशारीरव्यापारजन्यो मृज्जे पस्तत्फलजलनाश्य इति सामान्यतो दृष्टानुमानात्तन्नाशानुमानमिति बोध्यम्॥ ॥ ॥ ॥

उत्कृष्टधर्मेति। धर्मस्य विधिबोध्यत्वादुत्कृष्टत्वं च धर्मस्य तु वचनाबोध्यत्वेन विपरीतत्वमात्रेण कल्प्यस्याल्पत्वेन न तत्फलधर्मनाश्यत्वं यागीयहिंसाया न हिंस्यादिति वचनेन दुष्टताबोधनादुष्टत्वमेवेत्य न्यत्र विस्तरः। भाष्येऽन्यत्रानियम इति। यज्ञे सुशब्दप्रयोगाद्धर्मोऽपशब्दप्रयोगाद्दगादधर्मश्च इति तत्रैव तयोः प्रयोगनियमः तदतिरिक्तस्थले तु सुशब्दापशब्दयोः प्रयोगेऽनियमः यो वियज्ञे दोषः सोपि तदंगभूतसंकल्पोहादिविषये एव कृतो हेलयो न इत्यधर्ममित्यूह एव। विदितवेदितव्या इत्यनेन श्रवणमनननिदिध्यासनसंपदुक्ता। अधिगतयाथातथ्या इत्यनेन साक्षात्कार उक्तः

दोषइति। उत्कृष्टधर्मफलविप्रोस्वल्पमधर्मफलमुत्पन्नमनुत्पन्नकल्पं भवतीत्यर्थः। प्रत्यक्षधर्माण इति। योगप्रत्यक्षेण सर्वविदि

दोषो निर्घानिष्यते भूयसा चाभ्युदयेन योगो भविष्यति। यदप्युच्यते आचारे नियम इति। याज्ञे कर्मणि स नियमोऽन्यत्रानियमः। एवं हि श्रूयते। यर्वाणस्तर्वाणो नाम ऋषयो बभूवुः प्रत्यक्षधर्माणः परापरज्ञा विदितवेदितव्या अधिगतयाथातथ्याः। ते तत्रभवन्तो यद्वा नस्त द्वान इति प्रयोक्तव्ये यर्वाणस्तर्वाण इति प्रयुञ्जते याज्ञे पुनः कर्मणि नापभाषन्ते। तैः पुनरसुरैर्याज्ञे कर्मण्यपभाषितं ततस्ते पराभूताः। अथ व्याकरणमित्यस्य शब्दस्य कः पदार्थः। सूत्रम्। सूत्रे व्याकरणे षष्ठ्यर्थोऽनुपपन्नः॥ ॥ ॥

त्वं तदित्यर्थः। परापरज्ञा इति विद्याविद्याप्रविभागज्ञाः। अथेति। उक्तमिदं न चान्तरेण व्याकरणमित्यादि। तत्र पक्षद्वयेपि दोषदर्शनात्प्रश्नः।

यथातथ्यं स्वार्थ्यं यज्ज्ञेदितव्यस्य याथातथ्यं स्वरूपं सत्यं स्वरूपं शुद्धचिदानंदस्वरूपं तदधिगतं प्रत्यक्षेण प्राप्तं यैरित्यर्थः। याज्ञे पुनरिति। अनेन तत्त्वज्ञानामपि कर्माधिकारं सूचयति। प्रयुंजत इति। वर्तमानसमीपे भूते लट् एवं नापभाषन्त इत्यपि। अत एव तन्नामानो बभूवुरित्यर्थः। व्याकरणपदार्थविचारस्य संगतिं दर्शयितुमाह। उक्तमिदमिति। आदिनोतस्माद ध्येयं व्याकरणमित्यादि पुनः पुनरुक्तिर्दृश्यते। ननु सूत्रसमुदायस्य व्याकरणस्येदं सूत्रमित्युपपद्यतेऽत आह॥ ॥ ॥

द्वाभ्यामिति सूत्रपदेनाष्टाध्यायावयवे यदोच्यते तदापीष्यते यं प्रयोगः सन सिद्धेदित्यर्थः नतु किमुच्यते षष्ठ्यर्थोनुपपन्न इति पर्यायतया सह प्रयोगोपि न स्यादत आह सामान्यविशेषेति। सूत्रं सामान्यं व्याकरणं विशेषः। सूत्रशब्देनाष्टाध्याय्यवयवे तदेकदेशे तु योगव्यवहार एव योगे योगे उपतिष्ठत इत्यादौ यद्यपीति। सूत्राणि चाप्यधीयान इति भाष्ये वक्ष्यमाणत्वादिति भावः। वस्तुतएक देशस्य सूत्रत्वे पि तस्यापि साक्षात्परंपरया व्याकरणत्वात् षष्ठ्यर्थानुपपत्तिरेवेति तत्त्वं। समुदायस्यातिरिक्तत्वे पि दोषमाह भाष्ये शब्दाप्रतिपत्तिरिति। व्याकरणाच्छब्दान्प्रतिपद्यामह इति शब्द

[शष्ठ्य]र्थ इति। द्वाभ्यामपि शब्दाभ्यामष्टाध्याय्याः प्रतिपादनाद्व्यतिरेकाभावः। सामान्यविशेषशब्दतया तु द्वयोः सह प्रयोगो न विरुध्यते। यदा त्वष्टाध्याय्येकदेशः सूत्रशब्देनोच्य

सूत्रे व्याकरणे [षष्ठ्य]र्थो नोपपद्यते। व्याकरणस्य सूत्रमिति। किं हि तदन्यत्सूत्राद्व्याकरणं यस्यादः सूत्रं स्यात्। [शब्दा]प्रतिपत्तिः। शब्दानां चाप्रतिपत्तिः प्राप्नोति। व्याकरणाच्छब्दान्प्रतिपद्यामह इति। न हि सूत्रत एव शब्दान्प्रतिपद्यन्ते। किं तर्हि व्याख्यानतश्च। ननु च तदेव सूत्रं विगृहीतं व्याख्यानं भवति। न केवलानि चर्चापदानि व्याख्यानं वृद्धिः। आत्। ऐजिति। किं तर्हि उदाहरणं प्रत्युदाहरणं वाक्याध्याहार इत्येतत्[स]मुदितं व्याख्यानं भवति। एवं तर्हि शब्दः। शब्दे ल्युडर्थः॥

तेन दाष[ष्ठ्य]र्थोप्युपपद्यते। [शब्दा]प्रतिपत्तिरिति। न हि व्याख्यानरहितात्सूत्रमात्रश्रवणाच्छब्दाः प्रतीयन्ते। [स]मुदितमिति। समुदायादेवार्थव्यवसायोत्पादित्यर्थः॥ ॥ ॥

विषयव्यवहारासिद्धिः प्राप्नोतीत्यर्थः यतः केवलसूत्रेभ्यः शब्दप्रतिपत्तिर्न दृश्यते व्याकरणस्य शब्दप्रतिपत्तिहेतुत्वं च लोकसिद्धं व्याकरणाच्छब्दान्प्रतिपद्यामह इति व्यवहारात्सेयं प्रतिपत्तिसाधनतासूत्र शाद्यावर्तमानात द्व्याप्यांकरणशब्दवाच्यतां व्यावर्तयतीति भावस्तदाह न हीति। भाष्ये चर्चापदानि चर्च्यमानानि विभज्य मानानीत्यर्थः शब्द इति। लक्ष्यमित्यर्थः। अत्र पक्षे षष्ठ्यर्थ उपपद्यते शब्दा प्रतिपत्तिहेतुतानुतदवस्था। वाक्याध्याहार इति। वाक्यघटकपदानां सूत्रांतरे श्रुतानां स्वरितप्रतिज्ञया ध्याहारः कल्पनमित्यर्थः यद्वा वाक्याध्याहार इत्यनेन वार्तिकं तद्वाक्यानां सूत्रताध्यर्थविषयतावाक्यैक

२६

ननु राजभोजना इतिवत्कर्मणि ल्युटि न दोषोत आह करण इति कर्मणि तु क्वाचित्क इति भावः। लक्षणप्रपंचाभ्यामिति। यथा कर्मधारयप्रकरणे अलुक्प्रकरणे च। विजिगीषुकथायां हि न हिताभि

[शब्दा] इति। करणे ल्युट् विधीयते शब्दश्च व्याक्रियमाणत्वात्कर्म न तु करणमिति भावः। [भ]वे चेति। शब्देप्यन्वाख्यायकत्वेन भवो योग इति चे।

यदि [श]ब्दो व्याकरणं ल्युडर्थो नोपपद्यते। व्याक्रियन्ते शब्दा अनेनेति व्याकरणं न हि शब्देन किंचिद्व्याक्रियते केन तर्हि सूत्रेण। भवे च तद्धितः। [भवे] च तद्धितो नोपपद्यते। व्याकरणे भवो योगो वैयाकरण इति। न हि शब्दे भवो योगः। क्व तर्हि। सूत्रे। प्रोक्तादयश्च तद्धिताः। प्रोक्तादयश्च तद्धिता नोपपद्यन्ते। पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयं। आपिशलं काशकृत्स्नमिति। न हि पाणिनिना शब्दाः प्रोक्ताः। किं तर्हि सूत्रं किमर्थमिदमुभयमुच्यते। भवे प्रोक्तादयश्च तद्धिता इति। न प्रोक्तादयश्च तद्धिता इत्येव भवे पि तद्धितश्चोदितः स्यात्। पुरस्तादिदमाचार्येण दृष्टं भवे तद्धित इति तत्पठितं तत उत्तरकालमिदं दृष्टं प्रोक्तादयश्च तद्धिता इति तदपि पठितं। [न चे]दानीमाचार्याः सूत्राणि कृत्वा निवर्तयंति। अयं तावददोषः। यदुच्यते शब्दे ल्युडर्थ इति। नावश्यं करणाधिकरणयोरेव ल्युड् विधीयते किं तर्हि। अन्येष्वपि कारकेषु कृत्यल्युटो बहुलमिति। तद्यथा॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

त[दा]मीमांसादियोगस्यापि शब्दं प्रति विचारकत्वाद्वैयाकरणत्वप्रसंगः। [न च]दानीमिति। लक्षणप्रपंचाभ्यां मूलसूत्रवद्वार्तिकानामुपपत्त्यादौ बाभावः

धानमशक्तिसूचकत्वाद्दोषाय इह तु सुखोत्पादनार्थत्वान्न दोष इति भावः। पूर्वं सामान्येनोक्ते यश्चाद्विशेषकथनं प्रपंचार्थमिति युज्यते अन्न तु विपरीतमिति न तत्साम्यमिज्ये॥ ॥

प्रतीयंत इति। एवं च विपरीतव्यावृत्तिः सदृशासंग्रहश्च व्याकृतिरिति भावः। एतेन शब्दाः प्रतिपत्तिरप्यनपक्षे उद्भाव्या

प्रस्कंदनमिति। यद्यप्ययं नीमादिस्तथापि कृत्यल्युटो बहुलमित्यस्यैव भीमादयोपादान इत्ययमपपञ्च इति भावः। गौरित्युक्त इति। सास्नादिमतियदा केचित्त्वयं गौरि

२७ प्रस्कन्दनं प्रपतनमिति। अथवा शब्दैरपि शब्दा व्याक्रियन्ते। तद्यथा। गौरित्युक्ते सर्वे संदेहा निवर्तन्ते। नाश्वो न गर्दभ इति।
अयं तर्हि दोषः अन्यत्र प्रोक्तादयश्च तद्धिता इति। एवं तर्हि लक्ष्यलक्षणे व्याकरणं लक्ष्यं च लक्षणं चैतत्समुदितं व्याकरणं भवति। किं
पुनर्लक्ष्यं किं च लक्षणं। शब्दो लक्ष्यः। सूत्रं लक्षणं। एवमप्ययं दोषः समुदाये व्याकरणशब्दः प्रवृत्तोऽवयवे नोपपद्यते सूत्राणि
चाप्यधीयान इष्यते वैयाकरण इति। नैव दोषः समुदायेषु हि शब्दाः प्रवृत्ता अवयवेष्वपि वर्त्तन्ते। तद्यथा। पूर्वे पंचालाः उत्तरे पंचालाः।॥

[illegible]

स्युच्यते तदा तद्वाचकान्तराणां निवृत्तिः कृता भवति। एवमेकस्मिन्नुदाहरणमुपन्यस्ते सर्वाणि तत्सदृशानि शब्दान्तराणि प्रतीयंते। पूर्वे पंचाला इति। जनपदान्तरनिवृत्तिविवक्षायामेकदेशे

वैर्थ्यव्यावर्तकरूपलक्ष्यलक्षणस्यातिप्रसक्तत्वात्तच्छ इति भाष्ये किं पुनरिति। जनपदान्तरेति भावप्रधानो निर्देशः॥

२७

यदेति मात्रापरिच्छिन्नांशः औषधसंस्कृतेन तत्र समुदाये घृतादिशब्दस्य रूढिरिति भावः। अशुक्लेष्ववयवे इति। प्रयोग इत्यनेनान्वयेति। आरोपादिति। समुदायस्य शुक्लत्वे अशुक्लावयवे प्रयोगे च हेतुः। तत्र समुदाये शुक्ल-
त्वारोपे हेतुरवयवान्तरस्य शौक्ल्यादिति वनैकदेशपुष्पितं वनमितिवदंशेपि शुक्ले शुक्लः पट इति व्यवहार इति बोध्यम्। शब्दार्थभेदादिति। अनेकावस्थायुक्तं शिरो राहुशब्दार्थः यत्किंचिदेकावस्थायुक्तं

तैलमिति यदा औषधसंस्कृता घृततैलमात्रा भवति तदेवेदमुदाहरणं ज्ञातिवाचित्वे तु घृततैलशब्दयोः संस्थानप्रमाणनिरपेक्षास
र्वत्र मुख्या प्रवृत्तिः। शुक्ल इति। अशुक्लेष्ववयवेऽवयवान्तरस्य शौक्ल्यात् समुदायस्य शुक्लत्वे सति आरोपात्प्रयोगः। व्यपदेशिवद्भाव

तैलं भुक्तं। घृतं भुक्तं। शुक्लो नीलः कपिलः कृष्ण इति। एवमयं समुदाये व्याकरणशब्दः प्रवृत्तोऽवयवेऽपि वर्त्तते। अथवा पुनरस्तु सूत्रम्। ननु चो
क्तं सूत्रे व्याकरणे षष्ठ्यर्थोऽनुपपन्न इति। नैष दोषः। व्यपदेशिवद्भावेन भविष्यति। यदप्युच्यते शब्दाप्रतिपत्तिरिति। न हि सूत्रत एव श
ब्दान्प्रतिपद्यन्ते किं तर्हि व्याख्यानतश्चेति। परिहृतमेतत्। तदेव सूत्रं विगृहीतं व्याख्यानं भवतीति। ननु चोक्तं न केवलानि चर्चापदानि व्याख्या
नं वृद्धिः आत् ऐजिति किं तर्हि उदाहरणं प्रत्युदाहरणं वाक्याध्याहार इत्येतत्समुदितं व्याख्यानं भवतीति। अविजानत एवं तदेवं भवति॥

नेति यथा राहोः शिर इत्येकस्मिन्नपि वस्तुनि शब्दार्थभेदात् भेदव्यवहारः। एवमिहापि व्याकरणशब्देन शास्त्रं व्याकृतिक्रियायां क
रणरूपत्वमुच्यते सूत्रशब्देन तु समुदायरूपतेति भेदव्यवहार उपपद्यते॥ ॥छ॥छ॥ छ ॥छ॥ छ ॥छ॥छ॥ ७ ७॥७॥

तत्र शिरः शब्दार्थः। तादृशराहुशब्दार्थस्य तादृशः शिरः पदार्थोऽवयव इति षष्ठ्यर्थोपपत्तिरिति भावः। सूत्रशब्देन तु समुदायरूपेणेति अनेकावस्थायुक्तस्य तस्य व्याकृतिक्रियाकरणावस्था विशिष्टमर्थवैयवद्गति तद्रूपा
वयवस्यायं समुदाय इत्यर्थः इदृशस्थले विकल्पात्मकं ज्ञानं वस्तुशून्यमेव व्यपदेशिवद्भावविषयेऽप्येवमेव शब्दतानानुयानी शून्ये विकल्प इति योगसूत्रे पतंजलिनोक्तेरित्यन्य॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

भाष्ये विजानन इति। मंदबुद्धेरित्यर्थः। स्वन एवेति। एतन्मूलमेव पश्यन्ते स्वन्ते श्वेव हि तत्सर्वं यद्व्रत्तौ यच्च वार्तिके इति। न च लोकप्रसिद्धमातृकापाठेनैव वर्णज्ञानसम्भवान्माहेश्वरो वर्णसमाम्नायः किमर्थ इति वाच्यमिति
भाष्ये किमर्थ इति। पाणिनये महादेवकृत इत्यर्थः। ननु साधुत्वान्वाख्यानं फलमत आह तहीति। उत्तरं वृत्तिसमवायार्थ इति। वृत्तिः शास्त्रप्रवृत्तिस्तदुपयोगी समवायो वर्णगतः क्रमविशेषः सबोधलेनो
थः। प्रयोजनं यस्य स तथोक्तः सति ह्यक्षरसमाम्नाये ऽजादिसंज्ञाभिर्लाघवेन शास्त्रप्रवृत्तिरिग्यण इत्यादौ यथासंख्यप्रवृत्तिश्चेति भावः। अनेनास्य शास्त्रबहिर्भूतत्वं सूचितं। अत एव मंगलार्थमत्र शास्त्रे

२८ सूत्र एवेति। पदच्छेदादिभिः सूत्रार्थस्यैवाभिव्यंजनात्। आत इति निपातः। अतश्चहेतोरित्यर्थः। नाद इति नेतदित्यर्थः। अथवा नादो ऽर्थ इति तत्वाद्घोषमात्र गृह्येतेत्यर्थः। किम

सूत्र त एव हि शब्दान्प्रतिपद्यन्ते। आतश्च सूत्र त एव ये ह्युत्सूत्रं कथयेन्नादो गृह्येत। अथ किमर्थो वर्णानामुपदेशः वृत्तिसमवायार्थ
उपदेशः वृत्तिसमवायार्थो वर्णानामुपदेशः कर्तव्यः। किमिदं वृत्तिसमावायार्थ इति। वृत्तये समवायो वृत्तिसमवायः। ॥

र्थ इति। न हि वर्णोपदेशेन कस्यचित्साधुशब्दस्यानुशासनमिति भावः। वृत्तिसमवायार्थ इति। लाघवेन शास्त्रप्रवृत्त्यर्थ इत्यर्थः। धर्मनियमवत्समासः॥ ॥ ॥

घस्यादिति वृद्धिशब्दं प्रतनीति वक्ष्यति। अन्यकर्तृकत्वं च सूचितं पाणिनिशास्त्रप्रवृत्त्यर्थ उपदेश इत्युक्ते उपदेशागुरुकर्तृकतायाः स्वरसतः प्रतीतेः वृद्धिशब्दं परतीति सिद्धोच्चारणे पि मं
त्रोपदेश इत्यादावुपदेशव्यवहारात्। अनुबंधकरणार्थ इत्यत्र करणपदेनैव रस्य सिद्धत्वसूचनात्। तत्करणं चोपदेशकर्तृकर्तृकमेव प्रत्यासत्येरित्याहुः। भाष्ये किमिदमिति। कोयं ॥
समास इति प्रश्नः। धर्मनियमवदिति॥ ॥षष्ठीसमासः पक्षत्रयं चेदमुपपादयति॥

शास्त्रेति आद्यतास्यर्थः तत्त्वं लाघवेन शास्त्रप्रवृत्त्यर्थ इति। ननु नेदमाद्योच्चारणमस्यानादित्वात्तत्कथमुपदेशत्वव्यवहारोत आह भाष्ये उच्चारणमिति। ढक्कानिनादेनाभिव्यक्तिरित्यर्थः। फलांतरमाहानुबंधकरणार्थश्चेति। अनुबं
धबोधनार्थ इत्यर्थः। चेनाकारस्य विवृतगुणत्वसंग्रहः उपलक्षणत्वेन वा। अनुबंधत्वं च समुदायात्यत्वे सति नान्यथेति तात्पर्यं। ननु प्रत्याहारशब्देन सूत्रं चेत्तादर्थ्यमनुबंधानामनुपपन्नमत आह प्रत्याहारशब्देनेति।
अधिकरणव्युत्पत्त्या अर्शआद्यच्वावेति भावः। भाष्ये वृत्त्यर्थ इति। लाघवेन शास्त्रप्रवृत्त्यर्थ इत्यर्थः। एतेन प्रत्याहारद्वारा समवायस्य वृत्त्यर्थता दर्शिता। भोत्स्यामह इति अंतर्भावितण्यर्थः बोधयिष्यामह इत्यर्थः। एवं

वृत्त्यर्थ इति। शास्त्रप्रवृत्तिप्रत्यासन्नत्वं समवायस्य दर्शयति। इग्यण इत्यादौ हि यथासंख्यशास्त्रं वर्णसंनिवेशमात्रादेवावतिष्ठते। वृत्तिप्रयोजन इति। पारंपर्येण शास्त्रप्रवृ
त्तावस्यांगत्वं सति हि समवाये इत्संज्ञा ततः आदिरंत्येनेति। ततो ऽच्लोप इत्यादि शास्त्रप्रवृत्तिः। प्रत्याहारार्थमिति। प्रत्याहारशब्देनाणादिकाः संज्ञा उच्यंते। इष्टबुद्ध्यर्थश्चेति। सति

वृत्त्यर्थो वा समवायो वृत्तिसमवायः। वृत्तिप्रयोजनो वा समवायो वृत्तिसमवायः। का पुनर्वृत्तिः। शास्त्रप्रवृत्तिः। अथ कः समवायः। वर्णानामानुपूर्व्येण संनि
वेशः। अथ क उपदेशः। उच्चारणं। कुत एतत्। दिशिरुच्चारणक्रियः। उच्चार्य हि वर्णानाह उपदिष्टा इमे वर्णा इति। अनुबंधकरणार्थश्च। अनुबंधकर
णार्थश्च वर्णानामुपदेशः कर्तव्यः। अनुबन्धानासंक्ष्यामीति। न ह्यनुपदिश्य वर्णाननुबंधाः शक्या आसंक्तुं। स एष वर्णानामुपदेशो वृत्तिसमवायार्थश्च
नुबंधकरणार्थश्च। वृत्तिसमवायश्चानुबंधकरणं च प्रत्याहारार्थं। प्रत्याहारो वृत्त्यर्थः। इष्टबुद्ध्यर्थश्च वर्णानामुपदेशः। इष्टान्वर्णान्भोत्स्यामह इति।
न ह्यनुपदिश्य वर्णाः शक्या विज्ञातुं। इष्टबुद्ध्यर्थश्चेति चेदुदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकदीर्घप्लुतानामप्युपदेशः। इष्टबुद्ध्यर्थश्चेति चेदुदात्तानुदात्तस्व
रितानुनासिकदीर्घप्लुतानामप्युपदेशः कर्तव्यः। एवंगुणा अपि हि वर्णा इष्यंते। आकृत्युपदेशात्सिद्धं। अवर्णाकृतिरुपदिष्टा सर्वमवर्णकुलं ग्रहीष्यति। तथेवर्णाकृ

त्युपदेशे कलादिदोषरहिता ये वर्णा निर्दिष्टास्ते तथैव प्रयोक्तव्या इत्युक्तं भवति। एकश्रुत्यादिस्त्वाणां पाठात्सर्वेषामुदात्तादीनामुपदेशः कर्तव्य इत्याह। इष्टबुद्ध्यर्थश्चेति चेदिति। आकृत्यु
पदेशादिति। उपात्तोपि विशेषो नांतरीयकत्वाज्जातिप्राधान्यविवक्षायां न विवक्षित इत्यर्थः। ॥ ॥

विज्ञातुमित्यस्य ज्ञापयितुमित्यर्थः। सति ह्युपदेशे इति। एवं च व्याकरणाध्येतृणमक्षरसमाम्नायेनैवावश्यकेनेष्टवर्णज्ञाने सिद्धे न तदर्थया मातृकापठनीयेति भावः। एकश्रुत्येति। चेत्स्वर्येणपाठे तु द्वयोरेव कर्तव्य
तांवदेदित्यर्थः। तेषां लोकसिद्धे तु दोषरहितानामध्ययनेन एव सिद्धे पाठ्येष्वपाद्यापत्तिरिति भावः। स्वर्येणपाठे पि अन्यतमपाठे ऽन्यस्य कर्तव्यताभिप्रायेण सर्वेषां ग्रहणमित्यन्ये। आकृत्युपदेशो किमिति। अकारादि
हस्वव्यक्तिविशेषोपादानं तदुपादाने व्यक्त्यंतरग्रहणानापत्तिश्चेत्यत आह। उपात्त इति। नांतरीयकत्वं च तं विना जातिरुच्चारयितुमशक्यत्वात्॥ ॥ ॥

भा॰ कै॰ वि॰ संहृतादीनामिति भाष्ये। मादृशदोषरहितानामाकृतिग्रहणात्तस्य ग्रहणस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः। तदाह एकारादीनां संहृतत्वमिति। अविशिष्ट इति संश्लिष्टः संदिग्ध इति यावत्। ह्रस्व इवेति हस्त्रकालसंकोचेनोच्चारित इ
त्यर्थः। निष्ठुर इति। त्वरित इत्यन्ये। गोत्राणीति। स्वरदोषजातय इत्यर्थः। भाष्ये गर्गादि विदादि पाठ। दिति संहृतादिदोषरहितानामेव न त्रपाठादिति भाव। साधुत्वमिति। निवृत्तकलादिदोषवत्त्वमित्यर्थः। गार्ग्य

२८ संहृतादीनामिति। एकारौकारादीनां संहृतत्वं दोषो न त्वकारस्य तस्य संहृतगुणत्वात् तत्रु संप्रकीर्णे पु विवृततमेषु चार्येषु संहृतत्वं दोषः। कल इत्यास्थानान्तं निष्पन्नः काकलीकत्वेन प्रसिद्धः। ध्मातः
श्वासभूयिष्ठतया ह्रस्वोपि दीर्घ इव लक्ष्यते। एणीकृतो विशिष्टः किमयमोकारोथौकार इति यत्र संदेहः। अंबूकृतो यो व्यक्तोप्यन्तर्मुखमिव श्रूयते। अर्धको दीर्घोपि ह्रस्व इव। ग्रस्तो
जिह्वामूलेन निगृहीतः। अव्यक्त इत्यपरे। निरस्तो निष्ठुरः। प्रगीतः सामवदुच्चरितः। उपगीतः समीपवर्णान्तरगीत्यानुरक्तः। क्ष्विण्णः कंपमान इव। रोमशो गंभीरः। अवलंबितो वर्णान्त

संहृतादीनां प्रतिषेधः। आकृत्युपदेशात्सिद्धमिति चेत् संहृतादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः। के पुनः संहृतादयः। संहृतः कलो ध्मात एणीकृतोंबूकृतो र्धको ग्रस्तो
निरस्तः प्रगीत उपगीतः क्ष्विण्णो रोमश इति। अपर आह। ग्रस्तं निरस्तमवलंबितं निर्हतमंबूकृतं ध्मातमथो विकंपितं संदष्टमेणीकृतमर्धकं द्रुतं विकी
र्णमेताः स्वरदोषभावना इति। अतोन्ये व्यंजनदोषाः। नैष दोषः। गर्गादिबिदादिपाठात्सिद्धो गर्गादिबिदादिपाठात् संहृतादीनां निवृत्तिर्भविष्यति। अ
स्त्यन्यद् गर्गादि बिदादि पाठे प्रयोजनं किं समुदायानां साधुत्वं यथा स्यादिति। एवं तर्ह्यष्टादशभिन्नाम॥ ॥ ॥ ॥ ॥

रसम्भिन्नः। निर्हतो रूक्षः। संदष्टो वर्धित इव विकीर्णो वर्णो वर्णान्तरे प्रसृतः। एकोप्यनेक निर्भासीत्यपरे। स्वरदोषभावना इति। स्वरदोषगोत्राणि। अनंता हि दोषा अशक्ति
प्रमादकृताः। अस्त्यन्यदिति। गर्ग इत्यादिनैव संनिवेशादिनां गर्गादीनां साधुत्वं यथा स्यात्। गार्ग्य इत्यादीनां मा भूत्। ततो गर्गादिस्थाकारादीनां दोषनिवृत्तिः कृता अ२
स्यात्। न तु समुदायान्तरस्थानां। यद्यपि प्रत्ययविध्यर्थो गर्गादीनां पाठस्तथापि प्रसंगात्समुदायसाधुत्वार्थोपि भवति॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

इत्यादीनामिति। तत्रस्थानां कलादिदोषनिवृत्तिर्न स्यादित्यर्थः। तदाह न तत्रेति। परे तु समुदायानामेतत् प्रकृतिकपदानां समुदायानां साधुत्वं यथा स्यादित्यर्थः। पाठ उच्चरितार्थो न कलादिदोषं निवर्तयेदित्येव भा
ष्यार्थः। पाठस्यैव विशेष्य इत्यग्रिमभाष्यस्वरसादित्याहुः॥
२८

निदर्शनार्थत्वादिति। तत्रावर्णस्य अ अ इति कृतेनैव न तदनेन रमन्येषामपि करिष्यामीति भावः। एतेनावर्णप्रतिपत्तेः कृतत्वाद् ड इष्यामीत्यनुपपन्नमिति पुरास्तं। भाष्ये सा तर्हि वक्तव्येति तथा च प्रतिपत्त्याश्रयणे
गौरवमिति भावः। लिंगार्थेति। अनुबंधप्रस्थानीयतत्तदात्वादिगतकलादिलिंगनिवृत्त्यर्थ इत्यर्थः। नाकृतिनिर्देश प्रयुक्तदोषपरिहारमात्र प्रयोजना प्रत्यापत्तिः। सर्वानुबंधेत्संज्ञाशास्त्रादिकरणफ
लिका पीति न गौरवमिति भावः। तदेव विवृणोति। तत्तर्हीत्यादिना। धात्वादिगतगत्वादिलिंगमित्यर्थः। अथ वेतर्हीत्यस्य तथापीत्यर्थः। अनेन मनुबंधशतमिति। एकैकस्यानुबंधस्य शतपृथगुच्चारणेन
इत्यास्थानेक उच्चारणीयात्यर्थः। एधत्यादयोनुदात्तङितः कलदोषयुक्ताः अन्यः पाठपाः स्वरितञितश्च ध्मानाः तत्र कलादात्मनेपदं ध्मातात्कर्तृगामिनि क्रियाफले इति सूत्रे कार्यं। एवं टकितोकल।

निवृत्तकलादिकामिति। अकारस्य संहृतत्वानिवृत्तसंहृतत्वादिकामिति नोक्तं अकारस्य निदर्शनार्थत्वात्सर्ववर्णानां शास्त्रान्ते प्रत्यापत्तिरित्यर्थः। यदनुबंधैरिति। यथा स्वरितत्व
मधिकारार्थमेवमात्मनेपदाद्यर्थं कलादिकं प्रतिज्ञाय कलादात्मनेपदमित्यादि करिष्यते। ननु तु दात्तङित इत्यादिनानुबन्धाभावे कथमणादिकाः संज्ञा उपपद्यंते। आदि

निवृत्तकलादिकामवर्णस्य प्रत्यापत्तिं वक्ष्यामि सा तर्हि वक्तव्या लिंगार्था तु प्रत्यापत्तिः। लिंगार्था सा तर्हि भवति। तत्तर्हि वक्तव्यम्।
यद्यप्येतदुच्यते। अथवैतर्हि अनेकमनुबंधशतं नोच्चार्यमित्संज्ञा च न वक्तव्या लोपश्च न वक्तव्यः। यदनुबन्धैः क्रियते तत्क
लादिभिः करिष्यते। सिध्यत्येवम्। अपाणिनीयं तु भवति। यथान्यासमेवास्तु॥ ॥

रंस्येनेत्यत्र आदिः कलैः सहेत्युक्ता अउ इत्यादिकाः संज्ञाः करिष्यन्ते। स्वरसन्भिन्नासन्देहाय न करिष्यन्त इत्यदोषः॥ ॥

ध्मातेषु तित्त्वाद्यन्तोकलध्मातावितिपाठ्यम्। एवं न ङितो ईक दोषयुक्तान्यत्वित्वा अ ई काचिरिति ङितश्च अस्तान्यवित्वा ग्रस्तादथुच् इत्यादि बोध्यम्। एते च कलादयः प्रक्रियादशाया
मेव। प्रयोगे तु शुद्ध एव शास्त्रान्ते। प्रत्यापत्तिकरणात्। आदिः कलैः सहेति पाठः। भाष्ये पाणिनीयमिति। वर्णसमाम्नायसमर्थनाय प्रवृत्तस्य एकदोषपरिहाराय सकलशास्त्रव्याख्यान
सापेक्षगुरुप्रकारेणान्यथाकरणं वृश्चिकभियेत्यादिन्यायमापतनीति भावः। नन्वपतितेषु भाष्ये तज्जातीया एव न सर्वत्र साधव इत्यनुमातुं शक्यत इति भावदोषभाष्ये। ॥ ॥

पातश्चेवेति।विशेष्यतेनतत्प्रत्ययवैशिष्ट्येनबोध्यतेइत्यर्थः।द्विष्टा नैतत्यस्यद्वयोरर्थयोरस्तित्वमितीत्यर्थइत्याहशब्दस्यापीति।तत्रकः कीदृशोभावनीतिप्रश्नेश्वेतइतिउत्तरंश्चाद तइतिछेदेनकस्य
इत्यस्योत्तरंश्वेतइतिछेदेनकीदृशइत्यस्योत्तरमिदं।एवंकेषांजनपदानांगतांकावासमर्थइतिप्रश्नउत्तरंश्चलमित्यादि।अलंबुसादेशविशेषाबुसानांपलालबर्णानांयातामा

अन्यमिति।यथाभूतागर्गादिस्थाश्च कारादयस्तथाभूताएवसर्वत्रप्रयोक्तव्याइतितात्पर्यंइत्यर्थः।डिगताइति।द्वावर्थौगताःप्रयोजनद्वयस्यसंपादका

३० ननुचोक्तमाकृत्युपदेशात्सिद्धमितिचेत्संवृतादीनांप्रतिषेधइति।परिहृतमेतत्।गर्गादिविदादिपाठात्संवृतादीनांनिवृत्तिर्भविष्यती
तिाननुचान्यद्गर्गादिविदादिपाठेप्रयोजनमुक्तम्।किंसमुदायानांसाधुत्वंयथास्यादिति।एवंतर्ह्येनियमनेनक्रियते।पातश्चेचविशे
ष्यते।कलादयश्चनिवर्त्यन्तेकथंपुनरेकेनयत्नेनोभयंलभ्यम्।लभ्यमित्याह।कथं डिगताश्चपिहितवोभवंति।तद्यथा।आम्राश्चसिक्ताः
पितरश्चप्रीणिताइति।तथावाक्यान्यपिद्विष्टानिभवंति।श्वेतोधावति।अलंबुसानांयातेति।अथवाइदंतावदयंप्रष्टव्यः क्वेमेसंवृता
दयःश्रूयेरन्निति।आगमेषुआगमाःशुद्धाःपठ्यन्तेविकारेषुतर्हिविकाराःशुद्धाःपठ्यन्तेप्रत्ययेषुतर्हिप्रत्ययाःशुद्धाःपठ्यन्तेधातु
पुनर्हिधातवःशुद्धाःपठ्यन्तेप्रातिपदिकेषुतर्हिप्रातिपदिकान्यपिशुद्धानिपठ्यन्ते॥ ॥ ॥

इत्यर्थः।तथावाक्यान्यपीतिशब्दस्याप्यर्थवद्द्विगतत्वमित्यर्थः।श्वेतोधावतीति।केवलानांवर्णानांलोकेप्रयोगाभावाच्छ्वेतादीनांचशुद्धानांपाठांतस्थतात्वर्णानांनकश्चिद्दोषः।

न्निमानश्चलंसमर्थइति।यातेति।यातेतिकश्चित्यातःपारक्षणेइत्यस्यरूपं।केवलानामिति।एवंचकलादिदोषाणांनकुत्रापिप्रसक्तिरितिभावः॥ ॥

३०

यानियानितर्ह्यग्रहणानीतिकार्यविधावकृतानुवादानीत्यर्थः।उपदेशइति।अप्रातिपदिकादित्यादावनुवादरूपेणग्रहणमित्यर्थः।एतेनोद्देशश्चप्रातिपदिकानांनोपदेशइत्यादेश्चइतिरस्त

॥३१॥ यानितर्हीति।डित्थादीनि।एतेषामपीति।शिष्टप्रयुक्तत्वेनोणादीनांपृषोदरादीनांचसाधुत्वाभ्यनुज्ञानात्सर्वे॥७॥

यानितर्ह्यग्रहणानिप्रातिपदिकानि।एतेषामपि।अवश्यंस्वरवर्णानुपूर्वीज्ञाना
र्थउपदेशःकर्तव्यः।शशःषषइतिमाभूत्।पलाशःपलाषइतिमाभूत्।मञ्चकोमञ्जकइतिमाभूत्।आग
माश्चविकाराश्चप्रत्ययाःसहधातुभिःउच्चार्यन्तेततस्तेषुनेमेप्राप्ताःकलादयः॥इति
श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचितेमहाभाष्येप्रथमस्याध्यायस्यप्रथमेपादेप्रथमाह्निकम्॥ शिवः

षामत्रसंग्रहःसिद्धः॥इतिश्रीउपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृतेश्रीमहाभाष्यप्रदीपेप्रथमाध्यायस्यप्रथमेपादेप्रथमाह्निकम्॥ ३१

तथभाष्यविरोधइत्यास्लांनन्वेवमतिप्रसंगःस्यादित्यतआह।शिष्टेति।एवंचसंवृतादीनांप्रतिषेधइत्यस्मिन्व्याख्यानेइष्टबुध्यर्थइत्यपिव्याख्यानप्रायमेवेत्यलम्।इतिशिवभट्टसुतसतीगर्भजभवनागोजीभट्टेनकृतेभा
ष्यप्रदीपोद्योतेप्रथमआह्निकम्॥१॥

ना॰ कै॰ वि॰

॥३२॥

॥श्रीगणेशायनमः॥ नानुचतुर्दशसूत्र्याः प्रयोजनमुक्तमेव तत्किं पुनरत्र तद्ग्रहणेनेत्याशंक्याह सर्वेति। विशेषणेन तत्तद्रूपेण प्रत्येकं वर्णेभ्यो विनिर्गमार्थं चाह स्वरूपेणेति। शब्दजन्यज्ञानविषयोऽविच्छिन्नस्या

र्थः। एवञ्च स्वरूपमपि स्वजन्यबोधविषयत्वेनार्थः। अनुकार्यमर्थं इति तु स्पष्टमेव। एवं विद्यमानस्याप्यर्थवत्त्वस्याविवक्षितत्वादर्थवत्त्वेऽग्रहणादित्यर्थः। स्वरूपस्यैवान्यद्गृहीतस्येव शाब्दे मानोपपत्तेरनन

त्वात्किं कल्प्या अनुकार्यं च साहचर्येनापस्थापयतीति न तत्रापि द्वन्द्वेति। इत्यर्थबोधकत्वं चार्थवत्त्वमर्थवत्त्वं न विद्यमानमिति भावः। अनुकरणत्वभंगान्न विभक्तिरिति तत्त्वं सोऽत्र तादृगाकारप्रत्ययो विद्या

द्युत्कालस्वरसंधिस्त्विति। सोऽत्र त्वात्संहितायाञ्च विवक्षणादेति भावः। अजादिसंज्ञानामनिष्पादादिति तु चिंत्यं वर्णोपदेशोऽत्र संज्ञायामच्प्रत्याहारश्च निष्पन्नप्रवर्तमानानां यणादीनां तु धुपास्य द्रष्टव्यादी

॥श्रीगणेशायनमः॥ सर्ववर्णानविशेषेण विचार्य विशेषेणात्र विचारः क्रियते। अकारस्येति। अत्राकारादीनां स्वरूपेणानुकार्यैणवासतोप्यर्थवत्त्वस्याविवक्षितत्वाद्विनत्त्व

नुत्पत्तिः स्वरसंधिस्तु नेत्र प्रवर्त्तते वर्णोपदेशकाले नजादिसंज्ञानामनिष्पादात्। तदकारस्य संवृतत्वाद्दीर्घप्लुतयोर्विवृतत्वात्प्रयत्नभेदात्सवर्णसंज्ञायामप्रसंगात्तदेश

घकारेण दीर्घप्लुतयोर्ग्रहणेन प्राप्तातीति विवृतत्वमकारस्योपदिश्यते। विवृतस्य गुणस्योपदेशो विवृतोपदेशः। तत्र गुणस्य नित्यसापेक्षत्वे पि समासो यथा देवदत्तस्य गु

रुकुलमिति। आकारग्रहणार्थं इति। विवृतोपदेशादाकारग्रहणार्थं इति समानाधिकरणेन निर्देशादाकारग्रहणे विवृतोपदेशस्य प्रयोजनमिति सामर्थ्यादवगमाद्यद्यपि रूपमुत्तरेण भेद

अस्मरणाद्यकारस्य विवृतोपदेशादाकारग्रहणार्थः। अकारस्य विवृतोपदेशः कर्तव्यः किं प्रयोजनं आकारग्रहणार्थं अकारः सवर्णग्रहणेनाकारमपि यथा गृह्णीयात्। किं च का भे २

रणेन गृह्णीयात् विवारभेदात्। किंतूच्यते विवारभेदादिति न पुनः कालभेदादपि। यथैव ह्ययं विवारभिन्नः एवं कालभिन्नोपि सत्यमेवमेतत्। वक्ष्यति तुल्यास्यप्रयत्नस

२ ते तीति न चोदनीयम्। सवर्णग्रहणेनेति येन शास्त्रेणाणुदित्सवर्णस्येत्यनेन सर्वे सवर्णा गृह्यन्ते तेनकारणेनेत्यर्थः। किं च कारणमिति। जातिपक्षाश्रयेण ग्रहणकशास्त्रस्य प्रत्याख्यानाद

कारस्याप्यत्वजातिसद्भावात्सिद्धं ग्रहणमिति भावः। अत्र च निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनमिति प्रथमा कृता तेन कस्मात्कारणादित्यर्थः। सप्रयत्ने विवारभेदे दत्यत्र तु कारण

शब्दस्य प्रयोगाभावात्पायग्रहणादसर्वनाम्नो वा प्रथमाद्वितीययोरभावाद्विभाषा गुणेऽस्त्रियामिति पञ्चमी विहिता विवारयति विकासयति आस्यमिति विवारः प्रयत्नः। व्यक्तिप

क्षे ग्रहणकशास्त्रारंभात् दोषापत्तिः। व्यक्तिपक्षे भेदांतरसद्भावादाह किं तूच्यत इति। तरप्सत्यवो देशयत्नावच्छेदकाकाले वर्णोपदेशादावपि प्रवृत्तेर्दुर्वारत्वात्। अन्यथा तु तुल्यास्यप्रयत्नमित्यादौ सर्व

र्णदीर्घाद्विनस्यात्। अतएवेत्येतेति कालेप्ययमेवार्थः। बाधापरिसमाप्तिन्यायेन ग्रहणकशास्त्रप्रवृत्तेः सावर्ण्यविनाभवेन ग्रहणमिति व्यर्थं विवृतोपदेशोऽत आह प्रत्याहारेति। अकः सवर्णे दीर्घ इत्यादौ न प्राप्यकारः संवृतत्वाविति ॥३२॥

भावः। ननु विवृतपदस्य गुणिपरत्वे सविशेषणत्वात्समासो न स्यादत आह विवृतस्य गुणस्येति। आकारस्य इत्यस्य प्रतिज्ञेय इत्यर्थः। एतेन तस्योच्चारयितुमशक्यत्वमित्यपास्तं। आकारे किं प्रयोजनमित्यत्र द्विय

त्यध्याहारः कर्तव्य इत्यनुषंगः। अन्वाकारग्रहणे सवर्णग्रहणमेवेति भेदाभावात्। कथं तस्यकरणत्वमत आह। अन्तरात्वेति। नन्वोक्तिभेदाकथतस्यक्षेप्यकारेणाकारग्रहणमत आह। आकारस्यापीति। किं च

त्यस्यासु लक्षितस्वरत्वमत्वजातिव्यंजकमिति दीर्घप्लुतयोरपि सेति भावः। प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमायां अथ अधुनेत्यनुयानेनायतेत्यत आह। अपरेति। उत्तरेपि तर्हि प्रथमाकुतो न स्यादत आह प्रयोगाभावादिति। निमि

नादिशब्दप्रयोगाभावेपि तदर्थंगम्यमानेस्यादेव विभक्तिरतआह प्रायग्रहणादिति विभाषागुणेऽस्त्रियामित्यादिना निर्के सर्वासामित्येतत्रप्रमेतत्तीयाक्षेपा यकं किंतु हेतावितिविभाषागुणेऽस्त्रियामित्येतयोरन्याभिरवा

धा नानुवादकमेवेति भावः। विवारयतीति। सचाभ्यंतरप्रयत्नदोषापत्तिरिति। दंडादकमित्यादौ दीर्घानापत्तिदोषइत्यर्थः। अनुप्रयत्नभेदेपि जातिसद्भावात्स्यादेव ग्रहणमतउक्तं। व्यक्तिपक्षे इति॥ ॥

ननु कर्तस्याव्यापकत्वात् बाह्यत्वेन समाधानमयुक्तं किं च कालोन प्रयत्न इति न भेदकं यं सवर्णत्वाप्रसिद्धिरत आह प्रयत्नानीति। बाह्यत्वं तु स्पादयति। प्रसिद्धेति प्रसिद्धपरिमाणं यद्द्रव्यांतरगतं तत्परिच्छेदकक्रियांतरं

परिच्छेद्यक्रियापेक्षया न्यतत्तदपेक्षणादित्यर्थः। एवञ्च बाह्यक्रियापेक्षया बाह्यत्वोक्तिरिति भावः। क्रियैव कालोनातिरिक्त इति मतेदं क्रतिरिक्तः क्षणसमूहः कालइति मते परिहरति वायुत्वेति। अयंभावः नाभिप्र

देशाच्छिन्न यत्नेन प्रेरितो वायुस्तत्तत्स्थानाभियातेन तं वर्णाभिव्यंजक इति शिक्षादौ स्पष्टमेवायं वायुव्यापारस्तु चाधिक्यानि च ह्रस्वत्वदीर्घत्वादिरूपकालव्यंजकानीति। ननु ह्रस्वदीर्घयोः कालभेदात्ताभिस

बाह्यश्चेति। प्रयत्नाभिनिर्वृत्तत्वात्कालस्य प्रयत्नस्यसु पगम्य बाह्यत्वेन परिहारः। प्रसिद्धपरिमाणवस्त्वन्तरगतपरिच्छेदकक्रियांतरापेक्षणात्कालव्यवहारस्य बाह्यत्वं

कालस्य यथा व्रीहेः प्रस्थादि व्यवहारः परिमाणद्रव्यकृतः एवं मात्रादिव्यपदेशानिमेष क्रियाकृतः। अथवा नाभिप्रदेशादेव विशिष्टप्रयत्नारम्भात् दीर्घादिनिष्पत्त्या ना

न्यास्याद्बाह्यत्वात्कालस्य बाह्यत्वं विवृतत्वादीनां चास्यवर्त्तिप्रयत्ननिष्पाद्यत्वादाभ्यन्तरत्वं द्रुतादिवृत्तयस्तु यथा न भेदिकास्तथा तपरसूत्रे वक्ष्यतीति। किं पुनरिति किं स

सवर्णमित्यत्र आस्यग्रहणस्य प्रयोजनं आस्ये येषां तुल्यो देशः प्रयत्नश्च ते सवर्णसंज्ञा भवन्तीति। बाह्यश्च पुनरास्यात्कालः तेन स्यादेवका

लभिन्नस्य ग्रहणेन पुनर्विवारभिन्नस्य किं पुनरिदं विवृत स्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनमन्वाख्यायते। आहोस्वित्संवृतस्योपदिश्यमा

नस्य विवृतोपदेशश्चोद्यते। विवृत स्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनमन्वाख्यायते। कथं ज्ञायते। यदयमअ इत्य कारस्य संवृततां प्रत्यापत्तिं शा

अकारेणैव विवृतोपदेशः कृतो वार्त्तिककारेण तु तस्य प्रयोजनमुक्तमथवाऽकृत एव विवृतोपदेशो वार्त्तिककृता कर्तव्यत्वेनोपन्यस्त इति प्रश्नः। दुरवधारत्वादुपदिष्टो विवृ

तो व्याख्यानेन विना न शक्यते ज्ञातुमिति। अत्य क्षेप्यकारे प्रश्नोयन्नासमंजसः। तत्र प्रत्यापत्त्या पूर्वपक्ष आश्रितः। अन्यथा शास्त्रान्ते प्रत्यापत्तिवचनमनर्थकं स्यात्स्वरूपप्रच्यवाभावात्।

इत्यादौ दीर्घाग्रहणावत् विलंबितद्रुतोच्चारितस्यह्रस्वाकारस्यापि द्रुतमध्यापेक्षया कालाधिक्यात्। ऐसादिविधायके ग्रहणनापत्तिरत आह द्रुतादीति। उपदिश्यमानस्येत्यत्र वार्त्तिककृतः कर्तव्यत्वपक्षयोर्भे

दो न स्यादत आह किंतत्कारणेति। तत्रकारो महेश्वरः वेदपुरुषो वा। येनाक्षरसमाम्नायमित्यादि नित्यानुरित्याद्युः। ननु प्रत्यक्षेण आकारे कृते तन्न गुणस्यापि ज्ञातत्वात्प्रश्नोयमसंगतो तत्राह। दुरवधारत्वा

दिति विवृतत्वादीनां श्रोत्रेन्द्रिय ग्राह्यत्वाभावादिति भावः। अन्यथा संवृतत्वे स्वरूपप्रच्यवे हि पुनः संवृतविधानं युक्तं स्यादिति भावः॥ ॥

दि१

प्रयोगस्येति। अतिखट्व इत्यादिप्रयोगे ह्रस्वेनांतरतम्यात् विवृतोकारः प्राप्तः। संवृत एव भवत्वित्यर्थं प्रत्यापत्तिश्च इति भावः। नन्विति। अच एवेत्युक्तेश्च एव ह्रस्वत्वेन भाव्यमिति भावः। गोस्त्रियोरित्यत्रेत तद्धारणार्थमेवोप स्थितिस्यादिति तात्पर्यं। उदीचामातः स्थाने इति नचापोन्यतरस्यामिति ह्रस्वश्च रितार्थमिदं न चाचार्य रितार्थोपतिष्ठते फलाभावादिति वा शास्त्रस्याल्पविषयतापत्तेः गोशब्दसाहचर्येण स्वशेषप्रचक्षस्यास्य प्रह नेऽस्तदंशेन हि फलाभावान्न प्रवर्त्तन इति दिक्। अन्वाद्यपक्षे प्रयोजनान्वा ख्यानमात्रपरत्वं द्वितीयविवृतोपदेशेपरत्वमपीति विशेषस्पष्टत्वात् अत आह। विवृतोपदेशादित्यत्रेति। आहोपुरुषिकेत्यत्र

भावा २

अस्तित्वन्यदिति। प्रयोगत्वप्राप्तविवृतत्वे संवृतत्वप्रत्यापत्तिः स्यादित्यज्ञापकमेतदित्यर्थः। नन्विहासतिविवृतोपदेशे सावर्ण्याभावादकारेणाकारस्याग्रहणादचूत्वोत्कथम तिखट्व इति ह्रस्वः नैष दोषः उदीचामातः स्थाने इति ज्ञापकाद्भवति आकारस्य ह्रस्वः लोक इति। प्रयुक्तानामनुशासनात् प्रयोगे च विवृतस्याकारस्याभावात्संवृ त एव भविष्यतीति प्रत्यापत्तिर्ज्ञापिके वा पुनरिति विवृतोपदेशादित्यत्र हेतुरिति वा कर्त्तव्य इति वाक्यशेषाध्याहारेण कश्चिद्विशेष इत्यर्थः। आहोपुरुषिकेति। अहोत्र

स्ति। नैतदस्ति ज्ञापकं। अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम्। किम्। अतिखट्वः अतिमाल इत्यत्रान्तर्यतो विवृतस्य विवृतः प्राप्नोति। संवृतः स्यादित्येव मर्थं प्रत्यापत्तिः। नैतदस्ति। लोकेन च वेदे चाकारोपि विवृतोस्ति। कस्तर्हि। संवृतो योस्ति स भविष्यति। तदेतत्प्रत्यापत्तिवचनं ज्ञापकमेव भवि
२६
ष्यति विवृतस्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनमन्वाख्यायत इति। पुनरत्र विशेषः विवृतस्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनमन्वाख्यायते संवृतस्योपदिश्य मानस्य वा विवृतोपदेशश्चोद्यत इति। न खलु कश्चिद्विशेषः। आहोपुरुषिकामात्रं तु भवानाह संवृतस्योपदिश्यमानस्य विवृतोपदेशश्चोद्यत इति वयं तु ब्रूमो विवृतस्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनमन्वाख्यायत इति। अन्यविवृतोपदेशादन्यत्रापि विवृतोपदेशः सवर्णग्रहणार्थः। तस्यैतस्याक्षरसमाम्नायि

हमुरुषइत्यहङ्कारवानहो पुरुषस्तस्य भावइति मनोज्ञादि त्वादवुञ् अहंकारवत्त्वमित्यर्थः। तस्मिन्निति। यदा प्रत्याहारे विवृतोकार उपदिष्टस्तदा प्रयत्नभेदात्तेन संवृतस्याकारस्य ग्र हणाभावाद च कार्यं न स्यादिति नन्विष्टं सर्वस्याकारस्य विवृतत्वे कर्त्तव्यमित्यर्थः। तेन ग्रामव्यतीत्यादौ दीर्घादि सिध्यति। ननु चेत्सर्वेषामकारणां यत्सामान्यं तदनुकारणम अ कारं तस्य च विवृतत्वे प्रतिज्ञायमाने सर्वेषां तत्प्रतिज्ञातं भवतीति किमुच्यते तस्य विवृतोपदेशादिति। एवं तर्हि य दाकस्यचिदेवाकारस्येदमनुकरणं स्वरूपपदार्थको वाकारः
॥३३॥
शुनः प्राक् मयूरव्यंसकादित्वात्समासः अहो इति अहमित्यर्थेन त्र प्रयोजनानन्वाख्यानमित्येव व्याख्यायः प्रत्यापत्तेः अकर्त्तृकेऽप्यादनाभावाद्वेत्याह। प्रत्याहारस्यान् अइउण्णित्यत्रेव प्रक्रियादशायां सर्वत्रा कारो विवृतः प्रतिज्ञात इत्यजानन्नाह। कतो नस्य विवृतोपदेशादिति तस्येत्यस्य वर्णसमाम्नायस्येत्यर्थः। संवृतस्येति। धात्वादिस्थजेत्यर्थः। ननु अइउणित्यादौ कस्यानुकरणमित्यत्र विनिगम ॥ ॥ ॥ ॥
काभावादाह। स्वरूपपदेति। स्वरूपपदार्थकत्वं यथा तथोक्तम्॥
२

विवारभेदादिति। प्रयत्नभेदादित्यर्थः। आद्ह्कस्य विवृतत्वान् ग्राह्यस्य संवृतत्वादिति भावः। प्रत्याहारे इति। संग्राहकेचाक्षर इत्यर्थः। यद्यप्येवमपीति। प्रत्युच्चारणं वर्णान्यत्वात् आक्षरसमाम्नायिकस्य प्रयोगेभा वादिति भावः। आदिरन्त्येनेत्यस्य चान्त्यसदृशेन सहोच्चार्यमाण आदिसदृश इत्यर्थः। तत्र ककारादिचिन्हेनागादिशब्दस्यस्तत्सदृशा। द्विरूपाः। सा दृश्यं च व्यक्तिभेदे सति सर्वधर्मसाम्यप्रयुक्तं ग्राह्यं तस्य च प्र

तदेदमुच्यत इत्यदोषः। यद्यप्यमिति। अत्र हि ककारेण चिन्हेन प्रत्याहारस्थो विवृतो निर्दिष्टः तेन न च संवृतस्याग्रहणं इकः सवर्ण इति वक्तव्यम्। नहि द्वयोरिति। यद्यप्येको पि विवृतो नास्ति तथापि द्व्यधिष्ठानत्वात्कादेशस्य द्वयोरित्युक्तं। नेतदिति। अक इत्यकारेण विवृतेन दीर्घस्य विवृतस्य ग्रहणाद् ज्ञापकमेतदित्यर्थः। कारणय

कस्य विवृतोपदेशादन्यत्रापि विवृतोपदेशः कर्त्तव्यः क्वान्यत्र धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातस्थस्य किं प्रयोजनं सवर्णग्रहणार्थः। आक्षरसमा म्नायिकेनास्य ग्रहणं यथा स्यात्। किं च कारणं न स्यात् विवारभेदादेव आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्याक्षरसमाम्नायिकेन धात्वादिस्थग्रह णं यदयमकः सवर्णे दीर्घ इति प्रत्याहारेऽकोग्रहणं करोति कथं कृत्वा ज्ञापकं। नहि द्वयोराक्षरसमाम्नायिकयोर्युगपत्समवस्थानमस्ति। नैतदस्ति ज्ञापकं। अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनं। किम् आक्षरसमाम्नायिकेन ग्रहणमस्ति तदर्थमेतत्स्यात् खट्वाढकमालाढकमि ति। सति प्रयोजने न ज्ञापकं भवति तस्माद्विवृतोपदेशः कर्त्तव्यः। नाप्ययत्नश्चोद्यते विवृतोपदेशो नाम विवृतो वोपदिश्यतां संवृतो वा को न्वत्र वि शेषः स एव सर्वं एवमर्थोयत्नः यान्येतानि प्रातिपदिकान्यग्रहणानि तेषामेतेनाभ्युपायेनोपदेशश्चोद्यते न गुरु भवति तस्मान्नकर्त्तव्यम्॥ ६॥

त्व इति धात्वादयः पठिताः तत्राकारो विवृतः पठ्यतां न हि किञ्चित् गौरवं भवति तत्किमुच्यते ऽन्यत्रापि विवृतोपदेशः कर्त्तव्य इति प्रश्नः यानीति प्र तिपदपाठस्याशक्यत्वात् तस्य विवृतोपदेशादित्यनेन सर्वस्याकारस्य विवृतोपदेशः कार्यतया चोद्यत इत्यर्थः॥ ॥ ॥

योगस्य आवृत्त्यनेन न तद्ग्रहणं ज्ञाप्यत इति तात्पर्यं। केचित्तु देवदत्त अजस्तीत्यादौ प्रत्याहारलिंगेनेकत्राक्षरसमाम्नायिकोऽस्तितदर्थं नाप्येह द्वयोरित्युक्तमित्याहुः। नायं युगपत्समवस्थानमित्यस्य प्रयोगे इत्या दिः। एवमर्थ इति इत्त्वावेवंशब्दः प्रकारार्थ निवर्त्तते इति बहुव्रीहिः। प्रातिपदिकानीति धातुप्रत्यययोरप्युपलक्षणं बोध्यं। सर्वाण्यग्रहणानि प्रातिपदिकादीनि विवृताकारयुक्तानि पठनीयानीत्यर्थः। न गुरु भव ति। तस्मादिति यतः सर्वोच्चारणं गुरु अतो धात्वादिस्थ इति नाच्यमित्यर्थः। ननु धातुना बहु धापाठात् धात्वादीति अयुक्तं अत आह। ॥

मा॰ कै॰ वि॰ चयतणेति। प्रातिपदिके स्कपजक्षणं। धात्वादिस्थस्यापीति पठितधात्वादिस्थस्यापीत्यर्थः। एतेनाग्रहणधात्वादीत्येव कुक्षुचितमित्यपास्तं। संवृतस्येवेति। एवं च धात्वादिस्थस्य विवृतवत्कार्यं लभन इत्यतिदेशाय मि
तिभावः। अन्यथेति। गुणोच्चारणे ह्रोषोच्चारणे यत्नाधिक्यमिति भावः। ननु संवृतो योस्तयोरभेदोपि संवृतस्य विवृतो न स्यातामेव। आंतरतम्याभावात्। न चैकोयणिवणच इगिवानंतरं तमावपि भविष्यतः साम
॥३४॥ र्थ्यं न तत्रत थांगीकारे विरवड्डाडकमित्यादौ चरितार्थस्याकः सवर्णे इत्यादेर्विपर्ययेन प्रकल्पनमानाभावादत आह। असत्यपीति। साम्येइति। आनर्थ्य इत्यर्थः। एवंचात्तो दीर्घ इति। अतो शेरित्यत्रापि ल्जुतादित्य
धात्वादिस्थ इति। अग्रहणप्रादिपदिकार्थं विवृतत्त्वं वक्तव्यं चोदनीयं धात्वादिस्थस्यापि संवृतस्यैव पठितस्य कार्यार्थं विवृतत्वं प्रतिज्ञेयं अन्यथा दोषरूपविवृतोच्चारणप्र
त्वस्य गौरवस्यात् विवृतत्त्वप्रतिज्ञाने प्रयोजनांतरमाह दीर्घप्लुत इति असति विवृतत्त्वप्रतिज्ञाने संवृतस्याकारस्य स्थाने सावर्ण्यात्संवृतयोरेव दीर्घप्लुतयोः प्रस
२ संवृतो धात्वादिस्थश्च विवृत इति दीर्घप्लुतवचने च संवृतनिवृत्त्यर्थः दीर्घप्लुतवचने च संवृतनिवृत्त्यर्थो विवृतोपदेशः कर्त्तव्यः दीर्घप्लुतौ च संवृ
तौ मा भूतामिति वृक्षाभ्यां देवदत्तेति ब्लोकेन चवेदे दीर्घप्लुतौ स्तः। कौ तर्हि विवृतौ यौ स्तस्तौ भविष्यतः स्थानी प्रकल्पयेदेतावनुस्वारो
२स्त यथा यणं। संवृतः स्थानी संवृतौ दीर्घप्लुतौ प्रकल्पयेत। अनुस्वारो यथा यणं तद्यथा सय्यंता सव्वँत्सरः यल्लोकं तल्लोकमिति अनुस्वारस्या
नीयणमनुनासिके प्रकल्पयति विषमउपन्यासः युक्तं यत्तत्र प्रकृतिर्न वर्तिसंतिहि यणः सानुनासिका निरनुनासिकाश्च दीर्घप्लु
तौ पुनर्नैव ब्लोकेन च वेदे संवृतौ स्तः कौ तर्हि विवृतौ यौ स्तस्तौ भविष्यतः।
गइत्यर्थः। वैव ब्लोक इति। असत्यपि सावर्ण्ये लिंगादकारस्य संवृतस्य विवृतौ दीर्घप्लुतौ भविष्यतः यद्यमतो दीर्घाय जिअतोरारप्लुताद्प्लुत इत्याहेति
भावः। सतस्तत्रेति। अशक्यत्वाद्दीर्घप्लुतयोः संवृतयोरुच्चारणस्येत्यर्थः॥ ॥३४॥
नो विशेषणं सामान्यापेक्षं ज्ञापकमिति भावः। संवृत दीर्घादिवदनुनासिकयवजानामपि वेदलोकयोरसत्त्वं मन्यमान आह। भाष्ये स्थानी प्रकल्पयेदित्यादि तद्दिशतौ दीर्घप्लुता
वपि कुतो न संज्ञाविषयत्त आह। अशक्यत्वादिति। केचित्तु शिष्टसंमतत्वात्तेसंतः इमौ तु न तथेति भावः त्याकुः सन्ति हि यण इति भाष्ये यण इति बाकुल्याभिप्रायेण रेफस्यानुनासि
कत्वाभावादिति बोध्यम् ३

नन्वाकारोकारयोः कथं संवृतत्वमत आह। स्पृतः संवृतादिति। ईऋकार इत्यर्थः। क्वचित्तु प्लुत इति पाठः इकारोकारऋकारा इत्यर्थः। एवं चाद्य प्रयोजनार्थमेव सर्वत्राकारस्य विवृतत्वं प्रतिज्ञेयमिति स्थिते शंकते भा
ष्येत आनुवृत्तीति। तद्विशेषणोपादानस्य फलमाह अकः सवर्ण इति। अक्षरसमाम्नायपठितत्वात्। आकारस्यैवान एत्त्वमित्यर्थः। प्रत्याहारणं च प्रभेदेपि अकइत्यादौ ककारेण चिन्हेनेत्तदनुकरण
त्वात्तु मानमिति भावः। तदनुगत इति। साक्षाच्चक्षुः संस्कारकबोधजनक इत्यर्थः। ननूदात्तादि विरुद्धधर्माध्यासात् भेदः स्यादत आह। उदात्तादीति। प्रतिबिंबप्रतिभासवदिति। भिन्नभिन्नाकारप्रतिबिंबप्रतिभासे
एवमपीति। असति विवृतत्त्वप्रतिज्ञाने संवृतस्याकारस्य संवृतावेव ईकारोकारौ प्राप्नुतः प्लुतः संवृतात्र अन्यत्रार्णवसाम्य इति केचिदीकारोकारयोः संवृतत्वस्याभ्युपगमात्। तत्रानुवृ
त्ति निर्देश इति अकः सवर्णे दीर्घ इत्यादौ अयमेवाकारोनुकृत इति ककारादिना चिन्हेन ज्ञायते तत्र आणत्वात्तस्य ग्राहकत्वमस्तु अस्य चाविरित्यादौ चकारस्यानएत्वात्
एवमपि कृत एतत्तुल्यस्थानौ प्रयत्नभिन्नौ भविष्यतः न पुनस्तुल्यप्रयत्नौ स्थानभिन्नौ स्याताम् ईकारऊकारौ वेति वक्ष्यति स्थानेन्तरतम इत्यत्र स्थान
इति वर्तमाने पुनः स्थानेग्रहणस्य प्रयोजनं यत्रानेकमान्तार्यं तत्र स्थानत एवांतर्यं बलीयो भवतीति। तत्रानुवृत्तिनिर्देशे सवर्णाग्रहणमनएत्वात्
तत्रानुवृत्तिनिर्देशे सवर्णानां ग्रहणं न प्राप्नोति। अस्य च्वौ यस्येति च किंकारेण अनण्त्वान्नेयतः अणः यत्तु वृत्तौ कृत
र्हि यत्र अक्षरसमाम्नाये नुपदिश्यंते एकत्वादकारस्य सिद्धं एको यमकारो यश्चाक्षरसमाम्नाये यश्चानुवृत्तौ यश्च धात्वादिस्थः अनुबंधकसंकरस्तु प्राप्नोति पप१
कर्मण्यण्। आतोनुपसर्गे क इति कोपि णित्कार्यं प्राप्नोति एकाजनेकाजग्रहणेषु चानुपपत्तिः एकाचनेका ग्रहणेषु चानु तिर्भवति तत्र को दोषः॥ ॥
ग्राहकत्वं न प्राप्नोतीत्यर्थः वृत्तिंशास्त्रस्य लक्ष्ये प्रवृत्तिः तदनुगतो निर्देशोनुवृत्तिनिर्देशः एकत्वादकारस्येति गौणाकारव्यक्तिः उदात्तादिभेदप्रतिभासस्तु व्यंजकध्वनिकृ के१
तः खड्गतेजादर्शादिभेदे प्रतिबिंबप्रतिभासभेदवत्। आकारस्य निदर्शनार्थत्वादिकारादीनामप्यैक्यं बोधनीयं अनुबंधसंकर इति एकत्वे कारणगादीनां भेदाभावेर्जादारोडींबादि
वदित्यत्र अर्थः। इकारादीनामपीति। सर्वेषु निभिरेकस्य स्फोटस्यैव तत्तद्रूपेण भिव्यञ्जनात् तत्तद्रूपाभिव्यक्तिवृत्त एव परस्परभेदव्यवहारोपीति भावः। भाष्ये नुबंधसंकर इत्यस्यानुबंधका
कार्यसंकर इत्यर्थः। दिवादीति। टिड्ढेत्यादिना। आदिनाणित्त्वप्रयुक्तकार्यवयोरप्य विरोध इति भावः। नाप्युपपत्तिरिति। इष्टव्यवस्थानइति भावः अव्याप्तिव्याप्त्योः प्रसंगादिति ना
सर्वम्

भा॰।कै॰ वि॰ प्रतिषेधादितिसावकाशइतिभावस्येत्यर्थः।यत्स्त्रिनोह्यचष्ठ्निति विहितः।करणत्वेनेति।अधिकरणस्यकरणत्वविवक्षयेत्यर्थः।सामान्यरूपतयेतिविषयत्वरूपेणेत्यर्थः।भाष्यकारस्त्विति।एकविषयेनानालिंगकरणदर्शनाद्विषयभे

॥३५॥ १ ब [illegible]णेतिनगोस्त्रन्सौवित्तिप्रतिषेधादिकारोनोदाहृतः।घटेनेति।एकएवाकारोद्विरुच्चार्यतइति ह्यच्त्वाभावःसंस्तुवादु[?]कादिषुहृताथः।[illegible]वदिति।उपचारो व्यवहारः।यथैकेन
घटेनोदकाहरणादिक्रियायुगपदनेकानकरोतितथैकमकारंयुगपदनेकोनोच्चारयेदित्यर्थः।[illegible]येणेति।वार्त्तिककारेणकरणत्वेनसामान्यरूपतयाचाभेदेनविषयोनिर्दिष्टः।भाष्य

[illegible]णगिरिणेत्येकाऽजलक्षणमन्तोदात्त्वं प्राप्नोति इहच घटेन तरतिघटिकइतिह्यज्लक्षणष्ठन्नप्राप्नोति द्रव्यवच्चोपचाराः [illegible]वच्चोपचाराः प्राप्नुवं
तितद्यथाद्रव्यं पुनरेकेनघटेनानेकोयुगपत्कार्यंकरोतिएवमिममकारंनानेकोयुगपदुच्चारयेत ।विषयेणतुनानालिंगकरणात्सिद्धं यदयं विषयेनानालिंग विषये २
मकारंकरोतिकर्मण्यण् आतोनुपसर्गेकइतितेनज्ञायतेनानुबंधसंकरोस्तीनियदिहिस्यात नानालिंगकरणमनर्थकंस्यात एकमेवायमगुणमुच्चारये
त्नैतदस्तिज्ञापकम्।इत्संज्ञाप्रक्लृप्त्यर्थमेतत्स्यात नत्वयमनुबंधः[illegible]कवच्छकयुपचेतुइत्संज्ञायांहिदोषःस्यात आयम्यहि द्वयोरित्संज्ञास्या
त्कयोःआद्यंतयोः[illegible]नहिविषयेणतुपुनर्लिंगकरणात्सिद्धं यदयंविषयेपुनर्लिंगकारंकरोतिप्राग्दीव्यतोण् शिवादिभ्योणितितेनज्ञायतेनानुबंधसंक ॥
रोस्तीतियदिहिस्यात पुनर्लिंगकरणमनर्थकंस्यात॥

कारस्त्वधिकरणत्वंव्यक्तिभेदाद्वीप्सांच प्रतिपादयति।विषयेविषये इति[illegible]गुणमिति गुणाश्च अनुबंधाः कार्याश्रितत्वादुपकारकत्वाच्चात्रकर्मणिकरणीति त्र्यादि
त्यर्थः।[illegible]कवदिति।शाल्मकःप्राणिविशेषःसयथाकंटकतुल्यैःपक्षैर्व्याप्यतेनैवंसर्वोनुबंधयुक्तोऽकारःशक्यानिर्देष्टुं आद्यंतयोरेवत्संज्ञा विधानान्मध्यपातिनोऽ
२एत्संज्ञादि वस्थैवायुक्तेव्याप्रियतइत्युकेककेकत्वादायम्येपुयुक्तं।[illegible]नहीति विषयेणेत्येतदन्यथाव्याचष्टे नानाशब्दमपनीयपुनःशब्दंप्रक्षिप्य अनुबंधसंकरः स्यात्अकारम ॥ ॥
वशिवादिभ्योविदध्यात।अर्थोच्यतणित्कृतमेव यथास्यातजित्कृतंमाभूदितिनियमार्थमेतत्स्यात तत्रनियमाद्धिभेदेबलीचस्त्वात॥

देनतदित्यत्रतात्पर्यं।गुणउदात्तादयइतिभ्रमंव्यावर्त्तयति।गुणअनुबंधाइति।तेषांगुणत्वमुपपादयतिकार्यायेतिव्याप्रियंतेविषयत्वेनगृह्यंतीत्यर्थः।एककर्तृकत्वादितिस्यादित्यनेनेत्संज्ञारू ॥३५॥
पेककर्तृकत्वादित्यर्थः।नानेतिस्थितेकथमन्यथाव्याख्यानमतआह।नानाशब्दमिति।नियमादिति।ज्ञापकत्वेहिविध्यर्थमितिभावः।अत्रवाक्यत्रयेपितुशब्दःपूर्वपक्षव्याहन्त्रो॥ ॥ ॥

६
४

यथालोकइतिष्यभाष्ययागृहच्चारादितिशेषः।एवंचलोकव्यवहारदृष्टांतेनैवासंकरःसिद्धइत्यर्थः।यत्रदेशेकालेवा।नकुणएवेति।भाष्येपितल्लिंगस्त्रितिसाधारणं।व्याख्येयमितिभावः।यथाविकृतियागे
इति।तत्रहिप्राप्तसाधारणं मिथेन्यनुवादेनसप्तदशत्वंविहितंतच्चत्रिःप्रथमामित्यादिवाक्यबोधितयाप्रथमोत्तमयोस्त्रिरावृत्त्यैवेतिभावः।त्रिरावृत्त्येति।आवृत्तिपुनरुच्चारणं।तज्जन्यसंख्यया सप्तदशत्व

[illegible]वतिनक्रमःसर्वगुणमुच्चारयेदितिकिंतर्हियथालोकेइहमुंडोभवइहजटीभवेतियःकुणकोयत्रोच्यते नकुणकएवतत्रभवतिएवमिहापियाभ्यःप्रकृतिभ्योयदनुबंधवि
शिष्टोविधीयतेतासुतदनुबंधनिमित्तमेवकार्यंसंपादयति।[illegible]वृत्तिसंख्यानादिति।यथाविकृतियागेत्रयोदशसामिधेन्यःप्रथमोत्तमयोस्त्रिरावृत्त्यासप्तदशसंपद्य

[illegible]वापुनरस्तुविषयेणतुनानालिंगकरणात्सिद्धमित्येव ननुचोक्तं इत्संज्ञाप्रक्लृप्त्यर्थमेतत्स्यादितिनैषदोषः लोकतएतत्सिद्धं तद्यथालो
केकश्चिद्देवदत्तमाह इहमुंडोभव इहजटिलोभव इहशिखीभवेतियल्लिंगोयत्रोच्यतेतल्लिंगस्तत्रोपतिष्ठते एवमयमकारोय
ल्लिंगोयत्रोच्यतेतल्लिंगस्तत्रोपस्थास्यते यदप्युच्यते एकाजनेकाज्ग्रहणेषु चानुपपत्तिः एकाजनेकाज्ग्रहणेषु[illegible]वृत्तिसंख्याना
त् एकाजनेकाज्ग्रहणेषु आवृत्तिसंख्यानादनेकाच्त्वंभविष्यतितद्यथा सप्तदशसामिधेन्योभवंतीति त्रिःप्रथमामन्वाहत्रिरुत्तमा
मन्वाहेत्यावृत्तितः सप्तदशत्वंभवति एवमिहाप्यावृत्तितोनेकाच्त्वंभविष्यति [illegible]वेदावृत्तितःकार्यपरिहृतं इहतुखट्वकिरिणा गिरिणे ॥
त्येकाज्लक्षणमंतोदात्तत्वं प्राप्नोत्येव [illegible]दपि सिद्धं कथं लोकतः तद्यथालोके॥ ॥

नेतथाघटेनतरतीतिह्यज्लक्षणःष्ठन्भवतिननुमुख्यविषयेकृतार्थत्वाद्वचनस्यगौणेह्यज्त्वंकथंकार्ययोगेत्रनिमित्तं उच्यते।गोह्यचइत्यत्राप्यस्वरशब्दप्रतिषेधात्त्रि
गादावृत्तिभेदेनापिभेदाश्रयकार्यप्रवृत्तिः।[illegible]वदिति।गिरिणेत्यादावावृत्तिभेदेपिमुख्यमेकाच्त्वेननिवर्त्ततइतिभावः।[illegible]दपितिलोकेपूर्वासंख्यासंख्यांतरेणमुख्येनगौणेनचबाध्य
वद्वानेकाच्त्वमितिभावः।भाष्येआवृत्तितःसंख्यानात्गणनादित्यर्थः।नवेदावृत्तितःकार्यपरिहृतमिति।आवृत्त्याकार्यंसिद्धमितिकृत्वादूषणंपरिहृतंनवेदित्यन्वयः।लिंगादिति।अनेन
लिंगेनश्रुतिस्मृतिसिद्धत्वादस्यव्यवहारस्यगौणत्वमेवनेतिज्ञाप्यतइतिभावः।मुख्यमिति।आवृत्तिकृतद्यच्त्वेनस्वगतैकाच्त्वस्यबाधायोगइतिभावः। ॥ननुस्वस्यप्रतिग्रहीतत्वासंभवो

मा॰कै॰वि

॥३६॥

देकन्यूनतानानचपुनर्दानदत्तस्यान्यस्वत्वाकान्तस्यापुनर्दानासंभवादतआह विंतेनेति। ननुषष्ठीसमासेसहस्रसंख्यायाविशेष्यत्वात्। कथंदानेनसंबंधः। कथंवासंपन्नाइतिबहुवचनांतेनसामानाधिकर
ण्यमतआह। सहस्रंऋषयःसहस्रमिति। अतएवसर्वेतेइत्यनेनसामानाधिकरण्यपरनिपातोभाष्यप्रामाण्यात्। एकैकशइत्यत्रउभयोरपिद्योतकत्वेनद्योतकसमुच्चयस्यचवहुशोदृष्टत्वेनद्विर्वच
नशास्त्रेयोगपद्यंयथायथाजातीयकोगार्ग्यायणीत्यादौ। तत्रचयथापक्षसत्वेसमुच्चित्यद्योतकतात्र्भावेगामीतिडीयेवतथाप्रकृतेपि। शसोवैकल्पिकत्वात्पक्षेएकैकमित्यपिद्वयादिशब्देविपर्यतु
नसमुच्चित्यद्योतकताअनभिधानात्। एकशब्देतुसमुच्चित्यप्रत्येकंचद्योतकतात्र्भिधानस्वभावात्। यत्रतद्धितेनानुक्तोवीप्सातत्रद्विर्वचनंभवत्येव। यथैकैकशोददातीतिभाष्यस्याप्ययमाशयस्तत

[?]सहस्रमिति। वित्तेनक्रीताक्रीत्वाप्रत्येकंदत्वादत्तासहस्रदक्षिणऋषयःसंपन्नाइत्यर्थः। ऋषयःसहस्रमृषिसहस्रमितिकर्मधारयेसंपन्नाइत्यस्यसाक्षादृषिभिःसंबंधःस

[?]सहस्रमेकांकपिलामेकैकशःसहस्रकृत्वोदत्वानयासर्वेतेसहस्रदक्षिणाःसंपन्नाएवमिहाप्यनेकाचत्वंभविष्यतियदप्युच्यते
द्रव्यवच्चोपचाराःप्राप्नुवंतीतिनचेद्यदसंभविकार्यंतन्नानेकोयुगपत्कुर्यात्यत्तुखलुसंभविकार्यमनेकोपितद्युगपत्करोतिनद्यु
थाघटस्यदर्शनंस्पर्शनंचस[?]विचेदंकार्यमकारस्योच्चारणंनामानेकोपितद्युगपत्करिष्यति॥ ॥ ॥ ॥

ष्ठीसमासेतुसामर्थ्यलक्षणःसंबंधःयथाब्राह्मणशतंभोज्यतामितिभुज्येर्ब्राह्मणैःसह[?]विविकस्येवाकारस्ययुगपत्स्थानकरणनिष्पन्नध्वनिव्यंग्यत्वात्सर्वैरित्यर्थः॥१॥

तद्धितमात्रेणलोकवीप्सानभिधानंतत्रद्विर्वचनमपियत्रमीमांसीइत्यादौतावतैववीप्साभिधानंतत्रनकदापितयोःसमुच्चयइतिदिक्। सामर्थ्यलक्षणइति। सामर्थ्यकृतोगुणभू
तैर्ऋषिभिःसंबंधइत्यर्थः। सर्वेतेइत्यत्रतच्छब्देनगुणभूतस्यापिपरामर्शोऽत्रपूर्वोक्तबोध्यः। अतएवदत्त्वेतिसमानकर्तृकत्वेकस्वकर्तृकत्वसहदितिदक्षिणइतिसहस्रंदक्षिणागोरूपाय
नांदातृणामित्यर्थः। तेनगोसहस्रदानफलाएवतेनत्वेकगोदानमात्रफलाइतिव्यवहारोयथास्थानेनथाप्रकृतेपीतिभावः। भुजेर्ब्राह्मणैरितिसंख्यायांभोक्तृत्वानुपपत्तेर्गुणभूतैर्ब्रा ॥३६॥
ह्मणैरेवभुजेःसंबंधइतिभावः। भाष्येनेकाच्त्वमितितन्मात्रमित्यर्थः। एकस्येवेति। व्यापकस्यत्यपिबोध्यं। अकारस्येत्यपिउपलक्षणमित्युक्तंभाष्येउच्चारणंनामेत्युत्तरमतद्धितशेषः। ॥अन्यभा

५

व्यमित्यस्यान्यत्वत्वमित्यर्थोनेत्याह। अन्यसेति। अथवेति। भावशब्दःकर्तृसाधनइतिभावः। एवंचप्रतियोगमकारस्यान्यत्वमित्यर्थः। यथेति। एवंचाग्रेइत्याद्याकारोदंडेत्यकाराद्भिन्नःदंडअग्रमित्यादौ
कालव्यवधानात्दंडइहेतिप्रयोगेइकारवत्तथादंडइत्यत्राद्याकारात्याकाराद्भिन्नःशब्दव्यवयात्कृतिरित्यादौतकारव्यवहितेकारवत्यनुमानेभेदेसिद्धेउदात्तादिविरुद्धधर्मप्रत्ययोपिवारमार्थि

एवंपरिहृतेप्यपिद्दोषेपुतन्न्यायेनाकारस्यभेदंसाधयति[?]भाव्यमितिअन्यस्यभावोन्यभावःतेनब्राह्मणादिषुस्वार्थविधानार्थात्यागात्स्वार्थेष्यञ्
अथवाअन्योभावोन्यदस्तुतस्य भावइतिभाष्येज्। इहकालशब्दाभ्यांव्यवधानेभिन्नानांदृष्टंयथाअहितायांअइत्यादौनांकालव्यवायःकृतिरित्यादौ

[?]भाव्यंतुकालशब्दव्यवायात्। आन्यभाव्यंत्वकारस्यकुतःकालशब्द व्यवायात् काजव्यवायाच्छब्दव्य
वायाच्चकालव्यवायात्दंडअग्रंशब्दव्यवायाद्दंडःनचैकस्यात्मनोव्यवायेनभवितव्यंभवतीतिचेत्नभवत्यान्यभाव्यमकारस्ययु
गपच्चदेशपृथक्त्वदर्शनात्युगपच्चदेशपृथक्त्वदर्शनान्मन्यामहेआन्यभाव्यमकारस्येतियदयंयुगपच्चदेशपृथक्त्वमु
पलभ्यतेअश्वःअर्कःअर्थइतिनह्येकोदेवदत्तोयुगपत्सुघ्नेसम्भवतिमथुरायाञ्च॥ ॥ ॥ ॥

शब्दव्यवायःतकारेणकस्कारेकारयोर्व्यवधानात्एकत्वेतुव्यवधानंनदृष्टंयथाअइतिकेवलोकारः। उच्चार्यतेतस्मादुदात्तादिगुणभेदात्
कालशब्दव्यवायाच्चनानात्वमकारस्यप्रत्यभिज्ञानंचात्वादिसामान्यनिबंधनंयद्यपिशब्दव्यवायेपिकालव्यवायोस्तितथापिकालव्यवायएवद्विधादर्शितःशब्दस्य

कएवेत्यत्राशयेनुतद्भेदादपिभेदसिद्धिरित्यभिप्रेत्याहउदात्तादितिनानात्वमकारस्येतिसुक्तमितिशेषःननुयएवोदात्तोकारःसएवदेवदत्तेनानुदात्तःकृतइत्यभिज्ञाविरोधोतआहप्रत्यभिज्ञा
नंचेति। विशुद्धंनिराचष्टेभाष्येयुगपच्चदेशेति। अर्कादिशब्दाएवदेशपदेनोच्यन्ते। देशपृथक्त्वेपीतिदेशानांपृथक्त्वेषुभेदेषुसत्स्वित्यर्थः। एवंवर्णानामनेकत्वपरेणसाधितेवर्णैकत्ववादीएक

स्यापद्यिनं तत दूषणोद्धारमाह। भाष्ये यदि पुनरिति। ननु शकुनिवदिति दृष्टांतस्य तदुक्तरिच्छिन्नत्वेन तात्पर्येण मतेतस्य विभुत्वादितिचेन्न यत्नाह कालशब्दाभ्यामिति। व्यक्तिस्फोटवादिन इति व्यक्तेर्नित्य त्वैकत्ववादिन एकेवशाब्दव्यक्तिरिति वादिन इत्यर्थः। अनेनाद्यं दूषणं परिहृतम्। द्वितीयं परिहरति यथैतएवमिति। अस्थानेकदेशेषु युगपदुपलंभाद्व्यंजकवशादिति शेषः। पूर्वं दृष्टस्यप श्चाद्दर्शने पिव्यवहितस्य व्यवधाने पिनभेद इत्येतत् मात्रेण दृष्टांत इति भावः। नन्वेवं विभुत्वे नित्यत्वे च सर्वत्र देशे सर्वदोपलंभापत्तिरत आह। व्यंजकेत्यादि। जातिस्फोटेति। जातिरेवाकारा द्व्यक्तयस्त्वनंता इति वादित्यर्थः। भाष्ये नित्यत्वमेवस्यादिति। व्यक्तेरेकत्ववादीनस्याऽनित्यत्वं मन्यत इति भावः। ननु विभोरेकस्यापि व्यंजकवशाद्देनेकत्रोपलब्धौ कथमनित्यत्वस

यदि पुनरिति कालशब्दाभ्यां व्यंजकानामेव ध्वनीनां व्यवायो न व्यंग्यस्येति व्यक्तिस्फोटवादिनो भावः। यथा शकुनिः पंकेरादौ स्थित्वा आशुसंचारात्तदंते भवति। एवं व्यंजकध्वनिसं निधानासंनिधानाभ्याम् अकारस्योपलंभानुपलंभावित्यर्थः। जातिस्फोटवादी व्यक्तिस्फोटवादिनं पर्यनुयुंक्ते अनित्यत्वमिति। भवता जातिस्तावन्नाभ्युपगम्यते व्यक्तेरेवो

यदि पुनरिमे वर्णाः शकुनिवत्स्युः तद्यथा शकुनय आशुगामित्वात् पुरस्तादुत्पतिताः पश्चाद्दृश्यन्ते। एवमयमकारो द इत्यत्र दृष्टोऽ ए उ इत्यत्र दृश्येत नैवं शक्यम्। अनित्यत्वमेवं स्यात् नित्याश्च शब्दाः नित्येषु च शब्देषु कूटस्थैरविचालिभिर्वर्णैर्भवितव्यमनपायोपजनविकारिभिः यदि चायं द इ त्यत्र दृष्टोऽ ए उ इत्यत्र दृश्येत नायं कूटस्थः स्यात् यदि पुनरिमे वर्णा आदित्यवत्स्युः तद्यथा एक आदित्यो नेकाधिकरणस्थो युगपद्देशपृथक्त्वेषूपलभ्यते

कत्वनित्यत्वप्रतिज्ञानात् तदेकत्वं नित्यत्वं च नोपपद्यते द ए उ इत्युदात्तानुदात्तस्वरितभेदेन भिन्नत्वात् न ह्येकस्यैवोदात्तत्वपरित्यागेनानुदात्तत्वं युक्तम्। रूपांतरपरिग्र हादनित्यत्वप्रसंगात् तस्माद्भिन्ना एवानित्या एवाकाराः प्रत्यभिज्ञा त्वाकृतिनिबंधनेति जातिस्फोटपक्षोऽत्र व्यवस्थितः॥

तत्राह। भवतेति। भाष्येपि नित्याश्च शब्दा इत्यस्य तत्वेत्यादिः। भाष्योक्तकूटस्थत्वाभावमुपपादयति। रूपांतरेतित स्माद्भिन्ना एव नित्या एवाकारा इति पाठः नित्या एवेति पाठ स्त्वयुक्तः। अनंतवर्णवादे तदनित्यत्वस्यैवेष्टत्वात्। इति बोध्यम्। यद्यप्यनुदात्तत्वादीनां ध्वनिनिष्ठत्वांगीकारात् न दोषस्तथापि स्फटिकस्येवास्याप्युपाधिसंनिधाने न तद्रूपपरिग्रहे संसर्गा नित्यत्वाविरोधि कूटस्थत्वाभाव इति भावः। पुनरप्येकत्वनित्यत्वे साधयति भाष्ये पुनरित्यादिना। एकस्यैवाकारस्यानेकदेशेषुपलब्धिरादित्यस्येव संभवतीति न तावद्भ्यक्तिभेदः सि ध्यति। अन्यथादित्यस्यापि नेकापत्तिरनित्यत्वापत्तिश्च तत्तद्देशसंसर्गेणात्यप्रकाशत्वापिकप्रकाशत्वादिरुण संसर्गादिति भावः॥ ॥

॥३७॥

६८

विषम इति। आदित्यदृष्टांतेनानेकदेशोपलभ्यमानाकारादिपक्षैकैकत्वस्य साधकः प्रत्यभिज्ञायमानत्वहेतुरनेकदृष्टकानेकदेशोपलब्धिविषयत्वरूपोपाधियुक्त इति न तेन भेदसाधकशब्दव्यवायहेतोः सत्प्रतिपक्षता युक्तेति भावः। आकारं पुनरुपलभत इत्यस्यैको दृष्टानेकाधिकरणस्थमिति शेषः। शब्दस्याकाशरूपैकाधिकरणत्वेनानेकाधिकरणत्वमयुक्तमित्याशयेनाह भाष्येऽकारमपि नोपलभत इति। अकारमप्यनेकाधिकरणस्थं नोपलभत इत्यर्थः। श्रोत्रोपलब्धिरिति। श्रोत्र एव उपलब्धिर्यस्येत्यर्थः। करणक्तिं तेन सामानाधिकरणबहुव्रीहिर्वा एतद्विशेषणफलं दर्शयति। श्रोत्रेति। ननु दिश एव।

व्यक्तिस्फोटवाद्याह। अकारमपीति। श्रोत्रोपलब्धिरिति। श्रोत्रोपलब्ध्या आकाशदेशत्वं शब्दस्य प्रतिपादयति आकाशविशेषस्य श्रोत्रत्वादिंद्रियाण

विषम उपमासः नैको द्रष्टा आदित्यमनेकाधिकरणस्थं युगपद्देशपृथक्त्वेषूपलभते अकारं पुनरुपलभते अकारमपि नोपलभते किं कारणं श्रोत्रोपलब्धिः

मसंबद्धविषयाग्रहणाच्छ्रोत्रस्य च निष्क्रियत्वाद्गमनाभावादाकाशदेशत्वं शब्दस्यावश्याभ्युपेतव्यम्॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

श्रोत्रत्वकथं तत्रोपलब्ध्याकाशदेशत्वसिद्धिरत आह। आकाशेति। कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नं नभ एव श्रोत्रं चक्षुरादिवच्छ्रोत्रस्यापि भौतिकत्वमावश्यकमिति भावः। दिशोनतिरिक्तमेव वाकाशमिति तत्त्वं ननु तथाप्यतेजोरश्म्यादिरूपस्य तेजस चक्षुर्गोलकवदनाकाशदेशगतस्यापि शब्दस्याकाशात्मकश्रोत्रग्राह्यत्वं किं न स्यादित्याशंक्य किमसंबद्धं गृह्णाति संबद्धं वा नाद्य इत्याह। असंबद्धेति। अन्यथा रामेश्वरादिप्रदेशे वावच्छिन्नशब्दस्यापि श्रवणप्रसंगः द्वितीयेपि किं श्रोत्रस्य विषयदेशगमनात्संबंधः उत शब्दस्य श्रोत्रदेशागमनात् नोभयमपीत्याह गमनाभावादिति॥ ॥

आत्मस्य चेतिनशब्दपरिग्रहः उभयोरपि गमनाभावेहेतुर्निष्क्रियत्वं दूरदेशस्थशब्दाग्रहणं तु दूरत्वादिदेषिस्य प्रतिबंधकत्वाच्छ्रोत्रदेशेनाभिव्यक्तेः आकाशत्वेच तद्देव तस्यापि व्याप्यव्यापकत्वेन श्रोत्रदेशे
भिव्यक्तस्य तेन ग्रहइति भावः आहंकारिकाणीतिसांख्यमते इंद्रियाणि स्वाधिष्ठानदूरत्वे निपुणग्राहकत्वानयमाकाशाकाशदेशत्वेश्रोत्रोपजन्याशब्दस्य सिध्यतीतिबोध्यम्। श्रोत्रोपलब्धिरित्यत्र
बुद्धिनिर्ग्राह्यत्वस्योक्तत्वात्सोनरुक्तमाशंक्याह पूर्वं पूर्वेति। एवं चाश्रुतिरोधीसंधीयमानानेकवर्णवत् घटकजशब्दादिशब्दग्रहणसंभवदर्शनात्पतद्दृक्क्रमिति नपौनरुक्त्यम्। प्रागपरिपाकेति तत्सहकृतस्यार्थः।
अंत्यबुद्धिस्थौवर्णबुद्धिः एवं च तादृशसंस्कारविशिष्टांतःकरणसंयुक्तेन तादृशसंस्कारविशिष्टेन श्रोत्रेणांत्यवर्णसमुदायप्रतिबिंबवदखंडस्फोटरूपपदादिप्रत्यक्षमिति भावः। नन्वेवं सर्वदाशब्दोपलंभः
स्यादतो भाष्ये प्रयोगेणाभिज्वलितइतितद्व्याचष्टे प्रयुज्यतइति। ध्वनिरिति वर्णइत्यर्थः। भाष्ये एकं च पुनराकाशमिति। एवं चैकस्मिन्नाकाशे फलेनैकस्यैवश्रोत्ररूपस्य संगंधादिस्तत्पातदाश्रयस्यैकत्वात्कृतत्रा
बुद्धिनिर्ग्राह्य इति पूर्वपूर्वध्वन्युत्पादिताभिव्यक्तिजनितसंस्कारपरंपराप्राप्तपरिपाकांत्यबुद्धिनिर्ग्राह्य इत्यर्थः। प्रयोगेणेति। प्रयुज्यतइति प्रयोगो ध्वनिः तेनाभिव्यक्तः देशभेदेन तु प्रतिभासोभिन्न

बुद्धिनिर्ग्राह्यः प्रयोगेणाभिज्वलित आकाशदेशः शब्दः एकं च पुनराकाशं। आकाशदेशाअपि बहवः यावतावद्बहवः तस्मादान्यभाव्यमकारस्य॥ ४॥

देशावस्थितपुरुषादीरिति अभिव्यंजकध्वनिकृतः भेदस्वाद्याह। आकाशदेशाइति यथा पृथिव्याः एकत्वेपि स्रुघ्नमथुरादिदेशव्यवहारः। एवमाकाशस्यापि संयोगिघटादिपदार्थावच्छेदेन भेदव्यवहार इत्यर्थः॥

ध्वोपिएकएवतत्रैवचतस्योपलंभइतिभिन्नदेशोपलंभएवास्तिइतिभावः नन्वेकत्वे अयं पूर्वो अयं परोऽयं देवदत्तगृहे अयं राजगृहे इतिप्रतिभासः कथमतआहदेशभेदेनचेति। औपाधिकोभेदस्तु आकाशस्यनत्रा
शब्दस्यापेक्षकत्वेबाधकएवं संसर्गानित्यतापितस्यैवनास्त्यपि व्यापिकातस्यापि नीलेन भेइत्यादिसंसर्गानित्यताप्रतीतिरित्याशयः। अत्र शब्द इत्येकवचनेन स्फोटस्यैकत्वमखंडत्वं च ध्वनितं।
ननु निरवयवस्य कथं प्रदेशा वा कुल्यमतआह। यथेति। एवं चौपाधिकभेदेन भेदो दुर्वारः सर्वत्र भेदऔपाधिकएव सएव च व्यवहारोपयोगीत्याशयः॥ ॥ श्रोत्रसंबंधास्तु प्रदेशांतरेपि न त्रा ॥
च्छस्यापि वीचीतरंगन्यायेन कदंबमुकुलन्यायेन वा तत्तोतरे समुत्पादितएकत एवापि पक्षेऽस्य चाविस्यादोदोषाभावेनस्याह॥ ॥ ॥३८॥

भाष्ये आकृतिग्रहणादिति तदाह आकारजातिरिति। सर्वप्रदेशेष्विति। प्रत्याहारेः स्थच्चाविस्यादौ च अकारस्यक्लीनामानं समाश्रित्य वार्तिककृता वर्णसमाम्नायस्थस्य विवृतत्वे विधानादिस्थस्यापि विवृतत्वोप
देशोनोदितः भाष्यकृतातु प्रयोगस्थानां प्रत्याहारस्थे ग्रहणाय तत्र जातिनिर्देशोऽवश्यकः जातेर्विवृतत्वप्रतिज्ञानेनैव सर्वं सिद्धः स दोषो वारितः अस्य चाविस्यादौ तु सत्यपि विवृतत्वे सवर्णग्रहण
न स्यादिति। अपिजातिनिर्देशनैव परिहृतएवं चाणुदित्सूत्रे एग्रहणं न कार्यमित्याशयः। तस्याश्चेति स्वाश्रयव्यक्तिद्वारेत्यर्थः। तत्र प्रत्यापत्तिवाक्येन परनिर्देशात्व्यक्त्येकवत्वेति निर्देशद्वारा स्व
स्यैव संवृतत्वबोध्यमा ननु जातिनिर्देशेति प्रसंगइत्याह। अच्छनइति। अन्यथा ह्रस्वमेवेति न च तन्निर्देशेन तरतमपरिभाषया दीर्घस्यापि स्यादिति दीर्घविधानं दीर्घनिर्देशेनतत्सामर्थ्यात्स्यापि विधानेजा
तिग्रहणादन्यस्यापीति वाच्यं दीर्घनिर्देशसामर्थ्येनांतरतमपरिभाषाबाधकत्वेनापेक्ष्यस्याद् ह्रस्वानुपस्थितेरेव कल्पनेनाधव मित्याशयात् ननु दीर्घोच्चारणसामर्थ्यात्प्राप्तः ह्रस्वः प्लुतस्तु स्यादत

एवं व्यक्तिस्फोटपक्षे निराकृते जातिस्फोटपक्ष एवाश्रीयते। आकृतिग्रहणादिति। अकारजातिः सर्वप्रदेशेषु निर्दिश्यते नांतरीयकस्तु व्यक्तिनिर्देशः तत्र प्रत्याहारे अका
रजाते र्निर्देशात्तस्याश्च विवृतत्वप्रतिज्ञानाच्छास्त्रांते च तस्या एव प्रत्यापत्तिविधाने तदेव जातिनिर्देशाद् दत्तवृत्ति निर्देशस्थेनाकारेण ग्रहणमाकारस्य सिद्धम्॥

आकृतिग्रहणात्सिद्धम्। अवर्णाकृतिरुपदिष्टा सर्वमवर्णकुलं ग्रहीष्यति तथेवर्णाकृतिः तथोवर्णाकृतिः ननु च नपरकरणमेवं च कृत्वा तपराः क्रियंते
आकृतिग्रहणेनातिप्रसक्तमिति। ननु च सवर्णग्रहणेनातिप्रसक्तमिति कृत्वा तपराः क्रियेरन् प्रत्याख्यायते तत्सवर्णग्रहणमपरिभाष्यमाकृतिग्रहणादनन्यत्वाच्चेति

अच्छनत्राविनक्ताविसक्ताविस्यत्रसत्यपि जातिनिर्देशे दीर्घोच्चारणसामर्थ्याद्ध्रस्वस्य ग्रहणं न भवति अन्यथा ह्रस्वमेवोच्चारयेत् प्लुतश्च विषये स्मृतइति न्यायात्प्लुतस्याग्रहण
मात अच्चेति। सत्याकृतिपक्षो यत्रास्ति न ह्रस्वत्वमथवा बल्वतं मतत्त्वा। तत्रन्यायेनाकृतिपक्षस्यैस्यापि तत्वात् तपरं धिपि सएवपक्षः स्थितइत्यर्थः॥ ॥ ॥

आह प्लुतश्चेति विषयेद्वराद्धूतोदौ अनेनापि प्लुतविधानेशेषोनुवाददोषः स्यादिति भावः सर्वत्राकृतिनिर्दिष्टेत्यत्र ज्ञापकमाह भाष्ये तद्वच्चेति। साद्दृश्येवति अमंस्यावर्त्यतिसद्दृति। अथवाक्येन
मतदितिनदातद्दित्यस्यास्य चाविस्यादिवदित्यर्थः। तदाह। तत्र न्यायेनेति। तत्रास्य चाविस्यादौ आकृतिग्रहणप्रयुक्तातिप्रसंगनिवारणार्थमेव हि तत्र तत्र तपरकरणं जातिपक्षेपि विवृत
त्वप्रतिज्ञाकः सवर्णइत्यादेर्ङ्डान तिरित्यादौ दीर्घोर्थमावश्यकेवा एवं प्रत्यापत्तिश्चोप्या वस्युक्तमेव तुल्यन्यायाज्जातिग्रहणप्रयुक्तातिप्रसंगनिवारणाय तपरत्वं वर्द्धिधेयेत्यदादीनामद्ध्
स्यादोनद्वारणया प्रत्याय इत्येतत्बोधितं अत्र पक्षे एग्रहणाभावेपि ऋल्वर्णयोः सावर्ण्येन समानजातित्वात् अतिदेशान्न दोष इति भावः॥ ॥

अवानामितिवसेर्लुङ्नसस्तामासिचूसाःसीतितत्त्वमावदव्रजेतिवृद्धिः।अजोझलीतिसलोपः।ननुश्चनसामर्थ्यात्सुत्त्वस्हत्रोपिभविष्यतीत्यतआह।अभित्याइतिभिदेर्लुङिसिचिवृद्ध्यं।आकृत्यनाश्रयणे
प्याहनाप्येरूपसामान्यादितिनह्यन्यवस्थ्यवक्तीति।अभेदव्यवहारइति।रूपसादृश्यनिबंधनप्रत्यभिज्ञाकृताभेदव्यवहारइत्यर्थः।अन्यमहत्स्थूलत्वहस्वाङ्गस्वदीर्घगोघटादिषुगोघटइत्यादिव्यवहार
वदितिभावः।एवंचव्यक्तिव्यतिरिक्तजातिस्वीकारोपिव्यर्थ एवेत्याशयेनाहव्यक्तिव्यतिरिक्तत्विति।भावेतिअनुगतव्यवहारेणसादृश्येनैवोपपन्नेरितिभावः।सादृश्यंचात्रसमानध्वनिकत्वं।

[illegible]ग्रहणेपुचेति।अवश्याश्रयणीयतामाकृतिपक्षस्यदर्शयितिव्यक्तिपक्षेत्वेकस्यैवतकारस्यानुकरणंस्यात्फलंतस्थेत्यत्रतकारद्वयोस्तकारयोर्लत्वंनस्या
त्अपितुएकस्यैवेत्यवान्ताभित्यत्रसिजलोपोनस्यात्अभित्याइत्यादावेवस्यात्।[illegible]पसामान्यादिति।व्यक्तिनिर्देशोपिभेदापरामर्शेनलोकवदभेदव्यवहा

[illegible]ग्रहणेपुच।किमाकृतिग्रहणात्सिद्धमित्येवम्।अलोन्त्यविधिः।अवातां।अवानमवात्तयंत्रैतन्नास्तिअणसवर्णान्गृह्णातीति।रूपसामान्या
द्वा[illegible]पसामान्याद्वासिद्धमेतत्तद्यथातानेवशाटकान्आच्छादयामोयेमथुरायांतानेवशाटान्नुज्महेयेमगधेषुतदेवेदंभवतःकार्षा
पणंयन्मथुरायांगृहीतंअन्यस्मिंश्चान्यस्मिंश्चरूपसामान्यात्तदेवेदमितिभवतिएवमिहापिरूपसामान्यात्सिद्धम्।[illegible]।अथल्लकारस्याप

रोस्तीतिसिद्धमिष्टम्।व्यक्तिव्यतिरिक्तंतुसामान्यंभवतुवामाभूत्सर्वथालोकइवशास्त्रेव्यवहारइत्यर्थः।[illegible]॥ ॥

कभाष्येअथलकारेति।यद्यपिचतुर्दशसूत्रीविवृतोनंदीश्वरकृतकाशिकायांमनेकेषांऋषिणांनानाविधार्थजिज्ञासायांशिवेनसर्वजिज्ञासानिवृत्तयेएवाढक्कानिनादेनप्रका
शितेत्युक्तमितीदमनुपपन्नंतथापिपाणिन्युपदेशस्यकंफलमस्तिनवेतिएतत्तात्पर्यम्।अत्यवर्णचतुर्दशांतुपाणिन्युद्देशेनैवोपदिष्टमितितत्रैवस्पष्टम्।प्रयोगविषयइति
कर्मधारयः।प्रयोगादन्यत्राभिव्यज्यमानतया।प्रयोगाविषयइत्युक्तः।अल्पेति।यथामुञ्जादणित्यादिः॥ ॥ननुऋकारेकार्यप्रवृत्तावपिल्लकारेकथंतत्कार्यौदात्तत्वादीनां
दर्शनमतआह॥ ॥ ॥३९॥

मत्रेतिस्थानेन्तरतमइतिग्यद्यपिकृपिक्रपोरोलइत्यत्ररेफलकारयोःस्थानादेशभावस्तथापितद्वाराऋकारलृकारयोरपिसइतिभावः।अर्थगतमितीति।शब्दातिरिक्तमर्थरूपमित्यर्थः।यद्वाव्यक्तेरेववाच्यतातस्यां
चप्रकारताविशेष्यतारव्यविषयताद्वयांगीकारात्वक्तिग्रहोपपत्तिःसविकल्पकोपपत्तिःसविकल्पकोपपत्तिश्चनतद्वतिभावः।प्रयोक्तभिप्रायेणैवेति।शक्तिबोधनंप्रयोक्त्रधीनमितिभावः।अन्यथाशब्दार्थसं
बंधस्यानित्यतापत्तिःएवंचस्वच्छयैकस्याव्यक्तेसंकेत्यमानःशब्दोयदृच्छाशब्दइतिबोध्यं।ननुऋकारस्यार्चऋलृवर्णयोःसावर्ण्यात्ऋकारेणल्लकारस्यापिग्रहणातत्रचकार्यंसिद्धं।किंल्लकारोप
देशेनेत्यतआह।ऋकारेतिउपदेशः।कृतइतिपाणिनयेशिवेनेतिशेषः।वस्तुतोत्रनस्यानुपदेशःप्रामाणिकत्वशंकयासवर्णविधिरपितयोर्वक्तुमशक्यइतितदुपदेशःसवर्णविधिद्वारकंफलमपिस्य
स्नु नोप
[illegible]यानिति।ऋकारापेक्षःप्रकार्षऋकारस्याल्पःप्रयोगस्याल्पत्वइत्यर्थः।अल्पप्रयोगस्यापिकार्यार्थउपदेशःकर्तव्यइत्याशंक्याह।[illegible]पीतितत्रऋकारावस्थायामेव।
दात्तादिषुकृतेषुस्थानेन्तरतमइतिस्थानिसदृशोल्लकारोभविष्यति।[illegible]ति।अर्थगतप्रवृत्तिनिमित्तमनपेक्ष्यः।यःशब्दःप्रयोक्त्रभिप्रायेणैवप्रवर्तते।सेयदृच्छाशब्दः।डित्थ

देशःकिमर्थःकिंविशेषेणल्लकारोपदेशश्चोद्यतेनपुनरन्येषामपिवर्णानामुपदेशश्चोद्यतेयदिकिंचिदन्येषामपिवर्णानामुपदेशप्रयोजनमस्तिल्लका।
रोपदेशस्यापितद्भवितुमर्हतिकोवाविशेषः।अयमस्तिविशेषः।अस्यहिल्लकारस्य[illegible]मीयांश्चैवरूपप्रयोगविषयः[illegible]पिप्रयोगविषयःसोपिक्लृपिस्थस्य
क्लृपश्चलत्वमसिद्धं।तस्यासिद्धत्वादृकारस्यैवाचकार्याणिभविष्यंतिनार्थल्लकारोपदेशेनअतउत्तरंपठतिल्लकारोपदेशोयदृच्छाशब्दार्थःशक्तिजानुकरणप्लु
त्याद्यर्थः।ल्लकारोपदेशःक्रियतेयदृच्छाशब्दोर्थोऽशक्तिजानुकरणार्थःप्लुत्याद्यर्थश्च।यदृच्छाशब्दार्थस्तावत्यदृच्छयाकश्चिल्लृतकोनामतस्मिंश्च ॥
कार्याणियथास्युः।दध्यॢतकायदेहिमध्वॢतकायदेहिउदङ्ङॢतकोगमतप्रत्यङ्ङॢतकोगमत॥

दिःऋकारल्लकारयोःसवर्णविधिरित्यस्यवार्तिककारवाक्यत्वात्स्वत्रकोपदेशःकृतः॥अर्थवत्त्वस्त्रारम्भाच्चास्युत्पन्नायदृच्छाशब्दाःसंतीत्यवगम्यतेगव्यादीनांतुगवादिभिर्निर्वर्तित
त्वात्साधुत्वंल्लृतकशब्दस्त्वर्थाश्रयत्वादिनिर्मुक्तइतिल्लृतकशब्दस्यानिवर्त्तकः।[illegible]।शक्तिजेति।अशक्तिजानुकरणस्यजातिशब्दत्वमिष्टेतियस्माद्धुक्रियमाणशब्दस्याजातिःसमवेतातत्स्व

लक्षयएवेतितत्रैवप्रयोजनोपन्यासइतिबोध्यं।ननुसंतमसंतंवाक्रियायोगमर्थगतमंगीकृत्यडित्यादीनामपिव्युत्पत्तेरर्थगतार्थरूपप्रवृत्तिनिमित्तानपेक्षशब्दत्वेकिंमानमतआह।अर्थवदिति।चिंत्यमि
दंचकुत्रचिद्गृहीतस्यचारितार्थ्यात्।एतदर्थंतद्धितपदंतद्धितोपरमप्रत्ययइत्युक्तेश्चपंचतकोत्यादौनदोषः।प्रत्ययश्चतद्धितभिन्नएवबहुघटवत्तित्वनीत्यादौयःसमुदायमितिन्यायेननदोषइतिकेयटाश
यमन्येनल्लृतकस्यासाधुत्वात्कथंशास्त्रविषयतेत्यतआह।गव्यादीनामिति।ल्लृतकेनल्लृतकोनिवृत्तोहेतुरर्थाश्रयणेतिस्वगतक्रियारूपार्थाश्रयाणेत्यर्थः।अर्थतःसजातीयस्यैवनिवृत्तिरेक
प्रवृत्तिनिमित्तकत्वसतिअन्वाख्यातमनन्वाख्यातस्यनिवर्त्तकमितिभावः। ॥तद्धनयन्नाह॥

शक्तिजानुकरणंकिंमतआह [illegible]

भाष्ये चतुष्टयीति। शब्दानामर्थेषु प्रवृत्तिः सा प्रवृत्तिनिमित्तभेदात्प्रकारचतुष्टयवतीत्यर्थः। तत्र यदृच्छाशब्दो नाम वक्त्रा स्वेच्छया संनिवेशितः स चानेकविधः एकव्यक्तिसन्निवेशितो डित्थादिरेकः स तत्र न किंचिदिति शि
क्तं प्रवृत्तिनिमित्तमानं सर्वथा निवारयोर भावात् किंतु शक्यस्यैवार्थस्य विषयतादृयेन भानं तु त्वत्वादिः प्रकारत्वावच्छिन्नः स एवार्थः यदृच्छाशब्दपरा द्वाच्ये र्थे गवत्वादिः एवं काकादिपदानां कादीनामेकत्वमेते
तेषु शक्तिः ततो डित्थादिपदादित्वशक्यार्थ एवत्वादिः कुत्वमिति कुरिति चपर्यायो। अन्तं कत्वमते तत्र जात्युपलक्षितेसादिघुभादीनां तत्त्वानामानंत्यात् यदेव प्रवृत्तिनिमित्तं तदेकत्वं तदुत्तरत्वाय यं ॥ भ
त्वादिपदे नोद्दिष्टं हैवोच्यते। अत्र द्विस्त्वेवक्ष्यति कुत्वं कस्मान्न भवति। चोः कुः पदस्येति भत्वात्कथं न सत्रति अनेन च भाष्येण कुकुत्वपदयोः तत्त्वसंज्ञापदयोः पर्यायत्वं स्पष्टमेव। ननु स्तु वि

न्याय्यभावादिति। ऋतकशब्दोन्याय्यः हृदंतं नामकुर्यादिति स्मृतावुक्तत्वात्। ऋतिः सौत्रो

चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिः जातिशब्दा गुणशब्दाः क्रियाशब्दाः यदृच्छाशब्दाश्चतुर्थाः। अशक्तिजानुकरणार्थः अशक्त्या कया
चिद्ब्राह्मण्या ऋतक इति प्रयोक्तव्ये लृतक इति प्रयुक्तं तस्यानुकरणं ब्राह्मण्यलृतक इत्याहेति। प्लुताद्यर्थश्च लृकारोपदेशः
कर्त्तव्यः के पुनः प्लुतादयः प्लुतिद्विर्वचनस्वरिताः क्लृप्तशिख क्लृप्तप्रक्लृप्तः प्लुत्यादिषु क्लृपेर्लत्वं सिद्धं तस्य सिद्धत्वादचका ॥ ॥
र्याणि न सिध्यंतीति तस्माल्लृकारोपदेशः क्रियते। नैतानि संति प्रयोजनानि। न्याय्यभावात्कल्पनम्॥

धातुः ततः औणादिकः कुन् शिल्पिसंज्ञयोर पूर्वस्यापीति कुन्प्रत्ययः॥ ॥ ॥

धे ष्वनुकरणशब्दः क्वांतं भवितीत्यत आह। अशक्तिजेति। यस्मादिति। अनुक्रियमाणशब्दव्यक्त्या वक्तुः प्रत्यभिज्ञानुजातिनिबंधनारूपसादृश्यनिबंधना वेति भावः एतेपि यदृच्छाशब्दाः
स्विच्छयैव वक्त्रा शब्दपरतया प्रयोगात् इत्यन्ये प्लुत्यादिकं च गुरारनृत इति प्लुत अनचिचेति द्वित्वं प्रप्रवीण्रूपं रंतभावितण्यर्थात्कर्मणि क्तः गतिरनंतर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे वे जेमानस्वरेणादि
ष्टस्यानुदात्तत्वे उदात्तादनुदात्तस्येति स्वरितत्वम्। अन्ततः इति निषेधस्तु नक्तिद्वित्वदिति पृथगनुबंधकरणेन क्वचिल्लरस्य ग्रहणज्ञापनात्। न्याय्य इति। संज्ञात्वेन कल्पयितुमिति शेषः ॥ ॥४०॥
तत्र हेतुमाह कृदंतमिति। प्रकृतिप्रत्ययादिविभागेनान्वाख्यातत्वमेवन्यायत्वमित्याशयेन शंकते॥

सर्वत्र शब्देति। शिष्टप्रयुक्तत्वमपि न्याय्यत्वमिति परिहारः। न च तस्यैव प्रयोगे लृतकशब्दो बोधकोपि न स्यादिति वाच्यं बोधकत्वेप्यसाधुत्वान्न शास्त्रीयकार्यनिमित्तत्वमित्याशयात्। तत धनिर्नभाष्ये साधुमन्यंत इति ग्रंथे
न। ऋतक एवासाविति ऋतकशब्दप्रतिपाद्य एवासौ न लृतकशब्दप्रतिपाद्य इत्यर्थः। इदानीमिति। भाष्ये कल्पयितव्य इत्यस्य विलोमकत्वेन नेयइत्यर्थः। साधुः ऋतक एव नामसेन स नो न लृतकः अशक्या तु
तथोच्चारणमित्यपभ्रंशत्वात् न शास्त्रविषय इति भावः। अशक्तिजत्वादिति। जिह्वापाटवजत्वादित्यर्थः। एवं चासाधुरेवेति भावः। लृतकाल्लृफिडुवैषम्यं दर्शयति। ऋतकशब्द इति। लृतकशब्दस्य इति। अनन्वाख्यं
तस्य त्वादिः फिड फिड्डयोरुणादिषु दर्शनात्स्वाह। उणादय इति। बाहुलकसिद्धा वेतावित्यर्थः। अर्तिप्रवृत्तिश्चैवेति। तथा च फिड फिड्डयोः स एव प्रकृतिर्नेतुल्य इति धात्वंतरं कल्प्यं संज्ञासु धातुरूपाणीति तु अनादि दि

संज्ञादिष्विति। आदिशब्देन तद्दर्शयति जातिगुणक्रियानिमित्ता अपि शब्दाः शास्त्रान्विताएव प्रयोक्तव्या इति। सर्वशब्दव्युत्पत्तिपक्षे किमर्थं वक्तव्यत्रेणेति तत्र शिष्टप्रयुक्तानामेवा व्युत्पत्ति
पक्षोप्यस्ति ज्ञापनायार्थवत्सूत्रोपादाने अनुकरणशब्दानामव्युत्पन्नत्वात्तदर्थं च। अपराह्निति। पूर्वमुक्तं ऋतकशब्द एवन्याय्यत्वान्नियोक्तव्यः न तु लृतकशब्द इति। इदानीं तु ऋत

संज्ञादिषु न्याय्यस्य ऋतकशब्दस्य भावात्कल्पनं संज्ञादिषु साधु मन्यन्ते ऋतक एवासौ न लृतक इति। अपर आह न्याय्य ऋतकशब्दः शास्त्रान्वितोस्ति स कल्प
यितव्यः साधुः संज्ञादिषु ऋतक एवासौ न लृतकः। अयं तर्हि यदृच्छाशब्दोऽपरिहार्यः लृफिडः लृफिड्ड इति। सोपि ऋफिडः ऋफिड्डश्च कथम्। अर्तिप्रवृत्तिश्चैव हि।
लोके दृश्यते फिडफिड्डावौणादिकौ प्रत्ययौ

कशब्दस्यैवायमपभ्रंशो शक्तिजत्वात्। लृतकशब्द इत्युच्यते। अयं तर्हीति। ऋतकशब्दोन्वाख्यातत्वाद्भवतु लृतकशब्दस्य निवर्त्तकः ऋफिड ऋफिड्ड इत्येतौ च नन्वाख्यातौ
२ लृफिड् वितिकथं लृफिड्ड इत्य[illegible] तयोर्निवर्त्तकौ स्यातामिति भावः। सोपीति। उणादयो बहुलमित्यन्वाख्यातावेताविति भावः। अर्तिप्रवृत्तिरिति अर्तेः फिड फिड्डौ प्रकृतिलृत्वेन प्रवृत्तिरित्यर्थः
नेसंतीति। अयं तु प्रियदानाम क्रियते न तदा प्रशस्यरूपा क्रियागणावाध्यारोप्यत इति भावः॥

प्रयोगसाधने उपायमात्रं न तत्वाधुनिककियमाणसंज्ञानुशादकमिति भावः। एवं च देशभाषानुसारेण क्रियमाणं कुचीमंचीत्यादि असाधु शास्त्राविषयश्चेत्युक्तं। अर्तेरिति। यतस्तस्य लोके प्रवृत्तिर्लक्ष्यते तेन फिड
दिप्रकृतित्वेनापि तस्यैव प्रवृत्तिरित्यर्थः। एवं यदृच्छाशब्दानंगीकृत्य शास्त्रान्वितानां क्वचिच्छिष्टप्रयुक्तानामेव यत्र कुत्र चित्संज्ञात्वेन विनियोगो नान्येषामित्येवं लृतकलृफिडादीनां शास्त्रविषयत्वाभावा
त्तन्न तदर्थो लृकारोपदेश इत्युक्तम्॥ ॥इदानीं न सत्येव यदृच्छाशब्दा इति पक्षावष्टंभेन तदर्थत्वं प्रत्याचष्टे॥ ॥ ॥

भा॰कै॰वि ॥४१॥

भाष्येत्रयीत्वेति। त्वेनेदं ध्वनितं त्वेवं डित्थादीनां क्वापि न भवतीत्याह। अयुक्तेप्यीति। एवं च सर्वेपि व्युत्पन्नाः क्रियादिशब्दा एवेति भावः। प्रशस्तरूपेति। अत्यंत प्रशंसायोगेत्यर्थः। एवं चएषां क्रियागुणादिप्रवृत्तिनिमित्तकत्वं ते
षां क्रियागुणादिवः प्रवृत्तिनिमित्तकत्वं तेषां क्रियाद्यारोपेणार्थबोधजनकत्वमिति तात्पर्यं। यद्वा सर्वपूर्वं डित्थादिवान्प्रशस्तगुणक्रियारोपेणान्तप्रवृत्तिनिमित्तक एव डित्थादिभ्यो बोधः। आद्ये डि
त्थादिषु तद्धक्तेरेव विषयत्वाद्द्वयेन भानमिति सैव प्रवृत्तिनिमित्तमपीति तस्य भावइति सूत्रे उपपादयिष्यते। अव्युत्पन्नीनि। संज्ञाशब्दा अव्युत्पन्ना इति पक्षाश्रयेणेत्यर्थः। आचार्येणेति।

[stain]याकृत्वेति। अव्युत्पत्तिपक्षाश्रयेणाचार्येणोपदिष्टसूत्रकारः वार्त्तिककारस्तु व्युत्पत्तिपक्षाश्रयेण प्रत्याचष्टे [stain]नंचति॥ ॥ ॥

त्रयी च शब्दानां प्रवृत्तिः जातिशब्दा गुणशब्दाः क्रियाशब्दा इति। [stain]न सन्ति यदृच्छाशब्दाः अन्यथा कृत्वा
प्रयोजनमुक्तं अन्यथा कृत्वा परिहारः सन्ति यदृच्छाशब्दा इति कृत्वा प्रयोजनमुक्तं न सन्तीति परि
हारः [stain]न्ये चार्थशास्त्रान्विताः शास्त्रान्वितस्य निवर्त्तको भवति तद्यथा देवदत्तशब्दाद् देवदत्ताय शब्दं निव
र्त्तयति न गाव्यादीन् नैष दोषः॥

इह च भिन्नार्थत्वमाश्रित्य तकशब्दो यदा संज्ञात्वेन निर्दिश्यते कश्चित्पिण्डस्तदा तच्छब्दस्वरूपाध्यासः कृतके तु विपर्ययः भिन्नरूपौ चैतौ शब्दाविति भावः

शिवो वेदपुरुषो वात्राचार्यः। एवं च यदृच्छाशब्दसद्भावाश्रयेण प्रयोजने उक्ते तदनाश्रयेण न तत्प्रयोजननिराकरणमयुक्तमिति भावः। कृतकशब्दोन्तरकशब्दस्य साधुत्वाभावकल्पक इत्याद्यं दूषणमप्ययुक्तमि
त्याह। भाष्ये समाने चेति। तत्रार्थशब्दः प्रवृत्तिनिमित्तपर्याय इत्याह। वृत्तिं चेति। तच्छब्दस्वरूपस्य व्यक्तिस्त्वं वार्थप्रवृत्तिनिमित्तत्वेनाध्यास इत्यर्थः। विपर्यय इति। क्रियाप्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः। भिन्न
स्वरूपौ भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तौ यदि तु कृतकोपि शब्दप्रवृत्तिनिमित्तः कस्तदा भिन्नस्वरूपत्वादेव प्रवृत्तिनिमित्तविपर्ययः व्यक्तेरेव प्रवृत्तिनिमित्तत्वमिति पक्षे कृतकसंकेतविषयव्यक्तेरन्तकसंकेत ॥४१॥
विषयव्यक्तिर्भिन्नैवेति तद्विपर्यासः स्वेवेति बोध्यम् ॥ ॥

भाष्ये समाधत्ते पक्षांतरे रपीति। जातिपक्षे त्विति। यत्तु अर्थादिनानार्थानामेकशेषायुतत्पक्षेप्यावश्यकमेन तु जातिगतजातिस्वीकारेण परिहृतं पक्षांतरे रपि परिहारो भवतीति वार्त्तिककृतेन युक्तम्। वस्तुतस्तु इय
पक्षेपि दोषपरिहारः सुकरः यदुक्तं कृतकोन्तकनिवर्त्तक इति मास्तु तस्य निवर्त्तकत्वे शिष्टप्रयोगाभावात्तु तन्निवृत्तिः। न्यायत्वमपि वार्त्तिकशिष्टप्रयुक्तत्वमेवेत्यभिसंधाय भगवतानुक्तमपि स्वयं मंदबुध्य
नुग्रहाय स्फुटमाह। अव्युत्पन्नेति। पारंपर्यागताः अनादयः एवं च शिष्टाप्रयुक्ताय दृच्छाशब्दा असाधुत्वेन शास्त्राविषया इति भाष्यतात्पर्यम्। यत्तु चतुष्टयीति पक्षेन्तकादीनां डित्थादिवच्छास्त्राविष
या इति भाष्यतात्पर्यम्। तत्त्वमेवेत्यस्मात्भाष्याल्लभ्यत इति तन्न पक्ष भेदे नैकस्य शास्त्रविषयत्वतदविषयत्वांगीकारे न वेति सूत्रस्य भाष्यविरोधात् डित्थभादीनां पाणिन्यादिशिष्टप्रयुक्तत्वेन साधुत्वा।

[stain]तरे रपीति। यथा द्व्यपक्षे सरूपाणामित्यस्यांरंभो जातिपक्षे तु प्रत्याख्यानमेव मस्यापीत्यर्थः। अव्युत्पन्नसंज्ञाशब्दपक्षेपि पारंपर्यागताः शिष्ट

यथा लौकिकवैदिकेषु २ [stain]न्तरे रपि परिहारा भवंति। अनुकरणं शिष्टाशिष्टाप्रतिषिद्धेषु यथा लौकिकवैदिकेषु। [stain]अनुकरणं हि शिष्टस्य साधु भवति अशिष्टा
प्रतिषिद्धस्य वा नैव तद्दोषाय भवति नाभ्युदयाय। यथा लौकिकं वैदिकेषु च कृतांतेषु लोके तावत् य एवमसौ ददाति य एवमसौ य

प्रयुक्ता एव संज्ञाः कर्तव्याः प्रयोजनांतरमपि वा निर्विकारः [stain] प्रत्याचष्टे। [stain]नुकरणमिति अनुकार्यस्य दुष्टत्वादनुकरणेपि दोषं मन्यते। सुरापानानुकरणवत्॥ ॥ ॥

॥ शास्त्रविषयत्वेपि अन्येषां तद्विषयत्वे मानाभावाच्च किं च साध्वसाधुवद्भिन्नता नामपि शास्त्रविषयत्वे साध्वनुशासने स्मिन् शास्त्रे इति तत्र भाष्योक्तसंगतिः किं च शास्त्रविषयत्वमप्यत द्वयस्य साधुत्वा
भावादित्यशक्यमिति दिक्। अनुकरणं शिष्टस्य वा अशिष्टाप्रतिषिद्धस्य भावतितत्वाद्यं साधु अन्त्येन दोषायनाप्यभ्युदयायेति भाष्यान्वयः अर्थात् प्रतिषिद्धानुकरणस्य दुष्टत्वं बोध्यम्। ननु शिष्टा
नुकरणं नासाधु अशिष्टाप्रतिषिद्धस्य वा नासाधु आद्यस्याभ्युदयजनकत्वात् अन्त्यस्याभ्युदयाजनकत्वेपि दोषाजनकत्वात्। एवं च प्रकृते पि किमायातमत आह। अनुकार्यस्य दुष्टत्वादिति
अर्थजन्यं नदादायप्रकृतोपयोग इत्यर्थः अत एव भाष्ये दृष्टांते नोपपादयिष्यति। यस्तु खल्वपि एवं चासाध्वनुकरणस्यासाधुत्वात् शास्त्राविषयत्वात् तदर्थता टकारोपदेशस्य न युज्य
त इति भावः॥

 भाष्ये यजेतेति यागोत्र स्मार्त्तो ग्राह्यः साद्दृश्याभावादिति। न चैकजातीयेष्वपि व्यक्तिभेदेन साद्दृश्यासंभवः। सुरापानत्वादेरेव तादृशस्थले साद्दृश्ये न तदतिरिक्तसाद्दृश्याभावादित्याशयात्। तदा हन्तस्येति दानादीनां कथं

॥४२॥ भाष्यकारस्त्वनुकरणार्थत्वं समर्थयते। विषम इति। नह्यनुकार्यस्य दोषेणानुकरणस्य दुष्टत्वं विहितकरणाद्धि धर्मोत्पत्तिः प्रतिषिद्धाचरणाच्चाधर्मः न त्वनुमानेन धर्माधर्मयोर्व्यवस्थितिमन्यते। सुरापानादौ तु तस्यैव क्रियाया अनुष्ठानात्साद्दृश्याभावान्नास्त्यनुकरणत्वमदानादीनां स्मार्त्तत्वाल्लौकिकत्वमुच्यते। स्नातानुलिप्त इति स्वस्थचि

जनेत एवमसावधीत इति तस्यानुकुर्वन्दद्याच्च यजेत चाधीयीत च सोप्यभ्युदयेन युज्यते। वेदेपि य एवं विश्वसृजः सत्राण्यध्यासत इति तेषामनुकुर्वन् तद्वत्सत्राण्यध्यासीत सोप्यभ्युदयेन युज्यते अशिष्टाप्रतिषिद्धं यथा य एवमसौ दिक्कतिय एवमसौ हसति य एवमसौ कंडूयतीति तिस्यानुकुर्वन् हिक्केच्च हसेच्च कंडूयेच्च नैव तद्दोषाय स्यान्नाभ्युदयाय यस्तु खल्वेवमसौ [illegible] ब्राह्मणं हन्तीति एवमसौ सुरां पि[illegible]बतीति तस्यानुकुर्वन् ब्राह्मणं हन्यात्सुरां वा पिबेत्सोपि मन्ये पतितः स्यात् विषम उपन्यासः यश्चैवं हंति यश्चानुहंति उभौ तौ हतः यश्चापि पिबति यश्चानुपिबति उभौ तौ पिबतः यस्तु खल्वेवमसौ ब्राह्मणं हंति एवमसौ [illegible] सुरां पिबतीति तस्यानुकुर्वन् स्नातानुलिप्तो माल्यगुणकण्ठः कदलीस्तम्भं छिन्द्यात्पयो वा पिबेन्न स मन्ये पतितः स्यात्॥

नत्वं दर्शयति अस्वस्थे न हि चित्तेनाकार्यं क्रियते। माल्यगुणकण्ठ इति। लोकमध्ये प्रकाशात इत्यर्थः अकार्यं ह्यप्रकाशं क्रियते तत्र लक्तकत्वाक्षेपोपि यदा कृतकार्थे प्रयुज्यते तदा ऽपशब्दः यदा त्वनुकार्यं प्रत्यापयति तदा साधुरेवं अर्थभेदाद स्वगाण्यादिवत्।

लौकिकत्वेनोपन्यासोनन्वार्थस्यानर्थत्वादिति। अस्वस्थेनेति। आस्तिकेनेत्यस्यापीति भावः। माल्यगुणकण्ठ इति। माल्यायां साधुनि माल्यानि पुष्पाणि तैर्युक्तो गुणः सूत्रं कण्ठे यस्येत्यर्थः। गङ्गादित्वात्परनिपातः। अकार्यं ह्यीति। इह लोके भीरुरित्यर्थः ॥ भाष्ये प्रयोजनप्रत्याख्यानवादी नैकते ॥ ॥

एवमिहापीति प्रयोजनवादी समाधत्ते अयं त्वन्य इति अर्थभेदेन साधुत्वे दृष्टान्तमाह अस्वेति। अल्पहीति। एवं च तन्नदर्थव्याकरणाननुगतत्वमपशब्दत्वमिति भावः। भाष्ये तु यत्तु दुर्जनन्यायेन साधुत्वं करणार्थत्वं च कारोपदेशस्य हं अयं खल्वपीति। यद्यप्यर्थशून्यवर्णानां न साधुत्वं तथापि वर्णाविकारविधाने न तेषां साधुत्वमिति भावः। भवेत्तदर्थेनेति। तदर्थेन कृपिस्थ ऌकारार्थेन ऌकारस्योपदेशेन प्रयोजनं भवति एवं यद्यपि नवेत्तथापि तदनुकरणार्थे नार्थ

[illegible]पशब्द इत्येवेति अस्य दिगाव्यादयोपभ्रंशा वाच्याः [illegible]मिति असाधोरनुकरणमित्येतदप्यत्र नास्तीति भावः। [illegible]वेदिति प्रयोगस्थस्येदमनुकरणम् अप्रयोगे च पूर्वत्रासिद्धमिति नास्तीति भावः। [illegible]कृतिव

एवमिहापि य एवमसावपशब्दं प्रयुंक्त इति तस्यानुकुर्वन्नपशब्दं प्रयुञ्जीत सोप्यपशब्दभाक् स्यात् अयं त्वन्योपशब्दपदार्थकः शब्दो यदर्थ उपदेशः कर्तव्यः न चापशब्दपदार्थकः शब्दोपशब्दो भवति अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्। यो हि मन्यते ऽपशब्दपदार्थकः शब्दोपशब्दो भवतीति अपशब्द इत्येव तस्यापशब्दः स्यात् न चैषोपशब्दः अयं खल्वपि भूयोनुकरणशब्दोपरिहार्यः यदर्थ उपदेशः कर्तव्यः साधूत्का[illegible]रमधीतिमत्कृमधीत इति। कस्य स्वपुनरेतदनुकरणम्।

ख्व३ कृपिस्थस्य यदि कृपिस्थस्य कृपेश्चलत्वमसिद्धम्। तस्यासिद्धत्वादृकार एवाचकार्याणि भविष्यन्ति। भवेत्तदर्थेन नार्थः स्यात् अयं त्वन्यः कृपिस्थपदार्थकः शब्दः स यदर्थ उपदेशः कर्तव्यः न कर्तव्यः इदमवश्यं कर्तव्यम्। प्रकृतिवदनुकरणं भवतीति किं प्रयोजनम्। द्विः पचंत्वित्याह। तिङ्तिङ इति नि

दितित्र यथा कृपेर्लत्वस्यासिद्धत्वादृकारद्वारेणल्कारस्याचकार्यं तथानुकरणस्यापीत्यर्थः। द्विरिति पचंतु पचंत्विति केनचिदुक्ते द्विः पचंत्वित्यनुकरणम्। एतच्च क्रियासा

इत्यर्थः ननु कृपिस्थस्यासिद्धत्वात् कथं तदनुकरणमत आह प्रयोगस्थस्येति। प्रयोगे अनुकरणप्रयोगशास्त्रे तदीयकार्यवासिद्धत्वं पौर्वापर्यस्य तत्रैव संभवात् न चैवं प्रकृतेरिति भावः। ऋकारद्वारेणेति। ऋकारबुध्येत्यर्थः। भाष्ये द्विः पचंत्विति। पचंत्विति द्विराहेत्यन्वयः। असत्यतिदेशे तिङंतत्वाभावे हेतुमाह। एतच्चेति। स्यर्थेति। एतदर्थमेव द्विवचनमित्यन्वर्थसंज्ञाकरणं। नन्विति। ॥

एवं चणशभावेफलस्यैवाचत्वाभावात्कथं तदनुकरणे कार्यमितितदर्थमुपदेशोऽवश्यक इतिभावः। अनुमीयंत इति। इदं चिंत्यम्। आनुमानिकवचनेनकृतस्य वर्णस्य प्रत्याख्यानायोगात् तस्मात् ऋ ल्ट इत्यादिस्थोल्ट
कारः धर्मजनकत्वान्नसाधुरितिवक्तुं युक्तं। एवं चाशक्तिजानुकरणेतिवार्त्तिकेशक्तिजपदं व्यर्थमिति केयटतात्पर्यं। एवं साध्वनुकरणार्थत्वेल्टकारोपदेशस्य प्रकृतिवदित्याश्रयणेन खंडितेतेनैवाशक्तिजानुकरण
त्वमपिखंडयति पूर्वपक्षी। भाष्ये प्रकृतिवदिति। ननु माभूदपशब्दोदेशः प्रकृतित्वं कथं नेत्यत आह प्रकरणादिति। अतिदेशस्य शास्त्रीयत्वमनेनदर्शितं तच्च प्रत्यासत्त्या शास्त्रीयकृतत्वादेरेव ग्रहणमुचितमितिभावः उप
लक्षणं भाष्यमित्याह। शास्त्रनिबंधनं चेति। नापितं दर्शितुमित्यादिन्विचिंत्यं ब्राह्मणत्वातिदेशवतसम्भवादिति कश्चित्। तदेवमिति। अशक्तिजस्य शास्त्रीयप्रकृतित्वाभावान्न तदनुकरणे अतिदेशप्रवृत्तिरित्यपशब्दत्वाभा

पुनायुनभिधानान्निङ्तं नभवतिएवम् ऐङ्त्वकरणं इष्टार्थानभिधानान्नद्विर्वचनोंतम्। नतुगम्लृस्थ्लृगत्यादिस्थस्य यदानुकरणम् तदा कथं प्रकृतिवद्भावः युतास्मुदितइतिल्टकारेपू
रतायणदेशकरणादित्संज्ञानुवादाच्चधात्वनुबंधस्यल्टकारस्यापकार्याण्यनुमीयंतेतेनतदनुकरणसिद्धः प्रकृतिवद्भावः। नचापशब्दइतिसिद्धांतवादीप्रकरणाद्विशास्त्रीयाप्रकृति

ग्धातोयथास्यात्। अग्नीइत्याह ईईदेद्विवचनंप्रगृह्यमितिप्रगृह्यसंज्ञायथास्यात्। यदिप्रकृतिवदनुकरणंभवतीत्युच्यते अपशब्दएवासौभवतिकुमा
र्य्यृतकइत्याह। आशशृतकइत्याह। अपशब्दोत्यस्यप्रकृतिः। नचापशब्दप्रकृतिः नह्यपशब्दाउपदिश्यंतेनचानुपदिष्टाप्रकृतिरस्ति। एकदेशविकृत
स्यानन्यत्वात्प्लुत्यादयः एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीतिप्लुत्यादयोपिभविष्यंति। यद्येकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीत्युच्यते राज्ञः कच राजकीय
अल्लोपोनइतिलोपः प्राप्नोति एकदेशविकृतमनन्यवत्। षष्ठीनिर्दिष्टस्येतिवक्ष्यामि। यदिषष्ठीनिर्दिष्टस्येत्युच्यते ऋ इ नशिरवइतिप्लुतोनप्राप्नोति। नत्र

एशास्त्रीयत्वेशास्त्रनिबंधनंचकार्यमितिदिश्यते अपशब्दस्तुनशास्त्रीयाप्रकृतिरनुपदिष्टत्वात् नचापशब्दत्वं शास्त्रीयं कार्यं नापितदतिदेष्टशक्यं नहिसाधोरसाधुत्वातिदेशोयुक्तिमान्ततएवंभाष्य
कारेणशक्तिजानुकरणार्थत्वेल्टकारोपदेशस्यस्थापितम्। एकदेशविकृतस्येतिककाररेफभागस्यतत्वेकृतेसएवककारइतिप्रत्यभिज्ञानादितिभावः। षष्ठीनिर्दिष्टस्येति। राज्ञः कच
स्वराजनशब्दः षष्ठीनिर्दिष्टः नत्वनइतिलोपाभावः यद्येवं ऋपोरोजश्त्वना विककारोनषष्ठ्यादिनिर्दिष्टः किंतुरेफइतिअनन्यत्वं नप्राप्नोतीत्याहुः। यदीति।

वादवृकार्यसिद्ध्यर्थंल्टकारोपदेशइत्यर्थः। इदानींप्लुतार्थत्वं तस्यपरिहरति भाष्ये एकादेशेतिरिफभागस्येति। वर्णैकदेशावर्णग्रहणेनगृह्यंत इतिपक्षेइत्यर्थः। प्रतिज्ञाईदिति एवं चछिन्नपुच्छश्वदृष्टांतेनलोक
न्यायसिद्धमस्यकृत्स्नमित्यर्थः। व्याख्यानभाष्येऽनन्यवदित्यस्यात्यवन्नेत्यर्थः अन्यथादृष्टस्यापिनिषेधेतत्वंद्दष्टीतंसिद्धांतेकदेशीवतिदृष्टांत्यानिवत्सत्रमनेनोपन्यस्तमित्याशयेनाह षष्ठीनिर्दिष्ट
स्येतितत्वेनप्रकृदेशविकृतमादेशरूपमित्यर्थः। नन्वल्लोपोनइत्यत्रानपिषष्ठीनिर्दिष्टएवेतिनत्याह। राज्ञइतियेनविकारेणयस्यविकृतस्ययद्रूपमेकदेशविकृतन्यायेन प्राप्यते तद्रूपावच्छिन्नस्यतेन
रूपेणतद्विकारविजोषष्ठीनिर्दिष्टस्येतिनदर्थइतिभावः। भाष्ये प्लुतोनप्राप्नोति द्विर्वचनादेरप्युपलक्षणं कस्तर्हीति रेफरूपइतिसवयवषष्ठीतिभावः। ऋपउरिति। ऋपेरेफस्यजस्तदेवयवककारस्यच ॥४३॥

ल्टकारपठितआदेशइत्यर्थः। स्थानिनिर्देश एवतादृशादेशकल्पक इतिभावः। एतेनतस्यावयवषष्ठ्यंतेनस्थानषष्ठीनिर्दिष्टत्वाभावादिदं चिंत्यमस्तं। ननुस्थानिवत्सूत्रेहितयाप्रकृतेचनतेनातिदेशउच्यते किंतुछिन्नपुच्छश्वद
दृष्टांतेनप्रभिज्ञयानन्यत्वमुच्यतेतत्रषष्ठीनिर्दिष्टस्येतिवक्तुमेवाशक्यमित्याशयेनाह। भाष्येनवेति ननुकादेशेनानन्यत्वमिवेकदेशविकृतन्यायेननकारांतत्वमपिकुतोनेत्यत आह। नचराजनितिएकदेशपदेनससंबंधिक
तयोपस्थितावयवधर्मएवविकारविशिष्टेआरोप्यतेनस्ववयवएवलोकव्यवहारादितिभावः। भाष्ये इहतर्हीति एकदेशविकृतन्यायेनानन्यत्वादितिभावः। रोस्यास्तीति इदं चिंत्यं अवयवावेवमवर्थानांतरावि
तिवर्त्तकइत्यादौरवत्वस्योपपादयितुमशक्यत्वान्नित्ययोगपर्यंतधावनमफलमिति। भाष्येसएषइति। प्लुत्याद्यर्थं विद्यमानोल्टकारोपदेशोरवतोह्रस्वस्येति ऋरूप्यासरूपसूत्रभेदेनप्रत्याख्यायतइतियत्तदयुक्तमि

त्यर्थेति। षष्ठीनिर्दिष्टस्येतिनापेक्ष्यते। नकारांतस्येति। नचराजनशब्दः कादेशेकृतेनकारांतोभवतिश्ववपुच्छेछिन्नेनपुच्छवानितिभावः। रवतइति। रोस्यास्तीतिनित्ययोगेमतुपतेनऋ
कारएवरवान् नतुवर्त्तकइत्यादावृकारः नरवानरवानितिसमासः नित्ययोगप्रतिपादनायबहुव्रीहिर्नकृतोगुरोररस्येति। ह्रस्वस्येति। तेनह्रस्वस्यैवरवतः प्लुतनिषेधोनदीर्घस्य। वा

त्रऋकारः षष्ठीनिर्दिष्टः कस्तर्हिरेफः ऋकारोप्यत्रषष्ठीनिर्दिष्टः कथंअविभक्तिकोनिर्देशः ऋपउः रः लः ऋपोरोलइति। अथवापुनरस्त्वविशे
षेणनप्लुचोक्तंराज्ञः कच राजकीयं अल्लोपोनइतिप्राप्नोतीतिनैषदोषः वक्ष्यत्येतत् श्वादीनांसंप्रसारणेनकारांतस्यग्रहणमनका
रांतप्रतिषेधार्थमितितत्प्रकृतमुत्तरत्रानुवर्त्तिष्यते अल्लोपोनः नकारांतस्येति इहतर्हिऋ इनशिरव अनृतइतिप्रतिषेधः प्राप्नोति रवत्प्रतिषेधा
च्चरवत्प्रतिषेधाद्येतत्सिध्यतिगुरोररवतइतिवक्ष्यामियद्यरवतइत्युच्यतेहोतृऋकारः होहृऋकारः अत्रनप्राप्नोतिगुरोररवतोह्रस्वस्येति
वक्ष्यामिसएषसूत्रभेदेनल्टकारोपदेशः प्लुत्याद्यर्थः सन्प्रत्याख्यायते सैषामहतोवंशस्तंबाल्लट्वानुकृष्यते। एओङ्। ऐऔच्। इदंविचार्यते।

त्तिककारस्यल्टकारप्रत्याख्यानेनिष्प्रयोजनमित्याह सैषेति। एओङ्। ऐऔच्। इदंविचार्यतइति तपरातपरसंध्यक्षरोपदेशोविचार्यतइत्यर्थः। तत्रोपदिश्येरन्नित्यत्राततभ्रता

त्यर्थः कुतइत्यत आह। सैषेति। यतः सैषाप्रत्याख्यानात्मिकाउक्तिः महतोवंशस्तंबाल्लट्वानुकर्षाभिन्नेत्युक्तेयथामहतोवंशस्तंबाल्लट्वानुकर्षणमयुक्तं एवं लृकारप्रत्याख्यानमितिगम्यते। नदाहनिष्प्रयो
जनमितिसूत्रभेदपरिकल्पनेविनाक्लृप्तशिखेप्लुतसाधनस्याशक्यत्वान्निष्प्रयोजनमित्यर्थः वंशस्तंबादितिल्यप्लोपेपंचमीतमवलंब्येत्यर्थः लट्वापक्षिविशेषः फलविशेषोवातद्यथाबह्वायासेसाध्यमा
न्यफलंनयुक्तंतथाल्टकारोपदेशप्रत्याख्यानमपीत्यर्थः। एओङ्। ऐऔच्। विचार्यतइति। कृत्वाचिंतान्यायेनायंविचारइतिबोध्यं इदंपदार्थमाह। तपरेति अससत्वभ्रतेति एवं चेदमापरामर्शोउपपन्नइतिभावः

भा॰ कै॰ वि॰ २५ ॥४४॥

क्ष्वापरामृष्टेति। उपदेशपदार्थभूतेत्यर्थः। कर्मभावमिति। इदंपदवाच्यत्वेनेतिभावः। प्रयेतिरिदंचिंत्यम् कर्तृकर्मेतरकारकावृत्तस्यैवासत्वपदार्थत्वात्। पक्षद्वयेस्वरूपवैलक्षण्यस्यानुभवसिद्धत्वेनतद्विषयः प्रश्नोनु
चितोतआह। कार्येति। भेदाभावादुद्देश्यविधेयभावोनुपपन्नइतिआशंक्यपरिहरति। यद्यपीत्यादि। फलंचेदितिसंप्रदाने घञितिभावः। फलस्यैवकरणत्वविवक्षयाकरणेघञित्यन्ये। संधीयमानावयवत्वादि
ति। अइउणितिविधीयमाणवर्णसदृशावयवसंधानेनास्यनिष्पन्नत्वादित्यर्थः। भाष्येप्लुतियहणंत्रिमात्रपरं आदिनाचतुर्मात्रग्रहणं नन्वोमभ्यादानेइत्यादिनांतरतमपरिभाषासंस्कृतेनेचरूपप्लुतविधा
यद्यपिक्रियाभिधीयतेतथापिक्ष्वापरामृष्टासत्वरूपतामापादिताविचारक्रियायांकर्मभावमनुभवति। यथापश्यमृगोधावतीतिस्मरणंदर्शनि। कथंत्विति। कार्येकोविशेषइतिप्रश्नः। तत्परोपदेशश्चेदि
ति। यद्यप्युपदेशउच्चारणंतथापितपरोपदेशः फलंचेदस्तितर्हितस्तपरोच्चारणंकर्तव्यमित्यर्थः। संध्यक्षराणीत्यन्वर्थाः पूर्वाचार्यसंज्ञा संधीयमानावयवत्वात्। प्लुतादिष्विति प्लुतसंज्ञामभ्युपग

इमानिसंध्यक्षराणितपराणिवोपदिश्येरन्। एतओङ्। ऐतऔत् चइतिअतपराणिवायथान्यासमिति। कश्चात्रविशेषः। संध्यक्षरेषुतपरोपदे
शश्चेत्तपरोच्चारणम्। संध्यक्षरेषुतपरोपदेशश्चेत्तपरोच्चारणंकर्तव्यम्। प्लुत्यादिषुज्विधिः। प्लुत्यादिषुजाश्रितोविधिर्नसिध्यति गो३त्रा
त नौ३त्रातइत्यत्र अनचिचेतिअचउत्तरस्ययरोद्वेभवतइति द्विर्वचनंनप्राप्नोति। इहचप्रत्यङ्ङ्भूतितैकायन। उद्ङ्ङो३पगव अचीति
अचइतिङमुण्णप्राप्नोति। प्लुतसंज्ञाच। प्लुतसंज्ञाचनसिध्यति ऐ३तिकायन औ३पगवकेकाज्जोचश्चह्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञोभवतीतिप्लुतसंज्ञा
नप्राप्नोतिसंवृतत्वात् तपराणि। तपरणचइ प्रस्वादेशायथतपराणिएचइग्घ्रस्वादेशइतिवक्तव्यं। किंप्रयोजनं एचोह्रस्वादेशशासनेषुअर्धए

माच्चकार्याणिनसिध्यंतिइत्युच्यते। प्लुतएवनप्राप्नोतीतिदर्शयितुमाह प्लुतसंज्ञाचेति त्रिमात्रस्याचः प्लुतसंज्ञाविधीयते। तपरत्वेचत्रिमात्रस्याग्रहणादच्त्वाभावः तत्रैचांप्लु
तोविधीयमानइकारोकाराभ्यांग्रहीतइकारउकारस्स्यात्। तपरइति असतिहितपरत्वेएकारौकाराभ्यांमात्रिकयोरपैकारौकारयोर्ग्रहणादच्त्वात् ह्रस्वत्वाद्विधानंस्यादितिसूत्रे कर्तव्येतपरत्वे

नाद्त्वेपितैर्यांप्लुतसंज्ञाभविष्यतीत्यतआह। तत्रैचामितिताभ्यामपितैर्यांयथाकथंचिदांतरतम्यात्वादितिभावः। भाष्येईएकारइति। मात्रिकत्वेनार्धत्वंसमांशवाचिनो पुंस्त्वमेतत्प्राप्यप्रामाण्यात्। आ
ध्येतेनाप्येतद्वक्तव्यमित्यत्रएतच्छब्देननियामकंसूत्रंपरामृश्यते।

॥४४॥

(right margin, vertical:) ... (right margin:) एकारो ऽर्द्ध १

स्वशास्त्रमंप्रतीतिविश्लिष्टेतिउपलभ्यमानेत्यर्थः। संश्लिष्टेति स्पष्टमनुपलभ्यमानेत्यर्थः। एवं चेङ्विषयेनावर्णप्राप्तिः अर्धैङोस्तुतपरनिर्देशेनचत्वात् ह्रस्वत्वमेवनेतिभावः। एङोःप्लुतादन्तत्वमेवेतिनतयोःस्थानेवर्णप्राप्तिरिति
नत्वंसंश्लिष्टावर्णाविति केयटस्याप्ययमेवतात्पर्यं। भाष्येप्रत्याख्यायतएतदिति। एतत्रएज्विषयमेवइगितिसूत्रंवर्तमानसामीप्येलट् अक्षराचेति। महारकमनुपस्थानसर्म्मात् दित्यर्थः। भाष्येइदमपीति। एङ्विषयमपीत्यर्थः
सस्थानत्वादितिइकारोकाराभ्यांसमानस्थानत्वादित्यर्थः। तदाहतालव्यइति। तालव्यावेत्यर्थः इदंचमतमष्टमेपिभाष्येस्पष्टं। शब्दपरविप्रतिषेधेनोत्तरभागसदृशइतिविवरणोक्तंतु चिंत्यं अंतरंगत्वेन इ
वसदृशस्यैवापत्तेःस्पष्टंचेदंनित्यःपरयणादेशइत्यादिनाचपरस्मिन्नित्यत्रभाष्ये। भाष्येतावेति। जापवादितिभावः। पस्यानितिप्रदेशोपुद्रतिशेषः। नन्वेवंमात्रिकयोरेवगुणसंज्ञास्यादित्यतआह गुणेणैवमपि

१ वर्णतासंश्लिष्टा तस्यचेतिस्वशास्त्रारंभेप्रतिनकश्चिद्विशेषइत्यर्थः। अतपरत्वेएचइतिवक्तव्यंतपरत्वेत्वैचरति ऐचोर्विश्लिष्टौवर्णौ ऐकारौकारौ ऐचोश्चेति अर्धमात्राअवर्णस्याध्यर्धमात्रेवर्णेवर्णयोर्भूयसाचव्य नभवतः १
पदेशोमस्त्वग्राम वदितिइकाराकारावेवभविष्यतः। सिद्धमेङःइतिअर्धैकारोर्धौकारोनस्तः। तत्रतालव्यएकारओष्ठ्योओकारइतितयोःस्थानेइकारोकारावेवभविष्यतः। भाष्येचेति। ताभ्यामुप

१ च नतुयस्यापितपराणितेनाप्येतद्वक्तव्यंइ मावैचोसमाहारवर्णौमात्राऽवर्णस्यमात्रेवर्णोवर्णयोस्तयोह्रस्वादेशशासनेषुकदाचिदवर्णःस्यात्कदाचिदिवर्णोवर्णो
माकदाचिदवर्णोमाभूदिति प्रत्याख्यायतएतत् ऐचोश्चोत्तरभूयस्त्वादिति। यदिप्रत्याख्यानपक्षः इदमपिप्रत्याख्यायते सिद्धमेङः सस्थानत्वादितिनतुचएङः
सस्थानतरौअर्धएकारोर्धओकारोनतौस्तः यदिहितौस्यातांतावेवायमुपदिशेत्। ननुचभोश्छन्दोगानांसात्यमुग्रिराणायनीयाअर्धमेकारं अर्धमोकारंचाधी
अन्यस्यतंतेभ्य २ यतेसुजातेएश्वसूनृते अध्वर्योओद्रिभिःसुतं शुक्रंतेएन्यदितिच। पार्षदकृतिरेषातत्रभवतांनैवहिलोकेनाप्यन्यस्मिन्वेदेऽर्धएकारोऽर्धओकारोवास्ति एकादे
शोदीर्घग्रहणम् एकादेशेदीर्घग्रहणंकर्तव्यम् आद्गुणोदीर्घोहद्विरेविदीर्घइतिकिंप्रयोजनं। आंतर्यतस्त्रिमात्रचतुर्मात्रस्थानिनोंत्रिमात्रचतुर्मात्राआदेशामाभूव चतुर्मात्रा १

दिष्टाभ्यांदीर्घप्लुतयोरपिग्रहणंसिध्यतीतिभावः। गुणसंज्ञायांतुदीर्घावेवकारोकारोनिर्दिश्येयो प्लुतातइति अंतःपादस्थस्यात्वपरस्याकारस्यअर्धमेकारमर्धौकारंचविदधति पार्षदकृति
रितिगीतिवशात्तथोच्चारणमित्यर्थः। आंतर्यतइतिअन्यस्यासंभवादिदमत्रनास्तिप्लुतस्यविषयेस्मिन्नइति।

अत्रह्रस्वपाठेऽर्धमात्रालाघवम्भवति। अकारस्याऽर्धमितिसुजातेएअश्वेतिअकारजेरवास्तुप्रामादिकः। शास्त्रविशेषाध्यायिनांसमवायंपरिषत्पर्षद्वातत्रभवाकृतिरित्यर्थः तदेवमतपरतपरवादिमतसाधार
ण्येनैचइगितिसूत्रस्यकर्तव्यताकर्तव्यतेउपपाद्यातुपरवादिमतेसाधारणंदूषणमाह। भाष्येएकादेशइति। एकःपूर्वपरयोर्दीर्घःइतिसूत्रेकार्यमित्यर्थः। अंपरस्यासंभवादिति अयंभावःपयास्याप्याइत्य
त्रातपरत्वेस्याप्योदीर्घस्यस्थानेघुमास्थेत्येवदीर्घकारेसिद्धेपुनर्वचनमुदीर्घार्थमित्यविशेषात् ह्रस्वप्लुतयोःप्रसंगेतदुक्तंप्लुतस्यविषयेइतिएवंचदूराद्धूतादिविषयेप्यनेनैवप्लुतेपक्षेनुवादद
पस्तचइहप्लुप्लुतएवप्राप्नोतीतिखट्वाइंद्रइत्यादिविषयकशास्त्रवैय्यर्थ्यमेवेत्यनुवाददोषःसोढव्यएवेतिवेषम्यमितिवाछंदसीत्यत्रेतिवाछंदसीत्यत्रानुहृत्यर्थमित्यर्थः। पूर्वरूपार्थेति। पूर्व

यन्नयात्मकपूर्वरूपार्थेत्यर्थः। भाष्येपरइतीयतेतिकृस्वत्वादिरूपमितिभावः। सिद्धांतेरूपग्रहणंस्पष्टार्थमेव। अस्यभाष्यस्यपूर्वपक्षयुक्तित्वात्। अकारेणेनेति। रपरत्वेपिद्विमात्रत्वरूपदीर्घत्वासंभवएव। विगृहीतस्येति। दीर्घस्तु
तिपरिभाषयाविरोधाज्जातिपक्षेव्यक्तिपक्षत्वात्तद्विषयकलक्षणप्रवृत्तेरुपपत्तेरितिभावः। ननुगुणवृद्धिसंज्ञयोस्तपरत्वाभावात् पूर्वोक्तदोषापरिहृतस्वस्वभाष्येमयुक्तमित्याशंक्याह। तपरसंज्ञीति। तपरत्वादनिर्दिष्टसंज्ञिनियु
एदङ्वृद्धिसंज्ञप्रवर्त्तत इत्यर्थः। एवंचत्रिमात्रादीनांतत्संज्ञितयाऽनिर्देशान्नोक्तदोषइतिभावः। भाष्येननुचेति। एवंचैङैचोनतपराविति भावः। नेत्याहेति। सएवतपरइतिनेत्यादेरर्थः। अथभेदेनवा न्दनेदेतंन्नन्याये
अपिकइतिप्रथमयोरितिसिद्धेएतदपिकिमर्थमुच्यतइतिचेत्। वाळंदसीत्यत्रानुवृत्त्यर्थम्। तस्मात्पूर्वश्रुतिःफलरूपार्थासिवचोतरत्रानुवर्त्तनइतिविद्धमिति पूर्वरूपंभविष्यति। अथवेति। विधि
नियमसंभवेनेचविधिरेवबलीयानितिविधिर्बलीयस्त्वान्नियमोनभविष्यति। हलएवदीर्घत्वंयथास्या वउत्तमित्यादौमाभूदिति। तपरइति। तपरसंज्ञिसहचरितेगुणवृद्धिसंज्ञे

वन्निति खट्वाइंद्रः खट्वेंद्रः खट्वाउदकं खट्वोदकं खट्वाईषा खट्वेषा खट्वाऊढा खट्वोढा खट्वाएलका खट्वैलका खट्वाओदनः खट्वौदनः
खट्वाऐतिकायन खट्वैतिकायनः खट्वाऔपगवः खट्वौपगव इति। तर्हि दीर्घग्रहणं कर्त्तव्यं न कर्त्तव्यम्। उपरिष्टाद्योगविभागः करिष्यते। अ
कः सवर्णे एको भवति ततो दीर्घश्च भवति यः स एकः पूर्वपरयोरिति एवं निर्दिष्ट इति इहापि तर्हि प्राप्नोति पर्युविद्धः पचंतीति नैष दोषः इह
तावत्स्थमिति। अयेकइतीयतासिद्धं सोयमेवं सिद्धे सति यत्सवर्णग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनं यथाजातीयकः पूर्वस्तथाजातीयक उभ
योर्यथास्यादिति विद्धमिति। पूर्वमित्येवानुवर्त्तते। अथवात्राचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नानेन संप्रसारणस्य दीर्घो भवतीति यदयं हल उत्त

इत्यर्थः। तादपीति तंत्रन्यायाश्रयणादेकस्यैव वा द्विरुक्तित्वादेकशेषाश्रयणाद्वा अनेकार्थाभिधानमितिभावः बहुव्रीहौ वादी चोदयति॥ किं दकार इति।

तितङ्देपिशब्देक्यपक्षआह। एकस्यैवद्विरुक्तित्वादिति। एकशेषेतिसमाहारद्वंद्वविषयेएकशेषाभावेनैकवचनानुपपत्तेर्दंविंसंसुखसुखार्थइतिपाते मयूरव्यंसकादित्वात्समासः। ननु
एङैजितिसंज्ञायास्तात्परत्वेपिसंज्ञिनामिकारादीनांकिमागतमितिचेन्न। तपरशब्दबोध्योपि वर्णस्तत्कालस्यैवसंज्ञेत्यर्थान्नदोषः। गुणानांचेति अएस्वगुण[illegible]ज्ञाभावेपिअनए

त्वादेवदीर्घादिविषयेतत्त्वमितिभावः ननुदिउदित्यत्रतत्कालग्रहणंनस्यादतआहतपरस्त्वेचेति। इद्देति। तपरस्त्वेदशानाश्रयणेनचेत्यपिबोध्यम्। यकारस्यातिकइति। तस्यचेतदृष्टयाऽसिद्धत्वान्नतत्र
समासद्वयवदीतं प्रत्याह। अथकिंतकारइतितवकेवबहुव्रीहिद्वंद्वादिनोनिष्प्रयोजनंतपरत्वं इकारस्यानण्त्वाद्भिन्नकालानांग्रहणप्रसंगाद्गुणानांचाभेदकत्वात्तत्प्रयोजनाभावात्
अथवासंदेहार्थोवासुखसुखार्थोवातकारः एवं ममदकारइत्यर्थः तित्स्वरितमित्यत्रत्यभाष्यप्रामाण्यविरोधःतत्रहिति तिप्रत्ययग्रहणंचोदितं इहमाभूत् दिवउत् द्युभिरिति ततादित्यत्र

रस्यसंप्रसारणस्य दीर्घत्वंशास्ति। पचंतीति। अतो गुणे पररूपमित्यनेन सिद्धं सोयमेवं सिद्धे सति यत्पग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनं यथाजातीयकं परस्य
रूपं तथाजातीयकमुभयोर्यथास्यादिति इह तर्हि खट्वेयम् मालेयमिति दीर्घवचनादकारेण अनंतरयदि कारोकारेण तत्र को दोषः तत्र विगृहीत
स्य श्रवणं प्रसज्येत न ब्रूमो वयं यत्क्रियमाणे दोषस्तत्र कर्त्तव्यमिति किं तर्हि यत्क्रियमाणेन दोषस्तत्र कर्त्तव्यमिति क्व च क्रियमाणेन दोषः संज्ञा
विधौ वृद्धिरादैचिदीर्घः अदेङ्गुणोदीर्घ इति तन्नर्हि तत्र दीर्घग्रहणं कर्त्तव्यं न कर्त्तव्यं कस्मादेवात्रान्तर्यतस्त्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्र
चतुर्मात्राआदेशानभवंति। तपरे गुणवृद्धी ननु च तः परो यस्मात्सोयं तपरः नेत्याह तादपि परस्तपर इति। यदि तादपि परस्तपरः ऋदोरबितीहैव
वस्यात् यवः स्तव इति लवः पव इत्यत्र न स्यात् नैष तकारः कस्तर्हि दकारः अथ किं दकारे प्रयोजनम् अथ किं तकारे यद्यसंदेहार्थस्तकारः दका
रोपि अथ मुखसुखार्थस्तकारस्तर्हि दकारोपि इदं विचार्यते य एते वर्णैकदेशा वर्णांतरसमानाकृतयस्तेषामवयवग्रहणेन ग्रहणं स्याद्वा
नवेति कुतः पुनरियं विचारणा इह समुदाया अप्युपदिश्यंते

येणप्रत्याख्यातंतपरस्त्वेचदकारस्थस्वलित्तोविदिश्यतेतेनतत्कालस्यग्राहकोदकारइत्युक्तं इहचदकाराभ्युपगमेनलवादिषुदोषः परिहृतः। अत्राङः यकारस्यानिकोधका
रस्यानिकोवादकारोत्रविवक्षितः क्वस्तर्हिदकारइति वर्णांतरसमानाकृतपइति आकारादिषुकारादिसदृशाअवयवाऋकारऌकारयोरेफलकारसदृशावयवौसंध्यक्षरेषुकारे
कारौकारसदृशास्तत्रकेवलवर्णकार्यमवयवेषु भवतिनवेतिविचारः। इहसमुदायाअपीति ऋऌएओऐऔइति।

तपरस्त्वप्रवृत्तिरितिभावः अवयवग्रहणेनावयवसदृशवर्णग्रहणंस्यान्नवेतिभाष्यार्थः तत्फलितमाह। तत्रकेवलेति। नन्वकारेणएङवयवग्रहणेसंदेहवत्अकारादीनामेङादिसंज्ञाप्राप्नोतीतिविचारोपि

कुतो नेत्याह। तत्र समुदाये इति। अत एव प्राह तीत्यादौ न पररूपं तत्र दृष्टान्तमाह। अवयवपरे चेति। यथावयवपरे निर्देशे समुदायो न संज्ञाभाक् एवं समुदायपरे निर्देशोऽवयवा न तद्भाज इत्यर्थः तदुपपादयति। यथेति
अन्यत्रेति सर्वस्यावयवस्यान्यत्र दृष्टत्वाद् ङ् निर्देशे समुदायनिर्देशः स्वपर एव सर्वस्यावयवस्यान्यत्रानिर्देशे तु सर्देशे तु समुदायनिर्देशो अनिर्दिशावयवपर इति विवेकः ननु एजादिसंज्ञानामवयवा हत्त्विकं
थमेचो निवृत्तके। नीयादिना तदवयवस्य निवृत्तिरत आह तत्रासत्यामपीति तन्निवृत्तिं विना समुदायनिवृत्तेरकर्तुमशक्यत्वादिति भावः। अवयवकार्ये दीर्घः समुदायकार्यं अयू अनसक्षादिति। दीर्घेत्र
पादिकार्ये हि समुदायव्यवधानेनावयवो नोदितो नासाक्षादिति भावः साक्षाच्चोदितत्वं प्रत्यक्षत्वे हेतुः नन्वयादिरन्वकाशो तत्राह अयादीनामिति। नन्विति तत अविष्यन्तरपूर्वेकायादिः सर्वस्य बाध

अवयवा अपीति अइउण् ऋऌक् एओङ् इति तत्र समुदायपरे निर्देशे सन्निहिता अप्यवयवाः नान्तरीयकत्वादेजादिसंज्ञां न लभन्ते। अवयवपरे च निर्देशे समुदायो न संज्ञाभाक् यथाहय
वरेत्यादावनच्कस्य हलोऽनुः खेन्नोच्चार्यत्वान्निर्दिष्टोऽप्यकारोऽन्यत्र प्राधान्येन निर्देशादुत्वादिसंज्ञां न प्रतिपद्यत इति दध्यत्रेत्यादावनच्क एव यणादेशः प्रवर्त्तते तत्रासत्यामप्येजा
दिसंज्ञायामयादयः समुदायादेशा अपि नान्तरीयकत्वादवयवान्निवर्त्तयन्ति। एवं स्थिते अग्नइन्द्र इत्यादौ यत्रावयवकार्यं च प्राप्नोति समुदायकार्यं च तत्र चान्तरंगत्वात् साक्षाच्चोदित

अवयवा अपि। अभ्यन्तरश्च समुदायेऽवयवः तद्यथा वृक्षः प्रचलन् सहावयवैः प्रचलति तत्र समुदायस्य स्यावयवस्यावयवग्रहणेन ग्रहणं स्याद्वा
न वेति जायते विचारणा कश्चात्र विशेषः वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन चेत् संध्यक्षरे समानाक्षरविधिप्रतिषेधः वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन चेत् संध्यक्षरे।

त्वात्स्वल्पक्षत्वात्परत्वाच्चावयवकार्यप्रसंगः अवयवावगतिपूर्वकत्वादि समुदायावगमस्य समुदायकार्यं च बहिरंगम् अयादीनां स्व च काशोऽनन्वायादीति नन्वत्रापि य
णादेशोऽवयवस्य प्राप्नोति येन नाप्राप्ते इति बाधस्य पवादाद्इति वायणा वायादयो बाधकाः स्युः तत्र यथा दधीन्द्र इत्यत्र दधिशब्दस्य इकारः सवर्णदीर्घत्वं प्रतिपद्यते एवमेकारस्या
पि प्रतिपद्येत प्रत्याहारे एओङ् ऐऔजित्यत्रावयवानां प्राधान्येनानिर्देशादित्येवं ग्रहणपक्षशंकाबीजमुपन्यस्तं इदानीमग्रहणपक्षशंकाबीजमुपन्यस्यते अभ्यन्तरश्चेति। तिरोहि
तत्वादवयवानां समुदायकार्ये च पारतन्त्र्यात्स्वकार्यस्याप्रयोजकत्वान्नरसिंहवज्जात्यन्तरयोगा इत्यन्तरसारूप्यमात्रेण तत्कार्याप्रवृत्तेनादित्यर्थः।

पकोऽस्यादिति भावः परिहरतियेनेति। प्राधान्येनानिर्देशादिति अस्येजादिसंज्ञाभावेऽपि स्वतन्त्राकारेण ग्रहणं स्यादिति शेषः भाष्येऽभ्यन्तरश्चेति तदुच्चारणं विना समुदायोच्चारणस्याशक्यत्वादित्यर्थेन्त
दाह। तद्यथा वृक्ष इति तदुपपादयति रोहितत्वादित्यादिना समुदायकार्ये परतन्त्र्यादिति समुदायसंपादनकार्ये पारतन्त्र्यादित्यर्थः स्वकार्यस्याप्रयोजकत्वादिति स्वकार्यन्निरूपितप्रयोजकत्वाभा
वादित्यर्थः तत्प्रयोजकत्वाभावे हेतुर्नरसिंहवदिति। तदवयवेन रत्वाद्यभाववत् एतदेवं च चेप्यत्वाघ भाव इति भावः

वचनादिति अआइईउऊऋॠऌॡ दशसमाना इति पूर्वव्याकरणवचनादित्यर्थः। समानकार्यं अ अ पु समानाक्षरकार्यमित्यर्थः पूर्वकाणकार्यमिति पाठे सवर्णदीर्घस्व
पकार्यमित्यर्थः। भाष्ये दीर्घाच्छे इति दीर्घस्य च्छे तुगिति दित्यर्थः। ननु ह्रस्वस्येत्यत्रा च इत्येव सिद्धे ह्रस्वग्रहणसामर्थ्याद् वतु गेतिचिन्त्यापादना घवाय वाभा

समानाक्षरे इति समानशब्देन पूर्वाचार्यनिर्देशादकोऽभिधीयन्ते दश समाना इति वचनात्

समानाक्षराश्रयो विधिः प्राप्नोति सप्रतिषेध्यः अग्नेइन्द्र वायोउदकं अकः सवर्णे दीर्घ इति दीर्घत्वं प्राप्नोति। दीर्घह्रस्वविधिप्रतिषेधः दीर्घह्रस्वाक्षराश्रयो विधिः प्राप्नोति
सप्रतिषेध्यः आलूय प्रलूय ग्रामणीः ह्रस्वस्य पिति कृति तुगिति तुक् प्राप्नोति नैष दोषः आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न दीर्घह्रस्वाश्रयो विधिर्भवतीति। यदयं दीर्घाच्छे
तुकं शास्ति। नैतदस्ति ज्ञापकं अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम्। किं पदान्ताद्विति विभाषां वक्ष्यामि इति। यत्तर्हि योगविभागं करोति। इतरथा हि दीर्घात्पदान्ताद्वेत्येव ब्रूया
त् इह तर्हि खट्वाभिर्मालाभिः अतो भिस ऐस्त्येस भावः प्राप्नोति तपरकरणसामर्थ्यान्न भविष्यति। इह तर्हि याता वाता अतो लोपः आर्धधातुके इत्यकारलोपः प्राप्नोति।
ननु चात्रापि तपरकरणसामर्थ्यादेव न भविष्यति। अस्ति ह्यन्यत्तपरकरणस्य प्रयोजनम् किं सवर्णस्य लोपो माभूदिति। अथ क्रियमाणेऽपि तपरे परस्य लोपे कृते
पूर्वस्य कस्मान्न भवति परलोपस्य स्थानिवद्भावात्। असिद्धं कच्च। एवं तर्हि आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नाकारस्य स्याकारस्य लोपो भवतीति यदयमातोऽनुपसर्गे
क इति ककारमनुबन्धं करोति कथं कृत्वा ज्ञापकं। कित्करणे एतत्प्रयोजनं कितीत्याकारलोपो यथा स्यादिति यदि चाकारस्य स्य अकारस्य के लोपः स्यात्
कित्करणमनर्थकं स्यात्। परस्याकारस्य लोपे कृते द्वयोरकारयोः पररूपेण हि सिद्धं रूपं स्यात् गोदः कम्बलद इति पश्यति त्वाचार्यो नाकारस्य लोपो न भव
तीति अतः ककारमनुबन्धं करोति। नैतदस्ति ज्ञापकं। उत्तरार्थमेतत्स्यात् तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोरिति॥

न तेन सवर्णकार्यं प्राप्नोतीत्यर्थः भादित्यनेन। असिद्धत्वाच्चेति असिद्धवदत्रा ॥

वादित्याश्रयात् अस्ति हीति तत्र दीर्घादित्यस्याभावे कुड्यच्छायेत्यादावपि विकल्पः स्यादिति भावः असिद्धत्वादिति णिलोपस्य आयेनेति भावः। भाष्ये उत्तरार्थ
मेतदिति। इह किञ्चित्तयोरितिन्यायस्तु नाश्रितः अत्र केवलाकारोच्चारणे उत्तरत्र ककाराकारयोरुच्चारणे गौरवादिति भावः।

सन्निपातेति। नच दीर्घेणैव सन्निवर्त्तितः दीर्घप्लुत्वजातिसंबंधसत्वेन न तथा सन्निपातक्षतिः लोपे तु तस्यापि निवृत्तेस्तद्विरोधस्य स्पष्टत्वात् इति भावः। परे तु जातिपक्षे तु परस्त्वं त्वं व्याप्यजातिनि
ईत्रस्यैव बोधकमिति यत्तन्निमित्तसन्निपातस्य दीर्घेण निवृत्तिजातिवनकस्याप्यनुवृत्तिस्तस्माद्व्याप्यत्वजातिय चादि सन्निपातनिमित्तो दीर्घो न स्वसन्निपातविघातकलोपनिमित्तं सन्नि
पातपरिभाषायाश्च स्वप्रवृत्तेः प्राक् स्वनिमित्तभूतो यादृशः सन्निपातः स्वातिरिक्ततद्विघातकस्य स्वयमनिमित्तमित्यर्थः मात्राकालिकत्वसमानाधिकरणव्यापकजातिनिर्देशपक्षे
प्येगसंज्ञानत्वनिमित्तं स्यादितिक्रम्भजंतस्त्वं वक्ष्यमाणभाष्यरीत्या यादृशनिमित्तसन्निपातस्य न लेशतोपि सत्तेति वदंति अतः क्तंततल्रकार इत्यादौ रीरिमोल्नीति तु नापादितं तस्याभि

यतु हीति नन्वसति किल्वे आकारस्य स्याकारस्य लोपे कृते द्वयोरकारयोः पररूपस्य धातुं प्रत्यंतवज्ञावाच्छंदो गापेत्यत्रातो धातोरित्याकारलोपप्रसंगः। नैष दोषः सन्नि
पातपरिभाषया लोपो न भविष्यति। अकारत्वाश्रित्य यशब्दः कृतो लोपस्यानिमित्तं दीर्घत्वं तु कष्टायेति निपाप्नाङ्भवति एकवर्णवदिति। अवयवसंख्याश्रयेणाक
शब्दस्य द्व्यच्त्वात् निमित्तं कार्यं प्राप्नोतीत्येकवर्णवदित्यतिदेशः क्रियते गोनोग्रहणं ज्ञापकमिति सामान्येन ज्ञापकं वर्णावयवाश्रयकार्यभावस्येत्यग्ने एदीत्यादा

यतु दिगापोष्टगिति अनन्यार्थं ककारमनुबंधं करोति एकवर्णवच्च एकवर्णवच्च दीर्घो भवतीति वक्तव्यं। किं प्रयोजनं वाचा तरतीति द्व्यज्लक्ष
णः टन्मा भूदिति इह च वाचो निमित्तं तस्य निमित्तं संयोगोत्पातावित्यत्र तु वर्त्तमानेगो द्व्यच इति द्व्यच्लक्षणो यन्मा भूदिति। अत्रापि गोनोग्र
हणं ज्ञापकं दीघति द्व्यज्लक्षणो विधिर्न भवतीति अयं तु सर्वेषामेव परिहारः नाव्ययहृक्तस्यावयवे तद्विधिर्यथा द्वयेषु नाव्यपहृक्तस्यावय
वस्यावयवाश्रयो विधिर्भवति यथा द्वयेषु तद्यथा द्वयेषु।

वेङः पदांतादतीत्यादावपि न भवति नाव्यपहृक्तस्येति। व्यपवर्गो व्यपहृक्तं भेदस्तेनाव्यपहृक्तस्याभिन्नबुद्धिविषयस्यैकत्वालंबनज्ञानग्राह्यस्य समुदायस्य योनयवस्तस्मिं
स्तद्विधिः पृथग्भूतवर्णविधिर्न भवतीत्यर्थः अव्यपहृक्तस्यावयवस्येति व्यधिकरणे षष्ठ्यौ अव्यपहृक्तस्य समुदायस्य योवयवस्तस्येत्यर्थः नहि संभवमात्रेण कार्याणि
क्रियंते अपि तु यत्र तद्बुद्धिरस्ति तत्रैवेत्यर्थः माषान भोक्तव्या इति निषेधस्तु मिश्रे घृपि न वर्तते तत्र तद्बुद्धि तद्रसास्वादनसंभवात्।

तोभागसत्वेन तेन व्यवधानात् तदप्राप्तेः अग्ने इंद्र इत्यादौ सवर्णदीर्घव्यावृत्तये आह सामान्येति भो द्व्यचो संख्येति गोग्रहणं नो द्व्यच् इष्ट निर्त्तिनो ग्रहणं। वर्णावयवाश्रयकार्यभावस्येति वर्णावयवे
षु भेदेनाप्रतिभासमानेषु वर्णाश्रयकार्याभावस्येत्यर्थः नेनमात्रणमित्यादौ णत्वादि तिसिद्धिं भेदेन प्रतिभासात् सामान्यापेक्षकज्ञापकं विनापि न्यायेन निर्वाहमाह। भाष्ये अयं त्विति
अभिन्नबुद्धिविषयस्येत्यस्य व्याख्या एकत्वालंबनज्ञानग्राह्यस्येति समुदायस्य योवयव इति वर्णसमुदायस्येत्यर्थः व्यधिकरणे इति समानाधिकरणे नान्वयेऽव्यपहृक्तस्येति व्यर्थं
सर्वस्याप्यवयवस्यावयविनाऽव्यपहृक्तत्वादिति भावः भाष्ये अवयवाश्रयः अवयवसहशः स्वतंत्रवर्णाश्रयः उक्तेर्थे युक्तिमाह नहीति ननु सामिधेनीशब्दस्य ऋक्षुत्राकत्वेनका

ष्टमग्नावाधीयत इति भाष्यमयुक्तमत आह साहचर्यादिति। तदाधेयत्वेति भावः। तत्र सप्तदशेति। यद्यपि एकैकासमिदरत्निमात्रमिति मिलितानां सप्तदशानां समिधां सप्तदशारत्निमात्रत्वं भवति एकस्या
पितावत्वमस्ति तथाप्यव्यपहृक्तसमुदायावयवत्वात् न व्यपहृक्ताश्रयकार्यप्रसंग इति भावः। नत्वव्यपहृक्तत्वमात्रनिबंधनं तदनभ्याधानं किंतु असंभवनिबंधनमित्याह भाष्ये चेष
म इति। आहितपुनर्ग्रहणस्य निषिद्धत्वादेकस्य काष्ठस्य प्रत्यूचमाधानं न संभवतीति भावः सुक्तंतरमाह असंभवश्चेति। ननु पपाद्यति अर्धचतुर्हस्तेति। अर्धेन चतुर्हस्तेति तृतीया
तत्पुरुषः समिधोग्निचे दिवहिर्भवति निषेधाच्चासंभव इति भावः। अव्यपहृक्तमिति अर्थाभावेऽव्ययीभावः तेदाहव्यपवर्गस्येति वस्तुतस्तु पुरुष एवायं व्यपहृक्तमिन्नं तेनमासरूपागावः सप

सप्तदशेति सामिधेनीशब्देन ऋग्वाचकः साहचर्यात् काष्ठेषु वर्त्तते। तत्र सप्तदशहस्ते काष्ठे सप्तदशकाष्ठानीति बुद्धेरभावान्न तस्याभ्याधानम्। असम्भव इति। अर्धचतुर्हस्
ताहिवदिरिति भावः। यत्तहीति अल्पप्रमाणत्वात् असम्भव इति भावः। अव्यपहृक्तमिति गवत्वस्याभावेनेत्यर्थः यत्तहीति ऐऔ इत्यत्र स्फुटो कार प्रतिभासोस्ति विवृतत्वादिति।

सप्तदशसामिधेन्यो भवंतीति न सप्तदशारत्निमात्रं काष्ठमग्नावभ्याधीयते विषमउपन्यासः प्रत्यृचं चैव हि तत्कर्म चोद्यते असंभवश्चाग्नौ वेद्यां च। यथा
तर्हि सप्तदशप्रादेशमात्रीराश्वत्थीः समिधोभ्यादधीतेति नसप्तदशप्रादेशमात्रं काष्ठमग्नावभ्याधीयते अत्रापि प्रतिप्रण्वं चैव तत्कर्म चोद्यते तु
ल्यश्चासंभवोग्नौ वेद्यां च। यथा तर्हि तिलं न विक्रेतव्यं घृतं न विक्रेतव्यं यांसं न विक्रेतव्यमिति व्यपहृक्तं च न विक्रीयते। अव्यपहृक्तं गावः सप
याश्च विक्रीयंते। तथा लोमनखं स्पृष्ट्वा शौचं कर्त्तव्यमिति व्यपहृक्तस्पृष्टानि योगतः कर्त्तव्यं अव्यपहृक्ते तु कामचारः यत्तर्हि व्यपवर्गोस्ति क्वच
व्यपवर्गोस्ति संध्यक्षरेषु विवृतत्वात् यदत्रावर्णं विवृततरं तदन्यस्मादवर्णात्। येत्रापि इवर्णोवर्णे विवृततरे ते अन्याभ्यामिवर्णोवर्णाभ्याम्। ।

अकारस्य विवृतोपदेशादत्र प्रकर्षो विवक्षितस्तदाह। विवृततरमिति तत्र प्रयत्नभेदादसावर्ण्यादिकारेणासंध्यक्षरावयवस्य ग्रहणं नास्तीत्यर्थः तदेवमाकारादिस्पस्या
वयवस्य भेदेनाग्रहणादग्रहणं संध्यक्षरस्थस्यत्वसावर्ण्यात्। ऋकारस्थस्तु रेफो भेदेन प्रतिभासात् ग्रह्यत इति नुडादिसिद्धिः।

पार्श्वमित्यर्थः नञ्जाव्ययीभावस्याभावादित्ययेवक्ष्यते। भाष्ये कामचार इति स्पर्शे कामचारस्तेन शौचाभाव इत्यर्थः एङवेः संश्लिष्टावर्णत्वेन व्यपवर्गस्यास्पष्टत्वात् संध्यक्षरग्रहणमे
जभिप्रायमित्याह। ऐऔ इति अकारस्येति यद्यप्येचो विवृततमास्तथापि विवृततरत्वमस्त्येवेति भावः प्रयत्नभेदादेव एङैचोः परस्परसावर्ण्याभावः एङो विवृततरत्वादैचो विवृत
तमत्वादिति बोध्यम् नुडादीनि। आनृजे इत्यत्र नुट् आदिना च न्यपे इत्यत्र लत्वं मातृणामित्यादौ णत्वं चेति बोध्यम्।

सादृश्याच्चेतिचस्त्वर्थे।समुदाये।संध्यक्षरादेोसत्यपिगोसादृश्येगवयेगोत्वस्येवसंध्यक्षराद्यवयवेषुअत्वादिजातेरभावात्अकारादिग्रहणेनग्रहणंनेतिभावः।एकारादीनामेकेच्छाप्रयत्नजन्यत्वे
नैकत्वमेवअकारादिवत्।अतएवैषांपदवन्नवर्णस्महत्त्वेनप्रतिभासइतितद्वाह।समुदायवाच्यइति।भ्रांतिवशादिति भ्रांतिगृहीतावयवसद्भावाश्रयणेत्यर्थः।एवंच भ्रांतिरेवासुसपक्षबी
जमितिभावः।अतएववर्गेनोग्रहणंचरितार्थं विनामाणत्वम्।ननुविकरणविशेषनिर्देशेनआविकरणनिवृत्त्यर्थस्तत्स्यादतआह नत्वस्मातिरेवेतितथाह्यस्तिनाअइत्यववदेदितिभावः

अथवेतिनरसिंहवद्वर्णांतरत्वात्सादृश्याच्चप्रत्यभिज्ञानात्तत्वासिध्याप्रृथगुपलब्धानांवर्णानांसमुदायेनास्तिसत्त्वंसमुदायवाचोयुक्तिरपितत्रवर्णांतरेनतात्वकीअं
तिवशात्त्ववयवसद्भावाश्रयणप्रवृत्ता अथातेरेवेतिसामान्येनअवर्णापिधोनिवर्तेतेनत्वस्मातिरेवसामान्यापेक्षत्वान्नियमज्ञापकस्य अविभक्तिकइतितत्रऋकारनिर्देशसाम

अथवापुनर्नगृह्यंतेअग्रहणंचेन्नुड्विधिलादेशविनामेषुऋकारग्रहणम् अग्रहणंचेन्नुड्विधिलादेशविनामेषुऋकारस्यग्रहणंकर्त्तव्यम् तस्मान्नुट्द्विहलः
ऋकारेचेतिवक्तव्यम् इहापियथास्यात् आनृधतुरानृधुरिति।यस्यपुनर्गृह्यंतेद्विहलइत्येवतस्यसिद्धम् यस्यापिनगृह्यंतेतस्याप्येषनदोषः।द्विहल
ग्रहणंनकरिष्यते तस्मान्नुड्भवतीत्येवयदिनक्रियतेआटतुएटुरित्यत्रापिप्रप्नोति अश्नोतिग्रहणंनियमार्थंभविष्यति अश्नोतेरेवावर्णोपधस्यनान्यस्या
वर्णोपधस्येतिलादेशेचऋकारग्रहणंकर्त्तव्यम्।कृपोरोलः ऋकारस्यचेतिवक्तव्यं इहापियथास्यात् क्लृप्तः क्लृप्तवानिति।यस्यपुनर्गृह्यंतेतस्याप्येष
नदोषः।ऋकारोप्यत्रनिर्दिश्यतेकप्यं अविभक्तिकोनिर्देशः कृपउःरलः कृपोरोलइति अथवोभयतःस्फोटमात्रंनिर्दिश्यते रश्रुतेर्लश्रुतिर्भवतीति विनामे
चऋकारग्रहणंकर्त्तव्यम् रषाभ्यांनोणःसमानपदेऋवर्णाच्चेतिवक्तव्यं इहापियथास्यात् मातॄणांपितॄणामितियस्यपुनर्गृह्यंतेरषाभ्यामित्येवतस्यसिद्धंनसि

ध्यतीतिभागंपरिकल्प्यआदेशोविधीयते स्फोटमात्रमिति।जातिस्फोटइत्यर्थः।तत्अंतर्भूतानंतर्भूतेरेफलकारव्यक्तिव्यंग्यंसामान्यंस्थान्यादेशभावेनाश्रीयतेय
तदितिरेफाङ्करितिसमानाधिकरणेपंचम्योऋड्व्यवायइतिऋकारेणयथादीर्घोगृह्यतएवमृकारेभागोपीतिभावः।नसिध्यतीति।

नियमज्ञापकस्यनियमबोधकस्य नन्वखंडवर्णपक्षेऋकारप्रश्लेषेपिकथंसिध्यतीत्यतआह तत्रऋकारेति।एवंचरेफपदेन तत्सदृशआरोपितरेफत्ववानिपिगृह्यतइतिफलितम्।
मात्रशब्दःसामान्याभिप्रायइत्याह।जातीतिजातिश्चावयवानवयवसाधारणीत्याशयेनाह ततश्चेति।एवंविधाचरत्वलत्वजातिरेवेत्यतिप्रसंगोनस्थान्यादेशभावश्चजातेर्व्यक्तिद्वारकोबोध्यः

॥५८॥

५८

वस्तुतःस्फोटएवश्रोत्रग्राह्यःवायुनिष्ठरत्वादीनांचतस्याभिव्यक्तिः।एवंचसादृश्यइत्युक्ततोभावेनकल्पतइत्यत्राप्यप्रवृत्तावस्यवैयर्थ्यापत्तिः।एवंचरेफावभासिनःस्फोटस्यप्रसंगेलकारवभासः
स्फोटइत्यर्थः।एवंचदरपावपितात्प्रवृत्तिःसंभवत्येव।तत्रापिरेफावभाससत्त्वात्।अकारादौतुनेवंह्रस्वाद्यभावइतिनतत्राकारावभासप्रयुक्तकार्यप्रवृत्तिः।नडकेरश्रुरेत्यादियत्वस्वतंत्रात्त्वतंत्रसाध
रणंजातिपरत्वेतज्ज्ञाप्यव्याख्यानंतत्र।वादेशजातौमानाभावात्।नरसिंहदृष्टांतानुपपत्तेश्चासादृश्याच्चप्रत्यभिज्ञेत्यादिस्वोक्तिविरोधापत्तेश्च।किंचैवसतिरजातेरित्येवभगवान्वदेत्।किंचता
दृशजातिसत्त्वेवर्णैकदेशानामपितज्जातिसत्त्वेनवर्णग्रहणेनग्रहणपक्षस्यैवसिध्याग्रहणपक्षमुक्त्वाप्यवानगृह्यंतइतिपक्षेतत्समाधानपरभाष्यासंगतेः।अतएवाष्टमेरषाभ्यामितिसूत्रेयथानसिद्धम्।

तस्यभागस्यस्फुटप्रतिभासाविषयत्वाज्जात्यभिव्यक्तिहेतुत्वाभावाच्चेतिभावः।एतेरेवेति आकारोदयो।

यत्तडेफात्परंभक्तेस्तेनव्यवहितत्वान्नप्राप्नोति माभूदेवंअड्व्यवायइत्येवसिद्धम्।नसिध्यतिवर्णैकदेशाहिकेवर्णग्रहणेनगृह्यंतेयेव्यपृक्ता अपिवर्णा
भवंतियच्चात्ररेफात्परंभक्तेर्नतत्क्वचिदपिव्यपृक्तंदृश्यते।एवंतर्हियोगविभागःकरिष्यते।रषाभ्यांनोणःसमानपदेततोव्यवायेव्यवायेचर
षाभ्यांनोणोभवतीति।ततोट्कुप्वाङ्नुम्भिरिति।इदमिदानींकिमर्थंनियमार्थं एतेरेवाक्षरसमाम्नायिकैर्व्यवायेनान्यैरितियस्यापिनगृह्यंते।
तस्याप्येषनदोषःआचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिभवत्यृकारान्तोणत्वमितियदयंक्षुभ्नादिषुनृनमनशब्दंपठतिनैतदस्तिज्ञापकंवृद्ध्यर्थमेवतत्स्या
त्नार्नमनिरितियतर्हिनृनमितिशब्दंपठतियच्चापिनृनमनशब्दंपठति

प्यकारादिभिःप्रत्यायितत्वादाक्षरसमाम्नायिकाःभक्तिस्तुनप्रत्याख्यानंच प्रत्यायिकेतिनियमेननिवर्त्यते

रसिंहावयवानांनरत्वसिंहत्वजातियोगाभावात्पुरुषमृगराजाभ्यामेकादरनियोगाभावएवंवर्णवर्णैकदेशायोरपीतिकैयटआहेतिवदंति ऋकारेणेतिऋकारावयवस्यरेफस्येवतद्जभागस्यापिकेनचि
दकारादिनाग्रहणदद्दत्वमितिमन्यतेजात्यभिव्यक्तीति अत्वादिजातीत्यर्थः।एवंचनकेनाप्यचातत्ग्रहणमितिभावः।अत्रजात्यभिव्यक्तिहेतुत्वाभावेस्फुटप्रतिभासाविषयत्वंहेतुःचोहेतोऽस्मतोनसिद्धाती
त्यर्थःनन्वाकारादिभिर्व्यवायेपिनस्यात् अक्षरसमाम्नायिकात्वाभावादतआह आकारादयोवीति भक्तिस्त्विति असवर्णत्वादनुपदेशाच्चेतिभावः भाष्येनृनमनशब्दइतिसंज्ञाभूतमित्यभि
प्रायःगंधर्वगानमित्यादौसुत्पत्तेःपूर्वंसमासेपिणत्ववारणायअखंडपदेइत्यर्थकसमानपदेइत्यत्रपदस्यार्थबोधकस्यैवग्रहणेनसखंडत्वेअसंज्ञायाणत्वप्राप्त्यभावादितिबोध्यम्।छंदस्यदित्या
स्यतुनात्रप्राप्तिःइद्दशेविषयेवग्रहाभावादित्याहुः।

बहिरंगा वृद्धिरिति। त्रिपाद्यामपि बहिरंगपरिभाषाप्रवर्त्तत इति वार्त्तिकमनेनैनेनत्वं भाष्यमतेनैनत्वं भाष्यमतेतुत्वं नोतिशब्दपातस्यैव ज्ञापकता बोध्या। ऋतो नोण इति। मातृणमित्यादौ यद्या प्रशास्त्रणमिति निर्देशा
तणत्वम अत्र तपरत्वं सुखसुखार्थमेव उत्तरत्राप्येवमेव। फलाभावात्। ध्वनितं चेदं हत्तौ। ननु गुर्वनृ यदटेरित्यर्थो गीकारे गुरुरूपटेः प्लुतो न स्यादत आह तं चेति स्थानषष्ठ्यता व्यवपष्ठ्यतयो गुरुशब्द
योरित्यर्थः। गुर्वटिश्चैव एव संभवति। नान्यस्य आकारादेः तदवयवस्य प्रवृत्तत्वाभावादिति भावः। अत्वाभावादिति। तन्मूलं टित्वाभावाच्चेत्यपि बोध्यम्। संयोग इति संयोगसंज्ञार्ह इत्यर्थः। तस्ये
कवर्णत्वमिति। एवं च संयोगसंज्ञा न स्यादित्यर्थः संयोग इति भाष्यं तु संयोगार्हस्त्यर्थपरमिति तात्पर्यं। शिष्टसमाचारः शिष्टव्यवहारः भाष्यमात्राकालो नेति। बहुव्रीहिः संयोगोन्यपदार्थः मात्रिकव्यंज

गुरोष्टेरिति। ऐकारो गुरुस्तस्य टेरिति सिद्धं। तत्र न्यायाश्रयणाच्च गुरोरपि स्थाने प्लुतो भवति देवदत्त इति। कियतेन्यासह क्षिति अवश्यकर्त्तव्यतां दर्शयति व्यपदृक्तेपि भागयो
ननु चोक्तं वृद्ध्यर्थमेतत् स्यादिति न बहिरंगा वृद्धिरंतरंगं णत्वम्। असिद्धं बहिरंगमंतरंगे अथवा परिष्टाद्योगविभागः करिष्यते ऋतो नोणो भवतीति ततस्थं
दवस्य ग्रहात् ऋत इत्येव प्लुतावैच इदुतौ एतच्च वक्तव्यं कं म यस्य पुनर्गृह्यते गुरोष्टेरित्येव प्लुत्या तस्य सिद्धम्। यस्यापि न गृह्यते तस्याप्येत दोषः किय
ते एतत्न्यास एव। तत्र स्यापि संयोगे द्विव्यंजन विधिर्न प्राप्नोति कुक्कुटः पिप्पलीपित्तमिति यस्य पुनर्गृह्यते तस्य द्वौ ककारौ द्वौ पकारौ द्वौ तकारौ। यस्यापि
न गृह्यते तस्यापि द्वौ ककारौ द्वौ पकारौ द्वौ तकारौ कथं मात्राकालो न गम्यते न च मात्रिकं व्यंजनमस्ति अनुपदिष्टं सत्कथं शक्यं विज्ञातुं। असच्चकथं श
क्यं प्रतिपत्तुं। यद्यपि तावदत्र तच्छक्यते वक्तुं यत्र तन्नास्ति अण्सवर्णान् गृह्णातीति। इह तु कथं सख्यंता स ब्रूत्सरः यत्त्रोकं तत्त्रौकमिति यत्र तद
स्ति अण्सवर्णान् गृह्णातीति। अत्रापि मात्राकालो गम्यते। न च मात्रिकं व्यंजनमस्ति अनुपदिष्टं सत्कथं विज्ञातुं शक्यं। असच्च कथं शक्यं प्रतिपत्तुम्।

विहृततरत्वात्प्रयत्नभेदादिकारोकाराभ्यामग्रहणादत्वाभावात् तत्तु रूप इति तुल्यरूपावयवत्वात्संयोगस्तुल्यरूपस्तस्यैकवर्णत्वं पूर्वपक्षे सिद्धांते तु वर्णद्वयरूपताप्रा ४८
श्च्चारणं तु प्रांतमेकत्वज्ञानमिति च शिष्टसमाचारः। अत्रापीति सानुनासिकनिरनुनासिकौ द्वाविव वर्णावित्यर्थः।

नाभावे नुपदिष्टत्वं हेतुः कुक्कुट इत्याद्युच्चारणं तु न उपदेशः अनुपदिष्टत्वं नाम अक्षरसमाम्नाये पठितत्वं ग्राहकशास्त्रेण गृहीतत्वं च। अनुपदिष्टं सत् सत्त्वेन कथं शक्यं विज्ञातुमित्यर्थः। एवं
चानुपदिष्टस्यासत्त्वात् तत्प्रतिपत्तिरशक्येत्याह। असच्चेति। क्वचित्तु असच्चेत्यादिग्रंथो न दृश्यते अनेन ऌकारपाठे तस्यासत्त्वशंका यातयास्ताव एर्यविधिरप्य शक्य इति सूचितं। सानुना
सिकेति। अण्दित्सूत्रे हि विद्यमानस्य लोकसिद्धस्य सवर्णस्य ग्राहकमेव न त्वप्रसिद्धसवर्णकल्पकमिति भावः। हयवरट्

७

हयवरट्। ननु यं हकार इत्यनेकत्वं हकारस्य स्त्रचितमिति कथं तद्विरूपं पूर्वश्चेत्यादिना भेदाश्रयणामत आह। पूर्वपरेति तन्नाप्यादेकत्वं वर्णानामित्येव पक्षो भगवतः संमत इति ज्ञायते। भाष्ये
यदि पुनरिति न चेवं परहकाराभावे लकारस्याप्यभावेन तत्राद्याश्रयणे न हजंत्समित्युत्रान्योन्याश्रय परिहारो वक्ष्यमाणे विरुध्यते इति वाच्यं। रलं हरिति न्यासे न जंत्यं हलिति न्यासे
नवा तत्परिहारात् लाघवाभावेपि एवं कर्त्तुं शक्यं नवेत्येतद्विचारतात्पर्यात्। यद्वा हरत्यमित्यस्यैवा द्वृत्याहबोधिकसूत्रसमुदायात्यमिदित्यर्थः परे तु परहकाराभावेपि वृद्ध इत्येव सूत्रेका
र्यं प्रातिशाख्यादिप्रसिद्ध हजादिप्रत्याहारसिध्यर्थं तदर्थं शतस्यापि शक्कि कल्पने गौरवात् हजंत्यमित्यस्या वृत्त्याहल्प्रत्याहारबोधकसूत्रसमुदायात्यमिदित्यव्ययार्थ इत्य दोष इत्याहुः। अ

हयवरट्। पूर्वश्चेति पूर्वपरोच्चारणक्रियाभेदादेकस्यैव हकारस्य पूर्वपरव्यपदेशः। शश्छोटीति। हकारपरस्य शकारस्य अभावात् प्रसंगोच्चारितमेतत्। उलेचेति। अन्वस्य

हयवरट्। सर्वे वर्णाः सकृदुपदिष्टाः अयं तु हकारो द्विरुपदिश्यते। पूर्वश्चैव परश्च। यदि पुनः पूर्व एवोपदिश्येत पर एव वा। कश्चात्र विशेषः।
हकारस्य परोपदेशे अड्ग्रहणेषु ग्रहणं हकारस्य परोपदेशे अड्ग्रहणेषु ग्रहणं कर्त्तव्यम्। आतोटि नित्यं शश्छोटि दीर्घादटि समानपदे
हकारे चेति वक्तव्यं इहापि यथा स्यात् महाँ हि सः उलेच उले च हकारग्रहणं कर्त्तव्यं अतो रोरप्लुतादप्लुते हशि च हकारे चेति वक्तव्यम्। इहा
पि यथा स्यात्। पुरुषो हसति ब्राह्मणो हसतीति। अस्तु तर्हि पूर्वोपदेशः फवोपदेशे किंत्वक्से द्विधयो झल्ग्रहणानि च। यदि पूर्वोपदे
शः कित्त्वं विधेयं स्निहित्वा स्नेहित्वा सिस्निहिषति सिस्नेहिषति रलो व्युपधाद्धलादे रिति कित्त्वं न प्राप्नोति। क्स विधिः क्सश्च विधेयः अधुक्ष
त। अलिक्षत। शल इगुपधादनिटः क्स इति क्सो न प्राप्नोति। इड्विधिः। इड्विधेयः रुदिहि स्वपिहि वलादिलक्षण इण् न प्राप्नोति। झल्
ग्रहणानि च। किं अहकाराणि स्युः तत्र को दोषः झलो झलीतीह न स्यात् अदाग्धाम्। अदोग्धम्। तस्मात्पूर्वश्चैवोपदेष्टव्यः परश्च। यदि

मपि न प्राप्नोतीति वक्तव्यं भो हसतीति रोर्यत्वार्थो। यदि च किं चिदिति प्रयोजनार्थो हि वर्णानामुपदेशो न तु स्वरूपप्रतिपत्त्यर्थः। ॥ ॥ ॥

इड्ग्रहणेष्विति। अड् इत्युच्यते येषु सूत्रेष्वित्यर्थः शश्छोटीत्यस्योदाहरणदाने बीजमाह। हकारपरस्येति न च तत् रर हित्याहे तुदाहरणसंभवः। शास्त्रबोधितं सोत्रं च विहाय हलांउच्चारणा
र्थं च विनोच्चारणस्यास्त्वधुत्वेदुदाहरणाभाव इत्याशयात् अत्र च भाष्ये एतदुदाहरणदानमेवमानम् आतोटि दीर्घादटीत्युभयोरुदाहरणमहाँहि स इति। अड् कुद्वितिसूत्रेपि ग्रहणफलं
मर्हणैतिबोध्यं। अस्यार्थमपीति इद मिएत्वस्याप्युपलक्षणं तेन लिलिहि ढ इत्यादौ विभाषेट् इति टत्वविकल्पसिद्धिरिति केचित्। भाष्ये रुसिच्चेति सिद्धांतरीत्याविदेशः इदानीं तु यशी
चेतिसूत्रं। अहकाराणि स्युरिति अतस्तत्र हकारग्रहणं कर्त्तव्यमिति भावः। अदाग्धामिति घत्वस्यासिद्धत्वादिति भावः स्वस्वरूपप्रतिपत्त्यर्थ एवायमक्षरसमाम्नाय इति अभंवारयति भाष्ये

यदि किंचिदिति तद्व्याचष्टे प्रयोजनार्थमिति। शास्त्रीयप्रयोजनार्थमित्यर्थः एवं चाद्यहकारस्याद्गुणेरपि प्रयोजनं सूचितं अत एव मंचाहः संतीति पुंयोगादिस्तत्रेभाष्यप्रयोगः सुंगच्छते एतेन पूर्वहकारोपदेश
प्रयोजनं वार्त्तिके न्यूनतापरिहृता कर्त्तव्यमित्यस्यस्यादिति दोषः उपदेशोत्रोच्चारणमात्रं अन्यत्रापि प्रत्याहारांतरे। सर्वथा हकारस्यैद्धोपदेशः कर्त्तव्य इत्यत्रास्य तात्पर्यं दोषप्रयोजनेति अन्यतरपक्षे
दोष एवान्यतरपक्षे प्रयोजनमिति बोध्यम्। णकारोत्रेति। स्थानेंतरतमत्वादिति भावः। ननु रेफस्य सवर्णाभावात्कथमत्रानुनासिको तत्राह। नत्वत्रेति। ननु द्वित्वेपि रोरीति हलोपमामिति वा लोपान्न

[...]मिति। उभयत्रापि दोषप्रयोजनसद्भावात् अत्र [...]र्णयतीति। णकारोत्र प्राप्नोति न त्वत्र सवर्णग्रहणमस्ति। मद्रू ऋदद्इति। द्विर्वचने कृते च तस्यासिद्धत्वाड्रोरीति रेफजो

च किंचिदन्यत्राप्युपदेशे प्रयोजनं युक्तं तत्राप्युपदेशः कर्त्तव्यः इदं विचार्यते अपरं रेफो यकारवकाराभ्यां फर्वणे वोपदिश्येत हयवरट् इति पुर एव
वा यथान्यासमेवेति। कश्चात्र विशेषः रेफस्य परोपदेशेऽनुनासिकद्विर्वचनपरसवर्णप्रतिषेधः रेफस्य परोपदेशे अनुनासिकद्विर्वचनप
रसवर्णानां प्रतिषेधो वक्तव्यः। अनुनासिकस्य [...]र्णयति। प्रातर्नयतीति। यरोनुनासिकेनुनासिको वेति अनुनासिकः प्राप्नोति। द्विर्वचनस्य
मद्रू दीभद्रू ऋदः यर इति द्विर्वचनं प्राप्नोति परसवर्णस्य। कुंडरथेन वनरथेन अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः वा पदांतस्येति परसवर्णः
प्राप्नोति। अस्तु तर्हि फर्वोपदेशः पूर्वोपदेशे किलप्रतिषेधो व्यलोपवचनं च यदि फर्वोपदेशः किंत्वं प्रतिषेध्यं। देविला दिदेविषतीति रलोव्यु
पधादिति किं त्वं प्राप्नोति। नैष दोषः। नैवं विज्ञायते रलः व्युपधादिति किं तर्हि रलः अवकारं व्युपधादिति किमिदमवकारं व्युपधादिति। अवकारांताद्
व्युपधादिति। व्यलोपवचनं च व्योर्वलोपो वक्तव्यः गोधेरः पचेरन्। यजेरन् जीवे रदानुक् जीरदानुः वलीति लोपान प्राप्नोति। नैष दोषः रेफो
यत्र निर्दिश्यते लोपो व्योर्वलि इति रेफे च वलि चेति। अथवा पुनरस्तु परोपदेशः। ननु चोक्ते रेफस्य परोपदेशेऽनुनासिकद्विर्वचनेपि नैष दोषः
[...]रसवर्णेष्वतिषेध इति अनुनासिकपरसवर्णयोस्तावत्प्रतिषेधो वक्तव्यः॥

पो नास्ति हलोयमामिति लोपस्तु पाक्षिक इति पक्षे रेफद्वयश्रवणप्रसंगः। कुंडरथेनेति। अनुनासिकेनैव परसवर्णेन भाव्यमिति नियमाभावाद्ङकः प्राप्नोति तस्य चासिद्धत्वाड्रोरीति रेफजो
दोषो तत्राह द्विर्वचनइति। भाष्ये अव्युपधादिति। अचूइति च पंचमीकमात् ननु पूर्वोपदेश इग्ग्रहणं इत्यादौ यथासंख्यनिर्वाहः कथमिति चेत्तत्संज्ञाविधानसामर्थ्येन तत्र तज्ज्ञापितपक्षाश्रय

नानाक्षिप्तिः दोषः

५०

१९

के॰ न्यायस्य तदज्ञाप्रियोग्ये भावितार्थे विषयत्वबोधनद्वारेति भावः ।

भाष्ये रेफोष्मणामिति विजातीयादिति शेषः तेन सजातीयेषु सत्त्वेपि न दोषः। ननु माभूद्रेफस्य विजातीयः सवर्णस्तथापि अनुनासिकविधौ सवर्णग्रहणाभावात् अनुनासिकः स्यादेवेत्यत आह। अनु
नासिकपरेति। नहि रेफस्येति न चरेफस्य शरः स्थानेनांतरतमो भवत्येवेति वाच्यं स्थानेंतरतमइति सप्तम्यंतपाठे स्थानप्रयत्नाभ्यामांतरतमस्य ग्रंथे चिन्मात्रमित्यादौ न्यूरिता थोऽनुना
सिकविधिः प्रयत्नासत्त्वे रेफेन प्रवर्त्ततइति भावात्। नाधीति यद्यप्यंतरतमानंतरतमयोः प्राप्तावंतरतम एवेति स्थानेंतरतमइत्यनेन नियम कुंडे रथेनेत्यादो चानंतम्
स्येव प्राप्तिरितीदमयुक्तं तथापि संभवदनुस्वारांतरतमकत्त्रं किंतद्[...]त्यादौ चरितार्थः परसवर्णविधी रेफेन प्रवर्त्तते इति भावः इति जातिपक्षेइतिके चित्तवस्तुतो

रेफोष्मणामिति अनुनासिकपरसवर्णविधानेहि स्थानेंतरतमपरिभाषोपस्थानाद्दोषाभावः। नहि रेफस्य णकारोंतरतमो नाप्यनुस्वारस्य रेफः। नेमौ रहाविति
हकारवर्ड्डोपि न कापीत्यर्थः तत्रैकवाक्यतायां सामान्यविशेषविध्योर्लोकव्यवहारादेव शब्दार्थसंबंधपरिज्ञानवत्सामान्यविधेर्विशेषविधिर्बाधकः। प्रत्यक्षस्य
विशेषविधिः सामान्यविधिश्चानुमेय इति रेफस्य कार्यित्वं निमित्तत्वेन बाध्यते। दध्युदकादौ तु स्थानित्वेन निमित्तत्वमिकां तस्मादित्युत्तरस्येत्यादेर्द्दीपिका

रेफोष्मणां सवर्णा न संति द्विर्वचनेपि नेमौ रहौ कार्यिणौ द्विर्वचनस्य किं तर्हि। निमित्तमिमौ रहौ द्विर्वचनस्य। तद्यथा।
ब्राह्मणभोज्यं तामात्र कौंडिन्योपरि विशिष्टामिति निदानीं तो भुंजाते इदं विचार्यते।

न बाधतेजस्य स्थित्युपेक्षणद्वाबध्यबाधकभावस्य कचिदपेक्षानास्ति। यथा वीचीपतीति दीर्घत्वद्विर्वचनयोः इमइति विधानादेषां साधुत्वं स्यात्तत्या
हारप्रतिबंधंतु कार्यनप्राप्नोति। के पुनरिति। तत्स्वरूपप्रश्नः। कथमिति। प्रवृत्तिनिमित्तप्रश्नः। अयुक्तोइति। अस्यैव हेतुकथनम्।

यत्किंपक्षेपि तादृशस्य क्वौ चरितार्थोऽस्यां व्यक्तौ न प्रवर्त्ततेइति वकुंशक्यं तद्दृश्यतीको यणचीत्यत्र कैयटः इको पिपदार्थे उत्सर्गापवादभावः संदिग्धत्वा अयोस्त्येवेति के
चित्तु स्थानेंतरतमइति सप्तम्यंतपाठप्रत्याख्यानपरभाष्यविरोधेनास्यायुक्तेरसंभवत्तु किंकलं किंचैवं सति ऊष्मग्रहणं भाष्यव्यर्थं स्यात्। तस्मादनुनासिकविधौ सवर्णपदापकर्षपरं
भाष्ये रेफोष्मणामित्यस्य चानुनासिकोऽनुस्वारांतरतमश्च सवर्णो नास्तीत्यर्थः अत एव बहिष्मानित्यादो स्वत्रीत्यास्थानप्रयत्नाभ्यां तरतम ककारसंभवेपि नानुनासिकः ताञ्झ
लावितिनिषेधेनसवर्णत्वाभावादिति भाष्याशयइत्याहुः। नन्वयत्त्वात्रप्रसक्तद्वित्वस्य हस्य ग्रहणमयुक्तमत आह हकारवदिति ननु एककर्तृकयोर्भोजनपरिवेषणयोर्यु
गपदसंभवात्। अस्तु तत्र बाधः प्रकृते तु लक्ष्यभेदेन भिन्नवाक्यात्वेन नि मित्तकार्थभावः किं न स्यात् यथावगतकार्यित्वस्यापीइकोनिमित्तत्वं दध्युदकादावत्र
ह। तत्रेति लक्ष्यभेदेन कार्यित्वनिमित्तत्वसंभवेपीत्यर्थः। सामान्यविशेषविध्योरेकवाक्यतायामित्यन्वयः शब्दवाक्यात्मा अर्थस्तदर्थः संबंधः प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः ते
षां परिज्ञानं तद्यथा लोकव्यवहारादेव तथा तयोर्बाध्यबाधकभावः संभवेपि भवतीत्यतदपि लोकव्यवहारादेव ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां तक्रं कौंडिन्यायेत्यादिरूपादवगतमित्य

विशेषसामान्यवाक्यस्य तद्बाधित्वे किं परं तत्र कर्द्धिजं परि ता
नवेति पर्यायः पद्वाचीरहाभ्यामिति सामान्यविशेषविधिर्विधित्वात् भावे
पितत्र वाच्ये यद्धिं तत्स्मृते यम्यस्य वेत्याह ।।

आरंभ प्रत्याख्यानेनोऽसमर्थ्यकत्वानुरोधादित्यपि बोध्यम्। अथवाने मोरहावितिरखण्डनविषयत्वाद्भवत्युद्धिर्वचनप्रतिषेध इति वार्तिकं तदनुरोधादित्यर्थः ४
द्वित्वमात्रनिरूपितकार्यित्वेत्यर्थः ४

म॰भा॰कै॰वि॰ प्रत्यक्षश्चेति अविलंबितप्रतीतिकर्त्वं प्रत्यक्षत्वं। विलंबितनकर्त्वं चानुमेयत्वं। लक्ष्येति ज्ञापकात्स्वलक्षानुरोधाद्वा सत्यपि सामान्यविशेषभावे क्वचिद्बाध्यत्वं विशेषविधेर्नाश्रीयते जाति
॥५१॥ व्यक्तिपक्षयोरुभयोरपीति भावः। क्वचिदपि सामान्यास्तीति बाध्यबाधकभावस्येति शेषः। यथेति। बाध्यबाधकभावाभावे दृष्टान्तोयं ननु कार्यित्वनिमित्तत्वयोः समावेशोऽस्तीति बोध्यम्। के
चित्तु तत्कोडिनित्यायोपि सामान्यविशेषयोर्नाकांक्षविषयाभावरूपानवकाशत्वम्। स्वत एव अरित्वं च प्रवरतेन तन्नेयुते ह्यध्यनिमित्तत्वं सामान्यपुरुषत्वं प्रयुक्तकार्यित्वानाकां
तेक्वचिदपि त्वित्ति सर्वत्राचपरत्वादनचीत्यस्य प्राप्नेरतो युक्तो लक्ष्यानुरोधात्सामान्यकोपि तस्य चारितार्थ्यादिति भाष्याभिप्रायमाहुः बापः नचैवमिकोयणित्यादौ मत्वर्थ इत्यादोसा

उपदिष्टाश्चेति अयुक्ताः प्रत्याहारलक्षणेन पाठाभावादसंबद्धा इत्यर्थः उपदेशो द्विविधः पाठो ग्रहणकशास्त्रेण प्रत्यायनं च स

इमे अयोगवाहाः न क्वचिदुपदिश्यन्ते श्रूयन्ते च तेषां कार्यार्थ उपदेशः कर्तव्यः। के पुनरयोगवाहाः। विसर्जनीयजिह्वा
मूलीयोपध्मानीयानुस्वारयमाः। कथं पुनरयोगवाहाः। यदयुक्ता वहन्ति। अनुपदिष्टाश्च श्रूयन्ते। क्व पुनरेतेषामुपदे

द्विविधोप्येषां नास्तीत्यर्थः। चशब्दो हेतौ यतोनुपदिष्टास्ततो अयुक्ता इत्यर्थः। क्वचित्तु चशब्दो न पठ्यते।

मान्यप्राप्तनिमित्तत्वाभावेन कार्यित्वस्य चारितार्थ्यादिति भाष्याभिप्रायमाहुः। ननु कार्यार्थ इत्यत्र कार्यसाधुत्वं चेत्स्वरवसानयोरित्यादि सिद्धमत आह। विधानादिति
उपदिष्टं न इति पाठे भाष्ये वर्तमानसामीप्ये लट् उपदिष्टा इत्यर्थः प्रवृत्तिनिमित्तेति। प्रकृते भासमानवैशिष्ट्यप्रतियोगिरूपः प्रकारस्य मर्थ इति भावः। केन प्रवृत्तिनिमित्तेना ॥५१॥
योगवाहशब्दवाच्यता तेषामित्यत्र तात्पर्यं। नन्वनुपदिष्टाश्चेति चकारश्रवणादनुच्चारितत्वमयोगवाहशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तान्तरमित्याभाति तदयुक्तं अनुपदेशपदा
र्थस्यानुच्चारणस्य तत्राभावात् प्रयोगे उच्चारितत्वात् नच प्रत्याहारस्त्रानुच्चारितत्वं तथा। यदयुक्त इत्यनेनैव तदर्थलाभेन पौनरुक्त्यापत्तेरत आह।

अयुक्ता इत्यस्यैव हेतुकथनमिति प्रत्याहारबोधकलक्षणेनायुक्ता इत्यन्वयः तद्वा चेष्टेपाठाभावादिति ग्रहणकशास्त्रेण प्रदेशे प्रवर्तमानेनयो वर्णस्तेषां यादृक् तस्य पाठाभावादित्यर्थः। एषांना
स्तीति। अतो युक्ता इत्यर्थः। एवं चाक्षरसमाम्नायेऽयुक्तास्ते तो वहन्ति प्रयोगं निर्वाहयन्तीत्ययोगवाहपदव्युत्पत्तिर्दर्शिता। नपतव्य नदृति। तत्र यत इत्याध्याहार्यमिति भावः। भाष्ये उरः केणेतिऽरः
कायतीति सुखुलत्ने पूर्वसमासेपि सोपदादाविति न सत्वं पाशकल्पककाम्येष्वेव तत्प्रवृत्तेः। ननु शरां जशो भवन्तीति जलक्षणाभावात् शर्पुपात्तस्य न जश्त्वभावः प्रयोजनमत आह। शर्पुपावेति यदीति
पूर्वत्र द्विर्वचने इत्यन्वयः। ननु ढ्वाद्वित्वे जशचार्त्वे स्वमेव बहुलादि शेषकथमुपध्मानीयस्याभ्यासे जश्त्वं ऊरुपरत्वाभावात् अभ्यासे चर्त्वेपनेनत्वातरतम्यात् प्रकृतित्वरोपकृतिचर एवेति उ

शर्विति। शर्पुपात्ते जश्त्वमिति ऊर्त्वं जरत्ऊशीतिजश्त्वं सिद्ध्यति। उपध्मानीयादेरिति यदि द्विर्वचने पूर्वत्र जश्त्वमसिद्धं अथापि पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इतिसि
द्धम्। सर्वथोविज्झिषतीति प्राप्नोति। निपातनादिति। द्विर्वचनं कथं। निपातनाद्वाक्यशेषोनुमीयते असिद्धप्रकरणे स्तोश्चुना श्चुरित्यत्र उज्झ इति तत्र नन्द्राद्

शः कर्तव्यः। अयोगवाहानामट्सु णत्वं। अयोगवाहानामट्पदेशः कर्तव्यः किं प्रयोजनं णत्वं उरः केण। उरः केण। उरःपेण। उरः
पेण। अट्व्यवाय इति णत्वं सिद्धं भवति। शर्षु जश्भावषत्वे शर्षु उपदेशः कर्तव्यः किं प्रयोजनं जश्भावषत्वे अयमुब्जिरुपध्मा
नीयोपधः पठ्यते तस्य जश्त्वे कृते उब्जिता उब्जितुमित्येतद्रूपं यथा स्यात्। यद्युपध्मानीयोपधः पठ्यते उब्जिजिषतीत्युप
ध्मानीयादेरेव द्विर्वचनं प्राप्नोति। दकारोपधे पुनर्नन्द्राः संयोगादय इति प्रतिषेधः सिद्धो भवति यदि दकारोपधः पठ्यते कारू
पसिद्धिः उब्जिता उब्जितुमिति असिद्धे भउदजेः इदमस्ति स्तोः श्चुना श्चुरिति ततो वक्ष्यामि भउदजेः उदजेः श्चुना संनिपाते भोभ
नत वतीति। हि वक्तव्यं न वक्तव्यं निपातनादेतत्सिद्धं किं निपातनं भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयोरिति इहापि तर्हि प्राप्नोति। अभ्युद्गः समुद्ग इति। ।

निदकारस्य द्विर्वचनप्रतिषेधः कर्तव्यो न तु द्विर्वचनमिति। पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इत्यस्याप्रवृत्त्या भत्वस्यासिद्धत्वादिष्टद्विर्वचनसिद्धिः अन्यथापि न वाक्यशे
षानुमानं निपातनमेव प्रतिपादकं तथापि दकारोपधसामर्थ्याद्द्विर्वचने कृते दकारस्य बत्वं प्रवर्त्तते।
पध्मानीय एवस्यादिति चेद्वित्वे समेवतत उपध्मानीयस्य श्रवणापादानेनापि भाष्यसामञ्जस्यात्। अन्त्ये तु द्वित्वे कृते पि द्वित्वाश्रयस्य कार्यकर्तव्ये सिद्धत्वेने त्यपि पूर्वत्रासिद्धीयमित्यस्यार्थ इति
परत्वाजश्त्वे कृते एव हलादिः शेष इत्याशयान्न दोषः। द्विर्वचनं कथमिति। बकाररहितस्येति शेषः। ननु निपातनाच्छक्षणमात्रे स्यान्न तु प्रदेशविशेषाव च्छिन्नमत आह। अथापीति। नचाभ्यु
द्ग इत्यादौ दकारोच्चारणं सार्थकं नेत द्व्युब्जेरूपमिति भाष्योक्त्या दोषाभावात् उपतापातिरिक्तविषयेऽस्माद्युजनानभिधानादिति तदाशयः।

अकुत्वविषयेनिपातनमितिपक्षांतरेत्वाद्यमेवसमाधानं अनुस्वारस्यशर्त्वादिति। यद्यपिदृणकवर्गाभ्यामुत्तरोनुमाव्यवहितःसकारःसुहिन्सुइत्यादौसंभवतितथापितदनभिधानमितिभावः पुंस्वित्यत्रसंपुंकानामित्यतत्प्रवृत्तिपरविवरणग्रंथस्तुचिंत्यएव। तस्यसमःसुटिपुमःखय्यम्परेकानाम्रेडितइतिसूत्रत्रयमात्रविषयत्वात्। ननुसूत्रविशेषणानाश्रयणेतस्यत्याहारासंनिवेशात्कथं। तेनिबंधनकार्यप्रवृत्तिरतआह। प्रयोजनविशेषमिति। अविशेषेणेतिभाष्यस्यप्रयोजनविशेषनिर्देशंविनेत्यर्थइतिभावः यत्रयत्रेत्यादियद्यत्प्रयोजनसिद्धिरुद्देश्यातत्तद्विषयसकलप्रयो

अकुत्वविषयइतिविशिष्टविषयमनुमानमित्यर्थः। नस्यमिति। अनुस्वारस्यशर्त्वात्तद्व्यवायेषत्वेसिद्धेनुमग्रहणंनियमार्थं। नुमोयोनुस्वारस्तेनैवव्यवायेयथास्यादन्यमाभूत्। पुंस्विति। अविशे

अकुत्वविषयेतन्निपातनं। अथवानैतदुक्तेरूपंगमेरेवह्युपसर्गाड्डोविधीयते। अस्युज्ञतः। अस्युज्ञः समुज्ञतःसमुज्ञः। षत्वंचप्रयोजनं। सर्पिःषुधनुःषुशर्व्यवायइतिषत्वंसिद्धंभवति। नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेपीतिविसर्जनीयग्रहणंनकर्तव्यंभवति। नुमस्तापितर्हिग्रहणंशक्यमकर्तुं। कथंसर्पींषिधनूंषीति अनुस्वारेकृतेशर्व्यवायइत्येवसिद्धं। अवश्यंनुमग्रहणंकर्तव्यं। अनुस्वारस्यविशेषणार्थं। नुमोयोनुस्वारस्तेनैवव्यवायेयथास्यात्। इहमाभूत्। पुंस्विति। अथवा अविशेषेणोपदेशःकर्तव्यः। किंप्रयोजनं। अविशेषणसंयोगोपधासंज्ञा। नोत्यद्विर्वचनस्थानिवद्भावप्रतिषेधा अविशेषेणसंयोगसंज्ञाप्रयोजनम्। ऊर्क्क। हलोनन्तराःसंयोगइतिसंयोगसंज्ञासंयोगेगुर्विति गुरुसंज्ञा गुरोरितिप्लुतोयथास्यात्। उपधासंज्ञाचप्रयोजनंनिष्कृतं दुष्कृतं। निष्पीतम् दुष्पीतम्। इदुदुपधस्यचाप्रत्ययस्येतिषत्वंसिद्धंभवति नैतदस्तिप्रयोजनम्। इदुदुपधग्रहणेनविसर्जनीयोनविशेष्यते किंतर्हि। सकारोविशेष्यते। इदुदुपधस्यसकारस्याप्योविसर्जनीयइति।

षेणेतिप्रयोजनविशेषमनपेक्ष्यसकलप्रयोजनोद्देशेनयत्रयत्रप्रदेशेसर्वप्रयोजनसिद्धिस्तत्रतत्रोपदेशःकार्यइत्यर्थः। ऊर्क्कइति। उपध्मानीयस्यजश्त्वेकृतेसंयोग

जनोद्देशेनेत्यर्थः। जश्त्वेकृतेसंयोगसंज्ञायामितिकार्यकालपक्षेइदं। भाष्येइदुदुपधस्येति। विसर्गस्यालत्वेतदुपधात्वमितिभावः इदुदुपधस्यसकारस्येति। विसर्गस्थानुपलक्षणमेन। अतएवनिरेपिनिष्कृतमितिसिध्यति। अतएववक्ष्यमाणपक्षांतरेणविरोधः निष्कृतमित्यादौसुबुले तत्पूर्वसमासेपिइणःषइतिन। पाशकल्पककाम्येष्वेवतत्प्रवृत्तेः। ॥ ॥५२॥

संज्ञायांतस्यासिद्धत्वात्संयोगसंज्ञा … भावोपधात्वस्य …

द्विर्वचनप्रयोजनमितिविसर्गजिह्वामूलीयादेर्द्विरुच्चारणेविशेषस्याग्रहात उच्चारणस्यकर्तुमशक्यत्वाच्छास्त्रप्राप्तिमात्रेणेतत्प्रयोजनकथनमितिसंतोष्टव्यं। ननुसोपदादाविति सत्वस्यस्थानिवत्त्वपूर्वत्रासिद्धीयइतिनिषेधान्नेत्यतआह। पूर्वत्रेति। इमदस्यनेनह्यवरङ्सूत्रस्थाएवग्राह्यतेकिंतुवर्णमात्रमित्याह इदानीमितिअर्थवंतइतिसाध्यं। वर्णाइतिपक्षः पक्षतावच्छेदकमेवहेतुः धातुप्राति

नोरस्केनेतिपूर्वत्रासिद्धेनस्थानिवदितिनिषेधोचःपरस्मिन्पूर्वविधावित्यस्यनतुस्थानिवदादेशइत्यस्य

अथवाउपधाग्रहणंनकरिष्यते। इदुद्भ्यांपरंविसर्जनीयंविशेषयिष्यामः इदुद्भ्यामुत्तरस्यविसर्जनीयस्येति अलोंत्यविधिश्चप्रयोजनम्। वृक्षस्त्वलक्षस्त्वत्र। अलोंत्यस्यविधयोभवंतीत्यंत्यस्यसत्वंसिद्धंभवति। एतदपिनास्तिप्रयोजनं निर्दिश्यमानस्यादेशाभवंतीतिविसर्जनीयस्यैवभविष्यति द्विर्वचनप्रयोजनं। उरꣳकः उरꣳपः। अनचिचअचउत्तरस्ययरोद्वेभवतइतिद्विर्वचनंसिद्धंभवति। स्थानिवद्भावप्रतिषेधश्चप्रयोजनं। यथेहभवतिउरःकेणउरःपेणअड्व्यवायइतिणत्वं एवमिहापिस्यानिवद्भावोत्प्राप्नोति व्यूढोरस्केन महोरस्केनेति। न त्वनचिधाविति प्रतिषेधःसिद्धोभवति। किंपुनरिमेवर्णाअर्थवंत आहोस्विदनर्थकाः अर्थवंतोवर्णाःधातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामेकवर्णानामर्थदर्शनात् धातवएकवर्णाअर्थवंतोद्दृश्यंते एति अध्येति अधीते। प्रातिपदिकान्येकवर्णान्यभवंति। आभ्यां। एभ्यः एषु प्रत्ययाएकवर्णाअर्थवंतः। औपगवः कापटवः निपाताएकवर्णाअर्थवंतः। अअपेहि इइंद्रंपश्य। उउत्तिष्ठ। अअपक्राम। आएवंकिलतत्। धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामेकवर्णानां

इदानीमन्यदपिवर्णगतंवस्तुविचार्यते। किंपुनरिति। पक्षद्वयेपिप्रतिवर्णंविभक्त्युत्पत्त्यनुत्पत्तिज्ञानंविचारस्यप्रयोजनम्।

पदिकेत्यादिसुदृष्टांतःअनुत्पत्तिज्ञानं। अनुत्पत्त्यपायज्ञानं। भाष्येधातवइत्यादिप्रक्रियाश्रयप्रकृतिप्रत्ययानांवाचकत्वमित्येवंरूपवर्णस्फोटाश्रयेण। अयंचशास्त्रेव्यवहारमात्रोपयोगी। एतद्वासनावशादेवलोकव्यवहारेपिशास्त्रज्ञानथाव्यवहरंतिधर्मेचैवंविधज्ञानस्योपयोगइतिबोध्यंहेत्वंतरमाह।

वर्णव्यत्यये चेति।ननु कूपादीनां हिंसादाविव वर्णव्यत्यये तत्राहि कस्येति तस्यैवान्वयेति कूपशब्दस्य तु तदीयशक्यं द्वोधकत्वरूपं द्योतकत्वं प्रादिवत् अत एव तेषामिवैषामपि प्रातिपदिकसंज्ञापादनं करिष्यते तत्तीयहेतुमाह
वर्णानुपलब्धौ चेति।अनर्थगतेरित्यस्य तद्वर्णसत्तायां योऽर्थस्तदर्थानवगतेरित्यर्थ इत्याह।अर्थातरेति।प्रश्नमुपपादयति।इतरदिति भाष्येन साधीयइति।नजिका कुः परमतापेक्षयेति।परेणानर्थगतेरित्युक्तत्वात् इहार्थगतिर

॥५३॥ वर्णव्यत्यय इति।एकस्य वर्णस्यापगमोन्यस्यापगमो व्यत्ययः सककारस्येति।तस्यैवान्वयव्यतिरेकाव नु विधत्तेऽर्थावसाय इति भावः।वर्णानुपलब्धौ चेति।अर्थांतरं वंगमात्रकृतो
र्थोनगम्यत इति विवक्षितम्।इतरस्त्वर्थावगत्यभावमात्रमनेनोक्तमिति मत्वा इच्छति किं न हीति।साधीय इति।परमतापेक्षया प्रकर्ष आरोप्यते।यथान किंचिदयं तत्र करोतीत्युक्ते कश्चि

मर्थदर्शनान्मन्यामहेऽर्थवंतो वर्णा इति।वर्णव्यत्यये चार्थांतरगमानात् वर्णव्यत्यये चार्थांतरगमनान्मन्यामहेऽर्थवंतो वर्णा इति।कूपः सूपो यूप इति।
कूप इति सकारेण कश्चिदर्थो गम्यते सूप इति ककारापाये सकारोपजनेचार्थांतरं गम्यते यूप इति सकारककारापाये यकारोपजनेचार्थांतरं गम्यते
तेन मन्यामहे यः कूपे कूपार्थः सकारस्य यः सूपे सूपार्थः स सकारयोर्यूपे यूपार्थः स यकारस्येति।वर्णानुपलब्धौ चानर्थगतेः वर्णानुपलब्धौ
चानर्थगतेर्मन्यामहे अर्थवंतो वर्णा इति।वृक्षः ऋक्षः कांडीर आंडीरः वृक्ष इति सवकारेण कश्चिदर्थो गम्यते।ऋक्ष इति वकारापाये सोर्थो न ग
म्यते कांडीर इति सककारेण कश्चिदर्थो गम्यते आंडीर इति ककारापाये सोर्थो न गम्यते किं तर्हि उच्यते अनर्थगतेरिति न साधीयो ह्यत्रार्थस्य
गतिर्भवति।एवं तर्हि इदं पठितव्यं स्यात् वर्णानुपलब्धौ चातदर्थगतेरिति किमिदमतदर्थगतेरिति

दाह सुतरामयं करोतीति।एवं तर्हीति प्रकृतोर्थो न गम्यतेऽर्थांतरं तु गम्यत एवेत्यर्थः

स्तीत्युभ्युपगम्य परमत्वेकदाक्षेपेण अन्यस्थलीयार्थगत्यपेक्षयातिशयेनार्थगतिरस्तीति विवक्षेति भावः।तच्छब्दार्थमाह वर्णस्येति परे तु तच्छब्देन तद्वर्णघटितपरामर्शेन न कश्चिद्दोषः ५३

अत एव पूर्वं भाष्ये सककारेण कश्चिदर्थो गम्यत इत्युक्तमित्याहुः ज्ञापकत्वेन तु कर्मधारयमाह भाष्ये सोर्थ इति प्रकृतोर्थः तस्मिन्वर्णे सतीति सोर्थः प्रतीयते स इत्यर्थः।ननु दृष्टांते सप्रश्रमुपमानपूर्वेति वचनेनोत्त
रपदलोपे पि प्रकृते तच्छब्दलोपः केन।किंच तच्छब्द उत्तरपदमपि न तच्छब्देन नञः समासाभावादत आह।गतार्थत्वादिति।तद्वाचतद्दत्रापि लक्षणेति भावः चतुर्थहेतुमाह।भाष्ये सं
घातार्थवत्त्वाच्चेति।एकाग्निकृतेति भाष्यप्रयोगादेवसिकता शब्दस्यैकवचनांतत्वमपि।तदंतगतत्वादिति।इदं चिंत्यं इत्थं भूतलक्षणइतिसूत्रस्थस्वग्रंथविरोधात्।तत्रहि संज्ञा
प्रवृत्युत्तरकालजातविभक्तेस्तन्मध्यपतितत्वेपि तदवयवत्वं नेत्युक्तं तस्मादेतदंतर्गतत्वादवयवप्रातिपदिकत्वे तन्निमित्तसुपि तदनंतरं दर दंतत्व निमित्तकप्रातिपदिकत्वे सुपो लोप

तस्यार्थ इति।वर्णस्य परं प्रति वर्णानामर्थवत्त्वमसिद्धमिति कथं तस्येति वर्णः परामृश्यत इत्यत आह।अयवासोर्थ इति।प्रकृतोर्थ इत्यर्थः।उष्ट्रमुख इति गतार्थत्वादप्रयोगएव
बहिती यस्य मुखशब्दस्य लोपो विधीयते।अत्रे पुष्ट्रामुखमस्येत्येवं विग्रहः न च प्राणी प्राण्यंतरस्य मुखं भवतीति विशिष्टावयवे वृत्ति रुष्ट्रशब्दः साहचर्यान्तु
खविशिनष्टि एवमिहाप्यनर्थगतेरित्यत्रार्थशब्देन प्रकृतोर्थ उच्यते नार्थमात्रमित्यर्थः।नलोपादीनीति श्रवणं तु विभक्तेन भवतीति तीय देवावयवानां प्राति
तस्यार्थस्तदर्थस्तदर्थस्य गतिस्तदर्थगतिर्न तदर्थगतिरतदर्थगतिरतदर्थगतेरिति।अयवासोर्थस्तदर्थस्तदर्थस्य गतिस्तदर्थगतिर्न तदर्थगतिरतदर्थगतिरतदर्थगतेरि
ति।स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः न कर्तव्यः उत्तरपदलोपोत्र द्रष्टव्यः।तद्यथा उष्ट्रमुखमिव मुखमस्य उष्ट्रमुखः खरमुखमिति।एवमतदर्थगतेरनर्थगतेरिति।संघातार्थवत्त्वाच्च
संघातार्थवत्त्वाच्च मन्यामहे अर्थवंतो वर्णा इति।येषां संघाता अर्थवंतः तेषामवयवा अप्यर्थवंतः येषां पुनरवयवा अर्थवंतः समुदाया अपि तेषामर्थवंतः येषां पुनरवयवा अनर्थ
काः समुदाया अपि तेषामनर्थकाः तद्यथा एकश्चक्षुष्मान् दर्शने समर्थः तत्समुदायः शतमपि समर्थमेकश्च तिलस्तैलदाने समर्थस्तत्समुदायश्च शतमपि समर्थं भवति येषां पुनरव
यवा अनर्थकाः समुदाया अपि तेषामनर्थकाः तद्यथा एको ऽन्धो दर्शने ऽसमर्थस्तत्समुदायश्च शतमप्यसमर्थम्।एका च सिकता तैलदाने ऽसमर्था तत्समुदायश्च खारीशतम
प्यसमर्थं भवति यदि तर्हि मे वर्णा अर्थवंतः अर्थवत्कृतानि प्राप्नुवंति कान्यर्थवत्कृतानि।अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकमिति प्रातिपदिकसंज्ञा प्रातिपदिकादिति स्वाद्युत्पत्तिः सु
बंतं पदमिति पदसंज्ञा तत्र को दोषः पदस्येति नलोपादीनि प्राप्नुवंति धनं वनं मिति।

पदिकसंज्ञा प्रवर्तते तदैव समुदायस्यापि तत्र तदंतर्गतत्वाद्विभक्तेर्लुकाभाव्यम्।समासग्रहणेन च तुल्यजातीयस्य सुबंतावयवसमुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा निवार्यते।नत्व
र्थवत्समुदायमात्रस्य येनैव चार्थेन समुदायस्यार्थवत्त्वं तेनैव तदवयवानामपीति विभक्त्युत्पत्तिश्चोत्पद्यते

इति वक्तुं स्वयं युक्तं धनतीत्यादौ लुनदापत्तिः।धातुप्रत्ययांतपदयोस्तु दवयवापरत्वेन तत्र पदप्राप्तेः।धात्वादेस्तदवयवत्वं तु व्यपदेशिवद्भावेन बोध्यं।वस्तुत इत्थं भूतेति सूत्रस्थकैयटोयुक्ति
रयुक्तेति तत्रैव निरूपयिष्यामः इति न दोषः धकारे जश्त्वमादिपदार्थः।सुबंतावयवसमुदायस्येति।सुबंतावयवेति बहुव्रीहिस्ततः कर्मधारयः इदमुपलक्षणं भेदेसति यदर्थयोः संसर्गस्तु
द्वारकार्थवत्समुदायस्य तेन तिङंतसमुदायस्य व्यावृत्तिः प्रकृते न भेद इत्याह येनैवेति।तच्चैकमिति।संघातस्यैकत्वमिति भाष्यस्य संघातस्याप्येकत्वमित्यर्थः एवं च विभक्तिसमुदायाचे

ननु समुदायादुत्पद्यमाना विभक्तिः सर्ववर्णसंबंधिनी चेत् प्रतिवर्णं प्राप्नोतीत्यत आह। पदसंज्ञा त्विति। यतः स्वार्थबोधनाय विभक्त्युत्पत्तिस्तस्य संज्ञा प्रवर्तते न त्वेषामिति भावः। केचित्तु
विभक्तिः प्रकृत्यर्थगतप्रकृतिबोध्यसंख्याद्योतिका संख्या च समुदायस्यैवार्थो न प्रत्येकं वर्णानामिति न तेभ्यः स्वाद्युत्पत्तिः। एकत्वसंख्यातस्यार्थ इति भाष्यस्वरसात् प्रकृत्यंशे वर्णे मत्वा
पाययोः संख्यातरानुपजनात् सा समुदायस्यैवार्थ इति तज्ज्ञावः। न चाप्येकस्मिन्नेकवचनं तु वारं संख्यारहितार्थप्रतिपादकमुत आस्वीकारेऽपि वस्तुतः संख्याव्यत्यर्थे संख्यानभि
धायकत्वाद्युत्पत्तौ मानाभावात्। एवं चैषां प्रदरति त्वमेव नेति न केवलाः प्रदरतीति स्यापि न विषयः। एतेन प्रत्येकं पदसंज्ञानुग्रहायद्विवचनवैषम्यात् स्यादेव प्रत्येकं सुबु

अत्र परिहारमाह संघातस्येति। वृक्ष इत्यत्र एकत्वं विभक्त्या द्योत्यं तच्चैकमित्येकैव विभक्तिरुत्पद्यते यथा बहवो द्वारएकेनैव प्रदीपेन द्रव्यमर्थपरत्वं तु सा चो
त्पद्यमाना समुदायादेवतन्त्रेण सर्वानुग्राहिण्युत्पद्यते समुदायद्विवचनवत् पदसंज्ञा तत्समुदायस्यैव मा वर्तिन प्रत्येकं। यस्मात्त्रस्य विधिरित्यनुवर्तनाद

संघातस्य एकार्थ्यात्सुबभावो वर्णात्। संघातस्य एकत्वमर्थः तेन च वर्णात्सुबुत्पत्तिर्न भविष्यति। अनर्थकास्तु प्रतिवर्णमर्थानुपलब्धेः अनर्थकास्तु वर्णाः कुतः
प्रतिवर्णमर्थानुपलब्धेः नहि प्रतिवर्णमर्था उपलभ्यन्ते किमिदं प्रतिवर्णमिति वर्णं वर्णं प्रति प्रतिवर्णं वर्णव्यत्ययापायोपजनविकारेष्वर्थदर्शनात्। वर्णव्य
त्ययापायोपजनविकारेष्वर्थदर्शनाद्मन्यामहे अनर्थका वर्णा इति वर्णव्यत्यये कृतेस्तर्कः कसेः सिकता हिंसेः सिंहः वर्णव्यत्ययो नार्थव्यत्ययः अपायो लो
पः हतः घ्नंति घ्नंतु अघ्नन् वर्णापायो नार्थापायः उपजनः आगमः लविता लवितुं वर्णोपजनः नार्थोपजनः विकार आदेशः घातयति घातकः वर्णविकारो नार्थ
विकारः यथैव वर्णव्यत्ययापायोपजनविकारा भवंति तद्वदर्थव्यत्ययापायोपजनविकारैरपि भाव्यं। न चेह तद्वत्। तो मन्यामहे अनर्थका वर्णा इति उभ
यमिदं वर्णेषूक्तम्। अर्थवंतो वर्णा अनर्थकाश्चेति च किमत्र न्याय्यम्।

सुबंतत्वात्। अनर्थकास्त्विति। धात्वादिव्यतिरिक्ता वर्णाः पक्षी क्रियंते अन्यथा शास्त्रविरोधः प्राप्नोति। किमिदमिति। असमासशंकया प्रश्नः समासेनोत्तरम्।
तेनैव वीप्सा द्योतितेति द्विर्वचनं न भवति। वर्णव्यत्यये यदुक्तं वर्णव्यत्यये चार्थांतरगमनादर्थानुपलब्धौ चानर्थगतेरिति तस्यानैकांतिकत्वमुद्भाव्यते।

त्पत्तिरित्यपास्तमित्याहुः। अनुमानेन साधितामर्थवत्तां प्रत्यक्षविरोधेन दूषयति। अनर्थकास्त्विति सर्ववर्णानां पक्षत्वे हेतोर्भागासिद्धत्वं स्यादत आह धात्वादीति विपक्षे बाधकमाह। अन्यथेति।
वर्णव्यत्ययेत्यादिहेतोरर्थानुपलब्धेरिति हेतोश्च धात्वादिव्यतिरिक्तवर्णविषयत्वेनैवसंगतेरपि बोध्यम्। असमासशंकयेति। तथा च वीप्सा न प्रतीयेतेति भावः। तेनैवेति वीप्सायां तस्य विधानादिति भावः। ननु ॥५४॥

वर्णव्यत्ययादिष्वर्थदर्शनाद्वर्णानामर्थवत्त्वं साधकमसत्याह।

यदुक्तमिति। एवं चार्थवत्त्वसाधकहेतौ व्यभिचारप्रदर्शनद्वारा अनर्थकतासाधकत्वमस्य भाष्ये अर्थदर्शनादित्यस्य वर्णव्यत्ययाद्यभावे योऽर्थस्तस्यैव दर्शनादित्यर्थः। नार्थव्यत्यय इत्यस्य नार्थांतरावृत्तिः।
किंतु तस्यैवावगतिरित्यर्थः। उभयस्यन्याय्यत्वं विषयभेदेनेत्याह। यत्रान्वयेति। यथाऽऽगति इत इत्यादौ। न सर्वत्र कूपादावित्यर्थः। न कूपस्तूपेति। वर्णानामर्थवत्त्वे कूपशब्दस्य त्रिष्वन्वयाद् यथान्वयः
स्यात् न च दृश्यते ततः समुदायांतरत्वप्रयुक्तमेवार्थांतरत्वं तदर्थावगतिश्च न तु व्यत्ययादिकृतमित्यर्थः। ननु ककारस्य कारयकाराणामेवार्थवत्त्वमपि स्तु शक्यद्बोधकएवेति कस्यार्थस्य सतात

उभयमित्याहेति। यत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थवत्त्वा कल्पयितुं शक्यते तत्रैवासावभ्युपगंतव्या न सर्वत्रेत्यर्थः। संघातांतराणीति तदुनकूपस्य

उभयमित्याह कुतः स्वभावतः सत् यथा। समानमीहमानानां चाधीयानानां च केचिदर्थैर्युज्यंते। अपरे न न चेदानीं कश्चिदर्थवानिति कृत्वा सर्वैरर्थवद्भिः शक्यं भवि
तुं कश्चिद्वानर्थक इति कृत्वा सर्वैरनर्थकैरिति तत्र किमस्माभिः शक्यं कर्तुं यद्धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपाताएकवर्णा अर्थवंतः ततोऽन्ये अनर्थकाः स्वाभाविकमेत
त् तत्कथं य एष कर्त्तव्यवता वर्णानामर्थवत्तायां हेतुरुपदिष्टः अर्थवंतो वर्णाः धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामेकवर्णानामर्थदर्शनाद् वर्णव्यत्यये चार्थांतरगमना
द्वर्णानुपलब्धौ चानर्थगतेः संघातार्थत्वाच्चेति संघातांतराण्येवैतान्येवंजातीयकान्यर्थांतरेषु वर्तन्ते। कूपः सूपो यूप इति। यदि वर्णव्यत्ययकृतमर्थांतरगम
नमिदं स्यात् भूयिष्ठः कूपार्थः सूपे स्यात् सूपार्थश्च कूपे कूपार्थश्च यूपे यूपार्थश्च कूपे सूपार्थश्च यूपे यूपार्थश्च सूपे। यतस्तु खलु उकश्चित् कूपस्य वा
सूपे सूपस्य वा कूपे अतो मन्यामहे संघातांतराणि च एतानि एवंजातीयकानि अर्थांतरेषु वर्तंत इति इदं खल्वपि भवता वर्णानामर्थवत्तां ब्रुवता साधीयोन
र्थकत्वं द्योतितं यो हि मन्यते यः कूपे कूपार्थः स ककारस्य यो यूपे यूपार्थः स यकारस्य यः सूपे सूपार्थः स सकारस्येति। ऊपशब्दस्त्वस्यानर्थकः स्यात् तत्रेदमपरि

पयूपानामन्वयोर्थस्य विद्यते। अतोऽर्थांतरवाचित्वं संघातस्यैव गम्यत इति

हृतापाद्यत इति चेत् तर्हि सन्नमेव मर्थवत्त्वं। तत्रैव पदे ऊपयोरर्थाभावात्। किंच संख्या समुदायस्यैवार्थ इत्यपि नियंतुमशक्यं कूपगते कत्वस्य रूपादिभिरप्रतीत्या संख्याव्यापिका दिभि
रन्वयव्यतिरेकसत्त्वात् द्विर्वचनेन वैषम्यं तु प्रागुक्तमेव तस्मात्समुदायस्यैवार्थवत्त्वं तदेव ध्वनयन्नाह भाष्ये इदं खल्वपीत्यादि दृष्टाहीति अत एव दर्थनरथांगेन गुणिनोरथस्य यथा
र्थवत्तात्पात्र कृतेपीति भावः।

भाष्ये ञग्रहणेष्विति। प्रत्याहारे ऽक्षरसमाम्नाये ञग्रहणे पुनश्च प्रत्याहारग्राहकेषु पठितानामनुबंधानां प्रत्यासत्त्याक्षुग्रहणं कुतो नेत्यर्थः। तत्फलितार्थमाह येन ञग्रहणेषु अच् प्रत्याहारग्राहकेषु एतेष्विति अस्तु। तच्छोभूकस्तत्रेषु प्रायुक्ते। प्रत्याहारार्थास्तु पुकारकाः ञञ्ग्रहणेनाचशाब्देन ञणगादिप्रत्याहारेषु तेषां ग्रहणे फलाभावं मनसि निधायाज्ञग्रहणेनेत्युक्तं न चहशादौ च ग्रहणे स्यावृत्तिः उच्चारणार्थोकारो ञ्चारणेनोच्चारणार्थवर्णहीनहलोहलघटितप्रत्याहारे ग्रहणाभावस्य वक्तुं शक्यत्वात्। प्राधान्येन। प्रत्याहारेषु ग्रहणार्थत्वेन। परार्थेति। अज्ञादिस्वरूपबोधनार्थत्वेन परार्थत्वं यथाकारादयः संज्ञिविशेषसमर्पणयोपात्तानतथाणादयइत्यर्थः। अप्रधानत्वमप्याचार्योच्चारणसाधयति। भाष्ये आचार्यस्येति। आचार्यशब्देनानादिः शब्दपुरुषः एवं चान्यत्र संज्ञिविशे

एतस्यापीति। दृष्टो ह्यतदर्थेन गुणेन गुणिनोर्थवन्ना वसुरां गवद्धयोगवचेति। आचारादिति। आचारो व्यवहारः तं विप्रविप्रेक्षुषे: कास्यपस्येतियणनकृतः अप्रधानत्वादि तिप्रधानसंनिपातोप्रधानमेवकार्याणां प्रयोजकमितिप्रायर्थानामनुबंधानामनुबंधानामच्संज्ञा न प्रवर्ततइत्यर्थः। शैलीति। शीलेभवा शैली समबधानं प्र विकाप्रवृत्तिः यथाजो

हतं संयातार्थवत्त्वच्चिति। एतस्यापि प्रातिपदिकसंज्ञायां परिहारं वक्ष्यति। अइउण्। ऋऌक्। एओङ्। ऐऔच्। प्रत्याहारेनुबंधानां कथम् ञ्ग्रहणेषु न। य एते ऽक्षु प्रत्याहारार्था अनुबंधाः क्रियंते तेषामज्ग्रहणेन ग्रहणं कस्मान्न भवति किं च स्यात्। दधि णकारीयति म धुणकारीयति इकोयणचीति यणादेशः प्रसज्येत। आचारात्। किमिदमाचारादिति। आचार्याणामुपचारादिति। यथा स्याचार्या णामुपचारः। नैते ष्वाचार्या अच्कार्याणि कृतवंतः। अप्रधानत्वात्। अप्रधानत्वाच्च। न खल्वप्येषामच्सु प्राधान्येनोपदेशः क्रियते। क्व तर्हि हल्षु। कुत एतत्। एषा ह्याचार्यस्य शैली लक्ष्यते यत्तुल्यजातीयांस्तुल्यजातीयेषूपदिशति। अचोऽच्सु हलो हल्षु। लोपश्च

के त्रालसोः सह आहमेणंभोम्यंतेक्षवियैः सहक्षनियाइ तिएवमिहापि वर्णा आम्बार्यणनिर्दिष्टाइत्यर्थः लोपश्चेति परत्वान्नित्यत्वाद्वा आदिरंत्येन सहेतेत्यनेनाच्संज्ञाविधा नकाले अनुबंधानां लोपादसन्निधानादच्संज्ञा न प्रवर्तते अनुबंधास्तूच्चारण एव सन्निहितसंज्ञा प्रतिबद्धं च कार्यमसंतएव प्रतिपादयेति। स्वतस्तु न किंचित्कार्यं प्रतिपद्यंते।

प्रसमर्पणयोपात्तत्वादितामसंज्ञित्वमेवेति भावः परत्वादित्यादि यंतरंगत्वेप लक्षणं एवं च फलं पूर्वमनुबंधलोपादिरंत्येनेति संज्ञाविधानकालेऽसंनिधानादित्यन्वयः एवं चानुबंधसदृशानिन्ना नामेवमध्यगसदृशानां ग्राह्यतां बोधयतीति भावः भाष्ये लोपः खल्वपि तावदिति सर्वतः प्रथममित्यर्थः॥ ॥५५॥

यद्वाएवमप्यत्वप्त्यकारस्य हल्पुग्रहणापत्तेराचारादिलेवसमाधिरत्र युक्त इति। नन्वतोल्लोपस्येति सूत्रे तकारोच्चारणेन लण्सूत्रस्थस्यानुनासिकत्वाभावज्ञापनात एवं च तस्यानुबंधत्वमे व न कित्वच्चारणेन लण्सूत्रस्थस्यानुनासिकत्वात्तच्चारणार्थत्वमेव अत एव भाष्ये अइउणित्यादिसूत्रचतुष्टयपादाने नेव तद्विचारप्रवृत्तिः कृताऽस्माकं चाज्ग्रहणस्थितबोके उ रणपरत्वे च लपरत्वस्योपसंख्यानमेव कार्यमिति तुल्यास्यसूत्रे वृष्यते। भाष्ये तत्कालानामचां ग्रहणमच्यत्र नयथास्यादिति योगविभागः कार्य इत्यन्वयः। सिद्धं चत्व इतिक कारादीनामुपदेशात्सवर्णग्रहणं चेति भावः ननु ककारद्वयस्य मात्रिकवर्णत्वं कथं एकस्यैव कः दृगित्यत्रापदेशात्तत आह। ककारा कृतेरिति। न च वर्णद्वयेनेति। जाति रपि पर्याय्यधिकरणव्यंग्यैव तद्वारेव चरार्थभागिति भावः। भाष्ये एष एवार्थ इति अपर आह हल्यादिना वार्तिककृतोक्त इत्यर्थः ऋस्वादीनामिति। ह्रस्वदीर्घप्लुत इत्यतः आप्नोति ऊकाला

ऊकालज् इति। सिद्धं च त्वे योगविभागेन कालविशेषावच्छिन्नस्यां चूं निपात्यते तेनानुबंधानामूकालत्वाभावादच्त्वाभावः एवमपीति ककारकृतेरुपदेशान्मात्रिकस्याक्षम

बजुलवत्तरः। लोपः खल्वपि तावज्झलि। ऊकालोज्झिति वा योगस्तुत्कालानां यथा भवेत्। अचां ग्रहणमच्कार्यं तेनैषां न भविष्यति। अथवा योगविभागः करिष्य ते उ ऊ काला च उ ऊ ऊ ३ इत्येवं काला च भवति। ततो ह्रस्वदीर्घप्लुतः ह्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञश्च भवति ऊकालाच्। एवमपि कुक्कुट इत्यत्रापि प्राप्नोति। तस्मात् पूर्वोक्त एव परिहारः। अपर आह। ह्रस्वादीनां वचनात्प्राग्यावतावदच्कयोगोस्तु अच्चकार्याणि यथा स्युः तत्काले वक्ष्यकार्याणि। अथ किमर्थं मेतस्थानामण्स्वपदेशः क्रियते इह सय्यंता सव्वत्सरः यल्लोकं तल्लोकमिति परसवर्णस्यासिद्धत्वात्। अनुस्वारस्यैव द्विर्वचनं तत्र परस्य परसवर्णे कृते तस्य यण्ग्रहणेन ग्रहणात् पूर्वस्यापि परसवर्णोथ यास्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। वक्ष्यत्येतत् द्विर्वचने परसवर्णत्वं सिद्धं वक्तव्यम्।

न्यते। अत्र च यद्यप्यपरिहारोस्ति द्वावेतौ ककारौ न च वर्णद्वयेन एकाच्जातिर्व्यज्यत इति तथापि पूर्ववमिव मात्राकालोत्रगम्यते न च मात्रिकं व्यंजनमस्तीत्युक्तत्वा त्पुनरिहनोक्तः। अथ किमर्थमिति। अनुदित्सवर्णस्येति कस्मान्न कृतमिति प्रश्नः। इणग्रहणेन ग्रहणार्थत्वं तस्थानामत्रावश्यकत्तव्य उपदेशो गौ धिलो दोषध्याय

जितिना वं देवास्तु पृथक्सूत्रे फलं दर्शयति अच् निमित्तकार्याणि तत्काले ष्वस्तु कर्तुमर्हाणि यथा स्युरित्यन्वयः। अणः सुपदेशः अणस्त्वपदेशः अण्शब्दोच्चारणं तस्थानां बोधकं अणुदित्यत्र किमर्थं क्रियत इत्यर्थे भाष्यस्य त्वाह। अनुदिदिति। अणसु अणमध्ये तेनात्र स्थाने किमर्थमनुपदेशाद्इतितु नार्थ इत्याह। इणग्रहणेनेति। इह सय्यंत इत्यादि भाष्ये गुणभेदकाइति पक्षेभेदकत्वपक्षे चेदमेवाग्रहणमानमिति भावः यथास्थितसूत्रन्यासे इदम्। जातिपक्षे णाणग्रहणे प्रत्याख्यानेतु न कश्चिद्विचारः एवं गुणाभेदकाइति न्यायपक्षेतु पि न विचार इति बोध्यम्। भाष्ये वक्ष्यत्येतदिति सिद्धत्ववचनेनावश्यकं अन्यथा परस्यानुस्वारस्य वापदांतस्येति परसवर्णे तस्य च्यासिद्धत्वात् पूर्वस्यानुस्वारस्य यथोस्स्या

म·भा·के·वि· न्नापनेरूपासिध्यापत्तेः। तर्हि द्विर्वचनसिद्धिरेव फलमित्याह। परसवर्णे तर्हीति ननु च भेदानुपलब्धेरत आह श्रुतिकृत इति। यदि नित्यो लोपः स्यादिति। भेदाभेदो न स्यादित्यर्थः। विभाषा चेति चस्त्व
र्थ एकदेशयाहयथा भेद इति यथा द्विर्वचनप्रत्याभेदो न भवति न तथैवास्तु मानुवर्त्तनाद्विभाषाग्रहणमिति भावः। तृतीयो ज्ञापकमुपन्यस्यति। अनुवर्त्तत इत्यादिना। झरो झरीति लोपे इत्यर्थः। भाष्य

॥५६॥

॥ननु च भेद इति। श्रुतिकृतोस्त्येव भेदः

यावता सिद्धत्वमुच्यते परसवर्णेनैव तावद्भवति परसवर्णे तर्हि कृते तस्य यरो ग्रहणेन ग्रहणात् द्विर्वचनं यथा स्यात् मा भूद्द्विर्वचनम्। ननु च भेदो भवति सति द्विर्वचने त्रियकारं असति द्विर्वचने द्वियकारं। नास्ति भेदः सत्यपि द्विर्वचने द्वियकारमेव। कथं हलो यमां यमि लोप इत्येवं एकस्य लोपेन भवितव्यं। एवमपि भेदः सति द्विर्वचने कदाचिद्द्वियकारकं कदाचित्त्रियकारकं असति द्वियकारमेव स एष कथं भेदो न स्यात्। यदि नित्यो लोपः स्यात्। विभाषा च स लोपः यथा भेदस्तथास्तु अनुवर्त्तते विभाषा शरोचि यद्वा रयत्ययं द्वित्वं। यदयं शरोचीति द्विर्वचनप्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः अनुवर्त्तते विभाषेति। कथं कृत्वा ज्ञापकं। नित्ये हि तस्य लोपे प्रतिषेधार्थो न कश्चित्स्यात्। यदि हि नित्यो लोपः स्यात् प्रतिषेधवचनमनर्थकं स्यात्। अस्त्वत्र द्विर्वचनं झरो झरि सवर्ण इति लोपो भविष्यति। पश्यति त्वाचार्यो विभाषा स लोप इति ततो द्विर्वचनप्रतिषेधं शास्ति नैतदस्ति ज्ञापकम्। नित्येपि हि तस्य लोपे अवश्यं प्रतिषेधो वक्तव्यः प्यदेतदचो रहाभ्यामिति द्विर्वचनं लोपापवादः स विज्ञायेत। कथं यर इत्युच्यते एतावन्तश्च यरः यदुत झरो वा यमो वा यदि चात्र नित्यो लोपः स्याद्द्विर्वचनमनर्थकं स्यात्। किं तर्हि तयोर्योगयो

॥सूक्ष्मत्वात्तु दुर्लक्ष्यः

स्यात्तया रुलोपमामित्युस्यापि वैकल्पिकं सिद्धमिति भावः लोपापवाद इति। यद्यपि हर्य्यनुभवरत्यादौ नदुदाहरणे लोपे प्राप्तेपि द्विर्वचनमारभ्यते तथापि कृते द्वित्वे पश्चाल्लोपेपि द्विर्वचनं व्य ५६
र्थमित्याशयेनापवादत्वोक्तिरिति भावः तयोर्योगयो लोपविधायकयोः प्रत्तमित्यादौ दाधातोः कत आतस्तकारो चउपसर्गादितनेनाथादित्ये आदित्याद्यवाद्यर्थाव गयता तण्यः तद्याचष्टे।

१४

ज्ञापकत्वमस्य विघटयतीति सर्वथा ऽसंतवीत्युपसंहरतीत्यर्थः ज्ञापकेन तदनुवृत्तिसाधयतस्तस्यैवानुवृत्तिः संदिग्धैवेति भावः। ननु एवमत्र विभाषा स लोप इत्युक्ते राह। आचार्येति। अणग्रहणं
तज्ज्ञापकादित्यपि कश्चित् तत्तु वृत्तिकृता णग्रहणप्रत्याख्यानान्नोक्तं लणकिमिति। क्व प्रत्यासत्तिः क्व व्याप्तिरिति संदेह इत्यर्थः। भाष्ये कृतमस्मिन्निति वक्ष्यमाणरीत्या सवर्णनिर्णये के

ननु तदिति ज्ञापकत्वमस्य विघटयति। आचार्योपदेशापरं पर्यन्तु ज्ञापतेनुवर्त्तते विभाषेति तस्मात्त्रिव्यंजनसंयोगश्च वर्णाय आण्णदिदिति णकारेण प्रत्याहारः क्रितः न च कारेणेति स्थितम्। ननु च संदेहो भवतीति। किं प्रत्यासत्तिराश्रीयते ऽथवा व्याप्तिरिति संदेहः। नहि के पर इति। नन्वत्र उपानत् उपानत्के मित्कस्वे कर्त

रुदाहरणम्। यदकृते द्विर्वचने त्रिव्यंजनसंयोगः प्रत्तं अवत्तं आदित्य इति इहेदानीं कर्त्ता हर्त्ता इति द्विर्वचनसामर्थ्याल्लोपो न भवति। एवमिहापि लोपो न स्यात् कर्षत्ति वर्षत्तीति। तस्मान्नित्येपि लोपो अवश्यं प्रतिषेधो वक्तव्यः। ननु तदित्यत्र संदिग्धमाचार्यणानुवर्त्तते विभाषानुवर्त्तन वेति। ननु च अयं णकारो द्विरनुबध्यते पूर्वश्चैव परश्च तत्राणग्रहणे चिण्ग्रहणेषु च संदेहो भवति पूर्वेण वास्तु परेण वेति कृतमस्मिंस्तावदण्ग्रहणे संदेहः ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोण इति। असंदिग्धं पूर्वेण न परेण कुत एतत् पराभावात्। नहि ढ्रलोपे परेणः संति ननु चायमस्ति आत् ढं आढ्ढमिति। एवं तर्हि सामर्थ्यात्। अण्ग्रहणसामर्थ्यात् पूर्वेण न परेण यदि हि परेणास्यात् अण्ग्रहणमनर्थकं स्यात् ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घो च इत्येव ब्रूयात्। अथवैतदपि न ब्रूयात्। अचो हि एतद्भवति ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति। अस्मिंस्तर्ह्यणग्रहणे संदेहः केण इति। असंदिग्धं पूर्वेण न परेण कुत एतत्। पराभावात्। नहि के परेण संति। ननु चायमस्ति

व्येनहो ऽप इत्यस्यासिद्धत्वादस्ति तकारे परे तोह कारः। तथा गीर्षित्यादौ रेफः। पर्याचाह। नमुन इत्यत्र योगविभागेन धत्वादीनामसिद्धत्वाभावात्तेषु कृतेषु हकारादीनामभावः।
सत्वात्प्रश्नः कतरस्मिन्निति पाव्वे पिउत्तरादि दिधोउपाजिप्रत्याख्यानान्नदो पृइति बोध्यम्। नहि ढ्रलोप इति वर्ढसादो गुणो ऽसिद्ध इति भावः दीर्घो च इत्येवेति मात्रालाघवाभावेपि संयोगलाघवायासंदेहाय
चेति भावः कौतथा गीर्घिति विसर्गस्यासिद्धत्वादिति भावः। तेषु च कृतेष्विति परत्वादिति भावः योगविभागस्य भाष्यानारूढत्वाज्जोके त्यादिभाष्यं के परे इति भाष्याच्च तेषामनभिधानं वक्तुं युक्तम्॥

भाष्ये अचोहीति। अच श्चेति परिभाषणादिति भावः। नहि पदांता इति। पदान्तामेवानुनासिकोऽवसाने जायत इत्याश्रित्येदमुक्तं नतु तत्र पदान्ताधिकारोऽस्ति। लोप इति अशाह लो विशेषणादिति भावः। पर्युदासेनेति। क्विप
माणिप्यण्ग्रहणे इत्यर्थः। भाष्येपि न सत्त्वं निषिध्यते किंतु कार्यित्वमेवेत्याह कार्यभाज इति एवं चानुनासिक प्राप्तियोग्याः पदान्ता न सान्तीत्यर्थः वस्तुतोऽस्या अर्थे सिद्धान्त्युक्तित्वेन तदज्ञानेनैव पूर्वप

नहि पदान्ता इति ननु भो भगो अघो इत्यत्रात्राग्रहणस्य प्रयोजनं वक्ष्यते ह्रस्व करोतीत्यत्र हलि सर्वेषामिति लोपो माभूदिति तत्कथमुच्यते नहि पदान्ता इति। उच्यते। अप्र
गृह्यस्येति पर्युदासेनाच एवानुनासिकेन भाव्यम्। ननु हल इत्युक्तम्। नहि पदान्ता इति कार्यभाज इत्यर्थः। अप्रगृह्यस्येति। हलो हि न भाव्यमित्यत्राण्ग्रहणसामर्थ्यात्पूर्वेण

गोकानो कुतेति। एवं तर्हि सामर्थ्यात्। अण्ग्रहणसामर्थ्यात्पूर्वेण न परेण यदि हि परेण स्यात्। अण्ग्रहणमनर्थकं स्यात् किंच इत्येव ब्रूया
त् अथ वै तदपि न ब्रूयात्। अथ वै तदपि न ब्रूयात्। अचो ह्येतन्न वति क्रस्वो दीर्घः प्लुत इति। अस्मिंस्तर्ह्यण्ग्रहणे संदेहः अणो प्रगृह्य
स्यानुनासिक इति। असंदिग्धं पूर्वेण न परेण। कुतिकितत। पराभावात्। नहि पदान्ताः परेण सन्ति। ननु चायमस्ति कर्त्रण्वं तर्हि साम
र्थ्यात्। अण्ग्रहणसामर्थ्यात्पूर्वेण न परेण। यदि हि परेण स्यात् अण्ग्रहणमनर्थकं स्यात्। अचो प्रगृह्यस्यानुनासिक इत्येव ब्रू
यात्। अथ वै तदपि न ब्रूयात्। अच एव हि प्रगृह्या भवंति अस्मिंस्तर्ह्यण्ग्रहणे संदेहः। उरण्परइति। असंदिग्धं पूर्वेण न परेण
कुतः पराभावात्। नत्वत्र स्थानि परेणः संति। ननु चायमस्ति कर्त्र्यं हर्त्र्यमिति किंच स्यात् यद्यत्र रपरः स्यात् द्वयो रेफयोः अवर्णं प्र
सज्येत हलो यमां यमि लोप इत्येवमेकस्यात्र लोपेन भविष्यति विभाषा स लोपः। विभाषा अवर्णं प्रसज्येत अयं तर्हि नित्यो लोपो री

तिस्थितम्। तत्र ह्रस्वं हस्वतीति क्विपि कृते ह्रस्व ह्रस्वमाचष्टे इति णिचि टिलोपे च कृते ह्रस्वयतेर्विचि ह्रस्वविति भवति। क्विपि तु कौलुप्तं कोविधिं च प्रति न स्थानिवदि
ति स्थानिवत्त्वनिषेधात् संप्रसारणप्रसंगो लोपो व्योर्वली इति लोपप्रसंगश्च विचि तु स्थानिवद्भावात् इत्वनिमित्तो वलोपो न भवति। हलि सर्वेषामित्यनेन तु लोपे क्रियमाणे

क्षस्योविष्येनैवं भाष्यव्याख्यानमनुचितं पूर्वपक्षस्य संदेहस्य चानुत्थानात् तस्मादयमाध्यायस्थं भाष्यमेकदेश्युक्तिरित्येवोचितं व्याख्यातं च तत्रोपाध्यायैरित्यस्य मेव भाष्ये कर्त्रर्ह इति अचातु ॥५७॥
पलक्षणं अत एवाचो प्रगृह्यस्येत्युक्तमन्यथाको ऽन्न ग्रहस्येति वदेत्। निषेधात्संप्रसारणप्रसंग इति। चिंत्यमिदं णोपरत्तस्तु प्रकृतिभूत प्रातिपदिकस्य टिलोप विधानेन तद्व्यवधिते स्थानि

त्वेमानाभावेन वकारे एकदेशविकृतन्यायेन ह्रस्वतित्वस्य दुर्लभत्वात् अधाधिक विकारेण प्रत्यभिज्ञानाभावाच्च। अत एव राजकीयमित्यादौ अल्लोपो न। ह्रस्व एव टिलोपस्थानित्वेतु प्रकृतिभा
वापत्तिः एतेन विचि एकदेशविकृतन्यायेन ह्रस्वतित्वात्संप्रसारणापत्तिः नच णिलोपस्य स्थानित्वान्नापत्तिः पूर्वत्रासिद्धीयेत न्निषेत इति परास्तं नच अचश्चेति सूत्रे पदाधिकारेणाञ्चातत्व
मेकदेशविकृतन्यायेन सुलभमिति वाच्यं स्कोरिति सूत्रात् अन्ते ग्रहणमनुवर्त्य वैयधिकरण्येनैवान्वयाश्रयणेनादोषात् अत एवान्ते ग्रहणं चरितार्थः अधाधिक विकाराच्च एवं चरक्ष

पूर्वत्रासिद्धेन स्थानिवत्त्वनिषेधाद्वलोपः प्राप्नोति राग्रहणानुवृत्त्या निवर्तते। अजर्घा इति। गृधेर्यङ्लुकि कृते रुगागमे अभ्यासस्य कृते लङि सिपि रापूर्व्लु कि गुढा रपरत्वसि
चलोप भष्भावजश्त्व रुत्वरलोपदीर्घत्वेषु रूपम्। इहापि तर्हीति। धातुग्रहणेन हि लिंगेन अधातोरेव रपरत्व निवर्तितम्। धातोश्च रपरत्वे सति अनंतत्वान्न प्राप्नोतीति प्रश्नः

रीति पदान्तस्येत्येव सः। न शक्यः पदान्तस्येत्येवं विज्ञातुम्। इह हि लोपो न स्यात्। जर्गृधे लङ् अजर्घाः पास्पर्धेः अपास्पा इति इह तर्हि मा
तॄणां पितॄणामिति रपरत्वं प्रसज्येत। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नात्र रपरत्वं भवतीति। यदयं ॠत इद्धातोरिति धातुग्रहणं करोति।
कथं कृत्वा ज्ञापकम्। धातुग्रहणस्यैतत्प्रयोजनम् इह माभूत् मातॄणां पितॄणामिति। यदि चात्र रपरत्वं स्याद्धातुग्रहणमनर्थकं
स्यात्। रपरत्वे कृते अनंत्यत्वात् इत्वं भविष्यति पश्यति त्वाचार्यो नात्र रपरत्वं भवतीति अतो धातुग्रहणं करोति। इहापि तर्हि त्वं न
प्राप्नोति चिकीर्षति जिहीर्षति माभूदेवमुपधायाश्चेत्येवं भविष्यति। इहापि तर्हि प्राप्नोति मातॄणां पितॄणामिति।

इहापीति। ॥इहापीति। तस्माद्धातुग्रहणस्य सप्रयोजनत्वान्न ज्ञापकत्वमित्यर्थः॥

रजैर्णिजंतात्क्विपि ष्टक्षभ इत्यादौ षत्वं नेत्याहुः वलोपप्रसंगश्चेति। इदमुपलक्षणं क्कौविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधादूठ् प्रसंगश्चेत्यपि बोध्यम्। भाष्ये रीति। त्रिपाद्यां बहिरंगानसिद्धत्वादि
ति भावः। नष्भाव एकाचो बशित्यनेन तत्र त्वेकाच इति श्रूयंतस्येति च धातोरित्यपेक्षयाव्यधिकरणषष्ठीति भावः रुत्वं दश्चेत्यनेन भाष्ये इहापि तर्हीत्यस्य ॠत इत्वमिति शेषः। ननु धातु
ग्रहणेन ॠकारे स्य दीर्घेन रपर इति ज्ञापनाद्दसने तिदीर्घस्याप्युरत्वात्कथमत्रेत्वाप्राप्तिरत आह। धातुग्रहणेनेति किम्।

तस्मात्तत्रेति। न च रूढ्कि च तत्र पाइतिन्यायेन ज्ञापकत्वमप्यस्त्विति वाच्यम्। इत्यादेरनुकरणे प्रकृतिवदनुकरणमित्यस्याभावे योयडीत्यादौ क्रियाभावार्थं इहापि तदावश्यकत्वात्। गत्यन्तराभावे एव तन्न्या
येन ज्ञापकत्वाश्रयणाच्च। तदाह। तस्मादिति एवं चर परत्वेपि मात्रणमित्यादेरुपपायाश्च नीत्वे वारणे न धातुग्रहणस्य चारितार्थ्येन रपरत्वनिवृत्तौ न ज्ञापकत्वमित्यर्थः। भाष्ये सामर्थ्यात्पूर्वेणेति। न च गन्तेत्यादौ
यणादेशेन परत्वार्थमेव परेणाण्ग्रहणं स्यादिति सामर्थ्यं कथं ऋकारे चोदाहृत्य पाणिनीति प्रवृत्त्या फलाभावेन तत्साहचर्यात् ऌकारं चापि हल्रूपाणि अप्रवृत्तिरित्याशयात्। रलयोः समानश्रुतिर्वि

सवर्णे इति। अचीकृतदिति ऋकारस्य ऋकारावयववयथा स्यात् दकारो माभूदित्येवमर्थं तपरत्वं क्रियते यदि च पूर्वेण णकारेणाण्ग्रहणं स्यात्सकारेण न एत्वाङ्गि न्नकाल

तस्मात्तत्र धातुग्रहणं कर्त्तव्यम्। एवं तर्हि सामर्थ्यात्। अण्ग्रहणसामर्थ्यात्पूर्वेण न परेण यदि हि परेण स्यात् अण्ग्रहणमनर्थकं स्या
त्। रजूरपर इत्येव ब्रूयात्। अस्मिंस्तर्ह्यण्ग्रहणे सन्देहः अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्यय इति। असंदिग्धं परेण न पूर्वेण कुत एतत्
। सवर्णेण्ग्रहणं तपरं सुकृतेत। यदयं उरृदिति तपरकरणं करोति। तज्ज्ञापयत्याचार्यः परेण न पूर्वेणेति। इण्ग्रहणेषु तर्हि सं
देहः असंदिग्धं परेण न पूर्वेण कुत एतत्। ह्योरन्यत्र परेणेण्स्यात् यत्रेच्छति पूर्वेण संमयग्रहणं तत्र करोति य्वोरिति। तत्कुरु
भवेति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। तत्र विभक्तिनिर्देशः समयग्रहणं च।

स्य ग्रादकएवनभवतीति ऋकारो नैव स्थानी नाप्यादेशः प्रसज्जतीति किं तपरत्वेन कृतं चेत ज्ञापकं परेणाण्ग्रहणस्य।

न तत्रापि शरीरीत्यस्य प्रवृत्तेरित्यन्ये। ऌकारे यणः पठितप्रयोगानभिधानमेव तत्र भाष्यप्रामाण्यात् इत्यन्ये। भाष्ये सवर्णे यत्तपरमिति युदुरृदित्त्रेतपरं करोति तज्ज्ञापकं सवर्णेण्ग्रहणे
परेणकारकमिति वार्त्तिकाक्षरार्थः। इत्येवमिति। ह्रस्वो यथा स्यात् दीर्घो माभूदित्येवमर्थमित्यर्थः। ऋकार इति उदित्यस्य समर्थकत्व इत्यर्थः। न च भाव्यमानत्वेन सवर्णाप्रसक्तेस्तदैव्यर्थ्यमेतप ५८
रत्वाभावे आदेशांतरनिवृत्त्यर्थत्वेन स्वरूपाप्यनुतानार्थत्वेनापूर्वबोध्यत्वाभावेन चाविधेयत्वात् कृतेऽतु तपरत्वे भाव्यमानतापीत्यन्यत् भाष्ये समयेति आदेशेन नो निवर्त्यस्यर्थः॥ ॥

अर्धचतुर्थादितिवक्तुं युचितमाह। अर्धेनेति। भाष्ये तिस्रो मात्रा इति इण इति पदच्छेदाभिप्रायेणेदं तदुक्तं विभक्तिनिर्देश इति संहितायां तु सार्द्धमात्रा इयमेवेति बोध्यम्। अणादिग्रहणेष्वेके मेहर्षिर्य
त्नैः सन्देहपरिहारे प्रतिपत्तिगौरवमिति लाघवाय वर्णान्तरमेव किं नानुबध्यत इतित्याशयेनाह। भाष्ये किं पुनरिति। एतत्। वक्ष्यमाणे आचार्यः शिवः ननु ज्ञापितेष्वप्रवर्तकेन तया निवर्तकेन तया वा नास्य चा
रितार्थ्यमत आह। न्यायादिति। उक्तो न्यायः आगमउपदेशापरंपरातः सिद्ध एवायमर्थ एकारानुबन्धनरूपस्य व्यवहारेण बोध्यत इत्यर्थः एवं च व्याख्यानेनैव पूर्वेणकारेण केचित्कचित्परेणका

अर्धचतस्र इति। अर्द्धेन चतस्रः। चतुर्थी हि मात्रा तत्रार्धमिति। किं पुनरिति वर्णोत्पत्तिवर्णोच्छेदः वर्णान्तरमनुबन्धः किं न क्रियत इत्यर्थः व्याख्यानत इति। न्यायोऽयागमादाशब्द

अर्द्धं च तस्रो मात्राः प्रत्याहारग्रहणे पुनस्तिस्रो मात्राः सोयमेवं लघीयसा न्यासेन सिद्धे सति यद्गरीयांसं यत्नमारभते तज्ज्ञापयत्याचार्यः परेण
न पूर्वेणेति। किं पुनर्वर्णोत्सत्ताविवायं णकारो द्विरनुबध्यते एतज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्ष
णमिति। अणुदित्सवर्णपरिहाय पूर्वेणाण्ग्रहणमिति परेणेण्ग्रहणमिति व्याख्यास्यामः। ञमङणनम्। झभञ्। किमर्थमिमौ सुख
नासिकावचनौ वर्णावुभावप्यनुबध्येते। न जकार एवानुबध्येत। कथं यानि मकारेण प्रत्याहारग्रहणानि हलोयमां यमिलोप इति सं
तु जकारेण हलोयजां यजिलोप इति। नैवं शक्यम्। ऊकारभकारयोरपि उकारभकारयोर्लोपः प्रसज्येत नउकारभकारपरौ ऊकारभ
कारोस्तः कथं पुमः खय्यम्परे इति। एतदप्यस्तु जकारेण पुमः खय्यञ्परे इति। नैवं शक्यं ऊकारभकारभकारपरे पि हि खयि रुः प्रसज्येत
नउकारभकारपरः खयस्ति। कथं ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यमिति। एतदप्यस्तु जकारेण ङञो ह्रस्वादचि ङञुण्नित्यमिति नैवं शक्यं
ऊकारभकारयोरपि हि पदान्तयोः ऊकारभकारावागमौ स्याताम्। ऊकारभकारौ पदान्तौ स्तः।

क्विरनुसरणीयेत्यर्थः। झभञ्। नझकारेति। झकारेति। झकारस्य पदांतस्य जश्त्वेन भाव्यमिति तस्याभावः उबर्द्धेन्निकारः संयोगान्तस्येति लुप्यत इति तस्याप्यभावः
रेणेति निर्णयेन ज्ञापकानुसरणं क्लेशो वृथेति स्त्वचितं। झभञ्। भाष्ये झकारेत्यादि। आग्रहितहल्मात्रानुकरणं तु सूत्रादन्यत्र नास्तीति हयवरट्सूत्रे प्रपंचितम्। झकारभकारयोरपि हि पदांतयो
रिति। पदान्तयोस्तयोः सतोस्ततः परस्याजादेः पदस्य उभे स्यातमित्यर्थः।

एवमपि पंचागमा इति जुष्यसंस्कारांकालिकं संख्यासाम्यं यथासंख्याप्रवृत्तौ निमित्तमितिमन्यते। सिद्धांती तु प्रतिपत्तिकालिकमेव संख्यासाम्यं तत्र प्रवृत्तौ निमित्तमित्याह संत्विति। येषामागमानामागमि-
नः संति तेषां भवंतु इत्यर्थः। अनुदेशः प्रतिनिर्देश इति व्यवहारादिति। अइउण् सूत्रे यं व्यवहारो भाष्ये। प्रश्न इति। तत्र घटकीभूताक्षरपदार्थावगमायेति भावः। भाष्येऽक्षरमिति स्य विग्रह-
प्रदर्शनं नक्षरमिति तच्चेति अक्षरं चेत्यर्थः ब्रह्मतत्त्वस्यैव तत्त्वे हेतुगर्भं विशेषणमाह। परमार्थतो नित्यमिति। यतस्तत्प्रागभावाप्रतियोगित्वे सति ध्वंसाप्रतियोगित्वरूपनित्यत्ववदित्यर्थः
नन्वेवं प्रकृते किमायातमत आह। व्यवहारनित्यतयाऽन्वेति। सर्वेषां शब्दानामाकाशवत्स्थितिदोषु उत्पत्तिप्रलयेच नाश इत्यर्थः एवं च व्यवहारनित्यतयाऽक्षरं ब्रह्मसादृश्यवत्तात्

संतुतावदिति। उद्देशानुद्देशाभ्यां संख्यासाम्याद्यथासंख्येन लब्धे प्रयोगे यस्यागमस्यागमी विद्यते स प्रवर्त्तते नान्य इत्यर्थः। किमिदमिति अक्षरसमाम्नाय इति
व्यवहारो योमाइमांस्वरश्चोक्षरश्चाइतिचोक्तत्वात्प्रश्नः अक्षरं नक्षरमिति क्रियाशब्दोयं नित्यस्यार्थस्य वाचक इति दर्शयति। तत्र क्षियःक्षरते र्वा विना

एवमपि पंचागमास्त्रय आगमिनः वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति संतु तावद्येषामागमानामागमिनः संति। ङकारभक्ता
श्चपि पदांतो नस्तः इति कृत्वागमा वपि न भविष्यतः अथ किमिदमक्षरमिति। अक्षरं नक्षरं विद्यात्। नक्षीयते नक्षरतीति
वाक्षरं अश्नोतेर्वासरो अक्षरं अश्नोतेर्वा पुनरयमौणादिकः सरन्प्रत्ययः अश्नुते इत्यक्षरम्।

शार्थस्य नञ्पूर्वस्य रूपं तच्च ब्रह्मतत्त्वं परमार्थतो नित्यं व्यवहारनित्यतया च वर्णपदवाक्यस्फोटानां नित्यत्वं जातिस्फोटस्य वा। अश्नोतेर्वेति। सरन्
प्रत्ययस्यानुषंधलोपे कृते ऽनुकरणं सर इति अत्रार्थमश्नुते व्याप्नोतीति अक्षरं पदं वाक्यं वा।

षांपदादिरूपाणामयं वर्णसमाम्नायः शास्त्रप्रवृत्तिद्वारा बोधक इत्यक्षरसमाम्नाय इति चतुर्दशसूत्रीविषयव्यवहारोपपत्तिः एवं च शब्देऽप्यौपचारिकोक्षरपदप्रयोग इति भावः न्यायादिनयेप्या-
ह। जातिस्फोटस्य वेति भाष्ये अश्नोतेर्वेति तद्व्याचष्टे ऽर्थमश्नुते इति। वर्णानामनर्थकत्वेनुचिंत्यमिदं नानादेशेषु युगपत् एकस्यैव शब्दस्याभिव्यक्तिदर्शनेन स्फोटस्यापि व्यापकत्वमितिभा- ॥५८॥
ष्यार्थ इत्यन्ये नन्वन्यायादिनयेऽव्याप्यवृत्तिषु विना त्रिषु वर्णेषु कथं तद्व्यवहार इत्यत आह। वर्णं वाकुविति

वर्णान्वाकुविति। चघटितपाठोत्र शामादिकः व्याख्यानभाष्येप्येवेत्युक्तेः नन्वर्नं तूशोक्तयोगाभावात्कथमुक्तेषु प्रयोगोतआह। रूढिरिति। तदुक्तम्भाष्ये अक्षरमिति संज्ञेति व्याकरणान्तरे इति पू-
र्वसूत्रशब्दे षष्ठीतत्पुरुष इति भावः एवं चाक्षरसमाम्नाय इत्यस्य प्रकृतिरूपो वर्णसंघात इत्यत्र तात्पर्यम्। भाष्ये उपदिश्यत इति अक्षरसमाम्नायोपदेशः किमर्थ इत्यर्थः पूर्वकृतेप्ययं विचारः
किंचिद्विशेषं वक्तुं पुनः क्रियते। येन शास्त्रेणेति। चतुर्दशसूत्र्यात्मकेन तन्मूलकं पाणिनिव्याकरणेनचेत्यर्थः तत शास्त्रम्। वाचोविषयत्वं पन्नं प्रतिपादकमित्यर्थः भाष्ये यत्र चेत्यनेन
वाक्परमित्यपेत इत्याह पदे वर्त्तत इत्यादिना। शास्त्रे विषय इति। प्रतिपादकमित्यर्थः। वर्णज्ञानं शास्त्रे वाचो विषयः का सा वाक्य यत्र ब्रह्म चैव वर्त्तते चात्पुराणादिरिति भाष्याक्षरार्थः तद

वर्णवाकुरिति। रूढिरियं वर्णस्येत्यर्थः पूर्वसूत्र इति व्याकरणांतरे वर्णा अक्षराणीति वचनात्। किमर्थमिति। वर्णानां साधुत्वस्य प्रतिपाद्यत्वा-
त्तद्व्यस्येव साधुत्वान्वाख्यानात्प्रश्नः। वर्णज्ञानमिति। वर्णा येन शास्त्रेण ज्ञायन्ते तद्वाचो विषयः शास्त्रेण वाग्विषीयते आवध्यते शास्त्रे

वर्णांश्चाहुः पूर्वसूत्रे। अथ वा पूर्वसूत्रे वर्णस्याक्षरमिति संज्ञा क्रियते। किमर्थमुपदिश्यते। अथ किमर्थमुप
पदेशः क्रियते। वर्णज्ञानं वाग्विषयो यत्र च ब्रह्म वर्त्तते तदर्थमिष्टबुद्ध्यर्थं लघ्वर्थं चोपदिश्यते सोयमक्षरसमाम्नायो

णतत्परिज्ञानादित्यर्थः यत्र चेति। ब्रह्म वेदः पदे वर्त्तते तस्य च शास्त्रं विषयः लौकिकानां वैदिकानां च शास्त्रविषय इत्यर्थः। तदर्थमिति।
शास्त्रप्रवृत्त्यर्थमित्यर्थः। इष्टबुध्यर्थमिति। कलादिदोषरहितवर्णज्ञानार्थमित्यर्थः। लनुबंधकरणार्थमित्यर्थः।

र्थमित्येतद्व्याचष्टे। शास्त्रप्रवृत्त्यर्थमिति कालादीति। इदं प्रयोजनं पश्यशान्तेइषितं अनुबंधकरणार्थमिति। लघ्वर्थमित्यक्षराणांमत्रार्थस्वारस्यं चिंत्यम्। अनुबंधकरणान्प्र-
लकप्रत्याहारद्वारा लाघवेन शास्त्रप्रवृत्त्यर्थमित्यर्थो वा

म॰ भा॰ कै॰ वि॰

॥६०॥

वाकसमाम्नायः वाकसंग्रहोप्ययइत्यर्थः। तदाह एतावद्भिरेवेति। दृष्टफलेनाभ्युदयेन च पुष्पितः अदृष्टफलेन निःश्रेयसेन वा फलितः। वाग्व्यवहारस्येति। तत्संग्राहक
स्य चतुर्दशसूत्रीरूपस्येत्यर्थः। यथाश्रुते हि भाष्ये अक्षरसमाम्नायो देशेन प्रवृत्तविशेषणानामन्यपरतया योजने भाष्यविरोधः अत एवैतत्सतीकमुपादाय हरिणास्या
क्षरसमाम्नायस्य वाग्व्यवहारजनकस्य न कश्चित्कर्तास्त्येवमेव वेदे पारंपर्येण स्मर्यमाणमिति व्याख्यातं ब्रह्मतत्त्वमेवेति तदुक्तं नंदिकेश्वरेणाकारः वर्णे

वाकसमाम्नायइति। एतावद्भिरेव वर्णैर्वाग्व्यवहार इत्यर्थः। पुष्पितः फलित इति। दृष्टादृष्टफलाभ्यामभ्युदयनिश्रेयसा

॥वाकसमाम्नायः पुष्पितः फलितश्चन्द्रतारकवत्प्रतिमण्डितो वेदितव्यो ब्रह्मराशिः॥

भ्यां वा। चन्द्रतारकवदिति अनादित्वान्नित्यत्वं वाग्व्यवहारस्य सूचयति। ब्रह्मराशिरिति। ब्रह्मतत्त्वमेव शब्दरूपतया प्रतिभातीत्यर्थः।

स्यः अकारः परमेश्वर इत्यादिना सर्ववर्णानां मासेश्वररूपता वर्णेभ्य एव च महदादिसृष्टिरित्यर्थपरतया चतुर्दशसूत्रीं योजयित्वा। तदाह। सर्ववेदेत्यादि। अन्ये तु वर्णज्ञा
नं चतुर्दशसूत्र्यात्मकं शास्त्रं नाचो वेदशास्त्रपुराणरूपायाः सकलवाचः विषयो बन्धनम्। यत्र च वर्णसमाम्नाये ब्रह्मबोध्यतया वर्तते। व्याख्याता चैषा चतुर्दशसूत्री ब्रह्म
परतया नंदिकेश्वरेण तदर्थं सकलवाक्ज्ञानार्थं ब्रह्मबोधनार्थं च। अनेन सकलवेदाध्ययनेन यत्फलं तदक्षरसमाम्नायिज्ञानेन सूचितं तद्दर्शयति। सर्ववेदेत्यादि।

॥६०॥

म॰ भा॰ कै॰ वि॰

॥६१॥

सर्ववेदेत्यादि। सोयमित्यादिभाष्यग्रन्थश्चैतत्श्लोकपूर्वार्धस्यैव व्याख्यानपरः तत्र वर्णज्ञानमित्यस्य व्याख्या सोयमक्षरसमाम्नाय इति। वाग्विषय इत्यस्य व्याख्या वाकसमा
म्नाय इति सर्ववाग्रूपत्वात्। तदध्ययनं तन्मूलव्याकरणाध्ययनाभ्यां पुष्पितः फलितः तदर्थभावनया जनिततत्त्वज्ञानरूपफलः चन्द्रतारकवत् प्रतिमंडित इत्यनेनास्यानादि
त्वं सूचयति। नाहत्रोयम् ब्रह्मराशिर्वेदितव्यः बोध्यबोधकयोरभेदात्। सर्ववेदेति सर्ववेदाध्ययनजन्यपुण्यफलस्य चित्तशुद्धिरूपस्य प्राप्तिरस्य ज्ञानेऽध्ययनमात्रे भवति

सर्ववेदेति। सर्ववेदाध्ययनकृतस्य पुण्यस्य यत्फलं तत्प्राप्नोति। मातापितराविति माहात्म्यस्यातिशयः शब्दशास्त्रस्य प्रत्याहारमात्रफल।

सर्ववेदपुण्यफलावाप्तिश्चास्य ज्ञाने भवति। मातापितरौ चास्य स्वर्गे लोके महीयेते इति॥ ॐ॥ इति श्री
मद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम्॥ ॐ॥

स्यानुद्धारेण ख्यायते। महीयेते इति। पूजां प्राप्नुत इत्यर्थः। महीयशब्दः कंड्वादियगन्तः॥ इत्युपाध्यायजैय्यटपुत्रकैय्यटकृते श्रीमहाभाष्यप्रदीपे प्रथमाध्यायस्य
प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम्॥ । प्रत्याहाराह्निकं समाप्तिमगमत्। । श्रीपाणिनीपतञ्जलिकात्यायनगुरुभ्यो नमः॥ ॥

इदमेव फलं पुष्पितत्वं। तादृशपुत्रवत्त्वेन च मातापित्रोः स्वर्गे पूजा भवति। यथा कृतराजसूयस्य युधिष्ठिररूपपुत्रेण पाण्डोः स्वर्गे पूजेति। इष्टबुध्यर्थमित्यादि त्यादि तु प्राग्व्याख्यानत्वान्न
व्याख्यातमित्याहुः॥ ॐ॥ इति काळोपनामकशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्योते प्रथमस्य प्रथमपादे द्वितीयमाह्निकम्॥ ॐ॥ ॥

॥६१॥

॥श्रीगणेशायनमः॥ वृद्धिरादैच्॥ द्विपदं सूत्रं कुत्वमनयोः साधुत्वमिति भाष्यदर्शनात्। अन्यथाउ इत्यस्यैकत्वात् वृद्धिशब्दस्य वृत्तिर्वाक्यार्थबोधाय कार्या स्यात्। द्वंद्वे तु समाहारस्यैकत्वा
देस्य ... वार्त्तां विनापि सिध्यति न च समाहारे टच् प्रसंगः। समासान्तविधेरनित्यत्वात्। प्रतेरंश्वादयस्तत्पुरुषे इति सूत्रे अश्वादिगणे राजन्शब्दपाठात् ज्ञापितात्। अन्यथा राजाहस्सखिभ्यष्टजित्यनेन टचा सिद्धे किं तेन
। यद्वा पदद्वयपक्षे पस्पशायां भाष्ये वृद्धिरात् ऐजिति पदविभागदर्शनात् वृद्धिशब्दस्वाद्यत्वात्यायोज्यः। अत्र पक्षे अन्यारिति भाष्यस्व एडयोरित्यर्थकम्। असाधुशब्दोच्चारणे पाणिनेरम्बूद्यताप
त्यात् उक्तपदानां साधुत्वं विचारयति भाष्ये कुत्वमित्यादि। ननु ऐच्शब्दस्यादिरन्त्येनेत्यनेन कृत्रिमतया लौकिकवैदिकबहिर्भूतत्वेन कथं सुबादिशास्त्रप्राप्तिः। लौकिकत्वं च लोकेऽर्थबोधना
य प्रयुक्तशब्दत्वम् अत आह। अनेकेति। नित्यत्वाच्चेति चाहेतौ। यतः शब्दार्थसम्बन्धस्य नित्यत्वात् सर्वसंज्ञानां नित्यत्वम् अतो लौकिकत्वाच्छास्त्रप्राप्तिरित्यन्वयः। लोकेऽर्थान्तरे प्रसिद्धाना
मपि संज्ञानां नित्यत्वमिति बोधयितुं सर्वशब्दः। ननु एवं वृद्धिरादैजित्यादीनां वैयर्थ्यमत आह। शक्तेरिति। शक्त्यवच्छेदस्तत्संकोचः। विनियोगः विशेषनियमः। अभिमतातिरिक्तार्थान्तरव्युदासार्थश्च सः।
परिसंख्या या चास्त्रशास्त्रे प्रायेण नियमव्यवहार इति बोध्यम्। यद्वा शक्त्यवच्छेदः शक्तिनिश्चयः। शब्दार्थस्यानवच्छेदे इत्यादाववच्छेदशब्दस्य तदर्थकत्वदर्शनात्। फलरूपे हेतौ तृतीया विनियोग उपदेशः
शक्तिनिश्चयफलकोपदेशादित्यर्थः। एवं च तत्संकेतकरणरूपप्रकरणादर्थान्तरज्ञानातिरिति बोध्यम्। इदमेव युक्तं सर्वार्थवाचकत्वेऽपि संकेतरूपत्वेनाज्ञातशक्तिबोधकतया विधिवत्त्वसम्भवेनए
षां नियमार्थत्वासम्भवात्। नन्वेवं लौकिकार्थबोधो न स्यादत उक्तम् अनेकशक्तेरिति। स्वशास्त्र एव प्रकारेणान्यार्थबोधपरतिभावः। अनेकस्मिन्नने का वा शक्तिरस्येति विग्रहः। अत्रेत्ये सर्वनाम्नो वृत्ति
मात्र इति पुंवत्त्वम्। कोपधप्रतिषेधे तद्धितबुग्रहणाद्वा स्त्रियाइति पुंवत्त्वम्। आश्रयभेदादेव शक्तिभेद इति मते आद्यम्। निरूपकभेदोऽन्ते द्वितीयः। नित्यशब्दार्थसम्बन्धे पुरुषव्यापारात् प्रागवाचकस्यन
पुरुषव्यापारेण वाचकता शक्या कल्प्येति मतेः सर्वे सर्वार्थवाचका इत्यभ्युपगमादनेकशक्तित्वावसायः। तादात्म्यमेव च शब्दार्थयोः शक्तिः। अत्र पक्षे गौणमुख्यविभागः प्रसिद्ध्यप्रसिद्धिमूलकः। अन्यायेनैका
र्थत्वमिति तु श्रद्धेयमेवेति निरूपितं मंजूषायाम्। अत्र लौकिकशब्दत्वं साध्यं शास्त्रीयसंज्ञात्वसमानाधिकरणनित्यत्वं हेतुः। अतो न वैदिकेषु व्यभिचारः। सर्वसंज्ञानामिति वदता सूचितमिदं। अपूर्वाः
संज्ञाः क्रियन्ते इति पक्षेऽपि लौकिकत्वं साधयति। अनुकरणेति। अयमपि लौकिकत्वे हेतुः। आदिरन्त्येनेत्यनेन संज्ञात्वेन विनियुक्तस्यैच्शब्दस्यानुकरणं सूत्रे। लक्षणया तेनैवोपस्थापितयोरैका
रौकारयोः तस्यापि चास्य लौकिकशब्दबोधविषयतेति बोध्यम्। अनुकरणे च सर्वशब्दानां साधुत्वेन शास्त्रविषयतेति भावः। यत्तु जित्या ... वंयवृद्धाः तत्समुदायानुकरणमिति तन्न। तथा सत्यादि
रन्त्येनेति सूत्रवैयर्थ्यापत्तेः वृद्धिशब्दादेः शास्त्रविषयतायाम् एवमप्युपपादनाच्च। नन्वनुकरणत्वानुभवः किंच त्रयाणां शब्दानां प्रवृत्तिरिति पक्षे उक्तहेतुद्वयस्याप्यभावोऽत आह। जातीति
। वैयाकरणव्यवहाराच्च तत्सिद्धिरिति भावः। अत्र पक्षे जातिबोधार्थमेव संज्ञासूत्राणीति बोध्यम्। अत्रापि पक्षे लौकिकत्वे संज्ञापक्षवदेव बोध्यम्। हरदत्तस्तु वृद्धिशब्दाद्भावे कि
न्नन्तः। अभेदोपचाराच्च। वृद्धियुक्तादेशे वृत्तिः लक्षणयैव सिद्धे सूत्रं नियमार्थम्। वृद्धियुक्तत्वुत दीर्घककारादीनां बोधो मा भूदिति त्रयीपक्षे सूत्रार्थमाह। तन्न अदेङ्गुण इ
त्यादावसम्भवात्। ननु कुत्वमित्यत्र संज्ञात्वपक्षे ककारादिपंचकगतप्रवृत्तिनिमित्ताभावात् भावप्रत्ययानुपपन्नः। किंचात्र ककारस्य प्राप्तिर्न तु कुत्वधर्मस्येति कुत्वमित्यसंगतमत आह। तन्वेति।

आसक्तरूपः सम्बन्धः स्वरूपः एवं च कुशब्दः कुशब्दवत्ककारादिषु शक्त इत्येवं शक्तिग्रहात् कुशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वं सम्बन्धस्थानादिव्यवहारसिद्धं तादात्म्यं तादात्म्येन कुशब्दं प्रवृत्तिनिमित्तीकृत्य
शक्तित्वेन तस्य ग्रहे बाधकाभावात्। केचित्तु कुशब्दस्य स्वरूपं कुशब्दत्वं सामान्यं तत्कादिषु आरोपितं प्रवृत्तिनिमित्तं तच्च किञ्चिद्वाचिके स्यादुः। तेन च कुत्वशब्देन स्वाश्रयः ककारो लक्ष्यतेइ
ति ककारः कस्मान्नेति चोद्यपर्यवसानम्। वस्तुतः कुत्वकुपदयोर्भत्वभसंज्ञापदयोश्चापर्यायतेति कूरलट्कसूत्रे निरूपितमिति न कश्चिद्दोषः। अंगत्वात् पदपदार्थकथनद्वारा वेदोपकारत्वात् अनु
त्वं व्याकरणमित्यादिनां गत्वनिरूपणाच्च प्रधानं च षडंगेषु व्याकरणमिति पस्पशायां भाष्योक्तेश्च अस्यामिष्टौ नार्षत्वं प्रयोजकं नैषेष्टिरस्ति छन्दोवत्कवयः कुर्वन्तीति सूत्रव्याख्यावि

॥श्रीगणेशायनमः॥ वृद्धिरादैच्। कुत्वं कस्मादिति अनेकशक्तेः शब्दस्य शक्त्यवच्छेदेन संज्ञिविनियोगान्नित्यत्वाच्च सर्वसंज्ञानां लौकिकत्वादादेच्छस्यानुकरणश
ब्दत्वाज्जातिशब्दत्वाद्वा शास्त्रप्राप्तिरस्तीति प्रश्नः। तत्र कुशब्दः पंचसु वर्णेष्वासक्तस्वरूपो वाचकत्वेन विनियुक्त इति शब्दस्वरूपे प्रवृत्तिनिमित्ते भावप्र

॥श्री॥ वृद्धिरादैच्॥ कुत्वं कस्मान्न भवति। चोः कुः पदस्येति। भत्वात्। कथं भसंज्ञा। अयस्मयादीनि छन्दसि इति। छन्दसीत्युच्य
ते। न चेदं छन्दः। छन्दोवत्सूत्राणि भवन्ति। यदि भसंज्ञा वृद्धिरादैजदेङ्गुण इति जश्त्वमपि न प्राप्नोति। उभयसंज्ञान्यपि छन्दांसि दृश्य
न्ते। तद्यथा। स सुष्टुभा स ऋक्वता गणेन पदत्वात् कुत्वं भत्वाज्जश्त्वं न भवति। एवमिहापि पदत्वाज्जश्त्वं भत्वात् कुत्वं न भविष्यति। किं पुनरिदं त

स्यः। छन्दोवदिति। न वैशेषिकादिसूत्राणि अपि त्वंगत्वाद्व्याकरणसूत्राण्येव। इष्टिश्चेयं छन्दोवदिति। किं पुनरिति। उभयथा शास्त्रे दर्शनात् पक्षद्वये च दोषसद्भावात् प्रश्नः।

ति सूत्रे भाष्योक्तेः तस्मादंगत्वमेव प्रयोजकमिति भावः। ननु छन्दसि विहितस्य सूत्रे कथं प्रवृत्तिरत आह। इष्टिरिति तथा च भाष्यकारीयातिदेशात् सूत्रेषु छन्दःकार्यप्रवृत्तिरिति भा
वः। भाष्यजश्त्वमपीति। संहितया पाठ इत्यर्थः। उभयसंज्ञान्यपीति। उभे संज्ञे येषामिति विग्रहः। संज्ञाद्वयहेतुककार्यदर्शनेन तद्वत्त्वकल्पनेति भावः। ननु सूत्रादावेज्मात्रग्रहण
पक्ष एव प्रतीयत इति प्रश्नानुपपत्तिरत आह। उभयथेति। घुगादिसंज्ञासु तद्भावितपक्षस्य लोपसंज्ञायां भदर्शनमात्रस्येति भावः। ननु टिघुभादिसंज्ञास्वतद्भावितानामेव ग्रह
णं दृश्यते इति सोऽपि पक्षः शंकितुमुचित इति चेन्न तत्र हि तद्भाविता संभवाद् अतद्भावितानामेव ग्रहणं न च नव्याप्रकृते इति उभयथेत्युक्तं। वृद्धिशब्दे तत्राद्यंगीकारे तद्भावितग्रहणं। वृद्धिश

ब्देकत्वे द्वितीयपक्ष इतिभावः। भाष्ये वृद्धिलक्षणेमयडिति। नित्यं वृद्धशरादिभ्य इति अस्य वृद्धसंज्ञाद्वारा वृद्धिलक्षणत्वं बोध्यम्। वृद्धलक्षण इति पाठे एषां वृद्धित्वाभावेन समुदायानां वृद्धत्वाभावा
दित्यर्थः। फिञिति। उदीच्यां वृद्धादगोत्रादिति। नच प्राचामवृद्धादिति फिनोप्येतत्सिद्धं पुंवद्भावनिषेधोप्यात्रयुणायनी भार्या इत्यादौ जातेश्चेति सिद्ध इति वाच्यम्। आम्रगुप्तायनेरपत्यं युवेत्यर्थे अणोपयस्क
क्रियार्थ जितिदं इति लुकि आम्रगुप्तायनिरित्येवरूपं पितरि युवेच्चेष्यते पि निलुग्जितः परत्वाभावान्न सिध्येत् नचाब्राह्मणगोत्रमात्राद्युवप्रत्ययस्योपसंख्यानमिति तत्सिद्धिः ब्राह्मणगोत्रे तदप्रवृत्तेः। भा

उत्तरपदस्येत्येवमिति। तत्र द्विवृद्धो सर्वचेत्युच्यमाने वृद्धिमात्रस्योत्तरपदस्याभावात्तत्सामर्थ्याद्वृद्धिमदुत्तरपदं य

ज्ञापितग्रहणम्। वृद्धिरित्येवं ये आकारैकारौकारा भाव्यन्ते तेषां ग्रहणमाहोस्वित् आदैच्मात्रस्य किं चातः यदि तज्ज्ञापितग्रहणं शालीयो मालीय इ
ति वृद्धलक्षणश्छो न प्राप्नोति। आम्रमयं शालमयं वृद्धलक्षणो मयण्न प्राप्नोति। आम्रगुप्तायनिः शालगुप्तायनिः वृद्धलक्षणः फिञ्न प्राप्नो
ति। अथादैज्मात्रस्य ग्रहणं सर्वभासः सर्वभास इत्युत्तरपद वृद्धौ सर्वं चेत्येष विधिः प्राप्नोति इह च तावती भार्या यस्य तावद्भार्यः यावद्
भार्यः वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावप्रतिषेधः प्राप्नोति। अस्तु तर्हि आदैज्मात्रग्रहणम्। ननु चोक्तं सर्वभासः सर्वभास इत्युत्तरपद
वृद्धौ सर्वं चेत्येष विधिः प्राप्नोतीति नैष दोषः नैवं विज्ञायते उत्तरपदस्य वृद्धिरुत्तरपदवृद्धिरुत्तरपदवृद्धाविति। कथं तर्हि उत्तरपु
दस्येत्येवं प्रकृत्य या वृद्धिस्तद्वत्युत्तरपद इत्येवमेतद्विज्ञायते। अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्। तज्ज्ञापितग्रहणे सत्यपीह प्रसज्येत सर्वः

हीष्यत इत्यतिरिच्यमानमुत्तरपदग्रहणं सामर्थ्यादुत्तरपदाधिकारमवगमयति।

ष्वेष विविधिरिति। पूर्वपदान्तोदात्तत्वमित्यर्थः। तावद्भार्ये आसर्वनाम्न इत्यात्वस्य वतुर्निमित्तमिति पुंवद्भावनिषेधप्राप्तिः। यदि प्रथमपक्षे दोषो दुरुद्धरस्तु तर्हीत्यन्वयः। तद्वत्युत्त
रपद इति समासाक्षिप्तोत्तरपदशब्देन सामानाधिकरण्यायोत्तरपदस्येत्येवं वृद्धिर्यस्मिन्निति बहुव्रीहिरिति भावः। तत्राधिकारलक्षणायां बीजमाह। तत्र हीति। नचात्रा
अवतीति औः सर्वस्य औः सर्वौ इत्यादौ वृद्धिरूपोत्तरपदसम्भवः नचैकादेशोऽपवर्गाभावः। नेन्द्रस्येति निषेधेन पूर्वोत्तरसम्बन्धिकार्यस्यैकादेशात्साक्प्रवृत्तिस्वीकारात्।

तथा च सर्वशब्दान्तोदात्तत्वविशेषविधानेन औकारस्यानुदात्तत्वे एकादेशस्य स्वरितो वानुदात्ते इति पाक्षिकस्वरितः स्यादिति वाच्यम्। नाद्यानामभिधाने दृढतरमानाभावात्स्वरितत्वाद्यधिकारज्ञ
इति बोध्यम्। अन्यथाहृद्धेरिति। वृध्यात्मकतद्धिताभावाद्वृद्धिनिमित्तग्रहणमितिभावः। व्यधिकरणबहुव्रीह्याश्रयणसामर्थ्यादेव व्यपदेशिवद्भावाप्रवृत्तिरिति भावः। तेषामेवेति एवशब्दोप्यर्थे विशि
ष्टस्य निमित्तत्वे विशेषणानामपि तत्त्वमिति भावः। ननु वृत्तविभेदे कत्वसंख्यावगतेर्बहुवचनान्तेन विग्रहोऽनुपपन्नोत आह निमित्तेति नत्र कास्त्यप्रतिपत्तिकालिकं प्रयोगसमवायीति न परिषु

वृद्धेर्निमित्तं यस्मिन्निति निमित्तशब्दोपादानसामर्थ्याद्व्यधिकरणो बहुव्रीहिराश्रीयते। अन्यथा हि वृद्धेस्तद्धितस्येत्येव ब्रूयात् वृद्धिनिमित्तत्वाच्च तद्धितस्य तद्धित एव वृ
द्धिर्भवतीति निमित्तमुच्यते। अथवा वृद्धेः संबंधी यस्तद्धित इति चेय्यधिकरण्येन सम्बन्ध आश्रयिष्यते। योसौ ककारइतिकञ्णेषु सत्सु वृद्धिर्भवतीति तेषामेव निमि

कारकः सर्वकारक इति। यदप्युच्यते इह तावती भार्या यस्य तावद्भार्यः यावद्भार्य इति च वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावप्रतिषेधः प्राप्नो
तीति। नैष दोषः। नैवं विज्ञायते वृद्धेर्निमित्तं वृद्धिनिमित्तं वृद्धिनिमित्तस्येति किं तर्हि वृद्धेर्निमित्तं यस्मिन्सोऽयं वृद्धिनिमित्तः वृद्धिनि
मित्तस्येति। किं च वृद्धेर्निमित्तं योऽसौ ककारो ञकारो णकारो वा। अथवा यः कृत्स्नाया वृद्धेर्निमित्तं कश्च कृत्स्नाया वृद्धेर्निमित्तं य
स्त्रयाणामाकारैकारौकाराणाम्। संज्ञाधिकारः संज्ञासंप्रत्ययार्थः। अथ संज्ञेत्येवं प्रकृत्य वृद्ध्यादयः शब्दाः पठितव्याः किं प्रयोजनं संज्ञासंप्रत्ययार्थः।

त्तत्वम्। अथवेति। निमित्तशब्दोपादानादेवाश्रितबहुत्वसंख्यो वृद्धिशब्दः समस्यते। वृद्धीनामिति वृद्धिनिमित्तमिति। संज्ञाधिकार इति। वार्त्तिकम्। तस्य व्या
ख्यानुमथ संज्ञेत्येवमिति। अथशब्दः संज्ञायाः प्रस्तावद्योतनार्थः।

द्याभार्येति दोषः नच वैयाकरणभार्येपि निषेधापत्तिरिष्टापत्तिः अत एवादेज्मात्रस्येति पक्षेऽत्र दोषानुद्भावनं तज्ज्ञापितानामेवेति पक्षेपि न द्याभ्यामिति सूत्रे ऐजन्तशेपि वृद्धिपदसंबंधेन नि
षेधप्रवृत्तिरत्र स्वरूपपदाद्रतदेच्यात्रग्रहणदेव मान्यादीनां चेति सार्थकम्। अन्यथा डस्याद्वृद्धत्वात्स्येऽवृद्धमित्येव सिद्धे किं तेन वार्त्तिकमिति। सूत्रेऽनुकदुरुक चिंताकरत्वंवा
त्तिकत्वं एतेन स्वव्याख्यानाय प्रवृत्तस्य कात्यायनस्याऽयुक्तादुरुक्त चिंतैस्यपास्तम्। प्रस्तावेति। वार्त्तिकेऽधिकारशब्दः क्रम इति भावः। वृद्ध्यादीनां संज्ञात्वाज्ञेदनिबंधनषष्ठ्यनुपपन्नेत्यत आह।

म॰ भा॰ कै॰ वि॰

॥६४॥

सम्प्रत्यय इति भाष्ये संज्ञेत्येष इति शब्दार्थज्ञानानामितरेतराध्यासादिदं न्याय्योपपन्नं भाष्यकारस्त्विति अधिकारं विनाऽसंप्रत्यये दृष्टांतस्य लौकिकस्याभावादर्थापरिज्ञाने दृष्टांतानुपयोगाच्चेति तज्ज्ञा वः वाक्याध्याहारेणेति। इदमिदानीमिति वाक्याध्याहारेणेत्यर्थः। ननु द्विगौ अकारान्तोत्तरपदत्वात् स्त्रीत्वे ङीप् स्यादत आह बहुव्रीहिरिति। अन्यपदार्थस्याशाब्दत्वाद् बहुव्रीहिर्दुर्ज्ञेय इत आह। समाहारे ति। पात्राद्यंतादित्वात् स्त्रीत्वाभावः। अत एव त्रिसूत्रीत्यादि संगच्छते। बहुसूत्र शब्दस्यैव तत्र पाठादित्यभिमानः। नन्वनर्थके दृष्टांतेऽर्थवंतीत्यादि व्यर्थमत आह यथेति। यद्यप्यान्वितार्थक

वृद्ध्यादीनामिति। संप्रत्यय इत्येतदपेक्षया कर्मणि षष्ठी। वृद्ध्यादयः संज्ञात्वेन यथा प्रतीयेरन्नित्यर्थः। यथा लोक इति। कात्यायनेनासंप्रत्यये लोको दृष्टांतत्वेनोपात्तः भाष्यकारस्तु वाक्याध्याहारेणानर्थकत्वे लोकं दृष्टांतत्वेन योजयति। बहुसूत्रमिति बहुव्रीहिः। प्रकरणं चान्यपदार्थः। समाहारे द्विगुर्वा। अर्थवंति चेति। य

वृद्ध्यादीनां शब्दानां संज्ञेत्येष संप्रत्ययो यथा स्यात्। इतरथा ह्यसंप्रत्ययो यथा लोके। अक्रियमाणे हि संज्ञाधिकारे वृद्ध्यादीनां शब्दानां संज्ञेत्येष संप्रत्ययो न स्यात्। इदमिदानीं बहुसूत्रमनर्थकं स्यात्। अनर्थकमित्याह। कथम्। यथा लोके। लोके ह्यर्थवंति चानर्थकानि च वाक्यानि दृश्यन्ते। अर्थवंति तावत्। देवदत्त गामभ्याज शुक्लां दण्डेन देवदत्त गामभ्याज कृष्णामिति। अनर्थकानि। दश दाडिमानि षडपूपाः कुण्डमजाजिनं पललपिण्डः अधरोरुकमेतत्कुमार्याः स्फैयकृतस्य पिता प्रतिशीन इति। संज्ञासंज्ञ्यसंदेहश्च। अक्रियमाणेऽपि संज्ञाधिकारे संज्ञासंज्ञिनोरसंदेहो वक्तव्यः। कुतो ह्येतत्। वृद्धिशब्दः संज्ञा आदैचः संज्ञिन इति। न पुनरादैचः संज्ञा वृद्धिशब्दः संज्ञीति। यत्तावदुच्यते संज्ञाधिकारः कर्तव्यः संज्ञासंप्रत्ययार्थ इति। न कर्तव्यः। आचार्याचारात्संज्ञासिद्धिः। आचार्याचारात्संज्ञासंज्ञासिद्धिर्भविष्यति। किमिदमाचार्या

यथा लोकोऽर्थवंति प्रयुंक्ते एवमनर्थकान्यपीत्यर्थः। यावदाप्तत्वमाचार्यस्य न साधितं तावदत्रानर्थकत्वाशंका रुटिति समन्वयानवगमाद्वा। दश दाडिमानीति। पदार्थानां समन्वयाभावादत्रानर्थक्यम्। आचार्याचारादिति। आचार्याणां व्यवहारादित्यर्थः।

कपदसमूह एव वाक्ये तथापि भाष्ये पदसमूह एव वाक्यशब्दः प्रयुक्तो तेनानर्थकानि वाक्यानीति न विरुद्धं। झटिति। विनाचार्याचारादिज्ञानेनापदार्थानां कुण्डमजाजिनमित्यादीनां स्यान्वक तोपत्यं स्फैयकृतः। उपचारो नाम गौणीवृत्तिरिति भ्रमं व्युदस्यति व्यवहारादिति। अनेन व्यवहाराच्छक्तिग्रह उक्तः स च शक्तिग्राहकशिरोमणिः।

२

वेदेष्वाप्तिकाः इति यत्कांडद्वयोरकरूप इत्यर्थः। वेदकर्तृत्ववत्संज्ञाकर्तृत्वं तेषां द्रष्टव्यं भाष्ये इहैवेति। वृद्धिरादैच् सूत्रेणैवेत्यर्थः। वेदकर्तृत्ववत् असत्याः शक्तेर्व्याख्यानेनोत्पादयितुमशक्यत्वादाह वृद्धिशब्दस्येति प्रत्यायनशक्तिः प्रत्यायने बोधजनने कारणीभूता शक्तिः। भाष्ये उदाहरंतीति वृद्धिरादैजिति सूत्रार्थकथनार्थं तत्प्रदेशत्वेन सिचि वृद्धिरित्युक्त्वा तदुदाहरणत्वेनाकार्षीत् अचैषीदनैषीदित्युदाहरंतीत्यर्थः एवं च वृद्धिशब्दस्य प्रत्यायकत्वमादैचां प्रत्याय्यत्वं निर्णीय वृद्धिरादैच्सूत्रस्य संज्ञाबोधकत्वं वृद्धिशब्दस्य संज्ञात्वं च निर्णीयंतीति भावः। तेन अपरत्वाचार्योक्त्योदाहरणेन। न त्वाकृतिज्ञ

वृद्धिशब्दः संज्ञेति। वृद्धिशब्दस्य प्रत्यायनशक्तिर्व्याख्यानेनैव प्रकाश्यते यथादैचां वर्णानामिति वर्णत्वं। अचर इति प्रदेशाद्वा संज्ञासंज्ञ्यभिव्यक्तिः संज्ञासूत्रार्थाद्वा प्रदेशार्थ

चारादिति। आचार्याणामुपचारात्। यथा लौकिकवैदिकेषु। तद्यथा लौकिकेषु वैदिकेषु च कृतांतेषु लोके तावन्मातापितरौ पुत्रस्य जातस्य संवृतेऽवकाशे नाम कुर्वाते देवदत्तो यज्ञदत्त इति। तयोरुपचारादन्येऽपि जानंति इयमस्य संज्ञेति। वेदे याज्ञिकाः संज्ञां कुर्वंति स्फ्यो यूपश्चषाल इति तत्र भवतामुपचारादन्येऽपि जानंति इयमस्य संज्ञेति। एवमिहापि इहैव तावत्केचिद्व्याचक्षाणा आहुः। वृद्धिशब्दः संज्ञा आदैचः संज्ञिन इति। अपरे पुनः सिचि वृद्धिरित्युक्त्वा आकारैकारौकारानुदाहरंति। तेन मन्यामहे। यया प्रत्याय्यंते सा संज्ञा ये प्रतीयंते ते संज्ञिन इति। यदप्युच्यते क्रियमाणेऽपि संज्ञाधिकारे संज्ञासंज्ञिनोरसंदेहो वक्तव्य इति संज्ञासंज्ञ्यसंदेहश्च। संज्ञासंज्ञिनोश्चासंदेहः सिद्धः। कुतः। आचार्याचारादेव उक्त आचार्याचारः। अनाकृतिः अथवा अनाकृतिः संज्ञा आकृतिमंतः संज्ञिनः। लोकेऽपि ह्य

स्य व्यवस्थेत्यर्थः। अनाकृतिरिति। आकृत्या साहचर्याज्जैदो लक्ष्यते तेनायमर्थः। वृद्धिशब्द एकत्वात्संज्ञा आदैचां तु बहुत्वात्संज्ञित्वं। लाघवार्थं हि संज्ञाकरणम्। यथा सर्वादीनि सर्वनामानीत्यनेकस्य एका संज्ञा क्रियते न त्वेकस्यानेका प्रयोजनाभावात्।

तिस्तद्भेद आदैक्त्वपि तदभावस्तु न वृद्धिशब्देऽपीत्यत आह आकृतेमति बहुव्रीहिरिति भाव अनाकृतिरित्येन न्यायसिद्धमित्याह लाघवार्थमिति। नन्वेकस्यापि नव्यादेरनेकाः कृत् कृत्य प्रत्ययसंज्ञाः क्रियंते अत आह। प्रयोजनेति। सति हि प्रयोजने तथा प्रकृते तु न तथा प्रयोजनाभावादिति भावः।

प्रत्यभिज्ञानिमित्तकम्। प्रत्यभिज्ञाप्रमाणकमित्यर्थः। वस्तुतो भाष्ये आकृतिमतदत्यस्यभेदवतइत्यर्थः। अवस्थाभेदेनचतत्रारोपितःसः आरोपितभेदेचजातित्वेनमानम्। अतएवदेवदत्तेत्यादौ नङीपिति क
श्चित्। सकार्यदत्तिकारानिति। तस्येवेतिभाष्यस्यतदैवस्येवेत्यर्थइतिभावः। लिंगेनवेत्येतदितिलिंगासंगः। इत्थंलिंगासंज्ञेतिच वक्तव्यमित्यर्थः। ङकारादिष्विति। धात्वादिपतितेष्वित्यर्थः। ननुसंज्ञालिंगे कृते

आकृतिमतइति। अवस्थाभेदेपिसारावायमितिप्रत्यभिज्ञानिमित्तं देवदत्तत्वादिकंसामान्यमस्तीत्याकृतिमतइत्युक्तम्। लिंगेनवेति। कत्वादिनावर्णादौ प्रोएत्यर्थः। [illegible]वोपाल
म्भेति। योहिस्त्रकारमुपालभतेनगमकंतेस्त्रमितिसकथं वृत्तिकारान्प्रामाण्येनाश्रयतीत्यर्थः। [illegible]परितुष्यन्निति। त्वयाऽपिपरिहारांतरं ब्रुवताआचार्याचारानप्रमाण

आकृतिमतोमांसपिंडस्यदेवदत्तइतिसंज्ञाक्रियते। लिंगेनवा। अथवाकिंचिल्लिंगमासज्यवक्ष्यामि इत्थंलिंगासंज्ञेतिवृद्धिशब्देचतल्लिंगंकरिष्यते
नादैच्छब्दे। इदंतावदयुक्तं। यदुच्यते आचार्याचारादिति किमत्रायुक्तम्। [illegible]वोपालम्भागमकम्। तेस्त्रमिति तस्यैवपुनःप्रमाणीकरणमित्ये
तदयुक्तम्। [illegible]परितुष्यन्खल्वपिभवाननेनपरिहारेण। नाकृतिलिंगेनवेत्याह। [illegible]पिवक्तव्यम्। यद्यप्येतदुच्यते। [illegible]वैतर्हि इत्संज्ञानवक्तव्या
लोपश्चनवक्तव्यः संज्ञालिंगमनुबंधेषुकरिष्यते। नचसंज्ञायानिवृत्तिरुच्यते। स्वभावतःसंज्ञासंज्ञिनंप्रत्याय्यनिवर्तते तेनअनुबन्धानामपिनिवृ
त्तिर्भविष्यति। सिद्ध्यत्येवम्। अपाणिनीयंतुभवति। यथान्यासमेवास्तु। ननुचोक्तंसंज्ञाधिकारःसंज्ञासंप्रत्ययार्थइतरथाह्यसंप्रत्ययोयथालोकेइ
ति। नचलोके यथालोकेतथाव्याकरणे। [illegible]णभूतआचार्यो[illegible]पविच्चपाणिः शुचाववकाशे प्राङ्मुखउपविश्य [illegible]नाप्रयत्नेनस्त्राणिप्रणयतिस्म।

त्वेनाश्रितइत्यर्थः। [illegible]पीति। लिंगेनवेत्येतद्वक्तव्यमित्यर्थः। अनाकृतिःसंज्ञेत्येतत्तुन्यायसिद्धत्वान्नवक्तव्यम्। [illegible]वैतर्हीति। एवंसतीत्यर्थः। ङकारादिषुवर्णेषुकत्वादिकमासज्य
नेतत्स्लोपांसंज्ञात्वेसतिङादात्मनेपदमितिकरिष्यते। संज्ञाश्चसंज्ञिनंप्रत्याय्यस्वयंनिवर्ततइतीत्संज्ञालोपश्चनवक्तव्यो भवतइत्यर्थः। [illegible]णभूतइति। प्रामाण्यंप्राप्तः भूप्राप्तावित्यस्मा
त्प्राद्वृत्तिणिजभावपक्षेरूपम्। वृत्तिविषयेचप्रमाणशब्दःप्रामाण्येवर्तते। [illegible]पवित्रेति प्रमादाभावंदर्शयति। [illegible]मुखइति। प्राच्यामस्युदयहेतुत्वात्। [illegible]तेति। मनःप्रणिधानंदर्शयति। एतच्चसर्वमागम।

पीतसंज्ञाद्यभावेकथंतेषांनिवृत्तिरतआह। भाष्येस्वभावतःसंज्ञेति। तदुक्तंचहेसंज्ञाश्चसंज्ञिनमिति। भाष्ये ऽपाणिनीयंत्विति अनंतस्यजेपुदोषविशिष्टपतने आख्नासिक्यादिवत्प्रतिज्ञाकरणेचदुर्ज्ञे
यत्वादितिभावः ।ननुभवतेर्जन्मार्थत्वेनाभूततत्प्रावप्रतीत्याद्योसतिप्रमाणीभूतइतिस्यात्। नदविवक्षायांतुप्रमाणमाचार्यःप्रकारांतरेणाभूतइति अर्थस्यादतआह। प्रामाण्यमिति। वृत्तिवि

ष्येइतिप्रकृताभिप्रायं। प्रमादःपिशाचादिसम्बन्धः। आगमः। संप्रदायःप्रकृतभाष्येक्रिवा। भाष्येऽनर्थकेनेति। बोध्यार्थरहितेनेत्यर्थः। तेनपारायणेसर्वेषामदृष्टार्थत्वेपितेनदृष्टप्रयोजनराहित्यरूपमन
र्थकत्वंवर्णपदसूत्राणामस्त्येवेतिनवक्ष्यमाणसूत्रादिप्रत्याख्यानासंगतिः। संज्ञासंप्रत्ययाय। संज्ञात्वनिश्चयाय। भाष्येकिमतइति। अतस्मादशक्यत्वात्किंकथमर्थवत्त्वंयत्नस्तदशक्यनि
रूपणमित्यक्षरार्थः। साध्वनुशासनेइत्यनेइत्यनेनसाधुत्वपक्षस्याकांडतावारितावृद्धत्वादिति। अनयोरित्युपदयोरितिविशेष्यांपदानामेवसाधुत्वाख्यानादितिभावः। भाष्येविशेषेणेतित्य
यविशेषमनादायेत्यर्थः। ननुवर्णसमाम्नायेआकाराद्युपदेशोप्यादैच्छब्दस्यकिमागतमतआह। तेषांचेति। संज्ञाग्रहणद्वारेणेतिशेषः। तपरइति। आदिरंत्येनेतिचतेषांकृतयोरादैचूसंज्ञ
योर्वृद्धशब्देणकृतंसाधुत्वमित्यर्थः। एजित्यपितत्परलकादिरंत्येनेत्यनेनबोधितमित्याशयेनभाष्ये अक्षरसमाम्नायेउपदिष्टाइत्युक्तं। ननूपसर्जनंपूर्वंपरस्येत्यादिभिःप्रयोगनियम

[illegible]मितइति। [illegible]मनयोरिति। आदैच्छब्दस्यद्वंद्वत्वादनयोरितिद्विरवचनेननिर्देशः। [illegible]दैचइति। तेषांचद्वंद्वनिर्देशो।यमादैच्छब्दइत्यर्थः। [illegible]गनियमार्थमिति। आदैचूइ

तत्राऽशक्यंवर्णेनाप्यनर्थकेनभवितुं किंपुनरियतासूत्रेण। [illegible]मतोयदशक्यम्। अतःसंज्ञासंज्ञिनासेव। कुतोनुखल्वेतत्संज्ञासंज्ञिना
वेवेति। नपुनःसाध्वनुशासनेऽस्मिन्शास्त्रेसाधुत्वमनेनक्रियते। [illegible]मनयोःसाधुत्वंकथं। वृध्दिरस्मायविशेषेणोपदिष्टःप्रकृतिपाठे
तस्मात्क्विन्प्रत्ययः। [illegible]दैचोप्यक्षरसमाम्नायउपदिष्टाः। [illegible]गनियमार्थंतर्हीदंस्यात् वृद्धिशब्दात्परे आदैचःप्रयोक्तव्याइति। [illegible]
प्रयोगनियमआरभ्यते किंतर्हिसंस्कृत्यसंस्कृत्यपदान्युत्सृज्यंतेतेषांयथेष्टमभिसंबंधोभवति। तद्यथा। आहरपात्रंपात्रमाहरेतिआ

द्धिरितिप्रयोगोमाभूदित्यर्थः। [illegible]ति। प्रयुज्यतइतिप्रयोगः। तस्यस्वतंत्रस्यपदस्यप्रयुज्यमानस्यनियमोनारभ्यते अपितुपदावयवस्यप्रकृतिप्रत्ययागमादिरू
पस्यलोकेचकेवलएववृद्धिशब्दःप्रयुज्यतइतिनतस्यानेननियमःक्रियते। लोकेचप्रयुक्तानामिदमनुशासनम्।

आरभ्यतएवेत्यतआह। प्रयुज्यतइति। स्वतंत्रस्येति। गत्युपसर्गनिरासः। नोहियोगकत्वात्परतंत्रो। पदावयवस्येति। आदिनाधोतकाऽयुक्तांतरमाह। लोकेचेतिशिष्टलोकाभिप्रायं प्रयुक्तानांचेदम
नुशासनमितिभावः। केवलआदैच्पदासंबद्धः। भाष्येसंस्कृत्येतिसाधुत्वेनान्वाख्यायेत्यर्थः। अभिसंबद्धःपौर्वापर्यलक्षणः॥ ॥षष्ठ्यभावेपिनाभिनभमित्यादेवादेशदर्शनादाह।

स्थानेति। षष्ठीस्थानेइतिसूत्रगतइतिशेषः तत्रहिसूत्रेस्थानशब्दोऽधिकरणव्युत्पत्त्यार्थवाचीभावव्युत्पत्त्याप्रसंगवाचीचतंत्रेणेपादीयते। अन्यथाकेवलार्थशब्द प्राप्तिशब्दंबोपाददीतएवंचयाऽनि
योगाषष्ठीसाप्रसंगनिरूपितसंबंधार्थिकेवल्येकोर्थः द्वितीयेतुषष्ठीशब्देलक्षणयास्थानिपरस्थानेइतिसप्तमीवाच्यस्यार्थस्याधिकरणत्वविवक्षयाबोध्यायोगशब्दस्युयुज्यतइतिव्युत्पत्त्याआदे
शावाचीततोशीआयच्यतेनस्थानीस्वार्थाभिधानसमर्थादेशावानित्यर्थइतिभावः। भाष्यस्यतुषष्ठीनिर्दिष्टस्यस्थानिनोयोर्थस्तस्यवाचकाउच्यंतेतेनादेक्षुषष्ठीनिर्दिष्टस्थानिनोर्थमाभि
धेयत्वेनपश्यामइत्यर्थः। षष्ठ्यर्थाभावादितिषष्ठीबोध्यस्थान्यर्थाभिधानसामर्थ्याभावादितिभावः। तदर्थसद्भावादिति। आदेशस्यस्थान्यर्थबोधनसामर्थ्यसद्भावादित्यर्थः। वस्तुतस्तुस्थानप्रस

षष्ठीनिर्दिष्टस्येति। स्थानशब्दोर्थवाचीतिष्ठंतिअस्मिन्शब्दाइतिस्थानं। नचवृद्धिशब्दार्थमादैचोवक्तुंशक्याः तेनात्रषष्ठ्यर्थाभावादितितात्पर्यम्। तथाहिषष्ठ्यभावे

देशास्तर्हीमेस्युः वृद्धिशब्दस्यादैचः। षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशाउच्यन्ते। नचात्रषष्ठीम्पश्यामः। आगमास्तर्हीमेस्युः
वृद्धिशब्दस्यादैचआगमाअपिषष्ठीनिर्दिष्टस्यैवोच्यंते। लिंगेचन। नचात्रषष्ठीनखल्वप्यागमलिंगंपश्यामः॥ ॥

ऽपितदर्थसद्भावाद्भवत्येवस्थान्यादेशभावोयथानाभिनभंचपरस्त्रीपरपुंचेति। आगमाअपीति अत्राप्यर्थोऽपेक्ष्यते अनागमकानामर्थेसागमका
इत्यर्थः। लिंगेनचेति। देशविशेषप्रतिपत्तयेटकारादिलिंगंक्रियतइत्यर्थः।

गएव। साचार्थवतएव अर्थप्रत्यायनायशब्दप्रयोगात् एवंचार्थप्रयुक्तएवस्थान्यादेशयोसम्बन्धइतिस्थान्यार्थाभिधानसमर्थस्यैवादेशतेतिवदंति। अत्रापीति। वस्तुतोवयषष्ठ्यैवणमाउच्यंते
इत्यर्थः। कजादिलिंगभ्रमव्यावृत्तये आहदेशेति। देशविशेषप्रतिपत्त्यर्थयत्तसाप्यागमप्रतीतिर्यत्नभावेनेत्यर्थः। ।भाष्यस्यइदंस्वल्वपीतिभाष्यंपूर्वोक्तपक्षाणामसंभवंप्रति
पादयति॥ ॥

५

अस्तिसामानाधिकरण्यमिति। नचतादृशेसंज्ञासंज्ञित्वसंभावनेतिभावः। इत्युभयोरपि। विशेषणविशेष्यत्वसंज्ञासंज्ञित्वसंभावनाप्यत्रप्रदर्शनेत्यर्थः। संज्ञासंज्ञिनोरपीति। अद्रिदादिसंज्ञाहि
स्वरूपेणैवसंज्ञिनंसजातीयाद्यावान्तराद्विजातीयाच्चसामादृश्यैवच्छिनत्तीतिविशेषणमसंज्ञिचव्यवच्छेद्यः सन्विशेष्यः विपयताविशेषरूपमपितत्तयोरस्त्येवेतिभावः। प्रसिद्धीतिबो
द्धयोर्हिनप्रतीतेत्यादिनाभाष्यउक्तमेतत्। यद्यपिसत्यपिव्यवच्छेद्यव्यवच्छेदकभावेसंज्ञासंज्ञिनोर्विशेष्यविशेषणभावोलोकेनप्रसिद्धइत्यर्थः। ननुसामानाधिकरण्यनामद्वयोःशब्द

इदंखल्वपीति। विशेषणविशेष्यभावनिराकरणेनसंज्ञापक्षंस्थापयतिदेवदत्तःपचतीत्यस्तिसामानाधिकरण्यंनत्वेकविभक्तिकत्वम्। ग।
गौरश्वइत्येकविभक्तिकत्वमस्तिनतुसामानाधिकरण्यमित्युभयोरुपादानम्। संज्ञासंज्ञिनोरप्यस्तिविशेषणविशेष्यत्वम्। प्रसि

इदंखल्वपिभूयः सामानाधिकरण्यंएकविभक्तित्वंचद्वयोश्चैतद्भवतिकयोर्विशेषणविशेष्ययोर्वासंज्ञा
संज्ञिनोर्वातिचेत्स्याद्विशेषणविशेष्येइतिएतच्चनद्वयोर्हिप्रतीतपदार्थकयोर्विशेषणविशेष्यभावोभवति॥

द्ध्यप्रसिद्धिवशात्तुभेदेनोपादानम्। तच्चसामानाधिकरण्यंशब्दयोरेवकेचिदिच्छन्तिद्वाभ्यांशब्दाभ्यांभिन्नप्रवृत्तिनिमित्ताभ्यांएकस्या
धिकरणस्याभिधेयस्यप्रतिपादनात्। विशेषणविशेष्यार्थप्रतिपादनाच्चविशेषणविशेष्यत्वम्। ॥

योरेकाभिधेयसंबंधस्तत्तुन्नयुक्तंसामानाधिकरण्यस्यशब्दधर्मत्वेनविशेषणत्वादेस्त्वार्थधर्मत्वेनविशेषणविशेष्ययोःसामानाधिकरण्यमितिभाष्यासंगतेः।
संज्ञासंज्ञिनोरेकाभिधेयसम्बन्धाभावेनसंज्ञासंज्ञिनोर्वासामानाधिकरण्यमित्यस्याप्यसंगतेश्चतआहतत्विति। भिन्नप्रवृत्तीत्यनेनपर्यायनिर्यासः वस्तुतः इदंचिंत्यंअग्ने
देविसरस्वतीइडेकाव्येविहव्यएतानितेअघ्न्येनामानीत्यादौनामंत्रितेसमानाधिकरणेइत्यस्याव्याहत्तयेतत्रसामान्यवत्त्वनग्रहणमितितत्सूत्रस्थभाष्यविरोधापत्तेः। युगपदधिकरण
वचनतापक्षेपद्वीमद्ध्याविस्यत्रेसामानाधिकरणलक्षणएवंबद्धावशंकापरभाष्यविरोधापत्तेश्चविशेषणत्वादिकंचोपपद्यतइत्याहविशेषणेतिभाष्येसंज्ञासंज्ञिनोरित्यत्रसंज्ञिपदेनसंज्ञिसमर्पकःशब्दो
भिप्रेतः संज्ञाशब्देचशब्दःप्रवृत्तिनिमित्तंसंज्ञिनितत्संबंधात्संज्ञिबोधकशब्देचसंज्ञिगततत्तुधर्मःप्रवृत्तिनिमित्तंएवंचवृद्धिशब्दवदभिन्नाआदैचइतिबोधः वृद्धिशब्दवत्त्वंचलोकसिद्धसङ्कुतादात्म्येनेत्याशयः॥

अन्ये त्विति। संज्ञासंज्ञिनोस्त्वक्तं प्रवृत्तिनिमित्तमिति सामानाधिकरण्यं एकविभक्तिकत्वं यत्र प्रवेश शब्दद्वारा बोध्यम्। विभक्तिशब्देन शक्तिर्वा। भाष्ये संज्ञासंज्ञिनोरित्यस्य तत्प्रवृत्तिनिमित्तयोरित्यर्थः।
अन्ये त्विति मतेऽरुचिर्बीजं तु प्रतीतपदार्थकयोरिति वक्तुर्हि स्वरसभंगः। विशेषणविशेष्यभावो भवतीत्यस्य तदर्थप्रतिपादकत्वं भवतीत्यर्थः। ननु वैय्याकरणनामादेच्छब्दः प्रतीतपदार्थको वत्वात्
आहन हीति। वृद्धिशब्दार्थान्वययोग्य इति शेषोत्र द्रष्टव्यः केचित्तु वृध्यादिशब्दाः शब्दपराए व वृद्धिशब्दाभिन्नात्रा अदेच् इति बाधः तदुक्तं हरिणा। वृद्ध्यादयो यथा शब्दाः स्वरूपो

अन्येतु नीलमुत्पलमिति प्रवृत्तिनिमित्तयोर्जातिगुणयोरेकमधिकरणमाश्रय इति सामान्याधिकरण्यं विशेषणविशेष्यभावं चाहुः।

नचादैच्छब्दः प्रतीतपदार्थकः तस्मात्संज्ञासंज्ञिनोः सेवा। तत्र त्वेतावान्सन्देहः कः संज्ञी का संज्ञेति। सचा
पिकसन्देहः यत्रोभे समानाक्षरे यत्र त्वन्यतरल्लघुसा संज्ञा। कुत एतत्। लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणं। तत्राप्ययं ना
वश्यं गुरुलघुतामेवोपलक्षयितुमर्हतीति किं तर्हि अनाकृतितामपि अनाकृतिः संज्ञा आकृतिमतः संज्ञिन इति लो
केपि ह्याकृतिमतो मांसपिंडस्य देवदत्त इति संज्ञा क्रियते। अथवा। आवर्तिन्यः संज्ञाः भवन्ति वृद्धिशब्द
श्चावर्तते। नादैच्छब्दः। तद्यथा इतरत्रापि देवदत्तशब्द आवर्तते न मांसपिण्डः॥

योरेवमन्यन्ते। नचादैच्छब्द इति। न त्वैकस्यापि लौकिकोऽर्थः प्रसिद्ध इत्यर्थः। आवर्तिन्य इति। देवदत्तादिशब्दो हि दानादिप्रतिपादन्याय आवर्तते

पनिबंधना आदैच प्रत्यापितेः शब्देः सम्बंधयंतीति संज्ञिभिरिति। सामानाधिकरण्यं चैकविशेष्यकत्व प्रतीतिजनकत्वमित्याहुः। भाष्ये यत्रोभे इति। प्रत्ययत्र्नीयरित्यादौ लघ्वर्थमित्यस्य लाघवार्थमित्यर्थः।
नमांसपिंड इति। दूरस्थस्यापि नामोच्चारणमात्रेण दानादिसम्भवादिति भावः। ।सनोहीत्यादिनाभावरूपं विवक्षितं। अभावस्यापि लोपादिसंज्ञादर्शनात् नापि विद्यमानत्वं प्रत्ययविधौ संज्ञाविशिष्टापि

वुध्येति अत एव सावर्ण्ये भविनामुत्तुरित्यादौ न दोषः। एवं च सच्छब्देन पूर्वं बुध्याविषयीकृतत्वं विवक्षितमित्यर्थः। बुद्धिसत्तासमाविष्ट एव चार्थः शब्देन बोध्य इति सिद्धांतात् तत्वं हि पूर्वोच्चारितस्ये
व भवतीत्याह। शब्देन पूर्वमिति। भाष्ये मांगलिकोमंगलप्रयोजनः। महतोर्थतः। एकैकस्त्वं शास्त्रमिति शास्त्रौघस्य पूर्णकं। मंगलादीनीत्यादिनास्य प्रयोजनं त्वोत्र प्रयोजनं चोक्तम्।
प्रथन्ते विस्तृतानि भवंतीति न समासिरर्थः क्लिष्टा। आर्थस्त्वन्यथेति। आदेजेव वृद्धिरित्याकारः आनुपूर्वीज्ञानस्यासतिविषयाहेतुत्वादिति भावः। कथं तर्हि वृद्धिशब्दस्य संज्ञात्व प्रतीतिरत
आह। अन्ये त्विति। लाघवादयः आदेचोवृद्धिपदाभिन्ना इत्यर्थः। एवं आनुपूर्वीव्यत्यासेन विलंबनबोधजनकशब्दोच्चारणं मंगलार्थं सम्पन्नमिति बोध्यमे। अत्रैकशब्दः प्रथमार्थक
प्रथमं तथा तथाकरणं मंगलार्थमेव। एवं चान्यत्रापि तथाकरणं उद्देश्यविधेयभावेनान्वयता। दशस्यैव साधुत्वमिति भ्रमवारणार्थमित्याहुः। परिभाषेति। तदाहि यत्रा प्रक्रम ।

अथवेति। सत्यसति वा संज्ञिनि बुध्याविषयीकृते शब्देन पूर्वं निर्दिष्टे संज्ञा प्रवर्तत इत्यर्थः। ततश्चादेङ्गुणइत्यादावदेङादयः संज्ञिनो गुणादयः संज्ञाः इत्युमंगलार्थोन्यथापा

अथवा पूर्वोच्चारितः संज्ञी परोच्चारिता संज्ञा कुत एतत्। सतो हि कार्यिणः कार्येण भवितव्यं। तद्यथा। इतरत्रापि सतो मांसपिण्डस्य देवदत्त इति सं
ज्ञा क्रियते कथं वृद्धिरादैजिति। एतदेकमाचार्यस्य मंगलार्थं मृष्यताम्। मांगलिक आचार्यो महतः शास्त्रौघस्य मंगलार्थं वृद्धिशब्दमादि
तः प्रयुंक्ते। मंगलादीनि हि शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुषकाणि भवंति। आयुष्मत्पुरुषाणि च अध्येतारश्च वृद्धियुक्ता यथा स्युरिति। सर्वत्रै
व हि व्याकरणे पूर्वोच्चारितः संज्ञी परोच्चारिता संज्ञा अदेङ्गुण इति यथा। दोषवान्खल्वपि संज्ञाऽधिकारः अष्टमेपि हि संज्ञा क्रियते तस्य परमाम्रे

व क्रमः। आर्थस्तु अन्यथाक्रमः अन्येतु सिद्धिहेतवो भविष्यति अष्टक एकाल्प्रत्यय इति तु परिभाषा न संज्ञेति नास्ति व्यभिचारः अष्टकशब्देन ह्येकाकीकस्यते इत्यनियमेन ग्रहणे

तत्रैकालित्यास्युपतिष्ठत इत्यर्थात् साधम्यं युक्तमेवेत्यर्थः। वस्तुत इदं वृद्धिसूत्रेपि सुवचं। किं चैवमष्टकसंज्ञायामित्यादिभाष्यवार्तिकव्यवहारानुपपत्तिः। केचित्तु परिभाषात्वेपि एकाल्प्रत्ययस्य इ
त्येतदुद्देशेनाष्टकपदवद्देशस्यत्वं विधेयंपदपरत्वार्थेन वापि लक्षणवत्त्वेपकत्वेन सामानाधिकरण्यान्वयार्थं ताव त्पर्यंतलक्षणया उचितत्वात् पदत्रयाध्याहारे गौरवाच्च। एवं च परिभा
षात्वेप्युद्देश्यत्वेन तस्यैव पूर्वं पातो युक्तः आनुपूर्वीव्यत्यासाद्बोधस्त्वसयोः समइतिवदंति। भाष्ये तु वर्त्येस्यादिति। तच्चासम्बद्धं व्यवायो दशाक्यमिति भावः।

म·म·के·वि·

अस्थाने। अनवसरे। क्रियते। विलक्षणं भवतीत्यर्थः। अभिसंबंधः संज्ञासंज्ञिभावः। नतो ज्ञातुं शक्य इति भावः। तस्याकृत इत्यस्य तेनाज्ञात इत्यर्थः। तथा च तेन कथं प्रतिपत्तुं शक्य इति भावः। अथ तत्रेति। अनुमानादिना ज्ञात इत्यर्थः। सतोऽवृध्यादिष्विति। ततो निष्पन्नस्य संज्ञाभावात् संज्ञासंबंधात् तदाश्रये संज्ञयासंज्ञि विधायके शास्त्रे मृजेर्वृद्धिरित्यादौ वृध्यादिपदेषु इतरेतराश्रयत्वादप्रसि

॥६८॥ द्धेर्नियमः क्रियते। अस्थान इति। अंतरेणापि संज्ञाशब्दप्रयोगं लोकव्यवहारवदत्र संज्ञासंज्ञिसम्बन्धः सिध्यतीत्यर्थः। सतोवृध्यादिष्विति विषयो

अथवा अस्थानेऽयं यत्नः क्रियते न हीदं लोकाद्भिद्यते। यदीदं लोकाद्भिद्येत ततो यत्नार्हं स्यात्। तद्यथा अगोज्ञाय कश्चिद्गां सक्थनि कर्णे वा गृहीत्वोपदिशत्ययं गौरिति न चास्मा आचष्ट इयमस्य संज्ञेति भवति चास्य संप्रत्ययः। तत्रैतत्स्यात् कृतस्तत्र पूर्वैरभिसंबंध इति। इहापि कृतः पूर्वैरभिसंबंधः। कैः। आचार्यैः। तत्रैतत्स्यात् यस्मै तर्हि संप्रत्युपदिशति तस्याकृत इति। लोकेऽपि हि यस्मै संप्रत्युपदिशति तस्याकृतः। अथ तत्र कृतः इहापि कृतो द्रष्टव्यः। सतो वृद्ध्यादिषु संज्ञाभावात्तदाश्रय इतरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः। सतः संज्ञिनः संज्ञाभावात्तदाश्रये संज्ञिनि वृद्ध्यादिष्वितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः। का इतरेतराश्रयता। सतामादैचां संज्ञया भवितव्यम्। संज्ञया चादैचो भाव्यन्ते तदेतदितरेतराश्रयं भवति इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते। तद्यथा। नौर्नावि बद्धा नेतरत्राणाय भवति। ननु च भो इतरेतराश्रयाण्यपि कार्याणि दृश्यन्ते। तद्यथा। नौः शकटं वहति शकटं च नावं वहति। अन्यदपि तत्र किंचिद्भवति जलं स्थलं वा। स्थले शकटं नावं वहति जले नौः शकटं वहति। यथा तर्हि त्रिविष्टब्धकं भवति तत्राप्यन्ततः सूत्रकं भवति। इदं पुनरितरेतराश्रयमेव॥

नानुवादे वृद्धिर्यस्येत्यादौ। तत्र संज्ञासंज्ञिसंबंधस्य चरितार्थत्वान्मृजेर्वृद्धिरित्यादौ वृद्धिशब्द एव देशः प्राप्नोति। ननु च भो इति शकटस्याभिमतदेशांतरप्राप्तिरितरेतराश्रयेति चोद्यम्। सामर्थ्यान्तरानुप्रवेशेनोत्तरम्।

द्धिर्वा क्याथाप्रसिद्धिरित्यर्थः। अविद्यमाने संबंधस्य वक्तुमशक्यत्वादिति भावः। वहनक्रियायामितरेतराश्रयत्वाभावेपि तत्फलं जनतीत्याह नौरिति सामर्थ्यांतरेति। कारणांतरेत्यर्थः। अस्य

ननु सामान्यलक्षणया अन्तर्भाविसकलविषयकशक्तिग्रहः संभवत्येव। अन्यथा तवापि तद्बोधवृद्धवसन्निहितसकलाकारविषयकशक्तिग्रहासंभवेनानुवादेपि दोषः स्यात्। सामान्यलक्षणानंगीकारेपि शक्तिग्रहबोधादीनां समानप्रकारकत्वेनैव कार्यकारणभावाभ्युपगमान्न दोष इति वाच्यम्। जातिप्रकारकशक्तिग्रहस्य स्वाश्रयीभूतसकलव्यक्तिबोधकत्वेप्युत्पन्नजात्याश्रयत्वसम्बन्धस्य वक्तुमशक्यतया भाविव्यक्तेर्जात्याश्रयत्वाभावात् तद्बोधसंभवेन मृजेर्वृद्धिरित्यत्र जन्योत्पत्तिज्ञप्त्योः परस्पराश्रय इति भावात्। वृद्धिरादैजित्यस्य विद्यमानेषु वृद्धिस्थेषु चारितार्थ्येन भाविनामुद्देश्यत्वासंभवेन तत्र वृद्धिपदस्य शक्तिग्रहासंभवाच्चोद्यद्यप्यस्य सूत्रस्य शाटकं वयेत्यादाविव भाविसंज्ञाविज्ञानेन सिध्यति यथा च तत्रे

तराश्रयेति चोद्यम्। सामर्थ्यान्तरानुप्रवेशेनोत्तरम्। सिद्धं त्विति। न हि मृजेरपूर्व आकारो भाव्यते किंतु मृजा उपदिष्टे मार्ष्टीत्यादिनाम साधुत्वबुद्धिः प्राप्नोतीति तेषां साधुत्वान्वाख्यानं क्रियते। प्रत्येकमिति। यद्यपि नित्यशब्दत्वेनैव दृषि व्यवतिष्ठते तथाऽपि न्यायव्युत्पत्त्यादनायोपन्यासः। समुदायमात्रे तामि

सिद्धं तु नित्यशब्दत्वात्। सिद्धमेतत्। कथम्। नित्यशब्दत्वात्। नित्याः शब्दाः। नित्येषु शब्देषु सतामादैचां संज्ञा क्रियते। न संज्ञया आदैचो भाव्यन्ते। यदि तर्हि नित्याः शब्दाः किमर्थं शास्त्रम्। किमर्थं शास्त्रमिति चेन्निवर्तकत्वात्सिद्धम्। निवर्तकं शास्त्रम्। कथम्। मृजिरस्माय विशेषेणोपदिष्टः। तस्य सर्वत्र मृजिबुद्धिः प्रसक्ता। तत्रानेन निवृत्तिः क्रियते। मृजेरङ्क्षि सुप्रत्ययेषु मृजिप्रसंगे मार्जिः साधुर्भवतीति। प्रत्येकं वृद्धिगुणसंज्ञे भवत इति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। समुदाये माभूतामिति।

ति अन्यथा मृजेर्वृद्धिरित्यादौ समुदाय आदेशः प्राप्नोति। समुदायावयवसन्निधौ कतात्पर्यं कस्य च नांतरीयकत्वमिति विचार्यते।

त्यस्यनंतरं गृहीतशक्तिकशाटकसादृश्यात् शाटकपदशक्तिग्रहस्तथा प्रकृतेपि स्पष्टं चेदमिग्यण इति सूत्रे भाष्ये। तथाप्यत्र वास्तव्यमेव परिहारमाह। भाष्ये सिद्धं त्विति। एतच्च मंजूषायां विस्तरेण निरूपितं। न्यायेति वक्ष्यमाणन्यायेत्यर्थः। ननु वृद्धिर्यस्येत्यादौ समुदायासंभवात् प्रत्येकमेव संज्ञेत्यत आह अन्यथेति। एवं च तमादाय तत्रापि संभवः द्वंद्वनिर्देशात्समुदायस्यैव स्यादिति भावः। समुदाय इति। मातापित्रोर्मृतेह नीतिवद्बाधे साहित्यं न तु क्रियानिष्पत्तौ इति भावः॥

उभयत्रेति। समुदायेऽवयवे चेत्यर्थः। उभयत्र तात्पर्याभावे हेतुर्युगपदिति फलाभावादिति भावः। यद्यपि पर्यायप्राप्तेति तथापि समासविधिनियमो भवेच्चुपरत्वे गौरवमिलतो लिंगत्वकल्पने वेचित्तमि
त्यत्र तात्पर्यं। भाष्यकारस्त्विति। तदेकदेशीत्यर्थः। इदं त्वनुत्वस्येवसिद्धेउभेग्रहणं सहार्थकमिति भावः न ज्ञापकादेव किंतु युक्तितापि प्रत्येकं स्त्री। इत्याह भाष्ये। प्रत्यवयमिति। प्रत्येकं वाक्यप
रिसमाप्तिगुणकर्म्यप्रत्येकं भुजिसमाप्तिः क्रियुक्तानहि भुज्यर्थात्रि वाक्यार्थः किंतु एवंतार्थात आह अत्रेति। वाक्यार्थस्त्वत्र प्रयोजकव्यापारस्तस्य समुदायविषयत्वसंभवात्स्फुल

अन्यत्रेति यत्नसाध्या समुदायप्रतिपत्तिरिति यत्नाभावेन भवतीत्यर्थः नतु सहग्रहणं नियमार्थं स्यात्। समुदायस्यैव समाससंज्ञा यथा स्यान्नावयवानामिति। नेन इति
उभयत्र प्रयोजनाभावात् युगपदुभयत्र प्रसंगाभावाल्लिंगत्वमेव सहग्रहणस्यान्यत्र समुदायेतात्पर्यं नास्तीत्यस्यार्थस्य। उभे अभ्यस्तं सहेति अत्र सहग्रहणं वार्त्तिक
कारस्य कर्तव्यत्वेन स्थितं। भाष्यकारस्तु उभेग्रहणस्यैव तत्प्रयोजनं स्थापयिष्यति। प्रत्यवयवं चेति। अत्र वाक्यशब्देन वाक्यार्थः फलमुच्यते। तच्च देवदत्तादीनां

अन्यत्र सहवचनात्समुदाये संज्ञाऽप्रसंगः अन्यत्र सहवचनात्समुदाये वृद्धिगुणसंज्ञयोरप्रसंगः यत्रेच्छति सहभूतानां कार्यं करोति त
त्र सहग्रहणं। तद्यथा। सह सुपा। उभे अभ्यस्तं सहेति। प्रत्यवयवं च वाक्यपरिसमाप्तेः प्रत्यवयवं च वाक्यपरिसमाप्तिर्दृश्यते। तद्यथा। देवदत्तयज्ञदत्त
विष्णुमित्रा भोज्यंतामिति। नचोच्यते प्रत्येकमिति। प्रत्येकं च भुजिः परिसमाप्यते। ननु चायमप्यस्ति दृष्टांतः समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिरिति। तद्यथा। ॥

भोजनं तस्यचैतदेव रूपं यत्प्रत्येकं परिसमाप्या संपद्यते। अन्नादनादिरूपत्वात्तृप्तिफलत्वाच्च भोजनस्य नाद्यक्रियात्तु समुदाये परिसमाप्यते। गीतादिक्रियास ॥
मुदायरूपत्वात्तस्याः। संयोगसंज्ञात्वन्वर्थत्वात्समुदाये प्रवर्त्तते। वृद्धिसंज्ञा तु लक्ष्ये पृथगैचां दर्शनान्मालादीनां चेति लिंगाच्च प्रत्येकं व्यवतिष्ठते।

ग्रहणम्। तच्च प्रयोजनं व्यापाररूपमित्याह तच्चेति। ननु विविधपरिमाणस्यादिनी यस्य भोजनक्रिया समुदायपर्याप्तिस्त्यपि वक्तुं शक्यमत आह। तृप्तिफलत्वाच्चेति। सर्वोपि क्रियाप्र
त्येकं समाप्यत इति भ्रमो न कार्य इत्याह। नाद्येति। गीतादीति। आदिना नृत्यवाद्यादि। अन्वर्थत्वं। संयुज्यंते वर्णा अत्रेति। लक्ष्यानुसारात्तत्र समुदाये वाक्यपरिसमाप्तेराश्रयणमिति
तत्त्वं। प्रकृते न्यतरन्यायाश्रयणे हेतुमाह। वृद्धिसंज्ञेति। लिंगादिति। प्रश्ये वृद्धमिति निषेधबोधनार्थं हितदिति भावः। नचनामधेयरूपमालादीनामादात्तार्थं ततस्तस्य वा नामधे
यस्येति पक्षे वृद्धत्वादिति वाच्यम्। अभिव्यक्तेतिन्यायेन तत्र प्रवृत्तेः॥ ॥ ॥समुदाये समाप्तौ युक्तिमाह। ॥

अत्र शतस्येति। एवं चाकथितं स्वत्रेदं दंडिरपि परिगणनीयमिति भावः। इत्येके। उद्देश्यत्वरूपमार्थं प्राधान्यं शतस्येत्यनुद्देश्यत्वेन गर्गस्य गुणकर्मा। दंडेश्च स्वस्वत्वप्रदानानुकूलदानानुकूलव्यापारानुकूलव्यापा
रः शासनरूपोर्थः। शासनं निपत्रणं तत्रण्यंतइ वृकहत्वेरित्युभयोः कर्मत्वम्। कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे धात्वर्थप्रधानव्यापारविशेष्यफलाश्रयत्वेन गर्गाणां शब्दप्राधान्यं। तत्रैव प्रधानकर्म
णि लकारः। प्रधानकर्मण्याख्येयेलादीनां दुहादिकर्मणामिति चोक्तः। दुहादिश्च स्याप्रामाणिकः पाठ इति। वक्ष्यते। अपादानस्य प्राप्तादस्यनेन चात उद्देश्यत्वमात्रमभिप्रेतमिति परे। शतस्य प्राधान्यमिति। द्वा

गर्गादिति। अत्र शतस्येप्सिततमत्वात्प्राधान्यम्। अपादानस्यानप्राप्ता। गर्गाणां गुणकर्मेन च गुणभेदे प्रधानस्य भेद इति शतं दंडनं समूहे परिसमाप्यते अर्थिनश्चेति। शतस्य प्राधा
न्यं प्रतिपाद्यते। दंडपरायां हि चोदनायां शतस्य प्राधान्यमतो वाक्यादेवगम्यते। अथ तत्रांतरेणेति। न्यायादन्वर्थत्वाच्च समाससंज्ञायाः समुदाये परिसमाप्तौ सिद्धायां यो
गविभागार्थं तत्र सहग्रहणं स्थितमिति तत्रांतरेणत्युक्तम्। अथ किमर्थमिति। किमाकृतिपक्षे भिन्नकालनिवृत्त्यर्थं अथवा व्यक्तिपक्षे गुणान्तरयुक्तानां ग्रहणार्थमिति प्रश्नः।

गर्गाः शतं दंड्यन्तामिति अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवंति। न च प्रत्येकं दंडयंति। सत्येतस्मिन् दृष्टान्ते यदि तत्र सहग्रहणं क्रियते इहापि तर्हि प्रत्ये
कमिति वक्तव्यम्। अथ तत्रान्तरेण सहग्रहणं सहभूतानां कार्यं भवति इहाऽपि नार्थः प्रत्येकमिति वचनेन। अथ किमर्थमाकारस्तपरः क्रि
यते। आकारस्य तपरकरणं क्रियते सवर्णार्थं। आकारस्य तपरकरणं क्रियते किं प्रयोजनम्। सवर्णार्थं। तपरस्तत्कालस्येति तत्कालानां सव
र्णानां ग्रहणं यथा स्यात्केषां उदात्तानुदात्तस्वरितानाम्।

आकारस्येति। व्यक्तिः पदार्थो भेदकाश्च गुणा इति दर्शने युक्तगुणस्यैवोच्चारणं तद्गुणस्यैव संज्ञाप्रसंगे गुणान्तरयुक्तानामपि संज्ञा प्रतिपत्त्यर्थं तपरत्वमित्यर्थः।

रीराभिहननलक्षणदंडव्यावर्त्तनेनेति भावः। नन्वंतरेणापीति वाच्ये सार्वकालिकासत्वप्रतिपादकमपि शब्दरहितत्वमयुक्तमयुक्तमत आह। न्यायादिति। शतदंडनन्यायेत्यर्थः। योगवि
भागेति। तिङंतसमासायेति भावः। भाष्ये किमर्थमिति चतुर्थी तत्पुरुषः। तपरकरणं क्रियत इति। पाकं पचतीतिवत्सामान्यविशेषभावेन सह प्रयोगः। आत्वजातेर्भिन्नकालावर्णवृत्तित्वाभावा
द्वितीयमाश्रयति। व्यक्तिरिति। य॥त्गुणस्येत्यादिबहुव्रीहिः।

भाष्ये किंचकारणमिति। निमित्तकारणहेतुषु इति हेतौ प्रथमा। अस्ति प्रयोजनमेतदिति कश्चित्तमनुशयं पृच्छति। किंतर्हीति। किंतर्हीति प्रश्ने इति इदं वक्तव्यमित्यर्थः। तदाह। भेदकत्वादित्यादि।
जात्यात्मनैकत्वे व्यक्तिभेदादेवोपपत्तेर्गुणभेदकृतभेदे उदाहरणं स्यादतआह। उदकत्वेति। आत्मशब्दो द्रव्यवाची। भाष्ये बालो युवेति स्वामाख्यां न जहातीत्यनुकर्षः एतेनाभेदकत्वे प्रत्यभिज्ञा

किंचकारणमिति। अभेदका गुणाः मुंडेन हि चौर्ये कृते कुंतलितत्वावस्थायामपि चोरोयमिति व्यपदिश्यते एवेति प्रश्नः। भेदकत्वादिति। सर्वगुणसंग्रहार्थं गुणग्रहणं कर्त्तव्यमित्यर्थः।
एकोयमिति। उदकत्वजातियोगादत्रैकत्वं न विवक्षितं किं तर्हि विशिष्टभाजनस्थमेकमुदकद्रव्यं तदेव च गुणान्तरयोगादन्यत्वेन लोके व्यपदिश्यते। उभयमिति। आम्नायश

किंचकारणं न स्यात्। भेदकत्वात्स्वरस्य भेदका उदात्तादयः कथं पुनर्ज्ञायते भेदका उदात्तादय इति। एवं हि दृश्यते लोके य उदात्ते कर्त्तव्ये अनुदात्तं करोति। खं
डिकोपाध्यायस्तस्मै चपेटां ददाति। अन्यत्त्वं करोषीति। अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति भेदकत्वाद्गुणस्येति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। आनुनासिक्यं ना
म गुणस्तद्भिन्नस्यापि ग्रहणं यथा स्यात्। किंचकारणं न स्यात् भेदकत्वाद्गुणस्य भेदका गुणाः कथं पुनर्ज्ञायते भेदका गुणा इति। एवं हि दृश्यते लोके। ए
कोयमात्मा उदकं नाम। तस्य गुणभेदादन्यत्वं भवति। अन्यदिदं शीतं अन्यदिदमुष्णमिति। ननु च भोः अभेदका अपि गुणा दृश्यंते तद्यथा देवदत्तो मुंडयपि
जट्यपि शिख्यपि स्वामाख्यां न जहाति। तथा बालो युवा वृद्धः। वत्सो दम्यो बलीवर्द इति। उभयमिदं गुणेषूक्तं भेदका अभेदका इति किं पुनरत्र न्याय्यम्। अभे
दका गुणा इत्येव न्याय्यम्। कुत एतत्। यदयमस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्त इति उदात्तग्रहणं करोति। यदि भेदका गुणाः स्युः।

द्वानियतस्वरा इति वेदे गुणानां भेदकत्वं लोके। तु अन्यथा व्यवहारः गोपिंडे हि वत्साद्यवस्थाभेदात् क्रयविक्रयादिषु मूल्यादिभेदाद्भेदेन व्यवह्रियते स एवायमिति प्रत्यभि
ज्ञानादभेदेनापीति प्रश्नः किं पुनरिति। अत्रेति शास्त्रे।

प्रमाणं दर्शितं। ननु गुणेषूभयांगीकारे खंडिकोपाध्यायचपेटादानं विरुध्येतेति चेन्न। यत उभयमिति लोकमात्रविषयमिति न विरोध इत्याह। आम्नायेति। नन्वभयोरपि न्याय्यत्वप्र
तिपादनेन किं पुनरत्र न्याय्यमिति प्रश्नो युक्तोतआह। शास्त्र इति। अत्रेति निर्धारणसप्तमीति भावः।

भाष्य इत्येव न्याय्यमिति। विधेयाणभिन्नविषय इति शेषस्तत्रैव तत्र तस्यापि अप्रत्यय इति निषेधात्। अतस्तथैव ज्ञापकमुपन्यस्यति। यदयमिति। प्रयत्नं स्वशब्देनोपादानरूपम्। कथमिति। यथा
च धातोरुदात्तनिपातनेन एकाच इति सूत्रस्थमेकाज्ग्रहणं न कार्यमिति। यः स्वरः प्राप्त इति। हंतेरनुदात्तत्वादनुदात्त इत्यर्थः। न चैवमस्थ्यादीनामाद्युदात्तत्वेनादेशोनङः स्यात्पत्तु रूप
नुदात्ते उच्चारणीये उदात्तोच्चारणं विवक्षार्थमिति ज्ञापितं पित्त्वार्थमुदात्तग्रहणमिति वाच्यम्। रमास्थिना दधिना बालेनादात्तउदात्तगुणकस्यापि स्थानित्वेन विवक्षायामानाभावादित्याशयात्
नन्वेवमपि चतस्य आद्युदात्तनिपातनसामर्थ्यात् चतस्र इत्यत्र चतुरः शसीत्यस्याप्रवृत्तिरिति भाष्योक्तमनुपपन्नम्। चतुःशब्दस्य नः संख्याया इत्याद्युदात्तत्वात् स्थानिकृचतस्रि स्या
निस्वारेणाद्युदात्तोच्चारणोपपत्त्या चतुरः शसीत्यतत् बाधकत्वायोगात्। अतआह। अन्येत्विति। एकश्रुतिस्तु विभाषा छंदसीति वैकल्पिकी। तत्पा ते क्वचिदुदात्तोच्चारणं विवक्षार्थं किंच

उदात्तमेवेति। तस्माद्गुणरहितस्योच्चारणाभावान्नांतरीयकत्वादुच्चार्यमाणोपि गुणः प्रयत्नमन्तरेण न विवक्षित इत्यर्थः। यद्येवं कथमन्यत्रोक्तं उदात्तनिपातनं करिष्यत इति
यावता तत्राप्यविवक्षा प्राप्नोति नैष दोषः तत्रापि स्थानेन्तरतम इति इति वचनात्तस्यादेशस्य यः स्वरः प्राप्तस्तस्मिन्नुच्चारयितव्ये उदात्तोच्चारणयत्नेन विवक्षार्थं विज्ञायते ए

उदात्तमेवोच्चारयेत्। यदि तर्ह्यभेदका गुणा अनुदात्तादेरन्तोदात्ताच्च यदुच्यते तत्स्वरितादेः स्वरितान्ताच्च प्राप्नोति नैष दोषः। आश्रीयमाणे गुणे भे

वमनुनासिकस्यापि प्रयत्नाधिक्येनोच्चारणं विवक्षार्थमेव उञः ऊँ इति यथा। अन्येत्वाह एकश्रुत्या सूत्राणि पठ्यंत इति क्वचिदुदात्तोच्चारणं न विवक्षार्थमिति। अनुदात्तादे
रिति। अनुपलक्षणार्थोनुदात्तश्रुतिः स्यादिति प्रश्नः। उत्तरे स्वजग्रहणमेव कुर्यादितीत्यभिप्रायः।

र्येणापाठममभिप्रेत्य प्रकृतसूत्रस्थं ज्ञापकमित्यवरोधः। अन्ये त्वित्यरुचिबीजं निपातनं ज्ञामान्यादृशेप्रयोगे प्राप्ते अन्यादृश्यप्रयोगकरणं तद्रूपाद्यत्वात्। तत्र तत्रोदात्तादि विवक्षा। तिस्रचतस्र
इत्यत्रापि इदं प्रयुक्तेनोदात्तउच्चारणीये आद्युदात्तोच्चारणं विवक्षार्थम् संप्रणोपाध्यायैराचार्येणैकश्रुत्या पठितत्वात्र न मानं क्वचित्कस्यचित्पदस्यैकश्रुत्यापाठो यथा दाडिना
यनादिसूत्रे एँ क्ष्वाकेति तावदेव भाष्याच्चभ्यते। यद्यप्यधेतार एकश्रुत्यैवानिपठंति ब्राह्मणवत्। तथापि व्याख्यानतोनुनासिकत्वादिवदुदात्तनिपातनादिज्ञानमित्याद्युः। स्वरिता
तादेरिति भाष्ये उपलक्षणं। उदात्तादेरन्तानुदात्ताच्च प्राप्नोतीत्यपि बोध्यम्। आश्रीयमाण इति। शब्देन निपातनेन वाश्रीयमाण इत्यर्थः। नन्वेवमनुदात्तादिग्रहणं व्यर्थं स्यादतआह। अजिति।
एजर्थं नपरमित्याह। इदं तर्हीति भाष्ये। चतुर्मात्रोपि प्लुतः प्लुतावैच इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टः। कार्यकालमाश्रित्य नादयति। नाज्विति। अयं भावः तत्र चेन्द्रजे हेदीरित्यादौ उपस्थितं तु हिरादजि

न्विति पदैकवाक्यतया चेति एकं वृद्धिरादैजित्यत्र प्रत्यभिज्ञामात्रफलकं अनुवादरूपम् एवं च भाष्यमानत्वं स्पष्टमेवेति। उत्तरस्य त्वयं भावः अनुवादत्वकल्पनापेक्षया तत्रोपस्थितं वृद्धिरादैजिति तत्रैव
शक्तिग्रहसंपादकवाक्यभेदेन मृजेर्वृद्धिरित्यस्यार्थबोधयति। ज्योतिष्टोमेन यजेतेत्यादौ तु शक्तिग्राहकशास्त्रान्तराभावावगत्या विधावेव सामानाधिकरण्यान्नामधेयत्वावगतिः कल्प्यते
न तु विद्यमाने शक्तिग्राहके तथाकल्पनमुचितं पदस्यानुवादकत्वकल्पनं चेति। यत्तु कार्यकालपक्षे वृद्धिरादैजित्यादेर्यत्र वृद्धिपदं तत्रादैच् इत्युपतिष्ठत इत्यर्थः। यथा च ज्योतिष्टोमादि

॥७२॥ व्याख्यानत इति। प्रश्लेषे वृद्धिमित्याद्युदात्तत्वे सिद्धे मालादीनां चेति मालाशब्दस्य वृद्धार्थत्वादुपादानस्याकारप्रश्लेषनिश्चय इत्यर्थः। इदं तर्हीति। ननु भाष्यमा

दको भवति। तद्यथा स्रुक्कमालभेत रुक्ममालभेतेति नत्रयः स्रुक्केभ्य आलब्धेऽपि रुक्ममालभेते न हितेन यथोक्तं कृतं भवति। असन्देहार्थ
स्तर्हि तकारः। ऐजित्युच्यमाने सन्देहः स्यात् किमिमावैचावेव आहोस्विदाकारोऽप्यत्र निर्दिश्यत इति। संदेहमात्रमेतद्भवति सर्वसंदे
हेषु चेदमुपतिष्ठते। व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षणमिति। त्रयाणां ग्रहणमिति व्याख्यास्यामः। अन्यत्रापि ह्ययमे
वंजातीयकेषु सन्देहेषु न किंचिद्यत्नं करोति तद्यथा। औतोऽम्शसोरिति। इदं तर्हि प्रयोजनम् आन्तर्यतस्त्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थानिनां
त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशा मा भूवन्निति खट्वा इन्द्रः खट्वेन्द्रः खट्वा उदकं खट्वोदकम् खट्वा ईषा खट्वेषा खट्वा ऊढा खट्वोढा खट्वा
एलका खट्वैलका खट्वा ओदनः खट्वौदनः खट्वा औपगवः खट्वौपगव इति। अथ क्रियमाणेऽपि

नत्वादादेचोऽयाद्दकानभविष्यंति नैतदस्ति न ह्यत्र संज्ञाविधावेचो भाव्यंते किं चैजिर एत्वात्त्रिमात्रचतुर्मात्राणां ग्रहणात् संज्ञाप्रसंगाद्वृद्धिगुणविधौ
पादानां यागविधावेव सामानाधिकरण्यान्नामधेयत्वावगतिस्तथैवहापि मृजेर्वृद्धिरित्यादौ सामानाधिकरण्यान्नामधेयत्वावगतिः। उपस्थापकेन वृद्ध्यादिपदेन उपस्थाप्यस्य स्वत्वाबा
धनात्स्वसंज्ञासूत्रत्वावगतिः। तरिति त्रकार्यकालपक्षे संज्ञापरिभाषयं भस्येत्युपस्थितमिदं भवति यच्चिन्नमिति तिष्यङः संप्रसारणमिति सूत्रस्यास्य भाष्येण कार्यकालं संज्ञापरि

१०

भाष्यस्यः प्रकृत्येत्युपस्थितमिदं भवति इद्वृद्धौ द्विवचनं प्रगृह्यमिति इदूदेद्द्विवचनमिति सूत्रस्य भाष्येणाविरोधात् लड्वीत्याद्युपस्थितमिदं भवतीत्येवं वक्तव्यं स्यात्। अपृक्तसंज्ञेत्यादि प्रकृतस्त्रस्य वार्तिकवि
रोधश्च प्रकारान्तरेणात्र त्वतत्र त्याख्यानपरभाष्यविरोधश्च। किंच मृजेर्वृद्धिरित्यादिसूत्रस्य वृद्ध्यादिपदानां तदुपस्थितिसमपत्याचारितार्थ्येन स्वोपस्थापितपदार्थेऽन्वयमानाभावात्तन्ने
कपरिभाषानुपस्थित्यापत्तिः वृद्धिपदेना विधानात् मृजेर्वृद्धिरित्यादौ इक्पदोपस्थापकस्यापि विधेयाकांक्षासत्वाद्विधिविषये एव तत्र तत्तेश्च भवत्येवान्वयः। एवं च ज्योतिष्टोमवाक्यादौ

तेषामपि प्रसंगात्तन्निषेधाय तपरत्वम्। एवं व्यवस्थिते चोदयंति। यद्यैजर्थस्तकारस्तेनाकारस्य संबंधाभावात्कथमादित्येतत्पदम्। उच्यते। तात्पर्येणैजर्थ
त्वं तकारस्योच्यते आनुषंगिकत्वाकारार्थत्वम्। ज्ञापकद्वारेण ह्याकारप्रश्लेषे विज्ञायमाने प्रतिपत्तिगौरवं भवति सति तु तकारे आकारस्वरूपप्रतीतिस्य श्रम

तकारे कस्मादेव त्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशा न भवंति। तपरस्तत्कालस्येति नियमात्। ननु तः परो य
स्मात्सोऽयं तपरः नेत्याह। तादपि परस्तपरः यदि तादपि परस्तपरः। ऋदोरप् इतीहैव स्यात् यवः स्तवः लवः पवः इत्यत्र न स्या
त्। नैष तकारः स्तर्हि दकारः किं तर्हि दकारे प्रयोजनम् अथ किं तकारे य द्यसंदेहार्थस्तकारः दकारोऽपि। अथ मुखसुखार्थस्तकारः दका
रोऽपि वृद्धिरादैच्। अदेङ्गुणः॥

वतीति तकारसहितस्याकारस्याऽसंदिग्धाऽनुकार्यप्रतिपादनेनार्थवत्वाद्विभक्त्युपपत्तौ सत्यामादित्येतत्पदं सिद्धम्॥

लक्षण्येन नामधेयता उपपाद्या। किंचोपस्थाप्यार्थस्य स्वत्वाबोधनात्संज्ञासूत्रत्वं वा इकोगुणेत्यादिवदुपस्थापकत्वात्परिभाषात्वं वेत्यत्र विनिगमकाभावः वृद्ध्यादिपदे स्वत्वा
बोधनं च दुरुपपादम्। अनुवादेऽपि संज्ञासूत्रोपस्थितिरणोऽप्रगृह्यस्य वृद्धिर्यस्येत्यादिविषये भाष्ये स्पष्टेति दिक्। भाष्ये किं तकार इत्यस्य तादपि परस्तपर इत्यनंगीकुर्वत इति शेषः। सं ।
।सम्बन्धाभावादिति। शेषशेषिभावाभावादित्यर्थः। तांतस्य पदत्वाभावोऽजत्वं न स्यादिति भावः। आनुषंगिकं फलं दर्शयति। ज्ञापकद्वारेणेति।

इकोगुण। गुणवृद्धिग्रहणस्योत्तरत्रनिषेधसमर्पणायावश्यकत्वेपिइकपदस्येकःस्थानइत्यर्थोर्थमावश्यकत्वेपियोगविभागविषयकोयंप्रश्नोभाष्येइक्ग्रहणमिति। ननुइग्ग्रहणेनाकारादीनांनिवृत्तिरशक्याकर्तुमतआह। आस्यानित्त्वस्येति। ननुआकारस्यवृध्युदाहरणदानेगुणांशेचत्रकारोदाहरणदानेकिंबीजमतआह आकारस्येति। वृद्धिविधौश्रयासीदित्यादौअपवादत्वात्सगिड्भ्यांसंबाध्यतेइतिभावः। इतरवृद्धिविधौसम्भवत्याह विशेषाभावादिति। आकारस्येति। एयत्वोपावितिपूर्वविप्रतिषेधेनातोलोपस्यवृद्धिगुणबाधकत्वादितिभावः। पुत्रीयतीत्यादौलविशे

॥७२॥ इकोगुणवृद्धी। इग्ग्रहणमिति। वक्ष्यमाणज्ञापकवशादाकारादिनिरासादिकृएवगुणवृद्धिर्भविष्यतइतिप्रश्नः। आत्संध्यक्षरेति। आकारादीनांस्थानित्वस्यनिवृत्यर्थमित्यर्थः। आकारस्यांगात्यस्यवृद्धिविधावभावाद्विशेषाभावाच्चाकारस्यातोलोपविधानादकारस्यगुणप्रसंगमुदाहरति। यातेति। ग्लायतीति। एचांद्विमात्रत्वावि

इकोगुणवृद्धी। इग्ग्रहणंकिमर्थंइग्ग्रहणमात्संध्यक्षरव्यंजननिवृत्यर्थं इग्ग्रहणंक्रियतेआकारनिवृत्यर्थंसंध्यक्षरनिवृत्यर्थंव्यंजननिवृत्यर्थंच आकारनिवृत्यर्थंतावत्यातावाता। आकारस्यगुणःप्राप्नोति। इग्ग्रहणान्नभवतिसंध्यक्षरनिवृत्यर्थंग्लायतिसंध्यक्षरस्यगुणःप्राप्नोति। इग्ग्रहणान्नभवति। व्यंजननिवृत्यर्थम् उम्भिताउंभितुं उंभितव्यं व्यंजनस्यगुणःप्राप्नोति इग्ग्रहणान्नभवति। आकारनिवृत्यर्थेनतावन्नार्थः आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिनाकारस्यगुणोभवतीति। यदयमातोनुपसर्गेक इतिककारमनुबंधंकरोति। कथंकृत्वाज्ञापकं किंत्विकरणएतत्प्रयोजनम्। कितीत्याकारलोपोयथास्यात्। यदिचाकारस्यगुणःस्यात्किकरणमनर्थकंस्यात् गुणेकृतेद्वयोरकारयोःपररूपेणसिद्धंरूपंस्यात्। गोदःकम्बलदइति। पश्यतित्वाचार्योनाकारस्यगुणोभवतीतिततःककारमनुबंधंकरोति संध्यक्षरनिवृत्यर्थेनापिनार्थः। ॥

शेषात्प्रयत्नाधिक्याभावादेकारोपदेशेप्येकारोगुणःस्यात्। उंभितेति। भकारस्यौष्ठ्यत्वादोकारोगुणःस्यात्। पररूपेणेति। अतोलोपस्तुनभवति। आर्धधातुकोपदेशेपदकारान्तत्वस्यलोपविधानात्।

षइतिबोध्यम्। आकारस्यगुणःसार्वधातुकार्धधातुकयोरित्यनेन। नन्वेकारोच्चारणसामर्थ्यान्नगुणेनेत्यतआह। एचामिति। सर्वेषांविवृतत्वएवप्रयत्नइत्यभिमानः। आर्धधातुकोपदेशइतिगुणनिष्पन्नस्यतदुत्तरकालिकइतिभावः॥८॥ ॥ ॥८॥

प्रतिपत्तिलाघवं[struck out]। प्रक्रियालाघवं। नेभ्योपिविवृतावेडौतभ्यामैचौतथैवचेतिपाणिनीयशिक्षोक्तेः प्रयत्नलाघवमपिबोध्यम्। इग्ग्रहणेनेति। ततश्चमिदेरितिनावयवषष्ठी किंतुस्थानषष्ठीतिसर्वादेशोगुणःस्यादित्यर्थः। भाष्येनैतानिसंतिज्ञापकानीतिछत्रीन्यायेन। ननुनैतानिसन्तिज्ञापकानीतिप्रतिज्ञायाग्रेज्ञापकसमर्थनमयुक्तमित्यतआह। विशेषेति। टकःकित्वंज्ञापकंयंविधिं प्रतीत्यादिविशेषाप्रतिपादनायेत्यर्थः। शंकन्तेकेचिदिति। यदप्युच्यतइति। समुच्चयार्थापिशब्देनेतिशेषः। आर्थेन। सामर्थ्यप्राप्तेन। नेगस्यभंगःसइत्यावृत्तिभावः। ग्लापयतइति। आदिनाजग्लावित्यादि। नत्त्वेवमात्वमपिबाध्ये

उपदेशसामर्थ्यादितिप्रतिपत्तिलाघवार्थमिकारमेवोपदिशेदित्यर्थः। यदयंजनेरिति। यद्येवंमिदेर्गुणोविधीयमानोज्ञापकेनव्यंजनस्यनिरस्तत्वादिग्ग्रहणाभावाच्चसर्वादेशःप्राप्नोति। मिदःइःमिदिरित्याश्रयणादिकारस्यभविष्यतीत्यदोषः। यत्नावदिति। विशेषप्रतिपादनायसकलज्ञापकाक्षेपः। केचिदाहुः। टकःकित्वेनज्ञापकेनाकारनिवृत्यर्थत्वेनेराकृतेयदप्युच्यतइतिज्ञापकाक्षेपोयंयच्छायांनपुष्णातितस्मादार्थेनक्रमेणसर्वज्ञापकभंगोपन्यासंकृत्वायथासंभवंज्ञापकसमर्थनंकर्तव्यम्। आयादयोपीति। एकारोच्चा

उपदेशसामर्थ्यात्संध्यक्षरस्यगुणोनभविष्यति। व्यंजननिवृत्यर्थेनापिनार्थः आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिनव्यंजनस्यगुणोभवतीति। यदयंजनेर्डशास्ति। कथंकृत्वाज्ञापकं डित्करणएतत्प्रयोजनं डितीतिटिलोपोयथास्यात्। यदिचव्यंजनस्यगुणो[struck out]भवतीतिनतोरणमनर्थकंस्यात् गुणेकृतेत्रयाणामकाराणांपररूपेणसिद्धंरूपंस्यादुपसरजोमंदुरजइति। पश्यतित्वाचार्योनव्यंजनस्यगुणोभवतीतिततोजनेर्डंशास्तिनैतानिसन्तिज्ञापकानि। यत्तावदुच्यतेकित्करणंज्ञापकंआकारस्यगुणोनभवतीति। उत्तरार्थमेतत्स्यात्। तुंदशोकयोःपरिमृजापनुदोरितियत्हिगापोष्टक्गित्यनन्यार्थंककारमनुबंधंकरोति। यदुच्यते। उपदेशसामर्थ्यात्संध्यक्षरस्यगुणोनभवतीति। यदियद्युत। संध्यक्षरस्यप्राप्नोतितत्तदुपदेशसामर्थ्याद्बाध्यते। आयादयोपितर्हिनप्राप्नुवंति। नैषदोषः। यंविधिंप्रत्युपदेशोनर्थकःसविधिर्बाध्यतेय

रणस्याविकृतरूपश्रवणार्थत्वादितिभावः। यंविधिमिति। आयादेशस्यत्वैकारएवनिमित्तमित्यायादेशोनबाध्यते। नहिग्लायइत्येवंपावःकर्तुशक्यःत्वयग्लायतइत्यादिरूपासिद्धिप्रसंगात्। नध्यारव्येतिचनिपातनात्आत्वगुणवन्नबाधिष्यते।

तनहितस्यऐकारोनिमित्तंग्लरतिपावेपिस्तुकरत्वात्अतआह। नध्यारव्येति। ध्याइतिकृतात्वनिर्देशेनैकारोच्चारणस्यात्वाबाधकत्वज्ञापकेनादितिभावः। नचास्यसौत्रत्वं। बाधकत्वमंगीकृत्यसौत्रत्वकल्पनापेक्षयाबाधकत्वज्ञापकत्वज्ञापनस्यलघुत्वादित्याहुः। नचैरशब्दादिभ्यआचारक्विपिरायतीत्यादौसंध्यक्षरस्यगुणःस्यादितिवाच्यम्। एजंतेभ्यआचारक्विबभावएवतत्रभाष्यप्रामाण्यादित्यदोषात्। गुणवदिति। वैधर्म्यदृष्टांतः। ननुपररूपेपिगुणनामभेदकतयाकदाचित्सानुनासिकोपिस्यादतआह। ॥

रूपग्रहणस्येति। परे तु अत्र पररूपशब्देन परशब्देन वा यदुपस्थितं रूपं प्रयोगस्थं तस्य ग्रहणं स्थाने जायमानः किं गुणक इत्याकांक्षायामंतरतमपरिभाषयोभयगुणकः प्रकृते चोभयांतरतयासंभवात् पर शब्देन यद्गुणस्योपस्थितिस्तद्गुणक एव भविष्यतीति भाष्याशयात् रूपग्रहणेत्यादि चिंत्यं गुणानां शब्दत्वादिवत् शब्दरूपत्वाभावेन व्याहत्यसंभवश्च रूपग्रहणेनेत्याहुः। ननु गमेरप्ययंड इति भाष्य मनुपपन्नं गमोगमश्चांतादेशत्वात् इत्युत्तरपूरितिसूत्रे पठिते नान्यत्रापीदृश्यत इति वार्त्तिकेन नगोगइत्यादौ डस्य सत्त्वात् तत्राह। सन्नन्तस्यामिति। संप्रस्यापि जनेरित्युत्तरं पठिते ऽन्येष्वपि दृश्यत इतिस्त्रे दृशिग्रहणस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वेन तेनैव प्रकृत्यंतरादपिडे सिद्धानात्वं नेति प्रकरणस्यं वार्त्तिकं न कार्यमिति भावः। भाष्ये आंतर्यत ओकार इति स्थानतः आंतर्यादिति भावः।

पररूपेणेति। रूपग्रहणस्येदमेव प्रयोजनं वक्तव्यं यादृक्पूरस्य रूपं तादृगेव यथा स्यादिति। गमेरप्ययमिति। सन्सम्प्यां जनेरित्यतोऽन्येष्वपि दृश्यत इत्यत्र डोऽनुवर्त्तमानो गमेरपि विधीयत इत्यस्तापकं डित्त्वमिति व्यंजननिवृत्त्यर्थं सूत्रे स्थितम्। संज्ञेति। गुणवृद्ध्यनुवृत्त्यैव गुणवृद्ध्योरिकः सिद्धत्वात् द्वितीयं गुणवृद्धिग्रहणमाश्रितगुण

स्यानुविधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यते गुणान्च प्रत्युपदेशो नर्थकः आयादीनां पुनर्निमित्तमेव। यदप्युच्यते जनेर्डवचनं ज्ञापकं न व्यंजनस्य गुणो भवतीति। सिद्धे विधिरारभ्यमाणो ज्ञापकार्थो भवति न च जनेर्गुणेन सिद्ध्यति कुतो ह्येतत् जनेर्गुण उच्यमानो ऽकारो भवति न पुनरेकारो वा स्यादोकारो वेति। आंतर्यतोर्धमात्रिकस्य व्यंजनस्य मात्रिको ऽकारो भविष्यति। एवमप्यनुनासिकः प्राप्नोति। पररूपेण शुद्धो भविष्यति। एवं तर्हि गमेरप्ययं डो वक्तव्यः गमेश्च गुण उच्यमान आंतर्यत ओकारः प्राप्नोति तस्मादिग्ग्रहणं कर्त्तव्यं यदिग्ग्रहणं क्रियते द्योःपन्थाः सइमभिति राजेपीकः प्राप्नुवंति। संज्ञाया विधाने नियमः संज्ञया ये विधीयंते तेषु नियमः किं वक्तव्यमेतत् न हि कथमनुच्यमानं गंस्यते गुणवृद्धिग्रहणसामर्थ्यात् किं पुनरंतरेण गुणवृद्धिग्रहणमिको गुणवृद्धी स्यातां प्रकृतं गुणवृद्धिग्रहणमनुवर्त्तते क्व प्रकृतं वृद्धिरादैजदेङ्गुण इति। यदि तदनुवर्त्तते अदेङ्गुणो वृद्धिश्चेत्यदेङां वृद्धिसंज्ञापि प्राप्नोति। संबंधमनुवर्त्तिष्यते। वृद्धिरादै

वृद्धिशब्दव्यापारार्थे विज्ञायते तेन गुण इत्येवं योगुणवृद्धिरित्येवं या वृद्धिरिति विज्ञायते।

ननु तनोतेर्डउः सन्वच्चेति डित्करणान्न व्यंजनस्य गुण इति चेन्न। उणादीनामव्युत्पत्तिपक्षांगीकारात्। नन्वेवमपि स्थानप्रयत्नांतरतमेषु इकारादिषु चरितार्थानि गुणादिशास्त्राणि व्यंजने न प्रवर्त्तन्त इति वाच्यं। ईकारादौ आकारे तथा प्रसंगात्। सूत्रमते स्थानप्रयत्नैक्यादिति भाष्याशयः। स्थानेंतरतम इति सप्तम्यंतपाठस्य भाष्यप्रत्याख्यानेनास्या युक्तेरसंभवद्युक्तिकत्वाच्च। भाष्ये तेपीति। ओकारादयस्तूदाहरणेष्विकः प्राप्नुवंतीत्यन्वयः। सइत्यत्र तु नस्यादेवेति भावः। त्यदादीनामित्यत्र त्यदादीनामिति तु तदोषः सावित्युत्तरार्थं स्यात् लंघ्नोपसर्जनव्यावृत्त्यर्थं च स्यादिदिति बोध्यम्। आश्रितेति। आश्रितो गुणवृद्धिशब्दव्यापार उच्चारणं येषु आदेशेषु विधीयमानेषु तदर्थमित्यर्थः। नेनेति। इत्येवमित्यस्य व्यावृत्त्यस्वरूपपदार्थकेनान्यंतरेण विशेषणादीदृगर्थ

प्रकृतमस्य गुणवृद्धिग्रहणसामर्थ्यादिष्वेतद्भाष्यसारस्यादाह॥। अथवेति पुनरुपादानसामर्थ्यादिह स्थं गुणवृद्धिग्रहणं गुणवृद्धिशब्दविहितगुणवृद्धिलाक्षणिकमिति भावः। यादृशा इति। स्वरूपपदार्थक इत्यर्थः। नन्वेवं सति उत्तरसूत्रे निषेध्यसमर्पणार्थं गुणवृद्धिग्रहणस्यावश्यकत्वेन सामर्थ्यं दुरुपपादं। अनुवर्तमानस्य स्वरूपपरत्वेन निषेध्यसमर्पकत्वाभावादिति चेन्न। आगंतूनामविशेष इति न्यायेनादेङ्सूत्रे गुणपदोत्तरं वृद्धिपदोपस्थित्यानत्याह चरितार्थेनेति। तत्रसूत्रे स्वरूपपरत्वं तस्य। उत्तरत्र तु योग्यतया ऽर्थपरत्वं इक इति सूत्रे पिनधात्विस्यादित्याह चरितार्थेनार्थपरत्वं इक इति षष्ठीनिर्देशाच्चेति भाष्याच्चेति शेषात्। नपुंसकस्येति। पञ्जजयाः पुंसीति तु प्रापिकमिति भावः। यत्तु भावविषयमेवं नदितिनन्तु मांसभक्षः स्येतिकर्मण्यणिति सूत्रस्थभाष्यप्रयोगविरोधात्। तेनेति। अत्रादेजित्यनुवृत्तिर्न तत्कार्यायकिन्तु वृद्धिशब्दस्यान्वयं संबंधनिवृत्तये इति भावः। भाष्ये वृद्धिरादैजदेङ्गुण इति सूत्रक्रमनिर्देशः। पुनर्वृद्धिरादैजित्यभिधानमदेङित्यत्र संबंधानुवृत्तिं दर्शयितुं।

अथवा गुणवृद्धिमात्रग्रहणे गुणवृद्ध्यधिकारादेव सिद्धे पुनर्गुणवृद्धिग्रहणं गुणवृद्धिशब्दव्यापाराश्रयणार्थं विज्ञायते। अदेङिति। पूर्वसूत्रे संज्ञिसंबंधायोपात्तो यो वृद्धिशब्दस्तोद्वृत्तातु त्तरत्रानुवर्त्तत इत्येडमित्युक्तम्। तेनैतन्न चोदनीयम् वृद्धिशब्दो ऽनुवर्त्तमान आदैच प्रत्यायतीत्यादैचां गुणसंज्ञा प्राप्नोतीति। संबंधमिति। स

चअदेङ्गुण इति वृद्धिरादैच। ततइको गुणवृद्धी इति गुणवृद्धिग्रहणमनुवर्त्तते। आदैजदेङ्ग्रहणं निवृत्तम्। अथवा मंडूकगतयोधिकाराः यथा मंडूका उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गच्छंति तद्वदधिकाराः। अथवैकयोगः करिष्यते। वृद्धिरादैजदेङ्गुणः ततइको गुणवृद्धी इति न चैकयोगेनुवृत्तिर्भवति॥ ॥

बध्य इति संबंधः कर्मणि घञ् नपुंसकस्याभिधेयत्वात् नपुंसकनिर्देशः आदैचग्रहणं संबंद्धं वृद्धिग्रहणमदेङ्गुण इत्यत्रानुवर्त्तते तेनादेङिर्नसंबध्यते इहत्वनुवृत्तं वृद्धिग्रहणमादैचो जहातिकोतारोतरणायसार्थस्येवत्यागोपादाने। अथवेति। वृद्धिशब्दस्येहाकांक्षावशादुपस्थानं नत्वदेङ्गुण इत्यत्र अथवैकयोग इति। एको भवतिरध्याह्रियते वृद्धिरादैजदेङ्गुणो भवतीति एकवाक्यत्वं संपद्यते यद्यपि प्रतिपत्तिकाले भवतिक्रियाभिद्यते तथाप्येककाला प्रतिपत्तिरित्यादैच संबद्धा वृद्धिसंज्ञा अदेङ्

इको गुणवृद्धी इत्युक्तिस्तु यथान्यासाभिप्रायेण आदैजदेङ्ग्रहणमिति स्वरितत्वाप्रतिज्ञाने नाङ्ग्रहणवदादैजित्यपि निवृत्तमित्यर्थः। क्वचित्तु आदैजग्रहणं निवृत्तमित्येव पाठः। ननु मंडूकस्यैवं तनत्वात्तथागतिसंभवेपि शब्दस्य कथं सेत्यतआह। वृद्धिशब्दस्येति। स्वरितत्वासंगादनुवर्त्तमानस्यापीति शेषः। इहेति। इक इति सूत्रे इत्यर्थः। अदेङित्यत्र तु न संबंधः गुणसंज्ञासंबंधेनादेङां निराकांक्षत्वादिति बोध्यम्। नन्वेकयोगत्वे नैकार्थत्वं भिन्नविषयसंज्ञाद्वयविधानात्। नापि निरंतरपाठः तस्येदानीमपि सत्वेन करिष्यत इत्यस्यासंगतेः। ॥ एरणवित्यादौ एकयोगेप्यनुवृत्तिदर्शनाच्चात आह॥

एक इति। प्रतिपत्तिकाले लक्ष्यसंस्कारकवाक्योपप्लवकाले। एककालेति। आदैज् वृद्धिसंज्ञो देङ् गुणसंज्ञो भवतीति संग्राहकवाक्यार्थबोध एककाल इति भावः। समूहालंबनात्मक एको वाक्यार्थ इति बोध इति तात्पर्यं। यद्वा आदैज् वृद्धिसंज्ञो देङ् गुणसंज्ञश्च भवत इत्येको वाक्यार्थबोध इति तात्पर्यम्। प्रतिपत्तिवाक्यार्थबोधः। गौरवण वित्यादौ अवांतरवाक्यभेदान्न दोषः। केचित्तु एककाला प्रतिपत्तिर्वाक्यार्थबोधः। भवतु नाम तावतापि स्वरितत्वगुणप्राप्तवृद्धिपदसंबंधाभावः कुत इति चिंत्यम्। न च स्वविषयवाक्यजबोधानंतरं निराकांक्षतयान्यत्र नान्वयाप्राप्तौ हि तत्प्राप्तये स्वरिता

अथवा अन्यवचनादिति। यथाक प्रत्ययेनाण् बाध्यते। असंदिग्धत्वादनवकाशत्वात्तात्पर्यग्राहकविधेः अणस्तु विपर्ययात् एवमदेङ् गुण इत्यत्र वृद्धिग्रहणमनुवृत्तं। संदिह्यते किमुत्तरार्थं वेहाप्यनुवृत्तिरथेहार्थोपीति सावकाशाच्च वृद्धिसंज्ञातात्पर्यं च नास्ति गुणसंज्ञातु तात्पर्यादसंदेहान्निरवकाशत्वाच्च वृद्धिसंज्ञासंबंधमदेङां बाधत्ते प्रत्ययसंज्ञा तु संज्ञिविशेषेणासंयुक्ताधिकारेणैव लभ्यमाना कृत्यादिसंज्ञाविषयेऽपि प्रवर्तते। अर्थ वेति। विभाषा तिलमाषेत्यत्र त्युमाभंगयोरधान्यत्वात्

अथवा अन्यवचनाच्चकाराकरणात्प्रकृतापवादो विज्ञायते यथोत्सर्गेण प्रसक्तस्यापवादो बाधको भवति। अन्यस्याः संज्ञाया वचनाच्चकारस्य चानुकर्षणार्थस्याकरणात् प्रकृतायाः वृद्धिसंज्ञाया गुणसंज्ञा बाधिका भविष्यति यथोत्सर्गेण प्रसक्तस्यापवादो बाधको भवति

वजोऽप्राप्तौ चोदितायां खञ्ग्रहणस्यानुवृत्तिराश्रिता अनुवर्तमानस्य खञ्यत्नाभावाद् व्रीहिशाल्यादिभिर्न संबध्यते इह तु पुनर्गुण वृद्धिग्रहणं अपि तु विभाषाग्रुत्यायत्नेन तिलादिभिरेव संबध्यते यथेहापि वृद्धिग्रहणमदेङ् गुण इत्यत्रानुवर्तमानमपि यत्नाभावाददेङ्भिर्न संबध्यते इह तु पुनर्गुण वृद्धिग्रहणं यत्नो भवति। १

संयोगे न त्वेतदेकयोग इति वाच्यम्। व्यवधाननिबंधनायामनेकसंबंधाप्राप्तवनेकसंबंधाय स्वरितत्वासंग इत्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वात् तस्मादयमत्र भाष्यार्थस्तदधीते तद्वेदेत्यत्र द्विस्तग्रहणादेकयोगे नुवृत्त्यभाव इति स्पष्टं चेदं तदस्यास्त्यनुवृत्त्यभाव इति स्मिन्निति सूत्रे भाष्ये एकयोगत्वं च द्वयोः संहितापाठ एव। वस्तुत एकयोगेऽप्यनुवृत्तिर्भवति तदस्यास्त्यस्मिन्निति सूत्रे द्विस्तग्रहणाभावात् तदधीत इति सूत्रे बालानां सुखबोधाय द्विस्तद्ग्रहणमित्यप्युक्तं तत्रैवातोऽत्र भाष्ये दसमाधिरेकदेशि नइत्याहुः।

ननु वृद्धिगुणसंज्ञयोः सामान्यविशेषत्वाभावात्कथमुत्सर्गापवादसाम्यमत आह। यथेति। आत इत्युपादानादेव तद्विषयेकस्य संदिग्धत्वं अत एव तदतिरिक्तावकाशाविरहः तदुद्देशेनैव प्रवृत्तिरूपं तात्पर्यं च। ननु गुणसंज्ञया वृद्धिसंज्ञावत् कृत्यादिसंज्ञाया अपि प्रत्ययसंज्ञाबाधः स्यादत आह प्रत्ययेति। नत्वाधाकांक्षया प्रत्ययसंज्ञायाः संबंधः। येन संनिहितकृत्यादिसंज्ञायाः निराकांक्षत्वान्न प्रत्ययसंज्ञायाः संबंधः स्यात्। किंतु सत्याकांक्षायां साहित्यस्य बहुविषयत्वलाभाय कतिपयानंतरविषयलाभेऽपि पुनः पुनर्विशेष्यांतरमाकांक्षते। बहुविषयत्वं चास्याः संज्ञिविशेषास

अथवेति। अपेक्षालक्षणं लौकिकमधिकारमाश्रयति समुदायस्य चापेक्षायां नास्त्येतदनंतरस्य विधिर्भवति प्रतिषेधो वेति गुणस्यैवापेक्षा एव युक्तेति समुदायस्याभेदाभावात्। किं पुनरिति। उभयथा संभवाद्दोषदर्शनाच्च प्रश्नः। न चाङ्गस्य गुण इति षष्ठीनिर्देशाल्लिङ्गाद् इको न्त्यस्य स्यात् तिष्ठते गुणश्रुत्या चेक इति तत्र यदि पूर्वमिकाङ्

अथवा वक्ष्यत्येतत्। अनुवर्तंते च नाम विधयो न चानुवर्तनादेव भवंति किं तर्हि यत्नाद्भवंतीति अथवा उभयं निवृत्तं तदपेक्षिष्यामहे किं पुनरयमलोऽन्त्यशेषः आहोस्विदलोऽन्त्यापवादः कथं चायं तच्छेषः स्यात् कथं वा तदपवादः॥ ॥

विशेष्यते इगंतस्याङ्गस्य गुणो भवतीति स च भवति न्नलोऽन्त्यस्येत्यंत्यस्य भवितेति तदा सोऽस्य शेषो भवति यदा लंगस्येति पूर्वमेवान्त्यमलं षष्ठी नीयते अंगंस्यस्य गुण इति पश्चादिकोऽन्त्योऽल् विशेष्यते। तदा तस्यायं विशेषणत्वात्तच्छेषो भवति। अथ त्वंगस्येति गुणवृद्धिविधौ न स्थानषष्ठी किं तर्हीगपेक्षयावयवषष्ठी तदा स्थानषष्ठ्यभावादलोऽन्त्यस्येत्येतस्यानुपस्थानमिति तदपवादपक्षो भवति। अप्राप्यनुमानमेव हि बाधः वचनेन प्राप्तस्य बाधायोगात्। तत

बंधेनाधिकारकरणादवसीयत इति भावः। प्रकृते तु न तथेति बोध्यम्। खञोऽप्राप्ताविति। यत्नाम्युक्ते इति शेषः। मंडूकगतयोऽधिकारा इत्यस्यैव स्वरितलिंगेनानुवर्तमानं यत्राकांक्षा तत्रैव संबध्यते इति विशेषमभिधातुमयं पक्षः। स च संबंधायतत्र विभाषाग्रहणारूपं यत्नविशेषं कुर्वतः सूत्रकृतोऽप्यभिमतः। अस्य विशेषस्य प्राक् कथनं तु एतद्विशेषद्वारा पुनस्तत्परामर्शेन तत्रैव परिहारे मुख्यतावोधनायेति बोध्यम्। इह त्विति। अकर्तव्यत्वविशिष्टं पुनर्गुणवृद्धिग्रहणं यत्न इत्यर्थः। अनुवृत्तो हितदकर्तव्यं भवतीत्याहुः॥ ॥

भाष्येउभयंनिवृत्तमिति। स्वरितलिंगानासंगेनानुवृत्तिरेवनिवृत्तिरित्यर्थः। अपेक्षेति। इक इत्येतावन्मात्रस्येतराकांक्षत्वात्। समुदायापेक्षयांचलक्ष्यानुसारएववीजम्। अनंतरस्येति
नायेनगुणस्यैवापेक्षायुक्तेत्यतन्नास्तीत्यन्वयः। समुदायत्वंचयुगपद्बुद्धौसंनिधानात्क्रमेणासंनिधानाच्चेतिबोध्यम्। षष्ठीतिस्थानषष्ठीत्यर्थः। षष्ठीस्थानेइतिपरिभाषयानत्वनिर्ण
यः। अस्यचसूत्रस्यगुणवृद्धिशब्दाभ्यांविधीयमानोवृद्धिगुणविकःस्थानेइत्यर्थः। वातरवाक्यार्थबोधोत्तरमेवप्रवृत्तेरुभयोरपिसमकालप्रवृत्तिकताबोध्या। गुणअत्येत्यस्य
अंगावयवस्ययत्रतत्रस्थितस्येकोगुणवृद्धीइत्ययमर्थःसंपद्यतेसमुच्चयत्वसम्भवान्नोपन्यस्तः। नहियुगपत्द्वौषष्ठ्यर्थौसम्भवतः स्थानेयोगोऽवयवयोगश्चे
तिविकल्पोपिनभवति। एकत्वात्षष्ठ्यर्थस्य। तस्मात्तच्छेषतदपवादपक्षावेवात्रसंकितौ। यदेकमिति। अनेकयोगव्यवहितयोरप्येकस्मिन्कार्यप्रदेशस्वस्थानि
मित्तसंनिधायितयोरंगांगिभावाद्विशेषणविशेष्यभावादेकवाक्यत्वोपपत्तिः। अथनानेति। अंगस्येतीगपेक्षयावयवषष्ठ्यामिकःस्थानित्वात्तद्विशेषणत्वादंग

यदेकंवाक्यंतच्चेदंचअलोंत्यस्यविधयोभवंति। इकोगुणवृद्धीअलोंत्यस्येतितत्रोयंतच्छेषः। अथनानावाक्यंअलों
त्यस्यविधयोभवंति। इकोगुणवृद्धीअंत्यस्यानंत्यस्यचेति। ततोयंतदपवादः कस्मात्रविशेषः।

स्थानुपस्थानेमलोंत्यस्येत्यस्यतत्रानयोभिन्नविषयत्वान्नानावाक्यत्वम्।

गुणशब्देनविधेयबोधिकतयेत्यर्थः। तत्रयदीति। बुद्धेःक्रमिकत्वाद्विशेषणविशेष्यभावेकामचाराच्चेतिभावः। सोस्येति। इगंतस्येति। षष्ठ्यास्तेनांत्यस्येत्युपसंहा
रादेतद्विशेषणत्वमेतत्परिच्छेदकत्वंतस्येतिभावः। तदातस्यायंविशेषणत्वादिति। तच्छेषशब्देतंत्रेण बहुव्रीहिषष्ठीतत्पुरुषाविति भावः। भाष्येइकोगुणवृद्धीतिप्र
वृत्त्यपरान्वयितेनतत्द्वयलाभइति भावः। परिछिद्यपरिच्छेदकभावकृतएवचशेषत्वापित्वव्यवहारइतिबोध्यम्। ॥

१४

अथत्विति। अवांतरवाक्यार्थबोधकालेनिर्णीतार्थकत्वेनस्थानषष्ठीत्वसंभावनयातत्प्रवृत्तावपिपृश्वादिकइत्यसोपस्थितौमिदेरित्यादौयोग्यत्वेनतत्लाहचर्येणचान्यत्राप्यवयवषष्ठीत्वनिर्ण
येनदसम्बद्धइतिभावः। वाधायागादिति। आत्यंतिकबाधायागादित्यर्थः। पाक्षिकस्तुबाधः। षोडशीग्रहणदोभवत्येवेतिबोध्यम्। समुच्चयइति। मिदेरंत्यस्येकत्वेत्वमाकारः। नहीतिप्र
वृद्धिगुणाविति मिदादीनांमनिगन्तत्वादलोन्त्यस्येत्येतदङ्गमिग्ग्रहणंनसंनिपततीतितेषुप्रदेशेष्विग्ग्रहणंकर्तव्यम्। दोषान्तरमाहव्याह। सर्वादेशप्रसंगश्चेति। अं
गस्येत्येतद्भेदेपनसर्वांगेषुव्याप्रियतेतत्रेगंतेष्वेवालोंत्यस्येतिविधिरन्यत्रतुषष्ठ्यात्रलोन्त्यस्येत्यंत्येऽप्यनुपसंहारोघातावातेतिसर्वादेशोगुणः

वृद्धिगुणावलोंत्यस्येतिचेत्मिदिमृजिपुगन्तलघुपधमृच्छिदृशिक्षिप्रक्षुद्रेष्विग्रहणम्। वृद्धिगुणावलोन्त्यस्येतिचेत्मिदिमृजि
पुगन्तलघुपधच्छिदृशिक्षिप्रक्षुद्रेष्विग्ग्रहणंकर्तव्यं मिदेर्गुणइकइतिवक्तव्यम्। अनंत्यत्वाद्धिनप्राप्नोति। मृजेर्वृद्धिःइकइतिव
क्तव्यम्। अनंत्यत्वाद्धिनप्राप्नोति ऋदृशोऽङिगुणइकइतिवक्तव्यम्। अनंत्यत्वाद्धिनप्राप्नोति। क्षिप्रक्षुद्रयोर्गुणइकइतिवक्तव्यम्। अ
नंत्यत्वाद्धिनप्राप्नोति। सर्वादेशप्रसंगश्चानिगन्तस्य। सर्वादेशश्चगुणोनिगंतस्यप्राप्नोति। यातावाता किंकारणं। अलोंत्यस्येतिषष्ठीचे
वह्यंत्यमिकमुपसंक्रांता। अंगस्येतिचस्थानषष्ठी। तदिदानीमनिगंतमंगंतस्यगुणःसर्वादेशःप्राप्नोतिनैषदोषः। यथैवतर्ह्यलोन्त्य
स्येतिषष्ठ्यंत्यमिकमुपसंक्रांताएवमंगस्येत्यपिस्थानषष्ठीतद्यदिदानीमनिगंतमंगंतत्रषष्ठ्येवनास्तिकुतोगुणःकुतःसर्वादेशःएवंतर्हिना

प्राप्नोति। यथैवतर्हीति। अंगस्येतिषष्ठ्युच्चारितैवान्त्यस्यमलन्नीतेतिनास्याअपरंरूपमस्तीतिनास्तिसर्वादेशगुणप्रसंगः। ॥ ॥ ॥

त्यर्थशब्दनिवेशेनैकस्यनानेकाभिधायकत्वं। तंत्रेआवृत्तौचनमानमितिभावः। अनेकयोगेति। एवंचैकंवाक्यमितिभाष्यमयुक्तमितिभावः। उत्तरमेकस्मिन्नित्यादि।
अंगांगिभावश्चनगुणगुणिभावइत्याह। विशेषणेति। इकःस्थानित्वादिति। साचनालोंत्यसूत्रप्रवृत्तेर्निमित्तं। अजसमुदायेंतरस्थानषष्ठीत्वाभावात्। अंगस्येतित्विनस्था
नषष्ठीतिभावः। तद्विशेषणत्वादिति। अवयवित्वेनविशेषणत्वादित्यर्थः। नानावाक्यत्वमिति। अत्रपक्षेपुंगंतत्वादिनियमार्थमितिबोध्यम्॥ ॥

मिदादीनामिति।गुणदिविधौपरिभाषाद्वयस्य परस्परसंबंधापरित्यागेनोपस्थातच्चेषत्वम्।तत्रैकस्याऽसम्भवे द्वितीयापिनप्रवर्त्ततइतिभावः।भाव्येऽनंत्यत्वादिति।तच्चेषुपक्षेनंत्यत्वादिकेगुणोनप्राप्नोतीत्यर्थः।अंगस्येतिचस्थानषष्ठीति अंगस्यस्थानेगुणोभवतिसचयत्रांत्यइक्तत्रांत्यस्येक इत्यर्थइत्यभिमानः।तदाहनेदेनेति।शास्त्रस्यबहुविषयत्वायेत्यर्थः।तत्र

पूर्वोपिपक्षोयमिति।मिदादिष्विग्ग्रहणंकर्त्तव्यमित्येवार्थहेतुत्वेनेदमुपात्तमित्यर्थः।उच्यतेचेति।मिदेरितिचोदनया।इक्प्रात्रस्येति।यद्यङ्गस्येतीगपेक्षयावयवषष्ठीतदालोंत्यस्यनिमित्ताभावादनुपस्थानम्।स्थानिषष्ठ्युपस्थापस्थानेनिमित्तम्।ततश्चाङ्गावयवस्यांत्यस्यानंत्यस्यचैकोगुणःप्राप्नोतीतिदोषः।इक्स्वस्यगुणइति।समानन्यायत्वादेतदुक्तम्।अंगस्यावयवोयोइक्स्वगुणइति।नत्वनेकपरिभाषोपतिष्ठंते निर्दिष्टस्थानिकत्वात्।अन्येत्वाहुः अत्रापिपरिभाषोपस्थानेसतिइक्त्वेनेग्विशेष्यतेइ

पूर्वोपिपक्षोयंदोषःह्यर्थेचायंदः पतितः मिदिमृजिपुगंतलघुपधर्च्छिदृशिप्रच्छुदेष्विग्ग्रहणंसर्वादेशप्रसंगोह्यनिगंतस्येतिमिदेर्गुणःइकइतिवचनादन्त्यस्यन।अलोंत्यस्येतिवचनादिकोनउच्यतेचगुणःसर्वादेशःप्राप्नोति।एवंसर्वत्रास्तुतर्हितदपवादःइक्प्रात्रस्येतिचेत्जुसिसार्वधातुकार्द्धधातुकह्रस्वाद्यागुणेष्वनंत्यप्रतिषेधः।इक्प्रात्रस्यतिचेज्जुसिसार्वधातुकार्द्धधातुकह्रस्वाद्यागुणेष्वनंत्यस्यप्रतिषेधोवक्तव्यः जुसिगुणःसयथेहभवति।अजुहवुरबिभयुरिति एवमनेनिजुःपयेवेविषुःअत्रापिप्राप्नोति।सार्वधातुकार्धधातुकयोर्गुणःसयथेहभवति।कर्त्ताहर्त्तानयतिहरतिनवति।एवमीहिताईहितुंइत्यत्रापिप्राप्नोति ह्रस्वस्यगुणःसयथेहभवति।हेअग्नेहेवायाइतिशवंहेअग्निचित्।हेसोमसुत्।इत्यत्रापिप्राप्नोतिजसिगुणःसयथेहभवति।अग्नयोवायवइति।एवमग्नि।

ह्रस्वस्येकोगुणोयथास्यात्।दीर्घस्यमाभूदिति ओर्गुणइत्यत्राप्यस्याउपस्थानमनंत्यस्याप्युकारस्यगुणार्थम्।असतिह्यस्याउपस्थानेगंस्येतिस्थानषष्ठीस्यात्।अंगंचोकारेणविशेष्यते।इत्युकारांतस्यैवांगस्यगुणःस्यात्।

गंष्विवेति।तच्चेषत्वादितिभावात्।अन्यत्रअनिगंतविषयेगुणशास्त्रे।अंत्यमजमितिइक्परिभाषाविषयताजोत्यपरिभाषयेत्यर्थः।अंगस्येत्यपिस्थानषष्ठीतिभाष्येंत्यमिकमुपसंक्रान्तेत्यनुकर्षः।एवंचसंग्रहवाक्यस्येगंतमात्रविषयत्वादनिगंतविषयकलक्षणाभावएवआहतोचनमानामितिभावः। ।अतएवगोपोष्टकःकिंत्वंसार्थकं।हिम्बुहेत्वर्थइत्याह

मिदादिष्विति।अनंत्यस्यचैकइति।यद्यपिजुसिचेत्यादीनाम्प्राधानम्भूतेग्विशेषणत्वेतस्मिन्निति परिभाषयाव्यवहितस्यैकोनभविष्यतितथापिप्रत्ययस्यांगांशोउत्थिताकांक्षमायाजुसिचेत्यादिभिरप्यंगमेवविशेष्यम्।इतिअभिप्रायः।समानन्यायेति।गुणप्रकरणावैरूप्यापत्त्या सर्वत्रांगस्येत्यवयवषष्ठ्येवस्यातिभावः।निर्दिष्टेति।अनियमेनियमकारिणीत्वात्परिभाषायाइतिभावः।अन्येत्विति।अयंभावःनह्यनियमइतिश्रुतिःस्मृतिर्वाकिंतुपरिभाषालिंगवृत्तीफलवतीचेतिनियमःफलंचुतरव्यावृत्तिवृत्तिरसग्रहोपीतिह्रस्वस्येत्यस्यागविशेषणत्वेचावतनेनावयवषष्ठीत्वबोधनेनानंत्यस्यापिगुणसंपादनमेवफलंस्यात्।अकारेतुगुणागुणयोनविशेषइतितदतइक्स्पति।अनंत्यस्याप्युकारस्येति।नन्वेवंह्रस्वग्रहणंव्यर्थं

पुगन्तेति।नेदेत्यादेगुणेसिद्धेपुनःश्रुतिर्नियमार्थेतिगुरूपधस्येहितेत्यादौनभविष्यतिनापिहेअग्निचिदित्यादौउभयनियमाश्रयणादितिभावः।ननुभेत्ते

चितःसोमसुतइत्यत्रापिप्राप्नोति।ऋतोङिसर्वनामस्थानयोर्गुणःसयथेहभवति।कर्त्तरिकर्त्तारौकर्त्तारइति।एवंसुत्कृतिसुकृतौसुकृतःइत्यत्रापिप्राप्नोतिघेर्ङितिगुणःसयथेहभवति।अग्नयेवायवेइतिएवंमग्निचितेसोमसुतेइत्यत्रापिप्राप्नोति।ओर्गुणःसयथेहभवतिबाभ्रव्योमाण्डव्यइतिएवंसुश्रुतसौश्रुतेइत्यत्रापिप्राप्नोतिनैषदोषः।पुगंतलघुपधग्रहणमनंत्यनियमार्थम्।पुगन्तलघुपधग्रहणमनंत्यनियमार्थंभविष्यतिपुगन्तलघुपधस्यैवानन्त्यस्यनान्यस्यानन्त्यस्येति॥ ग

तिदकारस्यहेपयतीतिपकारस्यचयथास्यादितिविध्यर्थमेतत्स्यात्नैतदस्ति।पुक्परः पुगंतःलघ्वीउपधालघूपधा।ततःसमाहारद्वंद्वनिर्देशाद्दत्यंतस्यगुणोननभवितव्यम्।

मतआहदीर्घस्येतिघिसंज्ञयावर्णयोरेवेतिपक्षेङितिगुणस्याग्निचितेइत्यादौप्रसंगोबोध्यः।पुनःश्रुतिः।पुनर्गुणविधानं।ननुचेति।बहुव्रीहिसमासःसामर्थ्यादिकपरिभाषानुपस्थितिश्चेतिभावः।भिदेरदकारोच्चारणंतुभिन्नोभिन्नमित्यादौचरितार्थम्।क्नोःकित्वेनानिग्लक्षणत्वेपिनिषेधप्रवृत्तेः।पुग्विधानमपिह्मापयतीत्यादौयलोपार्थम्।ओकाररूपगुणार्थंचचरितार्थमित्याशयः।पुकीतिलापवात्पुमनिर्णीतेनियमार्थत्वेनदोषावहमित्यर्थः।नपुगंतग्रहणंदापयत्यादौअनंत्यस्यानिकोपिगुणःस्यादितिकथंनियमार्थमितिचेन्नगुणेउपधाग्रहणाद्विशेषाभावात्

प्रकृतस्यैवेति। अनंतरस्यैवेत्यर्थः नन्वनंतरस्येति न्यायविरुद्धोयं नियम इत्यत आह। अनंतरस्येति। लक्ष्यानुसाराश्रानाश्रयेणे बीजं बोध्यम्। अभ्युपेत्यवादः। क्ङिच्चेनांगीकार इत्याह। क्ङिच्चेति। उग
वादियत्। उवर्णांतस्याङ्गस्येको गुण इति व्याख्यानमभिप्रेत्यात्र दोषोपन्यासः परं तु सोऽश्रुत इत्यत्रापि प्राप्नोतीति भाष्याननुगुणं साव्याख्येति विचिंत्यायं केयट इत्याहुः। क्वचित्तु कैयटपुस्तकेपि चव्य इ

प्रकृतस्येति। एकेन वाक्येन नियमद्वयस्याभावात् प्रकृतस्यैव गुणस्य नियमः स्यात् पुगंतलघूपधस्यैव सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति न तु सार्वधातुकार्धधातुकयोरेव पुगंतल
घूपधस्येति। अथापीति। अनन्तरस्य विधिर्वेति परिभाषायदिनाश्रियत इति भावः। अथापीति अभ्युपगम्यवादेनोच्यते। आवृत्त्यादिन्यायाश्रयणेन वा एकस्मिन्नस्तु
वाक्येपि नियमद्वयं न लभ्यते एवमपीति। अनेनेतिजुरित्यत्र लघूपधं चांगं सार्वधातुकं चास्तीति जुसि चेति गुणः प्राप्नोतीति। हेवुड्ढे वुड्ढये वुड्ढयः पिच्चव्य इत्यादौ

प्रकृतस्यैष नियमः स्यात् किंच प्रकृतं सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति तेन भवेदिह नियमान्न स्यात्। इहिता इहितुमीहितव्यमिति क्त्वाद्योर्गुणस्त्व
नियतः सोनंत्यस्यापि प्राप्नोति। अथाप्येवं नियमः स्यात् पुगंतलघूपधस्य सार्वधातुकार्धधातुकयोरेवेति एवमपि सार्वधातुकार्धधातुक
योर्गुणोऽनियतः सोनंत्यस्यापि प्राप्नोति। ईहिता ईहितुं ईहितव्यमिति। अथाप्युभयतो नियमः स्यात्। पुगंतलघूपधस्यैव सार्वधातुकार्ध
धातुकयोः सार्वधातुकार्धधातुकयोरेव पुगंतलघूपधस्येति। एवमप्ययं जुसि गुणोऽनियतः सोनंत्यस्यापि प्राप्नोति। अनेनिजुः पर्य
वेविषुरिति। एवं तर्हि न्यायं तच्छेषः नापि तदपवादः॥

चालघूपधत्वादनंत्यस्य गुणोऽपरिहृतः। एवं तर्हीति। परस्परानपेक्षयोः स्वस्वनिमित्तप्रयुक्तसन्निधानयोर्द्वयोः परिभाषयोः प्रदेशेषु स्वकार्यप्रतिपादनं तत्र यदि क
थंचिदेकविषये सन्निपातो भवति तेनैतावता परस्परापेक्षा भवतीत्यर्थः।

तिन इत्यन्तेष्वेव। तच्छेष इति शब्दोऽसम्भवदुक्तिकत्वयस्यापीत्याह। परस्परेति। विशेषणविशेष्यभावमात्रेण शेषशेषि व्यवहारो न क्वापि दृष्टचर इति भावः। अत एवायमेतत्पक्षोक्त
दूषणोद्धारेपि नायं तच्छेष इत्युक्तिः संगच्छते। सन्निपात इति। जायमानोपि सन्निपातः सावकाशत्वेन विप्रतिषेधोपयोग्यपि न तच्छेषत्वोपयोगी॥ अत एव नापवादत्वमपि। उक्तदोषाच्चेति भावः।

१६

असम्बन्धमनयेति भाष्यस्य शेषशेषिभावानापन्नमुत्सर्गापवादाभावापन्नं वेत्यर्थः। नियमादिति। अलोन्त्यपरिभाषायाः पूर्वाचार्यसंज्ञानियम इति तेनैव तस्यायुक्त इति। स्वांगेन स्वस्येत्य
र्थः। शेषशेषिणोरभेदं मत्वा तेनेवेत्याद्युक्तम्। नन्वंगस्येति स्थानषष्ठीदर्शनात् सार्वधातुकेत्यादावप्यलोन्त्यपरिभाषाप्रवृत्त्या कथमिक्परिभाषाया अयनमित्यवकाशोऽत आह।

अन्यदेवेति। अन्तरशब्दो विशेषवाचीत्यन्यांतरशब्दयोर्विरुद्धः प्रयोगोऽपर्यायत्वात्। चयनमिति। अलोन्त्यपरिभाषायाः प्रयोजनाभावादत्रानुपस्थानमित्या
शयः। चायक इति। कथमिक्परिभाषात्रोपतिष्ठते यावता अच इति स्थानी निर्दिष्टः। अत आह। अच इत्यस्यांगविशेषणतया उपयोगादचः स्थानित्वाभावादिह

अन्यदेवं परिभाषान्तरमसम्बद्धमनया परिभाषया परिभाषान्तरमपि च मत्वाको ङ्मीयाः पर्वतं इति नियमादिको गुणवृद्धी भवतो वि
प्रतिषेधेनेति। यदि चायं तच्छेषः स्यात् तेनैव तस्यायुक्तो विप्रतिषेधः अथापि तदपवादः उत्सर्गापवादयोरप्ययुक्तो विप्रति
षेधः तत्र नियमस्यावकाशः राज्ञः क च राजकीयम्। इको गुणवृद्धी इत्यस्यावकाशः। चयनं चायकः। लवनं लावकः इहोभयं प्रा
प्नोति। मेद्यति मार्ष्टि इको गुणवृद्धी इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन नैष युक्तो विप्रतिषेधः विप्रतिषेधे परमित्युच्यते पूर्वश्चायं योगः
परो नियमः इष्टवाची परशब्दः विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्भवतीति। एवमप्ययुक्तो विप्रतिषेधः॥ ॥ ॥

ग्रहणेन लिंगेनेक्परिभाषाऽत्राप्युपतिष्ठत एव मेद्यतीति इक इति वचनादिकारस्य प्राप्नोति अलोन्त्यस्येति वचनाद्धकारस्येति नैष युक्ता इति इष्टसिद्ध
येइत्यर्थः। यथोद्देशपक्षे च परिभाषयोः पौर्वापर्ये न तु कार्यकालतायाम्॥

लोन्त्येति। अंगेनेको विशेषणेन पुगन्तेत्यादि नियमेन च तत्प्रयोजनसिद्धेरिति भावः। अत्राह इरिति। अच्चाविशेषितांगेनेको विशेषणत्वसंभवात् प्रापयति। गावावित्यादि द्वितीयजन्य
नातीति भावः। इष्टेति। इष्टसिद्धिफलकत्वमेव हि तस्य युक्तत्वमिति भावः। न तु कार्येति। द्वयोरप्येकदेशस्यत्वेन परत्वासम्भवादिति भावः॥ ॥ वस्तुतः कार्यकार्यक

लपक्षेपिणिसुत्र्याणरूपपावकृतंपरत्वमस्त्येव।अन्यथैकत्रप्रयोगरूपदेशेसर्वेषांमेलनेनपरत्वस्योच्छेदएवस्यात्।प्रयोगसाधनफलकान्येवशास्त्राणि।नचैवंकार्यकालपक्षमादा
यत्रिपाद्यामेषांप्रवृत्तिर्यथाद्दशातुपूर्वाण्येतानिप्रतित्रिपाद्यामसिद्धत्वेनाप्रवृत्तिरेवस्यादितिभाष्याद्युक्तंविरुध्येतेतिवाच्यम्।परिभाषायामसिद्धत्वेनतल्लक्ष्येऽसिद्धेनापिकार्यणस्वार्थ
तदाकर्षणसंभवादिष्टमउपपादयिष्यमाणत्वात्।ध्वनितंचेदतस्मिन्नितिनिर्दिष्टइत्यत्रभाष्यकैयटयोरितिचिंत्यमेतत्।ननुद्विकार्ययोगइत्यस्यद्वाभ्यांकार्याभ्यामन्यस्ययोगइत्यर्थः

द्विकार्ययोगइति।द्वाभ्यांकार्याभ्यांयोगोयस्यस्थानिनःसविप्रतिषेधविषयत्वाद्विप्रतिषेधः।नावश्यमितिद्विकार्ययोगत्वाभावेकेवलोप्यसंभवोविप्रतिषेधइत्यर्थः
इहतावदितिदीर्घत्वंचयुपनंतरेविधीयतेएत्वंचझल्यनंतरेनचसम्भवोस्तियत्यतद्द्वयोःस्वेनस्वेननिमित्तेनानन्तर्यस्यात्।इहेदानीमिति।मिदेरित्येकावर्षी

द्विकार्ययोगोहिविप्रतिषेधः।नचात्रएकोद्विकार्ययुक्तः।नावश्यंद्विकार्ययोगएवविप्रतिषेधः।किन्तर्ह्यसम्भवोपि।सचास्य
त्रासम्भवः।कोसावसम्भवः।इहतावद्वृक्षेभ्यःप्लक्षेभ्यइतिएकःस्थानीद्वावादेशौनचास्तिसम्भवः।यदेकस्यस्थानिनो
द्वावादेशौस्याताम्।इहेदानीमेद्यतिमेद्यतःमेद्यतीतिद्वौस्थानिनौएकआदेशः।नचास्तिसम्भवः।द्वयोःस्थानिनोरेक
आदेशःस्यादित्येषोसम्भवः।सत्येतस्मिन्नसम्भवेयुक्तोविप्रतिषेधः॥ ॥ ॥

सायद्यवयवसम्बन्धेतदेकारस्यगुणेनभाव्यम्।अथस्थानषष्ठीतदालोन्त्यस्येतिवचनात्दकारस्यस्यात्।नचास्तिसम्भवोयुगपदुभयोर्गुणस्येत्यर्थः

उक्तसंख्येइतिनियमेमतस्यदुर्लभत्वादतआह।द्वाभ्यामित्यादि।अत्रापिपक्षेविप्रतिषेधशब्देनसामानाधिकरण्यानुपपत्तेराह।विप्रतिषेधेति।द्विकार्ययोगेप्यसंभवत्वसत्वाद
हकेचनलोपीति।ननुआएइतिवादेशासम्भवोस्त्येवेत्यतआह।नचेति।द्वयोरितिकार्ययोरित्यर्थः।अनन्तरेयञिदीर्घःसाधुरनंतरेझलिएत्वमसाधुरित्यर्थइतिभावः
आद्गुणइत्यादौद्वयोःस्थानिनोरेकादेशस्यसम्भवादाह।मिदेरिति।नचास्तिसम्भवोयुगपदिति।युगपच्छास्त्रार्थद्वयबोधाभावादितिभावः॥ ॥ननुउक्तरीत्याप्र

योजनाभावादलोंत्यस्यापवृत्तौअत्रापिनियमःप्राप्तेतीत्यसंगतमित्यतआह।यदीयमिति।एतदभावेसम्भवतिसामानाधिकरण्येवैयधिकरण्यस्यान्याय्यत्वात्सर्वत्रांगस्येतिस्थानष
ष्ठ्येव।कृतेतस्मिन्नवयवषष्ठीसेतिभावः।अथापिकथंचिदितिभाष्यस्यउक्तएवाशयः।कौद्रीयमतेविप्रतिषेधः।असम्बद्धपरिभाषापक्षस्त्वतदुपजीव्यः।तत्रविप्रतिषेधरहितोन्त्य
स्ययुक्तएवाक्षसन्निपातःकान्यतरत्यागःसचकस्येत्यत्रविनिगमकाभावेनसर्वेष्टासिद्धिः।तस्माद्द्वयमप्येकपक्षस्थमेवबोध्यम्।प्रदेशार्थत्वादिति।परस्परेणसंबंधाभावादि
त्यंतेनतत्त्वेपक्षासम्भवउक्तः।पदोपस्थितिपक्षेचविधेयसमर्पकत्वेनगृहीतगुणादिपदश्रुतिरस्यालिंगमित्येषांतरंगा।तत्त्वेनयहस्त्वप्रथमाविधेयविभक्तित्वेनतदंतत्वे

एवमपीति।यदीदनारभ्येतगुणवृद्धीकस्यस्याताम्।अलोंत्यस्येतिचेत्येननाप्राप्तिन्यायेनतस्यापवादत्वाद्विप्रतिषेधानुपपत्तिरित्यर्थः।एवंचकौद्रीयमतमसंब

एवमप्ययुक्तः।द्वयोर्हिसावकाशयोःसमवस्थितयोर्विप्रतिषेधोभवति।अनवकाशश्चायंयोगः।ननुचइदानीमेवावकाशःप्रक्लृप्तः।चयनं
चायकोलवनंलावकइति।अत्रापिनियमःप्राप्नोतिप्राप्तेनियमेअयंयोगआरभ्यते।यावताचनाप्राप्तेनियमेअयंयोगआरभ्यतेनत
स्तदपवादोयंयोगोभवति।उत्सर्गापवादयोश्चायुक्तोविप्रतिषेधः।अथापिकथंचिदिकोगुणवृद्धीइत्यस्यावकाशःस्यात्।एवमपियथे
हविप्रतिषेधादिकोगुणोभवतिमेद्यतःमेद्यतिएवमिहापिस्यात्।अनेनिजुःपर्यवेविषुरिति।एवंतर्हिवृद्धिर्भवतिगुणोभवतीतियत्रब्रूया

द्परिभाषान्तरपक्षश्चनोपपद्यते।एवंतर्हिप्रदेशार्थत्वादनयोःपरिभाषयोर्गुणत्वात्परस्परेणसंबंधाभावात्प्रदेशवाक्यपर्यालोचनयावाक्यार्थस्यावस्थानमित्यर्थः।

नपदज्ञानकालएव।तदुक्तंभाष्येगुणोभवतीति।यत्रेत्यादि।नियमस्तुस्थानषष्ठीलिंगकइतिअवांतरवाक्यार्थबोधोत्तरकालिकत्वेनबहिरंगः।एवंचमिदावुपस्थितेस्यपरिभा
षायाःसामानाधिकरण्यासंभवाद्वैयधिकरण्यान्वयेद्वयोर्भिन्नाभावादेवालोंत्यस्यानुपस्थितिःसार्वधातुकार्धधातुकयोरित्यादौसामानाधिकरण्यान्वयेलोंत्यनेनांत्यस्या
देशव्यवस्थाएतेनैकस्याअप्रवृत्तौअपरापिनप्रवर्त्ततेत्यपास्तम्।पर्यालोचनयेति।प्रदेशोसतिसंभवेपरिभाषाद्वयैकवाक्यतयावाक्यार्थः।अन्यथात्विकपरिभाषागर्भएव।
अस्याअन्तरङ्गत्वादित्यर्थः।

भाष्ये। वृद्धिर्भवतीतीत्यादि। इतिशब्दोयत्रेत्यर्थः। इक इत्येतदिति। स्वत्रे इक इति षष्ठ्यन्तानुकरणमित्यर्थः। अनुवृत्तस्य स्वरूपपरत्वेन गुणशब्दो भवतीत्याद्यर्थः स्यादतः पुनरत्र गुण
वृद्धिग्रहणं। अनुवृत्तस्यार्थपरत्वं तु न। शब्दाधिकारानापत्तेः। उभाभ्यां च गुणशब्दवान्गुणो यत्रेत्यादिरर्थस्तदुक्तमिति यत्रेत्यादि। गुणपदं यत्र वर्ततेइत्याद्यर्थस्तु न। अतो गुण इत्यादावव्या
पत्तेः। भवतिक्रियायाश्चांतरंगत्वाच्च। अस्मादेव गुणवृद्धिग्रहणादत्र विधीयतइत्यस्य तदर्थकस्य भवतीत्यस्य वाध्याहार इति बोध्यम्। एतन्मूलकमेवानुवादे परिभाषा नोपतिष्ठन्ते इति।

॥अथवेतितच्छेषपक्षो॥

दिक इत्येतत्तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यम्। किं कृतं भवति द्वितीया षष्ठी प्रादुर्भाव्यते तत्र कामचारः गृह्यमाणेनेकं विशेषयितुं इका वा गृह्यमाणं यावता का
मचारः इह तावन्मिदिमृजिपुगंतलघूपधर्च्छिदृशिक्षिप्रक्षुद्रेषु गृह्यमाणेनेकं विशेषयिष्यामः एतेषां य इगिति। इहेदानीं जुसिसार्वधातुकार्ध
धातुकह्रस्वाद्यो गुणेष्विका गृह्यमाणं विशेषयिष्यामः एतेषां गुणो भवति इक इगंतानामिति। अथवा सर्वत्रैवात्र स्थानी निर्दिश्यते। इहातावन्मि
देरित्यविभक्तिको निर्देशः मिदः मिदेः मिदेरिति। अथवा षष्ठीसमासो भविष्यति मिद इ यिदिः मिदेरिति पुगंतलघूपधस्येति नैवं विज्ञायते
पुगंतस्यांगस्य लघूपधस्य चेति कथं तर्हि पुकि च अंतः पुगंतः लघ्वी उपधा लघूपधा पुगंतश्च लघूपधा च पुगंतलघूपधं पुगंतलघूपधस्य
ति। अवश्यं चैतदेव विज्ञेयं अंगविशेषणे हि सति इह प्रसज्येत भिनत्ति छिनत्तीति। ऋच्छेरपि प्रश्लिष्टनिर्देशोयं ऋ ऋच्छति ऋ ऋ ऋतां इ
ऋत्तामिति दृशेरपि योगविभागः करिष्यते। उरङि गुणः उरङि गुणो भवति ततो दृशो दृशश्चाङि गुणो भवति उरित्येव॥ ॥

॥क्ङित्प्रतिषेधेऽदोषपरिहारः॥२॥॥

अतएव तदेतद्विषयमेव अचश्चेत्येतदपि एतद्विषयमेव अचो ञ्णितीत्यादौ तु वाक्यार्थबोधकाले श्रोतुराच्यदनेवाकांक्षाशान्तो लिंगोपस्थितस्येङ्वर्जतयानान्वय इति दिक्। युक्ति
श्चेतदिति। सुप्सुपेति समासः। भिनत्तीत्यत्र गुणापादानं क्ङितीत्यस्य निमित्तसप्तमीत्वात्। इकः सार्वधातुकयोरिति विशेषणमिति तु नयुक्तं तस्याग्यंशेउत्थिताकांक्षत्वात्॥ ॥

भाष्ये यणादिपरं गुण इति। यणादिपरं लुप्यते अवशिष्टस्य गुण इत्यर्थेन क्षिप्रादेः सूर्वादेशो गुणः सिद्धः। स्थूलादौ चोर्गुणत्वेव सिद्धमिति भावः। ननु पूर्वस्येत्युक्तावपि यणपेक्षादेः पर
मित्यर्थे पूर्वस्य गुण इत्यनेनापि न तएव पूर्वस्य गुणापत्तेः स्थूलादिषु थकारादेर्गुणः स्यात्। यणादियस्य तद्रूपं परं लुप्यते ततः पूर्वस्य च गुण इत्यर्थे क्षिप्रक्षुद्रयो रत्स्य व्यंजनस्य गुणः
स्यादत आह। चेति। अनित्यत्वादिति। आसन्नित्यत्वाल्लोपनिवृत्त्यर्थात्। असोरल्लोप इति नु परकरणादित्यर्थः। तथाहि। असत्रंतो इति स्थितपरत्वाद्बलोपे तस्यासिद्धत्वात्तु नः प्रसंगे
नाद्विकारान्यात्तु प्रवृत्त्यभावेन लक्ष्ये लक्षणस्येतिन्यायाप्राप्तेऽप्रेतल्लोपवारणार्थं तपरत्वमाटो सिद्धत्वे व्यर्थं सन्नदनित्यत्वज्ञापकम्। न चाटोपमनापत्तिः। तत्रानित्यत्वे
क्षिप्रक्षुद्रयोरपीति। अत्र योगविभागः क्रियते स्थूलादीनां यणादिर्लुप्यते ततः पूर्वस्य च गुण इति। अत्र च स्वरितत्वात् क्षिप्रक्षुद्रशब्दावनुवर्तेते स्थूला
दयो निवृत्तास्तेषां तु यणादिलोपे सत्योर्गुण इति गुणो भवति अ सिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वमनित्यत्वान्न भवति। अत्र क्षिप्रक्षुद्रयोर्यणादेः पकारो दका
क्षिप्रक्षुद्रयोरपि यणादिपरं गुण इतीयता सिद्धं सोयमेवं सिद्धे सति यत्पूर्वग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनं इको यथा
स्यात् अनिको माभूदिति अथ वृद्धिग्रहणं किमर्थं किं विशेषेण वृद्धिग्रहणं चोद्यते न पुनर्गुणग्रहणमपि यदि किंचिद्गुण
ग्रहणस्य प्रयोजनमस्ति वृद्धिग्रहणस्यापि तद्भवितुमर्हति को वा विशेषः अयमस्ति विशेषः॥ ॥
स्यात्तस्माद्यणादेः परं लुप्येत तस्मादेव च यणादेः पूर्वस्य च गुणसिद्धं। क्षेपिष्ठः क्षोदिष्ठ इति। यणादिपरमिति पंचमीसमासः। यदि तर्हि पुगंत
लघूपधस्येति स्थानी निर्दिश्यते तच्छेषपक्षाश्रयणञ्चात्रेकः परिभाषा नोपतिष्ठते तदास्य गुणस्यानिग्लक्षणत्वात् क्ङिति चेत्यादौ क्ङिति चेति गु
णप्रतिषेधो न प्राप्नोति। यथा जैगवायन इति नैष दोषः कुसनोः कित्त्वविधानात् ज्ञापकादनिग्लक्षणत्वेपि लघूपधगुणस्य प्रतिषेधो भविष्यति। ॥
नाभावात्। तस्मादेव चेति। पूर्वत्वस्यावध्याकांक्षायां परत्वेवधित्वेन क्लृप्तत्वादुपस्थितत्वाच्च तस्यैवावधित्वमिति भावः। तद्ध्वनयन्व्याचष्टे। पंचमीसमास इति सुप्सुपेत्यनेन
अवयवभूतं यणादीत्यत्र समुदितेचेत्यर्थः। नन्वेवं इस्कशब्दे स्थशब्दस्यापि लोपापत्तिः। स्थूलादिसाहचर्येणापत्यय सादेः परस्यैव लोपादित्याहुः। पक्षाश्रयणाच्चेति। परि
भाषाणामनियमे नियमकारित्वाच्चेत्यपि बोध्यम्। एवं स्मापयति य इत्यादौ पुगंतेति गुणे उपधावृद्धिरिति न दोषः। कुसनोरिति। एतत् क्ङिति चेति सूत्रे उपपादयिष्यते। भाष्ये शंक
ते। अथ वृद्धिग्रहणमिति। न क्वचित्स्थानी निर्दिश्यते इत्युक्त्या सर्वत्रैव न निर्दिश्यते। इति प्रतीयते

म·भा·कै·वि

॥८०॥

क्वचिदादिपदप्राग्वर्त्तिनिञः क्वचिदादिपदबोध्याधिकरणदोसर्वत्राभावप्रतीतेरुत्पत्तिसिद्धत्वात्। तच्चायुक्तमतआह। क्वचिदिति। भाष्ये सिद्धान्त्याह वृद्धिग्रहणमुत्तरार्थमिति।
पूर्वपक्ष्याह। कस्त्वित्यादि। अविशेषेणोच्यते सा क्ङितीति प्रत्ययविशेषानाश्रयणमत्राविशेषः। उत्तरस्याविशेषणेलस्यैवानिविशेषानुच्चारणेनेत्यर्थस्तदाह। तत्र हिस्त्वेइति। अ

गुणविधाविति। क्वचिन्न निर्दिश्यतइति नञोव्यवहितेन सम्बन्धः क्वचिन्निर्दिश्यतएव ओर्गुणइत्यादौ मृजेर्वृद्धिरिति तत्र हि स्त्वेऽभिमतस्यान्यस्यानुपादानादलोऽन्त्यपरिभाषयात्रं

गुणविधौ न क्वचित्स्थानी निर्दिश्यते नत्वाबरूपं स्थानि निर्देशार्थं गुणाग्रहणं कर्त्तव्यं वृद्धिविधौ पुनः सर्वत्रैव स्थानी निर्दिश्यते। अचोञ्णिति। अतउ
पधायाः तद्धितेष्वचामादेरिति। अतउत्तरं पठति वृद्धिग्रहणमुत्तरार्थं वृद्धिग्रहणं क्रियते किमर्थं उत्तरार्थं क्ङितीतिप्रतिषेधं वक्ष्यति। सवृद्धेरपि
यथास्यात् कस्येदानीं क्ङित्प्रत्ययेषु वृद्धेः प्रसंगः यावताणित्यनुच्यते तच्च मृज्यर्थं मृजेर्वृद्धिरविशेषेणोच्यते। साक्ङितिमाभूत् मृष्टः मृष्ट
वानिति। इहार्थं चापि मृज्यर्थं वृद्धिग्रहणं कर्त्तव्यम्। मृजेर्वृद्धिरविशेषेणोच्यते सेकोयथास्यादनिकोमाभूतइति। मृज्यर्थमिति चेद्योगविभा
गात्सिद्धं मृज्यर्थमिति चेद्योगविभागः करिष्यते मृजेर्वृद्धिरचः ततोञ्णितीति। ञितिणिति च वृद्धिर्भवति। अचइत्येव यद्यचो वृद्धिरुच्यतेन्य
मार्ष्टि। अटोपि वृद्धिः प्राप्नोति अटि चोक्तं विमुक्तम्। अनन्त्यविकारेन्त्यसदेशस्य कार्यम्भवतीति। वृद्धिप्रतिषेधानुपपत्तिस्त्विक्प्रकर
णात्। वृद्धेस्तु प्रतिषेधो नोपपद्यते किं कारणं इक्प्रकरणात् इग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधः नचैवं सति मृजेरिग्लक्षणा वृद्धिर्भवति॥ ८१ ॥

त्स्यैव स्यादित्यर्थः। अटोपीति। नन्वडागमात्पूर्वमेव परत्वाद्वृद्धिर्भविष्यतीति। लक्षणस्य च प्रवृत्तत्वादटिकृते पुनर्लक्षणान्न प्रवर्त्तिष्यते। एवं तर्हि प्रतिषेधानपेक्षयैवात्र चोद्यपरिहारावुक्तौ।
उगमात्पूर्वमिति। जादेशेषु कृते षडितिपक्षे दृष्टम्। अक्ङिते इति। विकारानन्त्यानुपूर्व्याः भेदेन लक्ष्यभेदाच्चिन्त्यमिदम्। परत्वादित्यपि चिन्त्यम्। द्वयोर्योगपद्यासम्भवात्। एवं तर्हीति। ला
वस्थायामडिति पक्षे इति भावः। भाष्येनन्त्यविकारे इति। तथापि सिध्यतीत्यभिमानः। सिद्धान्तेत्वन्यार्थमिक्ग्रहणे कृते नैवाटो वारद्धि सिद्धौ सानेन दर्थेतिष्वित्वेइतिस्त्वेव क्ष्यतइति न विरोधः॥ ॥

१०

तस्मान्मृजेरिति। निषेधस्य सिद्धये योगविभागमकृत्वास्थानिसमर्पणयास्याएवोपस्थितिरंगीकार्येति भावः। संक्रमइति गुणवृद्धिप्रतिषेधविषयक्ङितः संज्ञा प्राचाम्। अचि श्लेबवचनं
आद्यावितितु तदादिपरिभाषालब्धार्थानुवादः। अतएवाथ वक्ष्यतितत्तोञ्क्ङितीति। एवं च ममृजेयूयम् ममृजुसादौ किकल्पो भवत्येव। एतेनादिग्रहणसामर्थ्यान्मृज्यजादावेवप्र
वृत्तिस्तेन पूर्वोदाहृते पुनर्वृद्धिरिति हरदत्तोक्तमपास्तम्। तन्दपरिमृजइत्यत्र यदि वृद्ध्यभावइष्टस्तर्हि व्यवस्थितविभाषयानेति बोध्यम्। अजादावेति। विपरीतनियमस्तु नेष्टस्तु

अविकीर्षीदिति पूर्वविप्रतिषेधादतोलोपो यथा चिकीर्षकइति अयासीदिति। परत्वादत्र सगिटोः कृतयोः

तस्मान्मृजेरिग्लक्षणा वृद्धिरेषितव्या। एवं तर्हीहान्ये वैयाकरणा मृजेरजादौ संक्रमे विभाषा वृद्धिमारभन्ते परिमृजंति परिमा
र्जंति परिममृजतुः परिममार्जतुरित्याद्यर्थं तदिहापि साध्यं तस्मिन्साध्ये योगविभागः करिष्यते मृजेर्वृद्धिरचो भवति। ततः अचि
क्ङिति। अजादौ च क्ङिति मृजेर्वृद्धिर्भवति परिमार्जंति परिमार्जंत। किमर्थमिदं नियमार्थं अजादावेव क्ङिति नान्यत्र क्वान्य
त्रमाभूत् मृष्टः मृष्टवानिति ततो वा क्ङिति मृजेर्वृद्धिर्भवति। परिमृजंति परिमार्जंति। परिममृजतुः परिममार्जतुरित्यादि। इहा
र्थमेव तर्हि सिज्यर्थं वृद्धिग्रहणं कर्त्तव्यं सिचि वृद्धिरविशेषेणोच्यते सेकोयथास्यादनिको माभूत् कस्य पुनरनिकः प्राप्नोति अकारस्य
अचिकीर्षीत् अजिहीर्षीत् नैतदस्ति अतोलोपोत्र बाधको भविष्यति आकारस्य तर्हि प्राप्नोति। अयासीत्। अवासीत्। नास्त्यत्र
विशेषः सत्यां च वृद्धावसत्यां च सन्ध्यक्षरस्य तर्हि प्राप्नोति नैव सन्ध्यक्षरमन्त्यमस्ति। ननु चेदमस्ति ढलोपे कृते॥ ॥

नन्त्यत्वादाकारस्य नास्ति वृद्धिप्रसंगइति यद्यपि परिहारोस्ति तथापि विशेषाभावेन परिहृतत्वान्नायमाश्रितः।
षेधात्। सिचि वृद्धिस्थानिविशेषाश्रयणरूपो विशेषः। उत्तरार्थत्वेर्घडिते सिद्धान्त्याह। इहार्थमेवेति। तत्खण्डयति पूर्वपक्षी। कस्य पुनरित्यादि। पूर्वविप्रतिषेधेति। एयल्लोपा वियङित्यादि। चिकीर्षकइति। अ
न्यथात्र परत्वाद्वृद्धौ युकि चिकीर्षायिकइति स्यात्। परत्वादत्रेति। अपवादत्वादित्यर्थः। परशब्द उत्कृष्टवाची। भाष्ये नैव सन्ध्यक्षरमिति। वृद्धियोगमिति शेषः। उपदेशे आत्वविधानादिति भावः। अन्त्यमिति अं

गस्य वृद्धिरित्यर्थेऽलोन्त्यपरिभाषाप्रवृत्तेरिति भावः।

ढलोपस्यासिद्धत्वादिति। पूर्वं हलंतलक्षणया वृद्ध्या भाव्यं तत्त्वेनेदानीं सिचि वृद्धिरित्यस्य प्राप्त्या लक्ष्येन लक्षणस्येत्यस्याप्रवृत्तिरिति भावः। धातुग्रहणमिति। सिचा तदाक्षेपे सिद्ध इति भावः। एवं चक
त्यादिष्व आचारक्विपि अकलायादित्यादौ वृद्धिर्न सिध्यते। माधवस्तु वृद्धिमनुते। बकुलं छन्दसीत्यतो बहुलग्रहणानुवृत्त्या संध्यक्षरान्तानामधातौ वृद्धिर्न अन्यत्र भवत्येवेति तदाशयः। तेन शेरा
उदवोढामिति ढलोपादीनामसिद्धत्वात् पूर्वं हलंतलक्षणा वृद्धिः ततो ढलोपादिषु कृतेषु ढलोपस्यासिद्धत्वादोकारस्य न भविष्यति। गोशब्दादाचारे क्विपि अगवीदिति संध्य
क्षरमंत्यमस्ति तस्य कस्माद्वृद्धिर्न भवति। उच्यते सिचि वृद्धिरित्यत्र धातुग्रहणं कृतं इको गुणेत्यतः औपदेशिकधातुग्रहणार्थमनुवर्तत इत्यदोषः। लक्षणं हीति। नेटी
ति लक्षणमविशेषेण वृद्धिमात्रस्य निषेधं कथयतीति ध्वनतीत्युच्यते यो ह्यव्यक्तं कथयति मिति स ध्वनयतीत्युच्यते। एवमिहाप्यस्या एव वृद्धेर्निषेध इति नास्ति व्यक्तिः।

उदवोढां उदवोढं उदवोढेति नैतदस्ति असिद्धो ढलोपस्तस्यासिद्धत्वान्नैतद्दलं भवति। व्यंजनस्य तर्हि प्राप्नोति अभैत्सीत् अच्छैत्सी
त्। हलंतलक्षणा वृद्धिर्बाधिका भविष्यति यत्तु तर्हि सा प्रतिषिध्यते नेटीति। अकोषीत् अमोषीत् सिचि वृद्धेरप्येष प्रतिषेधः कथं लक्षणं हिना
म ध्वनति भ्रमति। मुहूर्तमपि नावतिष्ठते अथवा सिचि वृद्धिः परस्मैपदेष्विति सिचि वृद्धिः प्राप्नोति तस्या हलंतलक्षणा वृद्धिर्बाधिका॥ ७॥

स्यादेतत् प्रतिषेधस्य एकनिषेध्ये चरितार्थत्वात् पुनः प्रतिषेधांतरे प्रवृत्तिर्न स्यादित्यत आह भ्रमतीति। सर्वत्र व्याप्रियत इत्यर्थः। स्यादेतत् यावदेकनिषेध्येऽस्य व्यापार
स्तावत् द्वितीयो विधिः प्रवृत्तः प्रवृत्तस्य च निषेधोऽशक्य इत्यत आह। मुहूर्तमिति। उभयत्रापि व्यापारान्नैकत्र विश्राम्यतीत्यर्थः।

त्यादिष्व आचारक्विपि न वृद्धिरित्युक्तं वस्तुतस्तु नैव संध्यक्षरमिति एवं गृहीतं भाष्यप्रामाण्येन संध्यक्षरांतेष्व आचारक्विबेवनेत्याहुः। हलंतलक्षणा वृद्धिर्बाधिकेति भाष्ये इकग्र
हणाभावे येन नाप्राप्तिन्यायेनेति भावः। इत्याहेति। इत्याशंकायामाहेत्यर्थः। नैकत्रेति बाध्यसामान्यचिंत्येयं। नेटीत्यत्र हलंतस्येत्यनुवर्त्य हलंतस्य या वृद्धिः प्राप्ता सा सर्वापि नेत्यर्थः॥
त्तेनाभावीदित्यादौ न दोष इति बोध्यम्। बाध्यविशेषचिंतायामाह भाष्ये अथवेति॥ ॥तद्याचष्टे॥

अपिशब्दादिति। स्तु प्रतिषेध्य हलन्तलक्षणवृद्धिप्रतिषेधद्वारा अष्टावस्सरन्यायेन सिचि वृद्धिरप्यभावः प्रतिपाद्यत इत्यर्थः। तद्ध्वनयन्नाह भाष्ये अस्ति पुनः क्वचिदित्यादिना तत्र प्रकृ
तिभावेन साक्षादेवोत्सर्गापवादयोर्निवृत्तिर्नत्वपवादाद्वारा उत्सर्गस्येत्यत आह नातइति। भाष्ये न भवतीति। अष्टावसरन्यायेनेति भावः। पूर्वसवर्णदीर्घवत् वृद्धरूपीति अवर्णादित्वि
ग्रहयत्यास्तत्रेति बाध्यसामान्यचिंतारूपायामपेक्षणीयत्वाकाङ्क्षापकाद्बाध्यविशेषचिंतेवाश्रीयत इत्युत्तरं। पूर्वसवर्णदीर्घनिषिद्धे वृद्धरूपीति पथि अष्टावसरन्यायानित्य
त्वेन क्वचिदपवादनिवृत्तावपि तद्विषये उत्सर्गप्रवृत्तिर्ज्ञाप्यत इति भावः। परेत्व एवं वतिभाष्ये पूर्वपक्षयुक्तित्वादोढ्यं अष्टावसरन्यायस्तु नास्त्येवोक्तनिर्देशात्। अत एव नांतः
तस्यात्रपीति। अपिशब्दात् सिचि वृद्धेरपि। अस्तीत्याहेति नान्तःपादमव्यपर इति पादमाश्रित्येतदुक्तं। यद्येवं वृक्षावित्यत्र नादिचीत्यनेन पूर्वसवर्णदीर्घप्रतिषि

तस्या अपि नेटीति प्रतिषेधः अस्ति पुनः क्वचिदन्यत्रापि अपवादे प्रतिषिद्धे उत्सर्गोपि न भवति। अस्तीत्याह सुजाते अश्वसूनृते अध्वर्यो अ
द्रिभिः सुतं शुक्रं ते अन्यदिति पूर्वरूपत्वे प्रतिषिद्धे अयादयोपि न भवंति। उत्तरार्थमेव तर्हि सिजर्थं वृद्धिग्रहणं कर्तव्यं सिचि वृद्धिरविशे
षेणोच्यते सा क्ङिति मा भूत्। न्यनुवीत् न्यधुवीत् नैतदस्ति प्रयोजनम्। अंतरंगत्वादत्रोवङादेशे कृते अनंत्यत्वाद् वृद्धिर्न भविष्यति यदि
तर्हि सिच्यंतरंगं भवति अकार्षीत् अहार्षीत् गुणे कृते रपरत्वे चानंत्यत्वात् वृद्धिर्न प्राप्नोति माभूदेवं हलंतस्येत्येवं भविष्यतीहैत

द्भुवद्भेरपि प्रतिषेधप्रसंगः नैष दोषः संयोगादिविधयोर्ज्ञापकादनंतरस्यैव नादिचीति प्रतिषेधात्। अंतरंगत्वादिति। उवङादेशः सिचमेवापेक्षते वृद्धिस्तु सिच्यपरस्मैपदे
पादमिति सूत्रे एङोतीत्यनुवर्त्य एङोतियद्युक्ता प्रोक्तितस्य निषेध इत्यर्थमाश्रित्य सर्वनिषेधकत्वं नस्योक्तमिति वदंति। इहार्थत्वे पूर्वपक्षिणा प्रोक्ता पिखंडिते सिद्धांतीत दभ्युपप
त्याप्याह। उत्तरार्थमेवेति। नुधूधातुकुटादी भाष्ये नंत्यत्वादिति। अचोनंत्यत्वादित्यर्थः। ननु क्वचित्परिभाषाभावे त्वात्मानस्य प्राप्नोतीति अनंत्यत्वादित्यसंगतमिति चेन्न हलंत
पुहलंतलक्षणया बाधेनास्याद्भुरजंत एवं व्यवस्थितेरित्याशयात्। सिद्धांत्याह यदि तर्हीति। अत्र यदीत्यनेनापवादत्वात् तद्विषयेन्तरंगप्रवृत्तिरयुक्तमशक्येति ध्वनितं। इत उत्तरं
ग्रंथस्तु सिद्धान्त्याशयानभिज्ञपूर्वपक्षैकदेशिसिद्धांत्येकदेशिनोरिति बोध्यम्।

लुप्तनिर्दिष्ट इत्यत्र पूर्वनिर्दिष्टः पश्चाल्लुप्त इत्यर्थे मयूरव्यंसकादित्वात् समासः। न च गुणो वारणादांगमिति न्यायेनावं बाधित्वा वृद्धौ आवादेशे ऽलावीदित्यादेः सिद्धौ वचनस्यैषोऽप्यर्थ इति वाच्यम्। सि
चि वृद्धिरित्यस्यापवादत्वाज्ञानेनैव एतत्परिभाषाज्ञानेनैवास्य प्रवृत्तेरदोषात्। न च चकारप्रश्लेषेऽशावीदशावीदिति च व्यपाने निर्णिवृद्ध्यापत्तिः। अस्य एकदेशयुक्तित्वेन तदज्ञानेनैवास्य भाष्य
स्य प्रवृत्तेः जिरिचिर्याधज्ञानवत् इत्याहुः। एतज्ञाप्यप्रामाण्यात्। स धातुः पवर्गीयान्तो वकारयोः समानश्रुतित्वाल्लोके दंत्योष्ठ्यकृतिरित्यन्ये। अवेरादि च वृद्ध्योर विशेष इत्याहुर्नि

लुप्तनिर्दिष्ट इति लोपो व्योर्वलीति भावः किमित्र प्रमाणमिति चेत्। अभियुक्तस्मरणमेव णिश्विभ्यामिति। णिश्वि

हिंन्यस्तारीत् न्यहारीत् गुणे रपरत्वे चान्त्यत्वाद् वृद्धिर्न प्राप्नोति हलन्तलक्षणायाश्चनेटीति प्रतिषेधः माभूदेवं लान्तस्येत्येवं भविष्यति वृ
द्ध तर्हि अलावीत्। अयावीत् गुणे कृते आवादेशे चानन्त्यत्वाद् वृद्धिर्न प्राप्नोति। हलन्तलक्षणायाश्चनेटीति प्रतिषेधः माभूदेवं ल्वां तस्य
त्येवं भविष्यति ल्वान्तस्येत्युच्यते न चेदं ल्वान्तं ल्वांतस्य त्वत्र वकारोऽपि निर्दिश्यते किं वकारो न श्रूयते। लुप्तनिर्दिष्टो वकारः यद्यं मा
भवानचीत् माभवान्मवीत्। अत्रापि प्राप्नोति। अविमव्योर्नेति वक्ष्यामि तदवक्तव्यम्। न वक्तव्यं णिश्विभ्यां तौ निमातव्यौ यद्यप्येतदुच्यते
अथ वैवं महिं णिश्विप्रतिषेधो न वक्तव्यो न वति गुणे कृते अयादेशे च यांतानां नेत्येव प्रतिषेधो भविष्यति एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति॥

ग्रहणमकृत्वाऽविमवीप्रतिषेधार्थं कर्त्तव्यौ एवं सति गौरवाभावः निमातव्यामिति मेङोरूपं परिवर्त्तनीयाविद्यर्थः।

वृत्तये भाष्ये माङ्प्रयुक्तः। एकादेशे पुनरप्यविशेषस्तद्वस्तदिति भवानित्युक्तं। मवीत् प्रयोजनान्तरासत्वे पैकरूप्यायतत्प्रयोगः। अविमव्योर्नेति निषेधश्चमध्येपवा ॥
दन्यायेनातो ल्वान्तस्येत्यस्यैव तेनातो हल्यादेरिति विकल्पो भवत्येवेति बोध्यम्। सिचि वृद्धिरिति सूत्रं तु अचैषीदित्यादौ गुणे कृते चरितार्थमेतन्मते इति बोध्यम्॥

नैतदस्ति ज्ञापकं इति। न्यकुटीदित्यादावंतरंगतया च वृद्धिबाधक गुणस्य निषेधेऽपि अष्टावसरन्यायेन वृद्ध्यभावः सिद्धान्ते न्यायाभावादिति भावः। यत्तर्हि णिश्व्योरिति। ननु णिश्वि
स्थाने ऽविमवीः इति वदन्नप्रति णिश्विप्रतिषेधस्य ज्ञापकत्वाभिधानमयुक्तमिति चेन्न। ज्ञापकत्वे सम्भवति निमानासम्भवदित्याचार्यात्। यत्र करोतीति। इकग्रहणाभावे
ऽकोषीदित्यादौ व्यंजनस्य वृद्धिवारणाय बाध्यविशेषचिंतापक्षे त्वया सिचि वृद्ध्यपवादहलन्तलक्षणाया निषेधे तेनन्यायेन सिचि वृद्धि प्राप्तेः स्वीकारेणात्त्व डीत्याज्ञा
पकमेवेति भावः। एतेन सिच्यनेरगाभावे पिपरत्वाद्गुणस्य च वृद्धिबाधकतया ऽवारित्वेनामकोषीदित्यादौ लघुत्वाभावादेव वृद्ध्यभावेऽत इत्यर्थमेवेत्यस्येज्ञापकमसंग
नसिचीति। न्यापादप्येतत्सिच्यतिये न नाप्राप्तिन्यायेनांतरंगस्य वृद्ध्याबाधनात्प्रयोजनं चास्ति चिरिजिर्योर्यङ्लुगंतानां चनयत्वाऽदीनामचिरायीदजिरा
यीदनेनापिदं चेचायीदित्यादौ वृद्धिसिद्धिरन्यथा गुणायादेशयोः कृतयोर्यान्तत्वाद् वृद्धिप्रतिषेधः स्यात्। यच्चेति तस्यायमभिप्रायः। शास्त्राबाधपक्ष

नसिच्यंतरंगं भवतीति यदयमतो हल्लादेर्लघोरिति अकारग्रहणं करोति कथं कृत्वा ज्ञापकम्। अकारग्रहणस्यैतत्प्रयोजनम् इ
ह माभूत्। अकोषीत्। अमोषीत्। यदि सिच्यंतरंगं स्यात् अकारग्रहणमनर्थकं स्यात्। गुणे कृते अलघुपधत्वाद् वृद्धिर्न भवि
ष्यतीति पश्यति त्वाचार्यः न सिच्यंतरंगं भवतीति ततोऽकारग्रहणं करोति। नैतदस्ति ज्ञापकं। अस्त्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनं किं।
यत्र गुणः प्रतिषिध्यते तदर्थमेतत्स्यात् न्यकुटीत् न्यपुटीत् इति यत्तर्हि णिश्व्योः प्रतिषेधं शास्ति। तेन नेहांतरंगमस्तीति दर्शयति यच्च

हि अंतरेण गुणशास्त्रेण निवर्त्तितस्य वृद्धिशास्त्रस्य पश्चाद्गुणशास्त्रे प्रतिषिद्धेऽपि न हि देवदत्तस्य हंतरि हते देवदत्तस्य प्रादुर्भाव इति न्यायेन पु

नं तथा निश्व्योर्गुणो वार्णपरिभाषया अवादेशं बाधित्वा प्राप्तवृद्धेर्निषेधाय णिश्विग्रहणमप्यावश्यकमित्याद्यसंगतमित्यपास्तम्। एकदेशयुक्तित्वेनादोषात्। एतदेव
ध्वनयन् यदि तर्हीति सिद्धांतयुक्तोऽयं यद्यंतर्भावस्तद्विचितः। कृतेऽस्य चारितार्थ्येऽपि स्वप्राप्तिकाले प्राप्तस्य येन नाप्राप्तिन्यायेन बाध इत्येतदाह न्यायादयीत्यादि। बा
ध्यसामान्यचिंतया सकलांतरंगबाध इति बोध्यम्। एवं च न ज्ञापकोपयोगः नापि ज्ञापकसंभवो नापि प्रयोजनं नाणपरिभाषायाः ऽचिरायीदित्यादौ गुणे कृते ऽ

म·भा·कै·वि·

॥८३॥

प्रदेशान्तरे वृद्धिप्राप्तिः न त्वाकारप्रश्लेषस्य फलं नाप्यविभक्त्योः प्रतिषेधस्येति शब्दधर्मो वृद्धिविकल्प एवेति बोध्यम्। एवंच न्युनत्वं दित्यादौ गुङडं बाधित्वा प्राप्ताया वृद्धेर्नि
षेधायेग्लक्षणमिति चेद्वृद्धिस्थ्यस्योपसंहरति सिद्धान्ती तस्मादिति भाष्ये इग्लक्षणत्वेन निषेधायाकार्षीदित्यादावनिकोगुणव्यावृत्त्यर्थं चेति भावः। बाध्यसामान्यचिन्ता
श्रयाश्वासरन्यायश्चैकदेशयुक्तिनैव सिद्धान्तः। अतएव न्यस्तारि दित्युपक्रम्य हलन्तेन लक्षणयाश्वनटीतिप्रतिषेधस्तुक्तमिति स्वत्वविधायकमिति। इकोयणचीत्यादि
नः प्रवृत्तिर्नास्तीति न्यकुटीदित्यादौ वृद्ध्याभावायन कर्तव्यं अत इति। क्रियमाणे तु ज्ञापकं न सिच्यंतरंगं भवतीति सिच्यंतरंगाभावे हि गुणशास्त्रप्रसं
गात्प्रागेव वृद्धिः स्यात् न्यकुटीदित्यादावित्यन्तरतिवक्तव्यमिति षष्ठ्या इति। स्वतन्त्रमिदानीं गुणवृद्ध्योर्विधायकमिति पूर्वपक्षः। अन्यतरार्थमिति

ग्रहणं जघोरिति कृतेपि। तस्मादिग्लक्षणवृद्धिः। तस्मादिग्लक्षणवृद्धिरास्थेया। षष्ठ्याः स्थाने योगत्वादिङ्निवृत्तिः षष्ठ्याः स्थाने योगत्वात्सर्वे
धामिकां निवृत्तिः प्राप्नोति। अस्यापि प्राप्नोति दधिमधु पुनर्वचनमिदानीं किमर्थं स्यात्। अन्यतरार्थं पुनर्वचनं अन्यतरार्थमेतत्स्यात् सार्वधा
तुकार्धधातुकयोर्गुण एवेति। प्रसारणे च प्रसारणे च सर्वेषामणां निवृत्तिः प्राप्नोतिः प्राप्नोति अस्यापि प्राप्नोति। यातावातापुनर्वचनमिदानीं

नन्वनिकोपि यथा स्यादिति बध्यर्थं स्यात् ननु नियमार्थं नियमाद्विधेर्बलीयस्त्वात्। एवं मन्यते द्वितीयं गुणवृद्धिग्रहणमनुवर्तते न गुणवृद्धिप्र
देशेषु इत्यस्योपस्थानान्नास्त्यनिकः प्रसंगः। प्रसारणे चेति। तुल्यन्यायत्वादुपन्यासः। इग्यण इत्यत्र यण इति स्थानषष्ठीति न यणः स्थाने
इक् भवति स च संप्रसारणसंज्ञक इति वाक्यार्थः स्यात् वाक्यभेदेन च कार्यद्वयं विधीयते।

तुल्यविषयेऽस्य बाधकमिति न तद्धेयर्थ्यरूपो दोषः। भाष्ये इकनिवृत्तिरित्यस्य गुणवृद्धिरूपादेशो नेत्यादिः। पुनर्वचनं। मिदेर्गुण इत्यादि रूपं। नियमाद्विधेरिति।
प्राप्तबाधानुवादरूपदोषापत्त्या परिसंख्यारूपो नियमो गुरुरिति भावः। द्वितीयमिति केवलविधायकत्वे अनुवृत्तेर्बलिष्ठेदृहत्यगुणवृद्धिग्रहणमनर्थकं स्यादि
ति भावः। पातीत्यादि निर्देशे गुरोरपि नियमस्याश्रयणमिति ने। तुल्यन्यायेति। षष्ठी दर्शनरूपान्यायः। वाक्यभेदेनेति। ष्यङः संप्रसारणमित्यादि निर्दिश्यसामान्येन संज्ञाविधा

किमर्थं स्यात् विषयार्थं पुनर्वचनम्
नार्थवाक्यभेदस्त्वावश्यक इति भावः।

विषयार्थमित्यस्य निमित्तनियमार्थमित्यर्थः। गुणादिविधावपि अधिकारलब्धा षष्ठीत्याह। अंगस्येति। तत्रोरण्रपर इत्यत्र षष्ठी त्वनुवर्त्यपूर्वोक्तार्थः सुलभः। एतयोरपि तत्रानुवृत्त्या षष्ठीति
सम्बन्धेन तदर्थलाभः। ननु तत्रानुवर्तनं यदि लौकिको धिकारस्तर्हि साकांक्षा निबन्धनः। न च षष्ठी स्थाने इत्यस्याकांक्षत्वं तत्राह स्वरितत्वादिति। लोकस्यानुरोधात्त्वपि बोध्यं।
षष्ठीति योगविभागेच षष्ठी तिस्त्रत्र साकांक्षमिति लौकिकापेक्षा लक्षणाधिकार इति भावः। योग्यत्वादिति व्याख्यानाच्चेत्यपि बोध्यम्। उपतिष्ठत इति। अनुवर्तत इत्यर्थः। अन्यतरार्थ

कर्तुर्हर्तुरिति अंतरतमस्याणोभावात्सर्वेऽप्यणः पर्यायेण प्राप्नुवंति। सिद्धमिति। स्वातंत्र्यमेषां निवर्तयितितेन यत्र षष्ठी तत्रैषामुपस्थानमंगस्य वक्ष्यादौ
नांतु तदिड्ढोतोरित्यादौ इमावपीति। स्वरितत्वादनयोरन्तरालवर्तिभिश्चायोग्यत्वात्संबन्धाभावः। अथवेति षष्ठीस्थाने योगेत्यत्र योगविभागः करिष्य

विषयार्थमेतत्स्यात्। क्वचित्स्वपि यजादीनां क्ङित्येवेति। उरण्रपरे च उरण्रपरे च सर्वेषां ऋकाराणां निवृत्तिः प्राप्नोति। अस्यापि प्राप्नो
ति। कर्तुर्हर्तुः सिद्धं तु षष्ठ्यधिकारे वचनात् सिद्धमेतत्। कथं षष्ठ्यधिकारे इमे योगाः कर्तव्याः। एकस्तावत्क्रियते तत्रैव। इमावपि
योगौ षष्ठ्यधिकारमनुवर्तिष्येते। अथवा षष्ठ्यधिकारे इमौ योगावपेक्षिष्यामहे। अथवा इदं तावदयं प्रष्टव्यः सार्वधातु

ते षष्ठीति यदेतदनुक्रान्तं तत्र यत्र षष्ठी तत्रोपतिष्ठत इत्यर्थः। तत्र योग्यत्वादनयोरेवापेक्षा नान्येषाम्। तत स्थाने योगे षष्ठीत्येतदुपतिष्ठते। अथ
वेति। अन्यतरार्थं पुनर्वचनमिति। वदतावचनादेवमभिसम्बन्धो अवश्यं कर्तव्यः कर्तव्यः यत्र गुणवृद्धि श्रावोच्चारणेन गुणवृद्धी विधीयेते तत्र

मिति। केवलविधित्वे पुनर्गुणवृद्धिग्रहणवैयर्थ्यं सुस्थमेव। न तु वाक्यभेदेनेति। एकवाक्यत्वे संभवति तस्यायुक्तमिति भावः। एतेनेग्यण इत्यपि व्याख्यातम्। तत्रापि संज्ञावि

धानेइगनुवाद्यः अनुवाद्यत्वेचष्यङःसंप्रसारणमित्यादीनांसार्थक्यायअवश्यकम्॥एवंचैकरूप्यायानुवाद्यत्वमेवास्तुनतुविधेयत्वंवचिस्वपीत्यादीनांनियामकत्वापादकमितिबोध्यम्॥तदपेक्षिष्यामहइति॥एवंचयथाविधेः

कइतिउपतिष्ठते॥इतिअन्यथायातामातेत्यादिषुविध्यर्थत्वेसम्भवतिसतिकथमन्यतरार्थंपुनर्वचनंस्यादित्युच्यतेअवश्यकर्त्तव्यापांचापे
क्षायामेकवाक्यतयैवापेक्षास्तुतेनैकरूप्याएवस्यार्थेनतुवाक्यभेदेनस्वातंत्र्यंपारतंत्र्यंचतदपेक्षिष्यामहइति॥अस्यस्वातंत्र्यंनिरसि

कार्धधातुकयोर्गुणोभवतीति॥इहकस्मान्नभवतियातावाता॥इदन्त्वत्रापेक्षिष्यतेइकोगुणवृद्धीइतियद्यैवंतर्हिइदंतत्रापेक्षिष्यतेएवमि
हापितदपेक्षिष्यामहेसार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिकोगुणवृद्धीइति। ॥इतिश्रीपातञ्जलेमहाभाष्येप्रथमस्याध्यायस्यप्रथमेपादेतृतीयमाह्निकम्॥३॥

तुमित्यर्थः॥ ॥इतिजैयटपुत्रकैयटकृतेमहाभाष्यप्रदीपे प्रथमस्य अध्यायस्य प्रथमेपादे तृतीयमाह्निकम्॥३॥ ॥ॐ॥

स्यान्याकांक्षतयाऽस्यापिस्वयंसम्बन्धिविधेयबोधकत्वात्स्त्रापेक्षेतिएकवाक्यतेवेतिभावः॥एवंचस्वातंत्र्यंदूरापास्तमेव॥तदाहअस्येति॥आहत्तोतुनमानमितिशिवम्॥
॥ ॥ ॥इतिश्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागेशभट्टकृतेभाष्यप्रदीपोद्योतेप्रथमतृतीयमाह्निकम्॥३॥ ॥श्रीर्जयतितराम्॥ ॥

२२

म॰ भा॰ कै॰ वि॰ ॥श्रीगणेशाय नमः॥ न धातु प्राधान्यादिति। प्राधान्यं च संस्कार्यत्वरूपम्। असम्बद्धमिति। अचोऽन्त्यस्येत्यनेनापि इक एव प्रसक्तत्वात् परिभाषानिषेधवैयर्थ्यम्। कृत्स्नस्येति। इरिणे लोपश्चेति
रकसन्नियोगेन कृत्स्नधातुलोपोऽस्तीति तदसम्भवान्नोक्तः। अथ वेति। आद्यपक्षे अवयवधर्मस्य समुदाये आरोपात् द्वे समुदायधर्मस्य प्रवृत्तिनिमित्तस्य च अवयवे आरोपितत्वमिति भेदः
।परामर्शः शब्देन पृथगुपादानं प्रतिपादितमिति। व्याप्त्यर्थकं निष्कर्षति इति भावः। लोपविशेषणमिति। स्वरूपकृतत्वादिति भावः। सिद्धान्तस्त्विति। निषेधस्तु न गुणवृद्ध्योः शब्दप्राधान्यात्

॥८५॥ न धातुलोपे गुणवृद्ध्योः प्राधान्यादयं निषेधो न तु तद्गुणभावादिकारिभाषायाः दीधीवेवीटामिति चासम्बद्धं परिभाषानिषेधः स्यात् कृत्स्नस्य धातोर्लोपे गुणवृ
द्धिप्रसङ्गाभावादनर्थको निषेधः स्यादिति सामर्थ्याद्धात्वेकदेशलोपोऽत्र धातुलोपोऽभिमतः। अवयवक्रियया अपि समुदायस्य व्यपदेशदर्शनाद्यथा पटो दग्ध इति। अ
थवा समुदायशब्दोऽवयवे तद्रूपारोपाद्वर्तते। धातुग्रहणमिति। उपसर्जनस्यापि यथा परामर्शस्तथा केषां शब्दानामित्यत्र प्रतिपादितं। विनापि धातुग्रहणेन लोपवि

॥ॐ॥ न धातुलोप आर्धधातुके। धातुग्रहणं किमर्थम्। इह मा भूत्। लूञ् लविता लवितुं पूञ् पविता पवितुं। आर्धधातुक इति किमर्थम्॥

शेषणमार्धधातुकं विज्ञास्यते। अनुबन्धलोपस्य चानैमित्तिकत्वाल्लविता इति गुणप्रतिषेधो न भविष्यतीति प्रश्नः। सिद्धान्ते तु गुणवृद्धिविशेषणमार्धधातुकग्रहणमित्य
भिप्रायः। अनुबन्धेन धात्वेकदेशः यस्मादुपदेश एवेत्संज्ञा प्रयोगे तु सत्तशब्द एव धातुसंज्ञः केवलमसौ जित्कार्यं लभते लूशब्दस्यैव हि क्रियावाचित्वमिति तस्यैव युक्ता धातुसंज्ञा

लोपस्य तद्विशेषणत्वादिति भावः। न च लोपशब्दोऽधिकरणघञन्तः अदर्शनं लोप इत्यादौ भावसाधनस्यैव प्रसिद्धत्वात्। गणे सानुबन्धस्य पाठात् विशिष्टस्यैव धातुत्वं स्यादत
आह। अनुबन्ध इति। यस्मादिति। उपदेशपदाभावेऽपि अन्तरङ्गत्वात् तत्र तः पूर्वं सा धातुसंज्ञा तु प्रत्ययविशेषविधित्सित इति भावः। धातुसंज्ञेसंज्ञयोः समकालत्वेऽपि न क्षरतीत्याह। ल
शब्दस्यैवेति। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तस्यैव क्रियावाचित्वावगमात् गणपठितक्रियावाचिनां च धातुत्वविधानादिति भावः॥

॥९१॥

शेरवीति। युङ्लुगन्तस्य रूपम्। शब्दवत्त्वात्। शब्देनोपादानात्। नान्यथेति। अन्यथान्तरङ्गत्वात् पुरुषशब्द एव स्यादित्यर्थः। ननु पदप्रयोजनचिन्ता वृत्तिकारस्योचिता न भाष्यकारस्येत्यत आ
ह। क्रमेणेति। तत्तत्पदप्रयोजनखण्डनक्रमेणेत्यर्थः। क्रममेवाहार्धधातुकस्य चेति। लोपविशेषणे अस्तुत्वात्। गुणादिविशेषणस्य प्राधान्यात्। तत्र लोपविशेषणत्वे आर्धधातुके परे पूर्वस्य
धात्वंशस्य लोप इति वाच्योऽर्थस्तत्फलितमुक्तं भाष्ये। आर्धधातुकनिमित्ते लोप इति। एवं गुणवृद्धिविशेषणत्वे आर्धधातुके परे प्रत्यासत्त्या पूर्वस्य धातोर्ये गुणवृद्धी इति वाच्योऽर्थः। अनुवादे

शेरवीतीति। सत्यार्धधातुकग्रहणे शब्दवत्त्वादन्यपदार्थस्य बहुव्रीहिरसंदिग्धो भवति नान्यथा क्रमेण सूत्रप्रत्याख्यानायार्धधातुकस्य च लोप
विशेषणत्वे धातुग्रहणानर्थक्यप्रतिपादनाय प्रत्युदाहरणोपन्यासः किं पुनरिति। आर्धधातुकग्रहणं लोपविशेषणं वा गुणवृद्धिविशेषणं वा बहुव्रीहि

त्रिधा बहुव्रीहि प्रभो शेरवीति। किं पुनरिदमार्धधातुकग्रहणं लोपविशेषणमार्धधातुकनिमित्ते लोपे सति ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते न भवत इति आहो
स्वित् गुणवृद्धिविशेषणमार्धधातुकग्रहणं कथम्। धातुलोपे सत्यार्धधातुकनिमित्ते ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते न भवत इति किं चातः। यदि लोपविशेषणं उ
पेद्धः प्रेद्धः अत्रापि प्राप्नोति अथ गुणवृद्धिविशेषणं क्नोपयति अत्रापि प्राप्नोति। यथेच्छसि तथास्तु अस्तु लोपविशेषणं कथमुपेद्धः प्रेद्ध इति॥ ॥

पक्षे तु उभयविशेषणं चेति यस्त्वसंभवात् प्रश्नः प्रेद्ध इति नन्वाद्गुण इति निग्लक्षण इति तन्निषेधो न भविष्यति परिहारान्तराभिधानादेव नाश्रितमित्यदोषः।

षिद्रको गुणवृद्धी अचश्चेति परिभाषातिरिक्तपरिभाषाणां प्रवृत्तिस्वीकारात्तत्फलितमुक्तम्। आर्धधातुकनिमित्ते ये इति। प्राप्नुत इत्यनेन प्रसक्तस्यैव निषेध इति सूचयति। बहुव्रीहीति। उभया
नुग्रहायेति भावः। यद्यपि धातुलोप इति समस्तमार्धधातुकविशेषणं तथापि विशेषणशब्दः पूरिच्छेदकपर इति न दोषः। नन्वाद्गुण इति। नन्विकस्थानिकत्वादयमपि इग्लक्षणः न चात्राप्लुतवृत्त
मिक इति स्वरूपपरम्। उत्तरसूत्रे द्वस्वरूपपदार्थकत्वव्यवस्थापकं च शब्दाभावादिति चेन्न। इको गुणवृद्धी इति संपूर्णमनुवर्त्यते यत्रेदं तत्र न धात्वित्युपतिष्ठत इत्यर्थेनास्यापि परिभाषात्वागी

कारइतिभावात।यद्वायत्रेदंतद्धिहितेगुणवृद्धीनेत्यर्थः।तदुक्तपूतियत्रेकपरिभाषाव्याप्रियतेतत्रायंनिषेधइतिस्वक्रकरणादितिभाष्यप्रतीके।अर्थाधिकारेणस्वरूपपरस्यैवेकइत्यस्यानुव
र्तनाद्वा।यदेतिपूर्वंधातुःसाधनेनेतिसिद्धांतपक्षइत्यर्थः।यदात्विति।पूर्वंधातुरूपसर्गेणेतिपक्षेपूर्वमवृजातस्यनिषेधायोगादितिभावः।बहिरंगस्यासिद्धत्वादिति।द्वितीयेबहिरंगमित्यस्यासिद्ध
त्वातविधिप्रवृत्तिकालेऽनिष्पन्नत्वात निषेधोपाप्त्यप्रसिद्धिरित्यर्थः।एतेनजातस्यबहिरंगस्यांतरंगकर्तव्येनेनासिद्धत्वांप्रतिपादनेपिजातेप्यंतरंगेप्रवृत्तोत्राबहिरंगस्यानेनासिद्धत्वप्रतिपा
दनेमानाभावःफलाभावाज्ज्ञापकेविरोधश्चस्यपास्तम।परेत्वपक्षः सुद्धात्पूर्वइत्यादिसूत्रेषुभाष्येदूषितइतिभाष्योक्तमेवसम्यक।नन्विति।इयंचपरत्वतुकोरितिसूत्रेणज्ञापिता।अन्य

बहिरंगइति।यदापूर्वंप्रत्ययःपश्चादुपसर्गयोगस्तदाप्रतिषेधोन्तरंगगुणोबहिरंगः।यदानुपूर्वमुपसर्गयोगस्तदागुणोंतरंगः।पश्चात्प्रत्ययोत्पत्तौनि
षेधोबहिरंगःसर्वथाबहिरंगस्यासिद्धत्वादिष्टसिद्धिः।ननुनाजानंतर्यइतिनिषेधात्कथंपरिभाषाप्रवृत्तिःयत्रकार्यविधावानन्तर्येणचोराश्रयणं तत्रनि

बहिरंगोगुणोंतरंगःप्रतिषेधःअसिद्धंबहिरंगमंतरंगेयद्येवंनार्थोधातुग्रहणेन।इहकस्मान्नभवतिलूञ्लविताल्विवितुं
पूञ्पविताप वितुमितिआर्द्धधातुकनिमित्तेलोपप्रतिषेधः।नचैषआर्द्धधातुकनिमित्तोलोपः।अथवापुनरस्तुगुणवृद्धिवि
शेषणम।ननुचोक्तंक्नोपयतीत्यत्रापिप्राप्नोतीतिनैषदोषःनिपातनात्सिद्धंकिंनिपातनंचेलेक्नोपेरितिपरिगणनंकर्तव्यम॥

षेधादनुपस्थानंपरिभाषायाःयथाऽक्षद्यूरितितत्रहिइकोयणचीतिवचनादिगचोराश्रयणंअस्मिंस्तुप्रतिषेधसूत्रेनास्त्यचोराश्रयणमित्यदोषः।

थाबहिरंगासिद्धत्वेनैवसिद्धेतदुद्देश्यत्वस्यव्यर्थत्वमेव।अचोरितिद्विःचमविवक्षितं।धर्मिग्राहकमानस्यतथैवसत्त्वात।अनुपस्थानमिति।अस्यात्रेत्यादिः।तत्रहीति।तत्राश्रयणसिद्धो
नेत्यर्थःतेनासिद्धपरिभाषायाअनित्यत्वंज्ञाप्यतेअतएवभाष्येविप्रतिषेधसूत्रेभित्यस्यजनेनकाप्यतदुक्तरवायथासिद्धपरिभाषालापकंविप्रतिषेधसूत्रेउक्तमपिपुनर्वाहऊठसूत्रेउ
क्तमितिविवरणकृता।अस्मिन्निति।निषेधस्यप्राप्तिपूर्वकत्वात्प्रत्ययाश्रवर्तमानेइत्यर्थः।क्नूयपातोर्णिचिपुकिजोपोव्योरितियलोपःवाक्यकारस्तत्रेव्याप्त्यमितिव्याप्तिपरिहारा
रायपरिगणनामाह।परिगणनमितिभाष्ये।अत्रयस्यहलइतिलोपःसमुदायलोपइतिमत्वायकव्योःपरिगणनंवेभिदितै

ननुभंजिरंज्योरेपदेविकनस्यैवभंजेरथचिणिरंजेश्वघञिचेत्यादिनालोपइतिनुम्लोपइत्यसंगतमतआह।नुमितीति।नन्वनिदितइतिलइदंसिद्धमतआह।वृद्धिहृद्धाविति।स्नात्स्येवेतिपूर्वपक्षाशयः।इडादेराद

यङ्लुक्कयवलोपइति।वइत्यत्राकारोविवक्षितःतेनधातुप्रयोगेयोकारान्तःप्रवितस्तस्यग्रहणंअन्यथास्तिविंकथंनिवार्येनवेभिदितेतिवेभिद्यशब्दात्क्वू इदूयस्यहलइतियलोपः
मरिमृजइतियङोचिचेतियःलुक।कुषुभमगधशब्देकण्ड्वादिगणपवितो धातुभ्यायकण्वुल्त्वौयस्यहलइतियलोपःसमितदशब्दच्छदोभ्यांक्य।जेताभ्यांक्वुल्त्वच।

यङ्लुक्क्युलोपेप्रतिषेधः।यङ्लुक्क्यवलोपेप्रतिषेधोवक्तव्यःयङ्वेभिदिनामरीमृजः।यक।कुषुभितामगधकः क्यसमिधिताद्द
षकः।वलोपे।जीरदानुकिंप्रयोजनम।नुम्लोपस्त्रिव्यनुबंधलोपेऽप्रतिषेधार्थम।नुम्लोपस्त्रिव्यनुबंधलोपेचप्रतिषेधोमाभूद
दितिनुम्लोपेअभाजिरागःउपबर्हणंस्त्रिवेःआस्त्रेमाणंअनुबंधलोपेप्रतिषेधार्थंलूञ्लविता।लवितुम।यदिपरिगणनंक्रियते
स्यदःप्रश्रथः।हिमश्रथःइत्यत्रापिप्राप्नोतिवक्ष्यत्येतत।निपातनात्स्यदादिष्विति।तत्रहिंपरिगणनंकर्त्तव्यंनकर्त्तव्यंनुम्लोपेकस्मान्नभवति

प्रत्ययोक्यस्येतिविभाषेतियलोपः।नुमल्लोपेतिनुमितिनकारस्यपूर्वाचार्यसंज्ञा।उपबर्हणमिति।वृहिवृद्धौइदित्वान्नुम्वृहेरच्यनिटीतिवार्त्तिकेननलोपः।आस्त्रेमाण
मिति।अस्त्रेमाणपिवेदेपठ्यतेतत्रनञ्पूर्वात्स्त्रिवेर्मनिन्प्रत्ययेवकारलोपःऊठादेशःछांदसत्वाद्गुणाभावरस्यंनभवतिपरिगणनेसतिधातुग्रहणंनकर्त्तव्यंभवतीतिअनु
बंधलोपःप्रयोजनत्वेनपठितः

इतिज्वरत्वरस्त्रिवीत्यनेन।भाष्येइत्यत्रापिप्राप्नोतीति।वृद्धिरितिशेषःनप्राप्नोतीतिपाठेनिषेधइतिशेषः।निपातनादिति।स्यदोजवेअवोदैधौद्मप्रश्रथहिमश्रथाइतिनिपातनं।अस्यनलोपमात्रफलकत्वे
नलोपविधानेनैवसिद्धेनिपातनवैयर्थ्यापत्तिरितिभावः

म·भा·कै·वि· त्येतिति। अन्यथा गुण इत्यादावपि परिभाषाप्रवृत्तौ तस्यापीग्लक्षणत्वेऽपि गवायन इत्यादौ निषेधः स्यादिति भावः। यत्रेक्परिभाषेति। नन्वेक इत्यनुवर्त्यैकोऽनेतद्वृत्तेव व्याख्यानमुचितमिति वाच्यम्। सरीसृ
जः सरीसृप इत्यादावि कः प्रत्ययाविवहितस्य पूर्वत्वभावान्निषेधानापत्तेः तदाह। भाष्ये इग्लक्षणयोरिति। यथैतदर्थलाभस्तथोक्तं इक्परिभाषालक्षणयोरिति तदर्थः। लोपेति। प्रत्ययाश्रयत्वादिति भाष्य

॥८७॥ इक्प्रकरणादिति तेन यत्रेक्परिभाषास्थान्यंतरविहितत्वे व्याप्रियते तत्रायं निषेध इत्यर्थः प्रत्ययाश्रयत्वादिति ॥

इक्प्रकरणाद्धातुलोपे वृद्धिः इग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधः नन्वैषेग्लक्षणा वृद्धिः यदीग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधः स्याद् इः प्र
श्रथः हिमश्रथ इत्यत्र न प्राप्नोति इह च प्राप्नोति अवोदः एधः ओघ्न इति। निपातनात्स्यदादिषु निपातनात्स्यदादिषु प्रतिषेधो
भविष्यति न च भविष्यति यदीग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधः स्निव्यनुबंधलोपे कथं प्रत्ययाश्रयत्वादन्यत्र सिद्धं आर्द्धधातुक
निमित्ते लोपे प्रतिषेधः नन्वेष आर्धधातुक निमित्तो लोपः यद्यार्धधातुक निमित्ते लोपे प्रतिषेधः जीरदानुः अत्र न प्राप्नोति॥ ॥

लोपविशेषणमार्द्धधातुकग्रहणमित्यर्थः। जीरदानुरिति। वर्णनिमित्तोऽत्र वकारलोपो न प्रत्ययनिमित्तः।

स्य लोपे आर्द्धधातुकप्रत्ययनिमित्तकत्वाश्रयणादित्यर्थ इति भावः। न प्रत्ययेति। प्रत्ययस्याकृतत्वादनाक्षिप्तत्वाच्चेति भावः॥ ॥ अवश्यं जीरदानुशब्दस्यैवमेव व्युत्पत्तिः कार्येत्याह। ॥

३

रत्वं चेति। अवांतरपदत्वे सत्येवावग्रह उत्सर्गादिति भावः। ननु रदानुप्रत्यये रेफाकार उदात्तः समासे त्वंतोदात्तः स्यादत आह। बहुव्रीहौ त्विति। जीरस्य प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तस्य बहुव्रीहौ पू
र्वपदप्रकृतिस्वरेणेत्यर्थः। जीवर्विचितु गुणनिषेधो भवत्येव। एतेनार्धधातुकत्वेन यत्र लोपनिमित्तता तत्रैव लोपे निषेध इत्यपास्तम्। वार्त्तिकविरोधात्। यङ्गचिन्त्ये चापि तत्वे
नानिमित्तत्वाच्छेत्वानुवदित्यादि घासि ध्यापनेऽस्त्वा विधिव्यादिम्पस्तु विज भाव एव। भाष्ये यावता चेदानीमिति। क्तिस्त्वेन गुणनिषेधादिति भावः। अत्र वलोपो लोपो व्योरित्यनेन। इदं

रकिज्य इति। एवं च जीरित्यवग्रहः सिध्यति। बहुव्रीहित्वाच्च जीरदानुशब्दे रेफाकार उदात्तः वृहिरिति। वृहि वृद्धाविति पाठात्। भेद्यत इति।

रकिज्यः सम्प्रसारणं नैतज्जीवरूपं रकयेतज्ज्यः सम्प्रसारणं भवति यावता चेदानीं रकि जीवेरपि सिद्धं भवति। कथमुपबर्हणं
वृहिः। प्रकृत्यंतरं ज्ञायते वृहिः प्रकृत्यंतरमिति। अचीति हि लोप उच्यते अनजादावपि दृश्यते निवृह्यते अनिटीति चोच्यते इडादावपि दृ
श्यते निवर्हिता निवर्हितुमिति अजादावपि न दृश्यते वृहयति वृहकः तस्यानार्थपरिगणने न यदि परिगणनं न क्रियते भेद्यते छेद्य
ते अत्रापि प्राप्नोति। नैष दोषः धातुलोप इति नैवं विज्ञायते धातोर्लोपो धातुलोपः धातुलोप इति॥ ॥ ॥

गुणे णिलोपस्यार्द्धधातुकनिमित्त इति पक्षद्वयेऽपि दोषः अपवादविषयपरिहारात्पात रंगोऽपि गुणोऽत्र न प्रवर्त्तत इत्युपन्यासः॥

च यथा श्रुतसूत्रमते वलोपप्रत्याख्याने तु करिज्य इत्येव शारणं पक्षद्वयेपीति। तत्रेणोभय विशेषणत्वपक्षेपीत्यपि बोध्यम्। गुणोऽण्याश्रयं णिलोपोऽयं गाश्रयः। अपवादेति। प्रकल्प्य चापवादविषय
मिति परिभाषयेति भावः। एतेन गुणप्रतिषेधो यत्र समानकालिकतत्त्वचरितार्थो निषेधानंतरं गुणबाधितुं क्षमत इत्यपास्तं। न च भेद्यते इत्यत्राचः परस्मिन्निति णिलोपस्य स्थानिवत्वेन तत्राभावातिदेशा
स्य च सत्वेन स्थानिनि णिचि सति अभवतो निषेधस्य लोपेऽप्यभावातिदेशात्र दोष इति वाच्यम्। स्थानिवद्भावाश्रयणे सूत्रप्रत्याख्यानमेव तत्तदनाश्रयणेन सूत्रवत्तदनाश्रयणेन वायं दोष इत्याशयात्॥ ॥

म॰ भा॰ कै॰ वि॰ ॥८८॥

भाष्येतस्मादिग्लक्षणवृद्धिरितिप्रतिषेधेप्यतिदोषः अतएवअभाजीत्यादिसिद्धिरितिभावः। अकारलोपइति। अतोलोपइत्यनेनेत्यर्थः। लुङंतात्एवुलितस्त्रमतेपिनिषेधोनाआर्द्धधातुकनिमित्तलोपाभावात् मरीमृजकइत्यत्रलोपस्यस्थानिवत्त्वेक्ङित्यजादौवक्ष्यतइतिविकल्पोन। व्यवस्थितविभाषाश्रयणात् नन्वयङ्लुकःशास्त्रव्यर्थस्यादतआह। कृतेपीति। अवशिष्टतच्चरितार्थमितिभावः। भाष्येलुकिकृतेइ

॥कथंतर्हीति। बहुव्रीहिर्होसत्येकार्द्धधातुकनिमित्तत्वंलोपस्यगुणवृद्ध्योश्चाश्रितमितिनेद्यत इत्यादौभिन्ननिमित्तत्वाद्गुणोननिषिध्यते। यत्रहलचोरिति।

कथंतर्हिधातोर्लोपोयस्मिन्नदिदंधातुलोपंधातुलोपइति। तस्मादिकलक्षणवृद्धिः। यदितर्हिग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योःप्रतिषेधः। पापचकः। पापतकः। मरमृधकः। दृषदकः। अत्रनप्राप्नोति। अल्लोपस्यस्थानिवत्त्वात्। अकारलोपेकृतेतस्यस्थानिवत्त्वात्गुणवृद्धीनभविष्यतः अनारम्भोवा अनारम्भोवापुनरस्ययोगस्यन्याय्यः कथंवेभिदिता। मरीमृजकः कुषुभिता समिधिताइति अत्राप्यकारलोपेकृतेतस्यस्थानिवद्भावात्गुणवृद्धीनभविष्यतः। यत्रतर्हिस्थानिवद्भावोनास्तितदर्थमयंयोगोवक्तव्यः क्वचस्थानिवद्भावोनास्तियत्र। हलचोरादेशः। लोलुवः पोपुवः मरीमृजः सरीसृपइति अत्राप्यकारलोपेकृतेतस्यस्थानिवद्भावात्गुणवृद्धीनभविष्यतः लुकिकृतेनप्राप्नोतिइदमिहसंप्रधार्यंलुक्क्रियतामल्लोपो वेतिमत्रकर्त्तव्यंपरत्वादल्लोपः नित्योलुक्कृतेप्यल्लोपेप्राप्नोतिअकृतेप्यल्लोपेप्राप्नोति। लुगप्यनित्यः कथमन्यस्यकृतेलोपेप्राप्नोतिअन्याकृतेशब्दात

लुकाकृतत्वोयङ्लुप्यतइत्याशयः अन्यापीति। कृतेप्यकारलोपएकदेशविकृतमनन्यवदितियकारः प्रत्ययसंज्ञोभवत्येवेतिभावः। नित्योलुगिति। लुगात्रप्रवृत्तिर्नित्या।

ति। अन्वकाशत्वादंतरंगानपीतिअवशिष्टेतच्चरितार्थमितिभावः। न्यायाच्चलुकिकृतेऽतोलोपनप्राप्नोतिस्थिर्थः। रनरआशयानभिज्ञआह। परत्वादिति। ननुयस्यलोपः कृतस्तस्यलुगप्राप्तेराह। लुकःशास्त्रेति। गौणत्वादितिअतिदेशविषयेगौणत्वांगीकारः तिदेशावेय्यप्यपत्तेरिदंचिंत्यंकिंचभिन्नविषयेपिबाध्यबाधकभावोदृष्टः। यथा अर्थोजिटीतिसंप्रसारणस्यवकारेचारितार्थ्येपिहलादिशेषबाधकता।

म॰ भा॰ कै॰ वि॰ ॥८९॥

शस्यचगुणप्रतिषेधोजोविलादेशइत्याङ्कः। दरीदृशइत्यत्राङ्क्षिमित्तगुणस्तुन। अस्याऽस्तौर्केरिगोचरत्वेनलाक्षणिकत्वाअनङ्ग्रहणेनाग्रहणात्। अतएवदरिद्राकइत्यादौयङ्ताल्यवुलित्रक्ङिमित्तगुणाभावः। जग्मकइत्यादौयङ्तात्एवुलिउपधालोपश्च अनङिइतिनिषेधाप्रवृत्तेः। जंगमइत्यादौतुकेपुनराकृतसमुदायगुणेकत्वदोषः। निजिगिनइत्यादौआयङितिनित्यंत्वमिष्टमेव। स्त्रमतेपिनजुमतेतिनिषे धस्यानित्यत्वात्यङ्परत्वमस्तिनवेतिविभाषेतिसूत्रेभाष्येचेदध्वनितमितितत्रैवनिरूपयिष्यामः। यद्विजिग्यित्यादःसास्मर्यतेश्वाचिसप्रसारणयङिचेतिगुणाविष्टातहिस्त्रमतेपिनिषेधानित्यत्वे नसमाधनीयोभाष्यप्रामाण्यादिष्टावितिगम्यते। अतएवप्रथगलोपयङोविषयापहारभावेनअजेवीआदशयणिवयइतिस्यादित्यपास्तम्। योगविभागस्यकाचित्कत्वेनतत्रलुकएवप्रवृत्त्याऽस्य

॥नोनावेत्यत्रबहुलग्रहणानुवृत्त्यानेमि॥

॥ग्लोपेनबाध्यतेकस्मिसमानाश्रयः यःप्रत्ययाश्रयः अत्रचप्रावगेवप्रयोत्यतेर्लुग्भवतिकथंस्यदः प्रश्रथः हिमश्रथःजीरदानुः।
॥ निकुचितइति। उक्तंशेषेकिमुक्तंनिपातनात्स्यदादिषुप्रत्ययाश्रयत्वादन्यत्रसिद्धम्। रकिज्यःसंप्रसारणमिति॥ ॥ ॥

॥निकोंतरंगोलुकःप्रागेवप्रत्ययोत्पत्तेर्भवति॥

तेः। पुर्वादिभ्योवांतेभ्योविज्नास्त्येव। अनभिधानात्। इदंचलोपोव्योरितिसूत्रेभाष्येपिध्वनितम्। एतद्भाष्यविरुद्धप्रयोगाणांभाष्यानुक्तानामनभिधानमित्यन्ये। नचैवंनपातुल्लुक्यचीत्येवसिद्धेआर्द्धधातुकग्रहणंव्यर्थमितिवाच्यम्। लोपश्चार्द्धधातुकइत्येवषष्ठीतत्पुरुषेणलोपनिमित्तार्द्धधातुकइत्यर्थेनसूत्रादेशात्दृतिसिद्धौधातुग्रहणवतस्यापिसत्त्वात्। भाष्येतुकैवक्ष्यतीति। लुगतोलोपापवादः अप वादश्चप्रायेणपश्चाज्ञादीभिभविष्यनिर्देशः॥ ॥ननुभिन्नाश्रयोरपिदीर्घहृध्यारियायसादौबाधकोभावोदृष्टः इत्यतआह। लुप्यकालेति। बहुलेति। यङोऽच्चिचेतिचका रेण। अंतरंगइति। प्राक्प्रवृत्तिकत्वमंतरंगत्वम्। नहितदापदप्रवृत्तिरितिभावः। ॥

भाष्यकारोपि मिदं चोक्त्वादित्यस्य विषयभेदे मिप्रत्ययपरत्वाबाधकतां वक्ष्यति। तस्मात्क्त्वे वारितार्थ्यपि तत्प्राप्तिकाले वश्यं प्राप्त्या प्रवादत्वं भवत्येवेत्याशयः। असं नवेकाश एव बाधकत्वमिति

अनवकाश इति नाप्राप्ते लोपे लुगारंभात्। सावकाश इति भिन्नविषयो लुग्लोपौ। अकारस्य लोपो यकारस्य लुक्। ततश्च नास्ति येन नाप्राप्तिन्यायः। यथापीति तियङो

अनवकाशात् हि लुक्। सावकाशो लुक्। कोऽवकाशः। अवशिष्टः। अथापि कथंचिदनवकाशो लुक् स्यादेवमपि न दोषः। अल्लोपे योगविभागः
करिष्यते। अतो लोपः। ततो यस्य। यस्य च लोपो भवति। अत इत्येव। किमर्थमिदम्। लुकं वक्ष्यति तद्बाधनार्थम्। ततो हलः। हल उत्तरस्य च यस्य
लोपो भवतीति। इहापि तर्हि परत्वाद्योगविभागाद्वा लोपो लुकं बाधेत। कुत्स्नोनोनावद्द्वषभोयादि दं नोनूयते नैनावे॥ समानाश्रयो लुग्

चिचेत्यत्र यकाराकारसमुदायस्य यङ् इति निर्दिष्टस्य विवक्षितत्वादवयवे यङ्व्यपदेशस्य गौणत्वादिति भावः। समानाश्रय इति तुल्यकालत्वादिति भावः। नोनावेत्य
वार्तिकानुयायिना सावकाशो लुगिति लुके स एवाथापीत्यादिनितदुक्तिः कथंचिदिति। भाष्ये अत इत्येवेति। अलोन्त्यपरिभाषया अत इत्यनुवर्तनेवेति भावः। अयं च लुको पवादः। एवं चार्थो द्वशिष्टस्य लुकि तिबोध्यम्। अत्र
च अस्लोरोप एलिस्स्वादन्यतरस्यां ग्रहणस्य मंडूकप्लुत्यानुवर्तनेन योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वेन च क्वचिदेव स्थगल्लोपेन सर्वत्रेति बोध्यम्। मरीमृजइत्यत्र विकल्पस्तु न। व्यवस्थितविभाषाश्रयणात्
यद्वा तत्र विकल्प एव तदर्थस्त्र कृतोप्यते तल्कल्पनावश्यकत्वं मनसि निधायैव तामाश्रित्य सूत्रप्रत्याख्यानमेवं वरमिति भाष्याशयः। लोलुवादो जवङ्ि अनादिष्टादचः पूर्वस्य विधेरभावेन स्थानिवृत्त्वा
यद्वा तत्र विकल्पएव... भावेपि नोपधागुणः। अच पूर्वत्वेन दृष्टत्वाज्जराद्यातुरस्यगुणे कर्तव्ये पंचमी समासेनालोपे कृते स्थानिवद्भावस्य लभ्यात् निमित्तत्वेनाश्रितात्पूर्वत्वादित्यर्थे तु नमानम्। अतिप्रसंगस्य तदनित्यत्वेनैव
परिहारात्। भाष्यानुक्तत्वात् तदनित्याभावेपि पूर्वस्मात्परस्याव्यवहितस्यैव ग्रहणेन हेगोरीत्यत्रादोषः। अच पूर्वस्य रोत्सरे ग्रहणं ज्ञाप्यप्रामाण्याच्च व्यवधानाबाधः स्यादन्यत्र तद्भावेमाना
भावात्। अतिदेशप्रवृत्तिप्राक्कालिकं च दर्शो व्यवधानं निविष्टम्। किंचाशास्त्रीयस्यापि तस्य तत्स्थानापन्नतद्धर्मलाभ इति लोकन्यायेनातिदेश इति स्थानिवत्सूत्रे वक्ष्यते। लोलुव इत्यस्य लोलुवादे

अकित इत्येति। ऊदुपधाया गोहः इत्यादिकर्मण्येति विहितस्येत्यर्थः। एवं च। कित्वाभावे क्ङितिचेत्येव निषेधः सिद्धो निकुचित इति भावः। सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति कर्मीयएण। अदो प्रत्यय इति। यायातेरिति चियातिरित्या
दौ आलोपानापत्तेरग्रहणस्य वैयर्थ्याच्च चिंत्यमेतत्। अस्य समाधानं तस्मात् निरूक्तमेव। सम्भवति। अत एव नपदान्तसूत्रे रेवग्रहणं चरितार्थं सत्यकारयदिस्यायकारलोपस्तदा सम्भव उवङादेरिति भावः। क्ङिति

निकुचित इति। कित्वं संनियोगेन नलोपे सति उदुपधत्वमिति निमित्तमकित्वस्य न भवति। यद्यपि पूर्वकाले लोपः कित्वे तत्तदा जंगमइतिप्रत्ययस्य स्थानिवद्भावादुपधालोपः प्राप्नोति। निषेधोपः अनङीति
प्रतिषेधात् अनर्थकोयमङि त्विति लोपस्यापि तत्र प्राप्तिः अजादौ प्रत्यये तस्य विधानात्। ननु लोलुवादिषु वङादय स्थानिवद्भावेन सिध्यंतीति तेषाम् स्थानित्वदर्शनात् संभवमात्रेणाप्यति
देशो भवतीत्यदोषः क्ङिति च क्ङिति प्रतिषेध इति। इकइत्यनुवर्तते गुणवृद्धी इति च। नत्रयदिङ्क्ङितीत्यनेन विशेष्यते क्ङिति परतो य इगिति तदा तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति ष

निकुचिते प्युक्तं किं सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातकस्येति। क्ङिति च क्ङिति प्रतिषेधे तन्निमि
त्तग्रहणं कर्तव्यं क्ङिन्निमित्ते ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते न भवत इति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्॥ ॥

रिभाषोपस्थानं निर्दिष्टग्रहणस्य चानन्तर्यार्थत्वाच्चिन्त्यं स्तुतमित्यादावेव निषेधः स्यात्। नतु भिन्नः भिन्नवानित्यादावितितन्निमित्तग्रहणं कर्तव्यं यदा तु क्ङिदग्रहणं गुणवृद्धिवि
शेषणं तदा परसप्तम्या अप्रसंग एव। नहि विहितयोर्निषेधः अपितु नतु निर्वर्त्तयोरेवेति परिभाषानुपस्थानान्निमित्तसप्तम्यैव क्ङितीति। क्ङिन्निमित्ता हितयोः प्रवृत्तिः॥ ॥ ॥

च। तत्र यदिति। तस्मिन्निति परिभाषानुपस्थाये त्वर्थः। यद्यालिविति। निषेध्यत्वेन तयोः प्राधान्यादिति भावः। नहीति। अनभिनिर्वृत्तेः पूर्वं परस्य वहारस्य कर्तुमशक्यत्वात्तदनुपस्थानं निर्वृत्तनिषेधेतु देवदत्तहंतृह
तन्यायेन चितमिलादाविक अवर्णं न स्यादिति भावः। निमित्तेति। अन्तरस्य च भावेनेति सप्तमी। सा वज्ञापकत्वार्थिका ज्ञापकत्वं च संबंधं विनानुपपन्नमत विधिशास्त्रकृप्तनिमित्तत्वमादाय पर्यवस्यति। एवं च निमि
त्तत्वया क्ङित्त्वाद्ये गुणवृद्धीनेत्यर्थः। तदाह क्ङिन्निमित्ता हितयोः प्रवृत्तिरिति। केचित्तु सिद्धसाध्यसमभिव्याहारन्यायेन निमित्तत्वं फलतीत्याहुः। परे तु क्ङितीत्येतत् गुणवृद्धिविशेषणमेव।

प्यवनक्रियातदभावयोरमूर्तत्वेनक्ङित्परत्वासंभवात्। इक इत्यस्याद्यप्यनुवृत्त्यनुक्तेः। अनुवृत्तावपि तस्य शब्दपरत्वात्। तस्मान्निमित्तग्रहणाभावे क्ङितीतिसप्तम्यानिर्दिष्टे पूर्वस्येत्युप
स्थिता। क्ङिति चाव्यवहिते पूर्वस्येयं गुणवृद्धिप्राप्तिरुच्यतेऽनन्तरस्येत्यर्थः। अनुवादे परिभाषानोपतिष्ठत इति। इको गुणवृद्धी इत्यत्र श्रुतिस्तत्रैवेद्यविषयमेवेत्युक्तं। भाष्ये तस्य निषेधानुपपत्तेर्भाव्यं तद्रूप
तिभाष्ये क्ङित्यनन्तरो गुणभाव्यस्तीति। निमित्तग्रहणे तु तत्सामर्थ्यात्परिभाषानुपस्थानं। तत्स्यात्ख्यातेन्दुलिङ्गादिना तदनुपस्थानं। संभवत्यापरसप्तम्या न यस्य चेति सप्तम्यात्रसंभवाच्च उ
पपदविभक्तेरितिन्यायात्। सिद्धसाध्यसमभिहारन्यायस्यापि नास्मिन्निति शास्त्रेण बाध एव निमित्तग्रहणप्रयोजनावसरे हतइत्युदाहरिष्यति। कैयटोक्तरीत्या इकः परत्ववृत्तावेव निमि

उपधारोरवीत्यर्थमिति। उपधाया अपि क्ङिति प्रतिषेधार्थं रोरवीतेर्यङ्निमित्तप्रतिषेधनिवृत्त्यर्थम्। अत्र हि निनिमित्तात्गुणेनयङ्भिन्नः ननु चेति आकांक्षया पुगन्तलघूपधस्येति संनि

उपधारोरवीत्यर्थं उपधार्थं रोरवीत्यर्थं च। उपधार्थं तावत् भिन्नः भिन्नवान् किं पुनः कारणं न सिध्यति क्ङितीत्युच्यते तेन यत्रैव क्ङित्यनन्तरो गु
णभाव्यस्ति तत्रैव स्यात्। चितं स्तुतं इह तु न स्यात् भिन्नः भिन्नवानिति ननु च यस्य गुण उच्यते तत क्ङित्परत्वेन विशेषयिष्यामः पुगन्तलघू
पधस्य चाङ्गस्य गुण उच्यते। न चात्र क्ङित्परं पुगन्तलघूपधस्येति नैवं विज्ञायते पुगन्तस्याङ्गस्य लघूपधस्य चेति कथं तर्हि पुक्यन्तः पुगन्तः

धानं मन्यते। तथा हि क्ङिति गुणवृद्धी न भवत इत्युक्ते कस्येत्याकांक्षायां यस्य प्राप्ते इत्यस्ति पुगन्तलघूपधस्यापेक्षा अथवा क्ङितीति प्रत्ययग्रहणं प्रत्यये नाङ्गं संनिधाप्यते ततश्च क्ङिति भिन्नमित्या

तग्रहणमिति वार्त्तिकस्योक्तिसंभवे न तत्प्रयोजनदानानुक्तिसंभवः स्पष्टत्वेनेत्याशङ्क्य उपधायाश्चपीति। उपधायां रोरवीतौ चार्थः प्रयोजनं प्रवृत्तिनिवृत्तिभ्यां प्रतिषेधो यस्यान्त
तन्निमित्तग्रहणमिति भाष्यार्थ इति भावः। उपधारोरवीति भ्यामित्युपधारोरवीत्यर्थमित्यर्थेन नित्यसमास इत्यनेन। न संनिहितं पुगन्ताङ्गादि कथं तत्परत्वेन विशेष्यमत आ
ह। आकांक्षति। ननु निषेध्ये गुणवृद्धी प्रति क्ङित्परे रूपे निषेधविषयं प्रति चाकांक्षानाङ्गं प्रतीत्यत आह। अथवेति। निषेध्यगुणादेर प्रत्यये क्ङित्प्रसङ्गेन प्रत्ययग्रहणमिति
भावः। एवं च प्रत्ययस्याङ्गांशे उत्थिताकांक्षत्वात्तस्यैव तद्विशेषणमिति भावः। आद्यव्याख्यायां परिहारभाष्यं योजयति।

[illegible]

ततश्च समुदेति। द्वितीये त्विदं बोध्यम्। नास्ति प्रविरोधत्वं न्याय्यमिति। भाष्येऽङ्गविशेषणे हीति। पुगन्तलघूपधस्येत्यत्र बहुव्रीहिणाङ्गविशेषणत्वेऽर्थः। यदीत्यनेन नत्वपक्षस्योप
देयतोक्तेर्किंतुभयोः साम्यमुच्यत इत्याह। तन्निमित्तपक्षस्यापीति। सार्वधातुकनिमित्तस्य शानिमित्तस्य लघूपधलक्षणस्य। तिपृनिमित्तस्य भाष्यं तरङ्गलक्षणत्वादिति। प्राधान्ये
नान्तरङ्गयत्रानन्तर्यमाश्रयणं तत्रैव न आज्ञानन्तर्याश्रयणमिति निषेधप्रवृत्तेस्तस्यात्र भावाच्चेति भावः। नन्वदुद्रुवदित्यत्र सार्वधातुकेति गुणात्पूर्वं नित्यत्वाच्चङि। द्विर्वचनेऽचीति निषेधा

लघूपधेति। ततश्च समुदायस्यानिर्देशादवयवस्य चैकोऽप्यवधानात्तदवस्थैवाप्राप्तिरित्यर्थः तन्निमित्तपक्षस्यापि दुष्टतामाह। शाचङन्ते दोष इति।

लघ्वीउपधा लघूपधा पुगन्तश्च लघूपधा च पुगन्तलघूपधं पुगन्तलघूपधस्येति अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयं अङ्गविशेषणे हि सती। हापित्र
सज्येत भिनत्ति छिनत्ति। रोरवीत्यर्थं च निधाव झो वृषभो रोरवीति। यदि तन्निमित्तग्रहणं क्रियते शाचङन्ते दोषः रियति पियति
धियति। प्राडुडुवत्। प्रासुस्रुवत्। अत्र न प्राप्नोति। शाचङन्तस्यान्तरङ्गलक्षणत्वात् अन्तरङ्गलक्षणत्वादत्रेयङुवङोः कृतयोरनु
पधात्वाद्गुणो न भविष्यति। एवं क्रियते चेदं तन्निमित्तग्रहणं न च कश्चिद्दोषो भवति। इमानि च भूयस्तन्निमित्तग्रहणस्य प्रयोजनानि॥ ॥

सार्वधातुकनिमित्तस्य गुणस्य निषेधे पि लघूपधलक्षणनिषेधाप्रसङ्गादित्यर्थः रियति पियतीति रिपि गतौ धिधारण इति उदादौ पातः॥

उवङ्भावे द्वित्वात्परत्वाल्लघूपधगुणो दुर्वार इति चेन्न। अन्तरङ्गत्वाद्द्वित्वस्यैव प्रवृत्तेः। ओणेर्ऋदित्करणेनोपधाकार्यस्य द्वित्वास्राबल्यबोधनेऽपि न क्षतिः। ज्ञापकस्य स
जातीयापेक्षत्वात्तेनोपधाकार्यस्य यत्र द्वित्वसमाननिमित्तताद्वित्वनिमित्तता वा तन्निमित्तता वा तत्रैव तत्प्राबल्यबोधनादित्याहुः। भूयः पुनरर्थे॥ ॥

म· भा· के· वि·

॥८१॥

एवमकारोपीति। क्ङिति रेशुणवृद्धीन प्रयोक्तव्ये इति सूत्रार्थः। नश्ययथाचितमित्यादावसतो गुणादेः प्रागभावः पाल्यते एवं सतोपि निवृत्तिः साध्येत। सतोपि निवृत्तेरदिप्रभृतिभ्य इत्यादौ दृष्टत्वादिति भा
वः। नन्विति तथा चेकइत्यनुवृत्तिसामर्थ्यादसत एवाप्रयोगः प्रतिपाद्यत इति भावः। नेनिक्तेइत्यत्र निजां त्रयाणां गुणः श्लाविति अभ्यासस्य गुणः। प्रसक्तत्वानभिनिर्वृत्तनिर्वृत्तत्वयोर्विरोधमाशं
क्याह सामान्येति। निवृत्तिः अभिनिवृत्तिः विहितप्रतिषिद्धयोर्विकल्पस्तर्हि स्यादत आह। परमार्थेति। गुणविध्येकवाक्यतया क्ङिन्निमित्ते सार्वधातुकादौ गुण इत्यर्थात् क्ङितितयोरप्राप्तिरेवेति भावः।

हतोहथ इतियथेवादिप्रभृतिभ्यः शप इति अनेन शपनिवर्त्यते एवमकारोपि निषेधेन निवर्त्येतेत्याशयः। नन्विग्लक्षणेन भवतीति निषेधाप्रसंगः। सत्यं परिहारांतरस्य
सद्भावादेतन्नाश्रितम्। प्रसक्तस्येति। सामान्यलक्षणेन विशेषणलक्षणपरामर्शेन यत्साम्यं पुनर्विशेषलक्षणपरामर्शेन तत्स्वरूपेणानभिनिर्वृत्तं तस्य नि
वृत्तिः क्रियते। परमार्थस्तुत्सर्गापवादयोरेकवाक्यतायामप्राप्त्यनुमानं वाध इति सिद्धान्तः। चितमित्यादौ चयसक्तानभिनिर्वृत्तगुणनिषेधवचनस्य च

हतोहथः उपोयते औयत लोपमानिः पोयमानिः नेनिक्त इति नैतानि संति प्रयोजनानि। इह तावत् हतोहत इति प्रसक्त
स्यानभिनिर्वृत्तस्य प्रतिषेधेन निवृत्तिः शक्याकर्तुं अत्र च धातूपदेशावस्थायामेवाकारः। इह च।

रितार्थत्वाद् इतोहथ इति भूताकारनिवृत्ताव व्यापारः अदिप्रभृतिभ्य इत्यनेन नतु गत्यंतराभावात्सन्नेव प्रक्रियायां शप्निवर्त्यते यद्येवं भवतइत्यादौ
प्रसक्तोऽनभिनिर्वृत्त एवं शब्दकारः कस्मादेनेन न निवर्त्यते नैष दोषः शप् भवतीत्यस्यां चोदनायां गुणरूपेण चोदनाभावायं गुणनिषेधविषयः॥

साच पर्युदासविषया। यद्वा प्रसज्यप्रतिषेधेन वाक्यार्थबोधे तदंशे सामान्यशास्त्रजज्ञानस्य प्रामाण्यं कल्प्यते। एकवाक्यताफलसंपत्तेस्तदेकवाक्यतायामित्युक्तमि
ति द्रष्टव्यम्। भूताकारेति। सिद्धाभावपरिपालनेनैव सिद्धौ असिद्धाभावविधाने गौरवादिति भावः। प्रक्रियायामिति। वस्तुतस्तु तत्रापि लुग्द्वारा लुप्यतिरेवान्वा
ख्यायत इति बोध्यम्। नैष इति। एकान्ता अनुबंधा इति भावः। अयमेवन्याय्य इति तस्य लोप इति सूत्रे वक्ष्यति॥

कार्यित्वादिति। अंगस्य गुणो भवति सच तत्संबंधमभ्यासेक इत्यर्थ इत्यभिमानः। उत्तरस्त्विति पक्ष इति शेषः। क्ङित्परस्य यस्य गुणः प्राप्तस्तस्य नेति सूत्रार्थ इति भावः। भाष्ये धातुं क्ङिदिति।
परत्वेन निर्दिक्ष्यत क्ङिदिति तद्धातु प्रति विहितमिति विशेषयिष्यामः। तथा च धातुविहितं क्ङिन्न यत्नः। कुतश्चित्परं तदवयवस्य गुणो नेति सूत्रार्थ इत्यर्थः। तद्ध्वनयन्नाह मत्वाप्र

उपोयत इति वेञोयकि सम्प्रसारणे कृते उभयदाश्रयत्वाद्बहिरंगो गुणः औयत इत्यादौ बहिरंगाश्रयत्वाद्वृद्धिर्बहिरंगा नेनिक्त इति। क्ङित्परत्वेनांगस्य
विशेषणादंगस्याचकार्यत्वात्पूर्वपक्षः उत्तरस्त्वभ्यासस्यकार्यित्वात्तस्य च परेण रूपेण व्यवधानादिति धातु क्ङित परत्वेनेति। नाधातुलोप इत्यत्रोपसर्जनेपि
धातोधातुमात्रस्य स्वरितत्वादिहानुवृत्तिरित्यर्थः यदीति क्ङित्यनंतरस्य धातोर्गुणवृद्धी न भवत इति वाक्यार्थमत्वाप्रश्नः। धातोरेवेति। धातोर्विहितस्य क्ङि

उपोयते औयत लोयमानिः पोयमानिरितिबहिरंगे गुणवृद्धी अंतरंगः प्रतिषेधः असिद्धं बहिरंगमंतरंगे नेनिक्त इति परेण रूपे
णव्यवहितत्वान्न भविष्यति उपधार्थेन तावन्नार्थः धातोरिति वर्तते। धातुं क्ङित्यपरत्वेन विशेषयिष्यामः यदि धातुर्विशेष्यते वि
विकरणस्य न प्राप्नोति चिनुतः सुनुतः लुनीतः पुनीत इति नैष दोषः विहितविशेषणं धातुग्रहणं धातोर्यो विहित इति। धातोरेव तर्हि
न प्राप्नोति नचैवं विज्ञायते धातोर्विहितस्य क्ङितीति कथं तर्हि धातोर्विहिते क्ङितीति अथवा कार्यकालं संज्ञापरिभाषं यत्र कार्यं तत्र द्रष्टव्यं पुगंतलघूपधस्य गुणो भवतीत्युपस्थितमि

त्यनंतरेनेमत्वाप्रश्नः। धातोर्विहितइति। धातोर्विहितस्येति क्ङित्यनंतरायो धातुर्विकरणो वा तस्य प्रतिषेध इत्यर्थः अथवेति। यत्र गुणवृद्धी विधीयेते तत्र क्ङितीत्युपति
ष्ठत इत्येवमियं परिभाषा भवति तत्र पुगंतलघूपधस्येत्यत्रास्या उपस्थाने सति येन नाव्यवधानमिति भिन्नमित्यादौ निषेधो भविष्यति॥

अत इति। धातुविकरणोवेति। धातुना विहितविशेषणबललब्धमेतदुभयम्। येन नेति। पुगंतलघूपधेति तत्सूरूप इति भावः। अतत्वात्सार्वधातुकादिकं। क्ङिति च पुगंतादीनामेव विशेष
णमित्यभिमानः।

प्रतिषेधापेक्षायामिति। गुणवृद्धिश्रुत्यात् इग्ग्रहणप्रतिषेधाकांक्षायां यावद्गुणवृद्धिविधायकशास्त्रविषयकनिषेधवाक्यानां व्यक्तिपक्षे विनिगमनाविरहादुपलवद्दत्यर्थः। प्रधानानी
ति। अनेन तद्विषयकनिषेधोपस्थुवेवाजं दर्शितमित्याहुः। अंगविकलेति। पूर्वस्य परस्य वेति संदेहेन तदुपस्थितेरिति भावः। न चैवमनेनिकेऽइत्यत्रापि निषेधः स्यात् येन नानेनेति न्याय
नैकवर्णव्यवधानएकनिषेधप्रवृत्तेर्बाधनात्। न्यायव्युत्पादनेति। न्यायव्युत्पत्तिः तत्प्रतिपत्तिः श्रोतॄणां तदुत्पादनायेत्यर्थः। भाष्ये हृत्संताञ्चेति। नन्वेतद्धि हि नाकित्त्वस्य न ज्ञाप

अथवेति। मास्त्वसपरिभाषा तथापि प्रतिषेधस्य प्रतिषेधापेक्षायां यावन्तो या द्वन्द्वाः प्रतिषेद्धव्याः तावंति निषेधसूत्राणीति पुगंतलघूपधगुणे प्रतिषेधे अनवकाशः प्रति
षेधोऽव्यवहितेऽपि प्रवर्त्तते अथवा यथोद्देशपक्षाश्रयेण भाष्यम्। तथाहि प्रधानान्यात्मसंस्काराय सन्निधीयमानानि गुणभेदं प्रयुंजत इति यदेतस्मिन्नि

अथवा यदेतस्मिन्योगे क्ङिद्ग्रहणं तदनवकाशं तस्यानवकाशत्वाद्गुणवृद्धी न भविष्यतः। अथवा आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्युपधालक्षण
गुणस्य प्रतिषेध इति यदयं त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः इको झल् हलन्ताच्चेति कुसनौ कितौ करोति कथं कृत्वा ज्ञापकं कित्करणे एतत्प्रयोजनं
गुणः कथं न स्यादिति यदि चात्र गुणप्रतिषेधो न स्यात् कित्करणमनर्थकं स्यात् पश्यति त्वाचार्यो भवत्युपधालक्षणस्य प्रतिषेध इति ततः कुसनौ
कितौ करोति। रोरवीत्यर्थेनापि नार्थः क्ङितीत्युच्यते न चात्र क्ङितं पश्यामः प्रत्ययलक्षणेन प्राप्नोति न लुमता तस्मिन्निति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः
अथापि न लुमतांगस्येत्युच्यते एवमपि न दोषः। कथं न लुमताऽस्मिन्नंगाधिकारः प्रतिनिर्दिश्यते किं तर्हि योऽसौ लुमता लुप्यते तस्मिन्यदंगं तस्य य

॥

त्युक्तम्। अथवेति। लिंगान्निर्दिष्टांगविकल्पात्तस्मिन्निति परिभाषोपतिष्ठत इत्यर्थः। अनेकपरिहारोपन्यासो न्यायव्युत्पादनार्थः॥
कत्वमादिदक्षतीत्यादावुमागमनिषेधेन धीप्यतीत्यादौ न लोपेऽपि चारितार्थ्यात्। इकोऽझलित्यपि न। तद्विषये ऽकः क्ङित्परस्यैवसंभवादिति चेन्न। सृजि दृशोर्झल्यमकितीति
कोऽझलन्ते रितिलघुन्यासेन सिद्धे सामान्यतोऽतिदेशस्य गुणप्रतिषेधार्थत्वेन ज्ञापकसामर्थ्यात्। रुदविदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छः संश्चेति मृडमृदगुधकुषक्लिशवदवसः क्त्वेति विधानं च ज्ञापकं बोध्यम्। ॥

अंगाधिकार इति। स्वरितलिंगासंगेनेति भावः। कार्यकालमिति। तथा च तत्रोपस्थितत्वात् इदमप्यंगमंगाधिकारस्थैकवाक्यतापन्नमपि गृह्यतेत्यादिति भावः। स्वरितत्वासंगवशात्तदधिकारपठितमिदंत
दधिकारस्थैकवाक्यतापन्नमपि गृह्यत इति तात्पर्यं निषेधेऽपि परिभाषा साहचर्यात्परिभाषात्वमुक्तम्। साहचर्यं च निषेधाकांक्षया तदेकवाक्यतामात्रेणेति बोध्यमाच्छांदसमिति। यङलुकि चेति चेन्न
ङुछंदसीत्यनुवृत्त्य यङोऽलुग्विधानादित्यर्थः। न च ङुश्च वोरिति सूत्रस्थेन ङुश्चुवोरित्यस्य भाषायां यङ्लुक्सत्तो ज्ञापकत्वं परभाष्यप्रामाण्यात् ज्ञेयाय इङ्लुकं भाषायामप्यस्तीति ज्ञाप्यते न्यथा
ज्ञापितत्वचारितार्थ्यस्पष्टमेवेति वाच्यम्। तत्प्रामाण्येनाजादौ क्ङितिक इति तत्संतां गीकारेऽपि सर्वत्र भाषायां तत्सत्त्वमानाभावात्। अत एव भाष्यस्यैकदेशयुक्तिरिति। गुणस्य बहिरंगतावहिरंगत्वे सार्वधातु

बहिरंग इति। तत्र असिद्धत्वादसत्त्वान्निषेधानुपपत्तिरित्यर्थः। अथवेति। ननु बहुव्रीहेर्यथोर्थः उभयविशेषणाया ईधातुकग्रहणं स्यादिति कथमनवकाशत्वम् उच्यते। विनाप्या
र्द्धधातुकग्रहणेन बहुव्रीहिर्लभ्यते यथा काचोऽइत्यत्र न तत्र रोर वीतीत्यत्रानैमित्तिकत्वाद्व्यापस्य गुणनिषेधः पूर्वेण न प्राप्नोतीत्यार्द्धधातुकग्रहणसामर्थ्यात्सूत्रान्तरप्राप्तेऽपि
त्कार्यं तन्न भवतीति। अथाप्यंगाधिकारः प्रतिनिर्दिश्यते एवमपि न दोषः कथं कार्यकालं हि संज्ञापरिभाषं यत्र कार्यं तत्र द्रष्टव्यम् सार्वधातु
कार्द्धधातुकयोर्गुणो भवतीत्युपस्थिते मिदं भवति क्ङितिनेति। अथवा छांदसमेतत्। दृष्टानुविधिश्छंदसि भवति। अथवा बहिरंगो गु
णोंतरंगः प्रतिषेधः। असिद्धं बहिरंगमंतरंगे अथवा पूर्वस्मिन्योगे यदार्द्धधातुकग्रहणं तदनवकाशं तस्यानवकाशत्वाद्गुणो भविष्यति।

निषेधो बाध्यत इत्यर्थः। यङ्निमित्तश्च निषेधोंतरंगत्वाद्बाध्यते न सार्वधातुकनिमित्तमिति रोरूत इत्यादौ निषेधो भवत्येव। एतच्च छांदसत्वमुपेत्य यङ्लुक्तो भाष्यकारेणोक्तम्

काश्यत्वात्। नन्वसिद्धस्यानिष्पन्नस्यैव निषेधः क्रियते तत्राह। सत्त्वादिति। शास्त्रासिद्धत्वादत्रासत्त्वबुध्या प्रतियोगिज्ञानाभावान्निषेधानुपपत्तिरिति भावः। उभयविशेषणायव
हुव्रीह्यर्थमित्यन्वयः। यथेति। प्रथमस्य सेतत्कर्मधारयपि विशेष्यं शक्यकर्तुमिति न तत्र बहुव्रीहित्वगमकमिति भावः। ननु सूत्रान्तरप्राप्तनिवृत्तिः कथं तत्राह। सामर्थ्यादिति। अयमा
शय आर्द्धधातुके इति योगविभज्यते धातुलोप इति वर्त्तते षष्ठीतत्पुरुषश्च। एवं च धात्वेकदेशलोपसति प्रत्यासत्त्यांतरंगतया च लुप्तधात्वेकदेशनिमित्तो गुणवृद्धिनिषेध
श्चार्द्धधातुक एवेति नियमस्तत्सामर्थ्यादिति। तथ्यं न यज्ञाह यङ्निमित्तश्चेति।

भाषेति। कृभ्वोः सार्वधातुकेइत्यत्र कृभ्वोर्ग्रहणादितिभावः। इत्यादिभ्य इत्यादिना कुर्व्वीमूर्च्छे। राल्लोप इति। तत्रहि क्विंतीतिनानुवर्त्तते तदनुवृत्ति पक्षे। तोतोमीत्याद्युदाहरणं। नन्वेवमपि क्विति
चेति निषेधोन्नुवर्त्तर इति तद्धारणं विनाऽस्यचारितार्थ्यं कथमत आह। अनेनेति। बहिरंगराल्लोपस्यांतरंगे यङाश्रये प्रतिषेधे कार्येऽसिद्धत्वात् द्वाभ्यां व्यवधानात्तदप्राप्तिः सनः
क्वित्वेनैतुएकव्यवधानमेवाश्रितमितिभावः। वस्तुतस्तु भाष्यप्रामाण्यादेषां प्रयोगाणां लोके भाव इत्येवाश्रयणीयं। नन्विग्लक्षणयोरित्युक्तावपि जैगवायने इकः स्थानिकत्वेनेग्ल

भाषाविषयत्वेतु यङ्लुको बहूनि प्रयोजनानि आर्द्धधातुकग्रहणस्य संभवंति। नोनोत्ति दोदोत्ति दोधोत्ति जोहोत्ति मोमोर्त्ति इत्यादिषु तुर्वीधुर्वीत्यादिभ्यो यङ्लुकि क्विति प्रिवका
रछकारयोराल्लोप इति लोपे कृते असत्यार्द्धधातुकग्रहणे बहुव्रीहावप्याश्रितेन धातुलोप इति गुणनिषेधः प्राप्नोति समाम्नदित्येनमर्थमार्द्धधातुकग्रहणंस्या

इहकस्मान्न भवति जैगवायनः कामयते। तद्धितकाम्योरिकप्रकरणात्। इग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधः। नचैते इग्लक्षणे। लकार
स्य ङित्वादादेशेषु स्थानिवद्भावप्रसंगः। लकारस्य ङित्वादादेशेषु स्थानिवद्भावः प्राप्नोति। अचिनवं। असुनवं। लकारस्य ङित्वादादेशेषु स्थानि
वद्भावप्रसंग इति चेद्यासुटो ङिद्वचनात्सिद्धं। यदयं यासुटो ङिद्वचनं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्योन ङिदादेशा ङितो भवंतीति। यद्येतज्ज्ञाप्यते। ॥ ॥

तदनेनचात्रव्यवधानान्नास्ति निषेध इति सति प्रयोजने कथमनवकाशं स्यात्। । इग्लक्षणयोरिति। इक इत्येवं ये गुणवृद्धी तयोर्निषेध इत्यर्थः। लकारस्येति।
अनुबंध इत्संज्ञकत्वात् लोपास्थानिनि न संनिधीयत इत्यनल्विधावितिनिषेधोप्रवर्त्तते। पित्ङिन्न भवति ङित्पिन्न भवतीति भाष्यकारस्य कल्पनावर्त्तिककारस्येति दोषोपन्यासः॥

क्षणत्वात्स्यादेव गुणनिषेधोऽत आह। इक इतीति अर्थाधिकारानुरोधेन पदपरमेक इति संबध्यत इति भावः। लोपादिति। पदार्थोपस्थितिकाल एवांतरंगत्वात्लोपप्रवृत्तिरितिभा
वः। पित्ङिन्नेति। सार्वधातुकमित्यत्रापिदिति योगविभागेन प्रसज्यप्रतिषेधनाश्रयमर्थं लभ्यते तत्र योगविभागसामर्थ्यात् स्थानिवत्वप्राप्तमन्यावा ङित्वप्राप्तिः सर्वाप्रतिषि
ध्यत इत्याशयः। भाष्येस्थानिवद्भावप्राप्नो। तीति। तथाचाचिनवमित्यादौ गुणनिषेधप्रसंग इति भावः। । ननु ङित इति। तथाच स्थानिवत्वेन ङित्वं प्राप्यमिति भावः।

ङित्वव्यपदेशाद इति स्थानिजसंबंधि ङित्वस्य त्वंज्ञाभावो वा ज्ञाप्यते। लस्येत्यस्य लघटितस्येति व्याख्याकार्ये इत्यर्थः। यत्कार्यं श्रुतस्येति। प्राप्नमितित्रोपः। नत्विति। प्रथमोपस्थितत्वसंज्ञाशास्त्रबाधापेक्षयास्थानिव
त्वबाधावृत्युक्त इति भावः। युक्ततरमप्याह। अन्यथेति। लङ्लिङ्गादेर्ङिद्व्यपदेशस्योच्छिन्नत्वादितिभावार्थः। ङितआदेशस्येत्यर्थः। ङित आदेशस्येत्यर्थस्तु नेत्युक्तमेव। तदभावस्येवेति ज्ञापकस्यस
सजातीयापेक्षत्वादितिभावः। भाष्येयासुटएवेत्यस्यन समुदायस्येत्यर्थः। एवस्यावधारणार्थत्वात्। यदिसमुदायस्य ङित्वं स्यात्तदा ङितोयत्कार्यं तदपि तत्र प्राप्तियोग्यमिति तदभावमपिज्ञापयेत्

कथं नित्यं ङित इति। ननु ङिन्त्वं लकारस्येति तत्रार्थः स्थितो ननु ङित आदेशस्येति अन्यथापचावः पचंतीति लोपः स्यात्। एवंमन्यते यासुड्वङित्वेन ज्ञापकेन स्थानिन एव
लकारस्य ङिद्व्यपदेश उच्छिद्यते ङकारोच्चारणं तु लुङ्लङ्लङ्क्षित्यादौ विशेषणार्थं स्यात्। ङितोयदिति। स्थानिवद्भावेन लादेशे ङितियत्कार्यं पूर्वस्य तन्न भवतीति
ज्ञाप्यते

कथंनित्यं ङितः इतश्चेति। ङितो यत्कार्यं तद्भवति ङितो यत्कार्यं तन्न भवतीति। किं वक्तव्यमेतत् नहि कथमनुच्यमानं गंस्यते। यासुटएव ङिद्वचनात्

ज्ञाप्यते। न तु स्थानिन एव ङिद्व्यपदेश उच्छिद्यते अन्यथा नित्यं ङित इत्येतन्निर्विषयं स्यादित्यर्थः। यासुट एवेति ङितो यत्कार्यं तद्यासुटोन किंचिदतिदेष्टव्यमस्ति किं
तु ङितियत्कार्यं विधीयते संप्रसारणादिकं तदति दिश्यते तच्चेत्स्थानिवद्भावात्स्यादिति क्षोनर्थकः स्यादित्यतिदेशः क्रियमाणो ङितियत्कार्यं तदभावस्यैव ज्ञापकः॥

नथाहि नित्यं ङित इत्यादेर्ङित इत्यादेशस्येत्येवार्थः। पचाव पचंतीत्यादौ तु न दोषः सार्वधातुकमपिदित्यत्रानुवृत्तङिदित्यस्य लुप्तसप्तमीकतया ङितीव कार्यस्यैवानिदेशादि
तिभावः। नच यासुटि ङितिकिं कार्यं प्राप्नोति। तन्निमित्तग्रहणेन निषेधाप्राप्तेरिति वाच्यम्। संप्रसारणप्राप्तेः। नहि तत्र प्रत्यय इत्यस्तीत्याहुः। । नन्वयवेहुतस्य लिंग
स्य समुदायविशेषकत्वाद्यासुट्ङित्युक्तावपि समुदायस्य ङित्वं भवत्येव। अतएव तन्निमित्तग्रहणेपि निषेधः सिध्यति। तच्च स्थानिवत्वेन सिद्धमिति व्यर्थं ङित्वं स्थानिनो ङिद्व्य
पदेशोच्छेदेपि ज्ञापकं स्यात् ङितो यत्कार्यं तदभावस्यापि ज्ञापकं स्यादत आह भाष्ये।

भाष्ये॰पर्याप्तश्चैवेति। अस्यङित्त्वस्य कृत्वेज्आगमे संप्रसारणविधानेन चरितार्थत्वात्। अवयवे चरितार्थस्यैव च समुदायविशेषकत्वमत एव पतिनाविद्यत्यादौ ङीप्प्रेतिभावः। ङितं चै
नमित्यवयवमित्यर्थः। यासुट् एवहीति। यासुट्ङिदिति सामानाधिकरण्यात्। यासुट्पदस्य स्वविधानायस्वरूपपरस्य ङित्त्वसंबंधे तदादिलक्षणायामानाभावइतिभावः। प्रत्याख्यातत्वा
दिति। स्वरितत्वप्रतिज्ञानात्समुदायगतनिमित्तत्वस्यावयवेऽआरोपादपि निषेधप्रवृत्तिर्नित्यन्ये। यदिसमुदाय इति ननु स्थानिवत्त्वेन समुदायस्य ङित्त्वे यासुटः कथङित्त्वमिति चेन्न। न तु ङि
त्त्वसाध्यांफलस्य तावतापि सिद्धेरितिभावः। केषांचिदिति। अत्र पाठेयासुट एवेत्येवकारः प्रसिध्यर्थकः किंवलयासुटोङित्त्वव्यर्थगुणनिषेधे तन्निमित्तग्रहणात्। संप्रसारणमपि
धात्वाक्षिप्तप्रत्ययेण व। एवं च सामर्थ्यात्समुदायविशेषकं तदितिभावः ङितं चैनमितिस्थानिवत्त्वेन ङित्त्वसिद्धेपीतिशेषः। ङितोयत्कार्यमित्यादि। ज्ञापकस्य सजातीयापेक्षत्वादि

अपर्याप्तश्चेति। समुदायस्य ङिद्व्यपदेशो कर्तव्ये यासुटग्रहणेन ङित्त्वं क्रियते न समुदायस्य क्ङितिचेत्यत्र तन्निमित्तग्रहणस्य प्रत्याख्यातत्वाद्गुणनिमित्तेऽपि यासुटि ङि
तिगुणनिषेधः सिध्यति यद्वि समुदायस्यानिवज्ञाचेन ङित्कार्यमभविष्यत् यासुटोङित्त्वं न व्यधास्यत् विहितं न तज्ज्ञापयति ङितियत्कार्यं तद्धातोर्देशेन भवतीति। केषांचि

अपर्याप्तश्चैव हि यासुट् समुदायस्य ङित्त्वे ङितं चैनं करोतितस्यैतत्प्रयोजनं ङितोयत्कार्यं तद्यथास्यात् ङितियत्कार्यं तन्माभूदिति।

त्वावः सुपर्याप्तश्चैव हीति तत्रावयव ङित्त्वद्वारेण समुदायस्य ङित्त्वं विधीयत इति व्याख्येयं एवं हि क्ङितीति निमित्तसप्तमीपक्षेपि गुणनिषेधः सिध्यति अस्मिन्पक्षे ङितं चैनं करोतीति
समुदायपरमस्यत।

तिभावः। नहियासुड्विशिष्टस्य ङित्त्वप्रयुक्तं किंचिदनेन ङित्त्वेन प्राप्नोति। नित्यं ङितः इत्यस्य च ङितो लस्यैवार्थात्। आदेशस्य ङित इत्यर्थे तु दोष उक्त एव। सार्वधातुकमित्यादौ ङि
दित्यस्य उपमेय प्रथमादर्शनेन सप्तम्यंततायाश्च न्यायत्वदितिभावः। नन्विदं ङित्त्वंसुयादित्यादावग्लक्षणगुणवृद्धिबाधनार्थं विनुयुरित्यादौ चेति निषेधार्थं च चरितार्थमिति चेन्न।
ङिच्चपिन्नेतिभाष्योक्तकल्पनयैवसिद्धे। एतदर्थमेव हि भाष्ये तत्स्वीकारः। यत्तु संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वेन वृद्धिवारणाम् अत एव। तत्रो दिति नास्त्रीतन्नास्यार्थस्य भाष्यास्प
ष्टत्वात्। ज्ञाजनोर्जेतिस्याग ह्रस्वपरिभाषयज्ञापकत्वं भाष्यासंगतेन्याने येवान्यथासिद्धः। जुसि चेत्यत्रेकस्यान्वीत्यतांवीत्यनुवर्त्यं अजादौ जुसि गुणविधानाभावान्न विनुयुरि
त्यत्र दोषः एवं चात्रात्य पूर्वपक्षसिद्धांतावेकदेशिन एवेति बोध्यम्॥ ॥

दीधी। भाषायामिति। अन्यत्र भावो विषयशब्दार्थ इतिभावः। दृष्टस्यैवेति। भाषायां तु सम्प्रतिप्रयोगेऽदृष्टस्यापि व्याकरणान्तरानुसारेण शिष्टप्रयोगादिना वावगतसाधुत्वस्याप्यनुविधा
नमित्यर्थः। एवं च वेदेश्च आदीध्यनमित्यादिलक्ष्याभावादसम्भवडक्तिकं स्त्रत्रमितिभावः। अथवेति। एवं च लक्षणस्याव्याप्तिप्रतिपादिकं भाष्यमितिभावः। व्यत्ययेनेति। दीधी

दीधीवेवीटाम्। छन्दोविषयत्वादिति भाषायामेतयोः प्रयोगाभावात्। दृष्टानुविधित्वाच्चेति यद्यपि भाषायामपि दृष्टमेवानुविधीयते सिद्धेशब्दार्थसं
म्बन्ध इति न्यायात्। तथाप्यादीध्यनमित्यादिप्रयोगः छन्दसि नास्ति दृष्टस्यैव छन्दस्यनुविधानमित्यर्थः नतु छंदस्येव दृष्टानुविधानमिति। अथवा दृ

दीधीवेवीटाम्। किमर्थमिदमुच्यते गुणवृद्धी माभूतामिति आदीध्यनमादीध्यकः आवेव्यनं आवेव्यकः असंयोगःशाक्योऽकर्त्तुं। कथं दीधीवे
व्योः छन्दोविषयत्वाद्दृष्टानुविधित्वाच्च छन्दसः अदीधेदर्दीधयुरिति च गुणदर्शनाद्प्रतिषेधः दीधीवेव्योः छंदोविषयौ दृष्टानुविधिः छं
दसि भवति दीधीवेव्योश्छन्दोविषयत्वाद्दृष्टानुविधित्वाच्च छंदसः। अदीधेददीधयुरिति च गुणस्य दर्शनादप्रतिषेधः अनर्थकः प्रतिषेधः
अप्रतिषेधः प्रजापतिर्वै यत्किंचित मनसादीधेत् होत्रायवृतः कृपयन्नदधेत्। अदीधयुर्दाशराज्ञे वृतासः। भवेदिदंयुक्तमुदाहरणं अदी
धेदिति इदं त्वयुक्तं अदीधयुरिति। अयं जुसि गुणः प्रतिषेधविषये आरभ्यते स यथैव क्ङिति नेत्येतं प्रतिषेधं बाधत एवमिममपि बाधेत
नैष दोषः जुसि गुणः प्रतिषेधविषये आ आरभ्यमाणस्तुल्यजातीयं प्रतिषेधं बाधते कश्च तुल्यजातीयः प्रतिषेधः यः प्रत्ययाश्रयः प्रकृत्याश्रयश्चायं अथ
दृष्टानुविधिरित्यस्यायमर्थः गुणश्छंदसी दृश्यते न तु सर्वत्र गुणनिषेध इति। अदीधेदिति लङ् व्यत्ययेन तिप्। अदीधयुरिति। जक्षित्यादयः षडिति अभ्यस्तत्वाज्जुसादेशः॥
ऽऽर्धित्त्वात्परस्मैपदेशानलक्षणं तिबिति। अन्तरंगत्वादिति। नन्वेवं बहिरंगस्य जुसि गुणस्य कथमनेन निषेध इति चेन्न। सर्वस्यापि गुणप्रत्ययाश्रयत्वेन बहिरंगतयांतरंगनिषेधाभावादिति भावः

सर्वत्रैवेननाश्रयणेहेतुमाह। ।कार्यविशेषेति। यच्छब्देनतद्रूपेणकार्याणांपरामर्शादितिभावः। कश्चित्तुसामान्यचिंताविंताविषयेप्येतन्यायंयोजयंतिनदायेनेत्यस्यस्वेतरेणेत्यर्थः। कश्चित्तुशावसये
नेतिपाठः। भाष्ये। कणिषमिति। सितेनस्यांगस्यमिथ्यामिलघुपधगुणेप्राप्नोति। श्वःप्रयोगोलुड्यर्थः। तत्रहितियोडादेशात्रितिजपचलास्यप्रत्ययांतमंगंभवति। तद्विषयेनुंगत्वान्नगुणप्राप्तिरितिभावः
भाष्येपुनरिड्ग्रहणस्येति। नचनेत्यस्यनिवृत्त्यर्थंतत्स्पष्टंनेड्वशीत्यत्रभाष्येइतिवाच्यम्। कश्चिदेकदेशोप्यनुवर्त्ततइतिन्यायेननेड्वशीत्यत्रत्यनञोनिवृत्तिसिद्धिरितिभावः। वस्तुतस्तुअत्र
प्रकृत्याश्रयश्चायमितिनतस्यांतरंगत्वादनेनैवभाव्यमित्यर्थः। ।येननाप्राप्तइतिकार्यविशेषचिंतापेक्षायामयंन्यासोननुकार्यसामान्यंबाध्यमित्यस्यामपेक्षायामेत

बायेननाप्राप्तेतस्यबाधनंभवतिनचाप्राप्तेक्किुतिनेत्येतस्मिन्प्रतिषेधेजुसिगुणआरभ्यतेअस्मिन्पुनःप्राप्तेवाप्राप्तेचयदितर्ह्ययंयोगोना
रभ्यते। कथंदीध्यदितिवेव्यदितिच। स्यन्प्रत्ययेन। दीध्यदितिचस्यन्प्रत्ययेनभविष्यति इटआपिग्रहणंशक्यमकर्तुंकथंअकणिषं
अरणिषंकणिताश्वारणिताश्वइति। आर्द्धधातुकस्येड्वलादेरित्येतेइडितिवर्त्तमानेपुनरिड्ग्रहणस्यप्रयोजनंइडेवयथास्यायद्न्यत्प्राप्नोतितन्माभूदिति।

न्यायावतारः। कथंदीध्यदितिलेटतिपूइतश्चलोपःपरस्मैपदेष्वितिइकारलोपःलेटोडाटावित्यडागमःस्यन्व्यत्ययेनेतिस्यनोङित्वाद्गुणाभावःयावर्णयोर्दीधीवेव्योरिति
कारलोपः कश्चित्तुशब्व्यत्ययेनेतिपाठः तत्रशपःङित्वाद्गुणाभावः एरनेकाचइतियणादेशः इडितिवर्त्तमानइति। नेड्वशिकृतीत्यतः॥ ॥ ॥

त्यमिदंभाष्यमेकदेश्युक्तिः। आर्धधातुकस्येतिसूत्रस्थेड्ग्रहणस्यनेड्वशीतिसूत्रेभाष्येप्रत्याख्यानात्तत्करणेननियमरूपगुरुतरयत्नमाश्रित्यैतत्प्रत्याख्यानस्यायुक्तत्वात्। अंगस्येत्य
नुवृत्तावपिअंगाधिकारेविहितविकारस्यैवव्यावृत्तेःशब्दमर्यादयालाभाच्च। अंत्यपिसिद्धवचनस्यज्ञापकत्वाश्रयणंगौरवमितिबोध्यम्॥

क्विविति। अप्रत्ययस्याश्रूयमाणःप्रत्ययइत्यर्थः। रुदंतत्वात्प्रातिपदिकत्वस्वादयः। सलंतत्वाभावादिति। स्वविपौस्थानिवत्वाभावादजंतत्वलक्षणोपिनेतिद्रष्टव्यम्। ननुकोलुप्तस्यस्थानिवत्त्व
निषेधात्लोपस्यस्थानिवत्त्वंदुर्लभमतआह। क्वाविति। अजावीत्यत्रेति। नचसमानेस्यत्रह्रस्वादंगादितिसिद्धत्ववचनंचरितार्थसिद्धत्वेहिपरत्वात्सिज्लोपेततोह्रद्धिरन्यथाइवं

पिपठीरिति। पिपविषतेःक्विप्। अतोलोपइत्यकारलोपःषत्वस्यासिद्धत्वात्ससजुषोरुरितिरुत्वं पूर्वत्रासिद्धेनस्थानिवदितिअल्लोपस्यरुत्वेस्थानिवद्भावः। अंगमि
ति। अंगस्येत्यनुवर्त्तनादंगाधिकारविहितंयद्रूपांतरमिटःतदेवनिवार्यतेइडेवयथास्यादितिनियमेनेत्यर्थः। र्वोरुपधायाइतिचदीर्घत्वंनांग। युवुग्रहोलिटिदीर्घ
इतिदीर्घत्वमतइच्चनात्रवर्तिपिपठिषिब्राह्मणकुलानीत्यत्रत्वकारलोपस्यस्थानिवत्त्वात्रजंतत्वाभावान्नुमभावस्तेनपिपठीषीतिकथंसांतमहतःसंयोग

किंचान्यत्प्राप्नोतिगुणेः। यदिनियमःक्रियते। पिपविषतेरप्रत्ययःपिपठीःदीर्घत्वंनप्राप्नोति। नैषदो
षःआंगंयत्कार्यंतन्नियम्यतेनचैतदांगं। अथवाअसिद्धंदीर्घत्वंतस्यासिद्धत्वान्नियमोनभविष्यति

स्येतिदीर्घत्वमितिनचोदनीयंक्वौविधिंप्रतिनस्थानिवदित्यर्थोव्यवस्थापयिष्यतेननुक्वौलुप्तंनस्थानिवदिति। अथवेति। इडेवेत्यस्मिन्नियमेदीर्घत्वस्या
सिद्धत्वान्नास्तिनियमेनव्यावृत्तिः। ततश्चशास्त्रदृष्ट्याअविकृतरूपएवइट्प्रयोगएवतुविकृतः। अलावीदित्यत्रतुसिज्लोपएकादेशसिद्धइत्यसिद्धत्वनिषेधवचनात्सवर्णदीर्घत्वंभवति

न्द्रइत्सनस्यादितिवाच्या। लावस्थायांमडितिपक्षेसर्वतोवृद्धेरंतरंगत्वेनतत्पक्षेसिजभिधानेलोपाप्राप्त्यतदेकवाक्यत्वेनपक्षांतरेपिसिजलोपस्यैवौचित्येनसमाश्रयेवरूप्य
स्यौचित्यात्सत्यभिधानेसिज्लोपएकादेशइतितुसिज्लोपात्तरप्राप्तसवर्णदीर्घरूपैकादेशविषयमेवेतिबोध्यं। वस्तुतोनियमस्यैकदेश्युक्तित्वाद्विफलोयंविचारइतितत्त्वम्॥

इत्यर्थः । अतएवमात्राकालोवग्रहइतिभा...
म भा कै वि · हलोनंतराशब्दोमध्येइत्यर्थे । नत्वाधारस्येति । कालमात्रस्येत्यर्थः । अर्थेति । वर्णद्वयोच्चारणेऽर्धमात्राकालस्यनियतत्वादधिकोऽर्धमात्राकालइत्यर्थः । अतएवमात्राकालोवग्रहइतिभा
हलोनंतरास्संयोगः । कथमिदमिति । किमंतरशब्दस्यनञाबहुव्रीहिः अथअंतराशब्दस्येतिप्रश्नः । अंतरम् । विवरं वर्णशून्यःकालइत्यर्थः । अविद्यमानाइति
॥९६॥ हलोनंतरास्संयोगः । कथमिदमिति । किमंतरशब्दस्यनञाबहुव्रीहिः अथअंतराशब्दस्येतिप्रश्नः । अर्धमात्राकालोऽवग्रहइष्यते अर्धमात्राकालंस्थित्वावर्णांतरमुच्चार्यतेतात
मध्येयेषामन्येवर्णाअविद्यमानाइत्यर्थेयस्यनिषेधोनत्वाधारस्य । अवग्रहइति ।

हलोनंतराःसंयोगः अनंतराइति । कथमिदंविज्ञायते । अविद्यमानमंतरमेषामिति आहोस्विदविद्यमानाअंतराएषामितिकिंचातः यदिविज्ञायते । अ
विद्यमानमंतरमेषामिति । अवग्रहेसंयोगसंज्ञानप्राप्नोति । अप्रस्त्वियप्स्विति विद्यतेह्यत्रांतरं अविज्ञायते अविद्यमानाअंतरायेषामिति । नदोषोभवतियथान
विद्यमानमंतरमेषामिति । अवग्रहेसंयोगसंज्ञानप्राप्नोति अप्सित्यप्स्वितिविद्यतेह्यत्रांतरमितिनैवदोषोनप्रयोजनम्
दोषस्तथास्तुअथवापुनरस्त्वविद्यमानमंतरंयेषामिति । ननुचोक्तंअवग्रहेसंयोगसंज्ञानप्राप्नोतिअप्सित्यप्स्वितिविद्यतेह्यत्रांतरमितिनैवदोषोनप्रयोजनम्
अयुरोरनृतइतिप्लुतोनभवेत् । नैवदोषइति दोषनिवृत्तयेसंज्ञाक्रियतेप्रयोजनाभिनिर्वृत्तयेवाइहचोभयाभावः अधिकरणवृत्तेर्डराद्भूतसंबंधाभावात् । विचार्य
माणानामित्यादौतुवाक्यस्यटेरित्यनुवर्तते । ननुगुरोरनृतइतिअप्सुसव्यशब्ददोषइतिचेत्तन्नैवंविधिविषयेप्रकृत्यवयवस्यावग्रहेपदकाराः कुर्वंति । अप्सु
योनिरित्यादावपिसमासपदानांतोवगृह्यतइतिसुशब्दात्पूर्वस्यनास्त्यवग्रहः
तिणत्वांतरेरविरोधः नैवदोषइत्यादेः संज्ञाभाविनदोषः संज्ञायांचप्रयोजनमित्यर्थइत्याह । दोषनिवृत्तयइत्यादि । अप्सव्यशब्दइति । अप्सुशब्दाद्दिगादियत्तिअपोयोनिय
यन्मतिघिसुखुकः प्रकृत्यवयवस्यतद्धितप्रकृत्यवयवस्य । अत्रचवैदिकसंप्रदायएववारणं । अंतरइति । समासेसमस्यमानपदांतएवावग्रहः अयमपिवैदिकसंप्रदायएव । नन्व

नन्वनंतरग्रहणात्एकैकस्यसंज्ञाउक्तेनेत्यतआह । आनंतर्येति । एवंचतदुपलक्षणमितिभावः संज्ञाप्रतिबंधेतिपारेकर्मणिपञ्चमीप्रः । संज्ञाप्रतिबंधइतियाऽसुगमएव । कस्मादिति । बहूनांसं
निपातेविशेषेऽणद्वयोवर्ज्ञनाचसंज्ञायाः सिद्धांतयिष्यमाणत्वादितिभावः । परिहरति । एवइति । इहत्रासि । इयमद्विर्वचनइतितुद्विर्वचनकार्यंन्यासस्यसिद्धत्वंनेत्यर्थकंनतु
स्य संयोगसंज्ञायामितिवृद्धिसंज्ञाविदानंतर्यव्यवस्थितानांहलांप्रत्येकंसंयोगसंज्ञाप्राप्नोति । किंचस्यादि । द्वयोरानंतर्येएकैकस्यापिसंयोगसंज्ञायांगुरुसंज्ञाप्र
तिबद्धकार्यसिद्धिरितिप्रश्नः निर्याय्यादिति । सतिरेफयकारः संयोगइतिएत्वप्राप्तिः ननुसमुदायस्यापिसंज्ञित्वेअचोरहाभ्यांद्वेइतियकारस्यद्विर्वचनेह
संयोगसंज्ञायांसहवचनंयथान्यथासंयोगसंज्ञायांसहग्रहणंकर्तव्यं । हलोनंतराःसंयोगः सहेतिवक्तव्यंकिंप्रयोजनंसहभूतानांसं
योगसंज्ञायथास्यात्एकैकस्यमाभूदितियथातद्यथाअन्यत्रापियत्रेष्वतिसहभूतानांकार्यंकरोतितत्रसहग्रहणंतद्यथासहसुपाउ
भेअभ्यस्तंसहेति । किंचस्यात् । यद्येकैकस्यसंयोगसंज्ञास्यात् इहनिर्यायात्निर्वायात्वान्यस्यसंयोगादेरित्येत्वंप्रसज्येत् । इहचसंह
षीष्टेतिकृतअसंयोगादेरितीट्प्रसज्येत । इहचसंक्रियतेइतिगुणर्त्तिसंयोगाद्योरितिगुणःप्रसज्येत । इहचदृषत्करोतिसमित्करोतीतिसंयो
गांतलोपःप्रसज्येत । इहचशक्तावस्त्वेतिस्कोःसंयोगाद्योरितिलोपःप्रसज्येत । इहचनिर्यातःसंयोगादेरातोधातोरितिनिष्ठानत्वंप्रसज्येत
तेकस्मादेवंनभवतियथाग्लेयादिति । एवंचेकर्तव्येपूर्वत्रासिद्धमितिद्विर्वचनस्यासिद्धत्वान्नायंदोषः । शंकेति । तकारेणलिपरतः ककारसंयोगोभवत्यादिश्चेतिलोपप्रसंगः
द्विर्वचनस्यतदभावप्रतिपादकमितिभावः । संयोगोभवत्यादिश्चेति । प्रत्येकसंज्ञापक्षेस्कोःसंयोगाद्योरवयवत्वासंभवेनषष्ठीसमासंभवात्तापवाद्यकर्मधारयएवेतिभावः । आदिशब्दस्य
पूर्वभूतसमीपवाची । आदित्वंचप्रत्यासत्यासंयोगत्वाक्रांतवर्णांतरापेक्षयैवेति । पदांतांशेसंयोगादिग्रहणचारितार्थ्येवाध्यम् । अन्यथालक्ष्यतेरप्रत्ययेऽकरसादावंतकस्यापिलोपःस्यात्

कथंहृत्ताविति। अयंपूर्वपक्षोयुक्तः संयोगस्यद्वित्ववत्त्वेनप्रतीतेरेवाभावात्। संयोगत्वेनैवानेकसंयोगप्रतीतेंनरिहत्तावनेकबोधउपसर्जनान्तेतिभाष्यसंमतंसंख्याविशेषानवगमस्यैवभाष्य
संमतंकृताकत्वात्नत्वनेकानवगमइतितेनोक्तमितिभाव्यताम्। संयोगान्यरइति। नचांगाद्यावयवसंयोगग्रहणयादिग्रहणं। तत्रयद्यपिदरिद्रातेनफलंआर्धधातुकस्विवक्षायांतस्याला
पविधानात्। तथापिखड्गादिभ्यआचारक्विबंतेभ्योलिङिखड्गायादित्यादौगत्ववारणंफलमितिवाच्यं। स्यसिचस्तत्राडुपदेशापदानुवृत्यापुमास्थाद्यन्यस्योपदेशिकस्यैवग्र

संयोगाविति। कथंहृत्तावुपसर्जनार्थस्यद्वित्वाचगतिरितिचेत्आदिग्रहणसामर्थ्यात्। अन्यथासंयोगादिवक्तव्यंस्यात्संयोगात्परोयत्राकारस्तदंतस्यांग

नैषदोषः यत्तावदुच्यतेइहतावन्निर्यायात्निर्वायात्। वान्यस्यसंयोगादेरित्येत्वंप्रसज्येतेति। नैवंविज्ञायतेसंयोगआदिर्यस्यसोयं
संयोगादिः संयोगादेरिति। कथंतर्हिसंयोगौआदियस्यसोयंसंयोगादिः सयोगादेरिति। एवंतावत्पूर्वमांगंकार्यंपरिहृतंयदप्युच्यतेइह
चद्रक्षत्करोतीतिसंयोगांतस्यलोपः प्रसज्येतेतिनैवंविज्ञायते। संयोगांतोयस्यतदिदंसंयोगांतस्येति। कथंतर्हिसंयोगावंतावस्यतदिदंसंयोगां
तंसंयोगांतस्येति। यदप्युच्यतेइहाचवाक्कावस्तेतिस्कोः संयोगाद्योरितिलोपः प्रसज्येतेति। नैवंविज्ञायतेसंयोगावादीसंयोगादीसंयोगाद्योरितिकथंतर्हि

स्यैत्वमित्यर्थलाभात्संयोगावंताविति। अत्रापिसंयोगस्यलोपइत्येवसंयोगेनपदस्यविशेषणान्नदंतविधौलब्धेअंतग्रहणमाश्रितसंख्याभेदसंयोगेयथास्यादेतत्यदमर्थंवि
ज्ञायते

हणेननामधातुघेत्वाप्रवृत्तेरितिभावः। खड्गादिभ्यआतोधातोरितिसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येनाचारक्विपोऽभावाच्चासिद्धांतेतुनिर्यायादित्यादिवारणायांगाद्यवयवसंयोगग्रहणायत
दितिबोध्यम्। भाष्येआदीइतियद्यपिमुख्यादित्वमुभयोर्व्याहतंतथाप्येकस्यादिशब्दोगौणइतिभावः पूर्ववत्द्विवचनांतसमासेनदोषपरिहारइतिनभाष्यार्थः।

उभयत्रापिद्विवचनोपादानादआह। षष्ठीति। एवंचरुजंरोपिसंयोगादिविशेषणमर्थंबृंहन्तीतिभावः। आदिशब्दस्यावयववाचीत्वसंभवादित्याह। समीपइति। फलादिविशेष्यस्यसंयोगस्योपसर्जन
नत्वेपिसोत्रत्वाद्वृत्तिः। नचवाक्येत्यत्रव्यपदेशिवद्भावेनस्वस्यापिस्वसमीपत्वेनदोषस्तदवस्थः। आदिग्रहणसामर्थ्याद्व्यपदेशिवद्भावाप्रवृत्तेः। वस्तुतस्तुप्रत्येकंसंज्ञेतिपक्षोवाच्य
हृत्यास्त्वान्नसंभवतएवेति। अशुमादयितुंगूढाशयः पृच्छति। भाष्येकथंकृत्वेति। तमेवाजानंव्याचष्टे। संयोगेति। एवंचान्वर्थसंज्ञाविरोधात्प्रत्येकंवाक्यपरिसमाप्तिन्यायेना

संयोगयोरितिषष्ठीसमासः। आश्रीयतइत्यर्थः संयोगयोरितितुद्विवचननिर्देशः स्कोर्द्वित्वात्तत्समीपयोरपिहलोर्द्वित्वात्कृतः। तेनायमर्थः झलिपर।
तोयः संयोगः पदांतेचयः संयोगस्तस्यादिः समीपोयः सकारः ककारश्चतयोर्लोपइतिनचैवंसतिशाक्कावस्तेत्यत्रलोपः प्राप्नोति। संयोगादेरातर

संयोगयोरादीसंयोगादी। संयोगाद्योरिति। यदप्युच्यतेइहचनियतानिवातेइतिसंयोगादेरातोधातोर्यण्वत इति निष्ठानत्वंप्रसज्येतेतिनै
वंविज्ञायतेसंयोगाआदिर्यस्यसः संयोगादिः संयोगादेरिति। कथंतर्हिसंयोगावादीयस्यसोयंसंयोगादिः संयोगादेरिति। कथंकृत्वाए
कैकस्यसंयोगसंज्ञाप्राप्नोति। प्रत्येकंवाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टेतितुद्यथागुणवृद्धिसंज्ञेप्रत्येकंभवतः। ननुचायमप्यस्तिदृष्टांतः समुदाये
वाक्यपरिसमाप्तिरिति। तद्यथागर्गाः शतंदंड्यन्तामितिअर्थिनश्चराजानोहिरण्येनभवंति। नचप्रत्येकंदंडयंतिसत्येतस्मिन्दृष्टांतेय

यत्रापिसंयोगादात्तइत्येवसंयोगावरोयत्राकारस्तदंतादङ्गातोनत्वमितिसिद्धेआदिग्रहणंद्वित्वसंख्याश्रयणार्थम्। कथंकृत्वेति। संयोगसंज्ञायाअन्वर्थत्वा
त्संयुज्यंतेस्मिन्वर्णाइतिसमुदायः संयोगइत्यर्थस्याश्रयणात्सहग्रहणेनकर्तव्यमित्यर्थः।

त्राश्रयितुंशक्यतइतिव्यर्थंसहेतीतिभावः। किंचश्रुतमानंतर्यंप्रत्येकसंज्ञवाविनोपलक्षणमाश्रयितव्यं। विशेषणत्वमेवोचितंतत्वेसंभवतिउपलक्षणत्वस्यान्याय्यत्वात्। किंचायत
ग्रहणसामर्थ्याद्द्विवचनांतेनेवाविग्रहइत्यर्थस्यनियमेनालाभावः बहुवचनांतेनापिसंभवादित्याह। वस्तुतोन्वर्थसंज्ञाचिंत्या। मदाश्रयणेघटपटौसंयुज्येतेयत्रेत्यादौसंयोगानुयो
गिप्रयोगिमतिरिक्तस्यैवान्यपदार्थतयाप्रतीतेश्चमन्तत्वेनतद्व्यतिरिक्तघटितपदवाक्यरूपसमुदायस्यसंज्ञायजावनिष्टापत्तेतस्मान्महासंज्ञाकरणंप्राचामनुरोधेन। ॥

नन्वविशेषेणेत्यस्य द्वयोर्बहूनां चेतिनार्थः। अस्याविशेषस्यायेवक्ष्यमाणत्वात्। मस्जेर्दोषदानासंगतेश्चात् आह द्वयोरित्यस्येति अतएव भाष्ये समुदाये संयोगादिलोप इति वक्ष्यति
तत्र युक्तिमाह यथेति। भाष्ये पूर्वं धातुरुपसर्गेणेत्याश्रित्य क्वचित् क्वचिच्च वाक्यसंस्कारपक्षाश्रयणे दोषोपन्यासः। हल इति जातावितिवक्तुं तोहलोश्च हलश्चेत्यकत्रोषः स्वरितादितिस्त्र
अहोस्विदिति। द्वयोरित्यस्य विशेषस्यानाश्रयणे बहूनामेवेत्यर्थः। यथयपावेत्यत्र समुदायस्यैकाचोद्विर्वचनं नावयवैकाचः यत्रात् द्वयोरेव हलोरानंतर्यं तदा द्वयोर्भवित्येवहल
दितत्र प्रत्येकमित्युच्यते इहापि सग्रहणं कर्त्तव्यम् अथ तत्रांतरेण प्रत्येकमिति वचनं प्रत्येकं हि द्विगुणसंज्ञे भवतः। इहापि नार्थः सह ग्रहणेन अथ यत्र
बहूनामानंतर्यं किं तत्र द्वयोः संयोगसंज्ञा भवति। आहोस्विद विशेषेण। कश्चा विशेषः। समुदाये संयोगादिलोपो मस्जेः। समुदाये संयोगादिलोपो म
स्जेर्न सिध्यति। मंक्ता मंक्तुं। इह च निर्ग्लायात् निर्ग्लायात्। वान्यस्य संयोगादेरित्येत्त्वं न प्राप्नोति इह च स्वंस्वरिशीष्टेति क्रतश्च संयोगादेरिति गुण
प्राप्नोति। इह च संस्वर्यत इति गुणोर्तिसंयोगाद्योरिति गुणो न प्राप्नोति इह च गोमान्करोति यवमान्करोतीति। संयोगांतस्य लोप इति लोपो न
प्राप्नोति। इह च निर्ग्लानो निर्ग्लान इति संयोगादेरातो धातोर्यण्वत इति निष्ठानत्वं न प्राप्नोति अस्तु तर्हि द्वयोर्द्वयोः संयोग। संज्ञा द्वयोर्हलो
संयोगसंज्ञा इति चेत् द्विर्वचनं न प्राप्नोति द्वयोर्हलोः संयोगसंज्ञा इति चेत् द्विवचनेन सिध्यति इंद्रमिच्छति इन्द्रीयति। इन्द्रीयतेः सन् इन्दिद्री
यिषति। नन्द्राः संयोगादय इति दकारस्य द्विर्वचनं न प्राप्नोति। न वाज्विधेः न वा एष दोषः किं कारणं अज्विधेः न्द्राः संयोगादयो न द्विरुच्यन्ते

इति जातौ बहुवचननिर्देशात्। मंक्तेति। मस्जिनशोर्झलीति नुमि कृते न सजानां संयोगसंज्ञा न तु सजयोरिति सलोपाप्रसंगः। निर्ग्लायादिति रपः संयोगो न तस्माबंगादिः यश्चांगादिर्गकारलकारसमु
दायो नासौ संयोग इति। इन्दिद्रीषतीति। अत्र द्वौ संयोगो न दोदरौ च। तत्र दकारस्य संयोगादित्वाद् द्विर्वचननिषेधप्रसंगः। नन्वज्विधेरिति। अजाश्रयप्रतिषेधविधिरिति। अजादेरिति कर्मधारयः

नुदात्तानामित्यत्र भाष्ये तथैव वक्ष्यमाणत्वात्। परेनंतरा इति। तस्मादित्युत्तरस्येत्यस्यापस्थितेरिति भावः। चंद्रीयतेः सनो विधानेयथेष्टं नामधातुष्विति द्वितीयैकाचो द्वित्वं नकारसहितस्यैव। आद्यवयवा
च परत्वाभावेनैतन्निषेधाप्रवृत्तेरिति बोध्यम्। बहूनां चाविवरत्वं इति बहूनां चानंतरत्वं इति कश्चित्यावः। नन्वत्र विग्रहे कमित्यादौ कमयोः संयोगसंज्ञा स्यात् तयोर्मध्ये वर्णशून्यच्छिद्राभावात्

इति चेन्न वर्णशून्यकालव्यवायमात्रवारणे फलाभावात् सामर्थ्येन सवर्णकालव्यवायोपि व्यावर्त्यत इत्यदोषः। द्विर्वचनवदिति। एषामिति बहुवचनादितिनअमितव्यम्। तस्य सत्त्वेह नइति वृत्सत्वा
त्। अंतरा शब्देन विग्रहे पितत्सत्वाच्च। अन्यथा द्वयोर्न स्यात् किं च नतरंश शब्देन विग्रहाद् बहूनां समवधानेनेषाम् अनंतरत्वादिति भावः। संसर्गविप्रयोगाद्विवचनाभ्यामेव इति द्वयोश्चेति। वि
द्यत इत्यंत दृष्टांतार्थं अवत्सा धेनुरित्यादौ विप्रयोगोपि विशेषावगतिर्हेतुर्द्दष्टः। अंतरा विद्यत इति न विद्यत इति वा यत्त द्वयोरेवेत्यर्थः। नियतावधिरूपतेति। अवधित्वं हि अन्यासहितत्वे
तेन अचं आदेः परे नंतरान्द्रः न द्विरुच्यंत इन्दुशब्दे तु दकारो नकारेण व्यवहितत्वान्न द्विरुच्यत एव। अविद्यमानमिति। बहूनां चानंतरत्वे समुदायद्विर्वचनवत् बहूनामेव
संयोगसंज्ञा न द्वयोर्द्वयोः। अविद्यमाना इति। मध्ये यत्रापेयः सद्वयोरेव मध्ये भवतीति। संसर्गवद्विप्रयोगस्यापि विशेषावगतिहेतुत्वाद् द्वयोर्द्वयोः संयोगसंज्ञा भवतीति
पक्षः। द्वयोश्चैवांतरेति। अंतराअंतरेण युक्त इति द्वितीया कस्मादत्र न भवति। उच्यते यदामृष्या पेक्षया नियतावधिरूपतो विवक्ष्यते तदा च मांश्चांतराक मंडलुः अग्नी
अजादेरितिवर्त्तते। अथ यद्येवं बहूनां संयोगसंज्ञा अथापि द्वयोर्द्वयोः किं गतमेतदियता सत्त्रेण आहोस्विदन्यतरस्मिन्पक्षे भूयः सत्त्वं कर्त्त
व्यं गतमित्याह कथं यदि तावद्बहूनां संयोगसंज्ञा तदैवं विग्रहः करिष्यते। अविद्यमानमन्तरमेषामिति। यदा द्वयोर्द्वयोस्तदेवं विग्रहः।
करिष्यते। अविद्यमाना अंतरा इति एषामिति। द्वयोश्चैवांतराकश्चिद्विद्यते वा नवा। एवमपि बहूनामेव प्राप्नोति॥ ॥
अंतरा धवखदिरावंतरेतितदा द्वितीयायदा तु नियतावधित्वं न विवक्ष्यते अपि तु संबंधमात्रं तदा षष्ठ्येव भवति तदा हि न ज्ञायते किं तयोरेवावधित्वं उतान्यसहितयो
रिति अवधिनियमाभावात् द्वितीयाया मुक्तग्रहणाद नियत्वावधिविवक्षायां अभावः।
एवं तयोर्नियमेन भवति अन्यसाहित्ये तु न तत्रावधित्वस्य नियमेन प्रतीतिरवधित्वविवक्षायामेव च द्वितीयेति भावः। यस्य च नियमेनावधित्वं तस्यैवावधित्वविवक्षाशब्देनेति तात्पर्यं
नियतत्वमन्यासहितत्वं तद्विशिष्टं नयावधिरूपता स्याविवक्षितापदानवतीसक्षरार्थः। अन्यथा अन्यथा अवधित्वविवक्षायां द्वितीया तत्त्वाविवक्षायां षष्ठीत्युर्थस्यैव वक्तुं वक्तोजाभे
न नियतेतिकथनमधिकं स्यात् इति बोध्यम्। युक्तग्रहणादिति। न च तदभावे अंतरांतरेण शब्दाभ्यां द्वितीयापत्तिः। तयोरव्ययत्वेन विशेषाभावात्। न च प्रथमाबाधनेन सइबाया: प्रथमा
याइत्यस्याप्रवृत्त्यर्थं। व्यवस्थितविभाषायास्तस्य सुपरिहरत्वात् तस्माद्युक्तग्रहणं संबंधविशेषस्य प्रतिपादनाय। अवधित्वस्य प्रतियोगित्वस्य वानेन प्रयोगमंतरेणासपि सिद्धन्
एवं च संबंधमात्रविवक्षायां षष्ठ्येवेति भावः।

म·भा·कै·वि·

॥८८॥

ननुभाष्ये द्वयोरिति षष्ठी द्विवचननिर्दिष्टेत्याशयान्न हीति बहुवचननिर्देशोऽनुपपन्न इति चेन्न। प्रकृते द्वयोरित्यनेन नकेवलौ वर्णौ निर्दिष्टौ। तथासति तयोरेवावधित्वे द्वितीयापत्तिः किंत्वन्य
यान्हीति। एषामिति बहुवचननिर्देशादिति न बोध्यं बहुत्वस्यास्याविवक्षणात्। अन्यथा त्रिप्रभृत्यादौ द्वयोर्न स्यात् तस्माद्योऽसावंतरेण स द्वयोर्भवति न वेति यदुक्तं
तत्रोच्यते पद द्वयोर्द्वयोरंतरेणान भवति तदा बहूनामनंतरा इति तेषामेव प्राप्नोति यदा हि बहूनामप्यभिन्नजातीयोऽज्भवति तदा मा भूत्। तदभावे तु प्रवर्त्तितव्यमेव बहू
नां संज्ञया समुदाय द्विवचनवदित्यर्थः। अंत्यात्पूर्व इति। तच्चानुषंगलोपार्थमवश्यं वक्तव्यं अंत्यादचः परे नुमि सति अनुपधात्वान्नश इत्यत्र नलोपो न स्यात्। कु

यान्न हि भवान् षष्ठ्या प्रतिनिर्दिशति तेषामन्येन व्यवायेन भवितव्यं अस्तु तर्हि समुदाये संयोगसंज्ञा ननु चोक्तं समुदाये संयोगादिलोपमस्जे
रिति नैष दोषः वक्ष्यत्येतत् अंत्यात्पूर्वो मस्जेर्मिदनुषंगसंयोगादिलोपार्थमिति अथवा अविशेषेण संयोगसंज्ञा विज्ञास्यते द्वयोरपि बहूनां
मपि तत्र द्वयोर्या संयोगसंज्ञा तदाश्रयो लोपो भविष्यति।

नेपि संयोगादिलोपे तस्यासिद्धत्वादनुपधात्वमेव नकारस्याश्रयेणेति। बहुवचनंतरेषु द्वयोर्द्वयोरपि भवति बहूनामपि स्यमिदानीमविशेषः कार्त्स्न्यार्थत्वात् संयोगसंज्ञा
याविशेषाभावादेकया संज्ञया सर्वेषामनुग्रहासिद्ध्या द्विवचनेन वेष्यमादि विशेषेणोक्तं बहूनां सन्निधौ बहूनामेव संयोगसंज्ञेत्यस्मिन्पक्षे आश्रीयमाणे म
स्जेर्दोषोऽत्यात्पूर्व इति परिहृतः

सहितावपि। अत एव षष्ठी एवं च त्रयाणां समवधाने द्वयोस्समुदाययोरवधित्वविवक्षणेन द्वयोः समुदाययोरनंतरत्वे तत्समुदायवर्त्तित्वेन बहुत्वात्तदुपपत्तिः। अनंतरा इत्यनेन च
न विद्यतेऽन्तरायो वर्णौ तयोश्च समुदायाबुंतरान विद्यते तौ चगृह्यते एकत्वोपादितेन दोषः। तत्सर्वमभिप्रेत्याह। यदा द्वयोर्द्वयोरिति। द्वयोर्द्वयोरवयवकसमुदाययोरित्यर्थः। यान्न वर्णान् द्वयोः
समुदाययोरित्यर्थकषष्ठ्या प्रतिनिर्दिशतीति भाष्यार्थ इति भावः। अनंतरा इत्यस्मात्पक्षेऽव्याप्तत्वं दर्शयन् प्रवृत्तिमेवार्थे दर्शनेनापमादयितुमाह। यदा हि बहूनामिति अनुषंगो नका
रः तल्लोपो निर्दिष्ट मित्यनेन। बहूनामपीति। न्यायतः स्वत्वात्स्वं भवमात्रेण दृष्टुक्तं ननुकानोदाहरणमस्यन्याप्यमुक्तिर्ध्वनितं च इदं मंगेन संयोगादिमितिग्रंथेन भाष्ये। ननु द्विवचनन्या
येन समुदायस्यैव संज्ञास्यादिति कथमेतत्प्रत्याख्यानमत आह कार्यमिति द्विवचनं हि श्रवणार्थमेव न शास्त्रीयकार्यार्थं एकस्याश्चावकाशवयवत्वं युगपद्विरुद्धं च। एकेन द्वित्वेन सर्वानुग्रह

ननु पक्षांतरेण व्यवधानादासत्यभाव इत्यत आह। पाठेति। शब्दस्यार्थप्रत्यायनांगत्वेन गुणत्वान्न दीयः क्रमः आर्थक्रमविरोधे तु वेद इति भावः। पदधात्ववयवेति। संयोगादेरित्यादावाद्यंतशब्दयोरव
वाचितयेति भावः। अयमाशयः। अंगादेराद्यावंतत्वाभ्यंजनत्रयाभावात्त्रयाणां फलाभावात्संज्ञाप्राप्तौ कथं द्वयोर्न स्यादिति यद्यपि सामान्यापेक्षरणपान्त्वयपि अंगाद्यवयवस्यैव संयोगस्याश्रयणं
नान्यस्येति। अंगेन संयोगादिं विशेषयिष्याम इत्यनुपपन्नं तथापि संयोगरूपमादि अंगेन परिच्छेत्स्याम अंगाद्यवयवसंयोगस्यैव बहुव्रीहिणाश्रयणमित्यर्थं न दोषः एवं च बहूनामपीत्याश्रये

शेषान्दोषान्परिहर्तुमाह। यदप्युच्यत इति पाठक्रमादार्थक्रमो बलीयानिति मस्जेरंत्यात्पूर्वमित्यस्यानंतरमिदं द्रष्टव्यं। निर्ग्लेयादित्या
दिषु। यद्यपि त्रयो हलः संनिहितास्तथापि कार्यार्थत्वात्संयोगसंज्ञायास्त्रिषु चकार्याभावादंगपदधात्ववयवस्य संयोगस्य तेषु तेषु ल

यदप्युच्यते इह च निर्ग्लेयात् निर्ग्लायात् निम्लायात् निर्म्लेयात् नान्यस्य संयोगादेरित्येत्वं न प्राप्नोतीति अंगेन संयोगादिं विशेषयिष्यामः अंगस्य संयो
गादेरिति। एवं तावत्सर्वमंगे परिहृतं यदप्युच्यते इह च गोमान्करोति यवमान्करोतीति संयोगांतस्य लोप इति लोपो न प्राप्नोतीति पदेन संयोगांतं
विशेषयिष्यामः पदस्य संयोगांतस्येति। यदप्युच्यते इह च निर्ग्लानो निर्म्लानः संयोगादेरातो धातोर्यण्वत इति निष्ठानत्वं न प्राप्नोतीति धातुना संयोगादिं वि
शेषयिष्यामः धातोः संयोगादेरिति स्वरानंतर्हितवचनं। स्वरैरनंतराह हलः संयोगसंज्ञा भवंतीति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। व्यवहितानां मा भूत् ॥ ॥

क्षणेषु आश्रितत्वात्समुदायकार्याभावे चावयवानां स्वकार्यारंभात् द्वयोरेव संज्ञा प्रवर्त्तत इति भाष्यार्थः। व्याख्यानांतरमत्र क्लिष्टत्वान्नोक्तं
णफलाभाव इति स्पष्टमेवोक्तं क्लिष्टकल्पनया तादृशसंयोगानयनं तु न अनभिधानादित्याशयः। आदिषु पक्षस्वत्र इदं सर्वपाठो न तु पक्षसत्ति स्वतंत्र इति गतं भाष्यप्रामाण्यात् क्लिष्टत्वादि तत्तु स्वभाष्य
प्रामाण्याच्चेति बोध्यं। व्याख्यानांतरमिति। पाठक्रमबाधायैवं व्याख्यानेन प्राप्नोतीत्यत्रेति यस्मादर्थक्रमरान्वयः यस्मादंगेन संयोगादि विशेष्यते गावयवः संयोगी गृह्यत इत्यर्थः। एवं च बहूनामेव संयोग
लेयः संयोगेनासावंगावयवः यत्रांगावयवेनासौ संयोगस्तस्मादेत्वं न प्राप्नोतीति यदपि तदप्यसत् यतो विशेषणेन संज्ञोऽन्त इति। तत्क्लिष्टं। शेषपूरणात्। इतः स्वरसतो वाक्यसमाप्त्यर्थतायाः
प्रतीयमानत्वाच्च। एवं तावत्सर्वमंगे परिहृतमित्यस्यास्वारस्याच्च।

हलइतीति।तङित्रसाक्रियादोस्कोरितिसलोपवारणायावश्यकमितिभावः।नेत्वेति।आनंतर्यस्यसप्रतियोगिकत्वात्इतिभावः।प्रकृतेचान्यस्यप्रतियोगिनोनुपादानाउपस्थितहलेवप्रतियोगि
त्वेनाश्रीयतइतिबोध्यम्।भाष्येउचे।र्घेतिप्रसंगोच्चारितम्।तस्यविकल्पितामकत्वात्।उवोखेतिकवर्गद्वितीयानोवापातः।इयायेति।इणश्च इत्यस्याभवस्थायांव्यपदेशिवद्भावा

पचतिपसमितिहलइतिवचनाद्वासहसकारमकारयोर्माभूत्संज्ञातयोरेवनुप्राप्नोतिततश्चसलोपप्रसंगः।एकःप्रतिषेधार्थमिति।अंतराइत्यनेनसंज्ञायाविषयोनिर्दिश्यते।यत्रानं

पचतिपनसंनन्तुचानंतराइत्युच्यतेतेनव्यवहितानांनभविष्यति।इष्टमानंतर्यंव्यवहितेपि।व्यवहितेप्यनंतरशब्दोदृश्यतेतद्यथा।अनंतराविमौ
ग्रामौविप्रत्युच्यतेतयोश्चेदंतरानपश्च्यपर्वताश्चभवंति।यदितर्हिव्यवहितेप्यनंतरशब्दोभवतिआनंतर्यवचनंइदानींकिमर्थंस्यात्।आनंतर्य
वचनंकिमर्थमितिचेदेकप्रतिषेधार्थं।एकस्यहलःसंयोगसंज्ञामाभूदितिकिंचस्यात्।यद्येकस्यहलःसंयोगसंज्ञास्यात्इयेषउवोष
इजादेश्चगुरुमतोऽनृछइत्याम्प्रसज्येत।नवाऽतज्जातीयव्यवायात्।नवाएषदोषः।किंकारणम्।अतज्जातीयस्यव्यवायात्।अतज्जा
तीयकंहिलोकेव्यवधायकंभवति।कथंपुनर्ज्ञायतेअतज्जातीयकंलोकेव्यवधायकंभवतीति।एवंहिकंचित्कश्चित्पृच्छति।अनंतरे

रतरव्यवहारस्तत्रसंज्ञानस्येकाकिन्यनंतरव्यवहारइतिभावः।एकप्रतिषेधस्यचप्रयोजनमियेषेत्यादावपीजादेरित्यामोनिवृत्तिःगुरुमच्छन्नमित्यायेत्यादिनिवृत्त्यर्थंस्यात्।
द्विजादित्वमस्ति।गुरुमत्त्वंतुन।नन्वेयङिकृतेगुरुमद्विजादित्वादाम्स्यात्इतिवाच्यम्।लिंगधातुसंनियोगेनसंपन्नस्यगुरुमद्विजादित्वस्यतद्विघातकत्वाभावादितिभावः।। ।

कुलमात्रग्रहः।आस्मणकुलमपीति।तत्तद्रूपेणग्रहणेतस्यापिविजातीयत्वादितिभावः।भाष्येनयोरंतरेतिपृथगुपादानादन्यसहितयोरवधित्वस्यचतत्तद्रूपेणग्रहणबोधना।ब्राह्मणकुलस्याव्यवधायक
त्वमेवेत्यन्ये।भिन्नजातीयेति।तयोश्चांतरानपश्च्यपर्वताश्चभवंतीतिभाष्यशेषेत्यर्थः।ग्रामशब्दोयमित्यस्यतद्युसारण्यकइत्यस्यचाविरोधायाहकेचिदिति।अन्यापथ्यानेकार्थत्वमितितदाशयः
सामान्यंचग्रामशब्दादावन्येत्विति।व्यक्तिभेदकल्पनायांगौरवमितितदाशयः।तत्रचेति।निरूपकभेदाच्छक्तिभेदइतिभावः।एकेति।समवायेकत्वनयेरसोरूपवानित्यादिप्रयोगवत्अन्यार्थ

वृषलकुलमिति।यद्यपिब्राह्मणकुलमपितयोर्व्यवधायकं।तथापिभिन्नजातीयकमव्यवधायकमितियदुक्तंतदनेननिवर्त्यतेग्रामशब्दोयमिति।केचिद
र्थभेदेशब्दभेदमिच्छन्ति।प्रत्यभिज्ञानंतुसामान्यनिबंधनंअन्येत्वेकशब्दत्वंतत्रचानेकशक्तियोगःएकशक्तित्वंचेतिदर्शनविकल्पः।तत्रयदाएकशब्द
वृषलकुलमनयोरंतरेति।किंपुनःकारणंक्वचिदतज्जातीयकंव्यवधायकंभवति।क्वचिन्न।सर्वत्रैवह्यतज्जातीयकंव्यवधायकंभ
वति।कथमनंतराविमौग्रामाविति।ग्रामशब्दोऽयंबह्वर्थःअस्त्येवशालासमुदायेवर्त्तते।तद्यथाग्रामोदग्धइति।अस्तिवाटपरिक्षेपे
वर्त्ततेतद्यथाग्रामंप्रविष्टइति।अस्तिमनुष्येषुवर्त्तते।तद्यथाग्रामोगतोग्रामआगतइति।अस्तिसारण्यकेससीमकेसस्थंडिलकेवर्त्ततेतद्यथा
त्वपक्षःतदातयःसारण्यकइतिभाष्यंशक्तिभेदादुपचरितभेदाश्रयंभेदपक्षेतुग्रामशब्दोयंबह्वर्थइतिभाष्यंअभिन्नसामान्यनिमित्तेकत्वाध्यवसायाश्रयम्।।

बोधकालेन्यार्थबोधोवारणीयः।तदर्थसंबंधेनशास्त्रग्रहात्तत्तदर्थविशिष्टशक्तिभेदेनचनानार्थत्वव्यवहारइतिभावः।तत्रयदेति।एकशक्तित्वपक्षेत्वर्थभेदादुपचरितभेदाश्र
यमितिबोध्यम्।ग्रामशब्दोयंबह्वर्थइतिमुख्यार्थमेव।अत्रसर्वार्थनिरूपितशक्तिर्नांवर्त्ततेइत्येकशब्दबोध्यत्वेनाभेदबोधनादेकशक्तित्वपक्षोभाष्यबोधितः।तत्रवर्त्तनक्रिया
स्ति।क्रियायाःकर्त्री।शालासमुदायोग्रामशब्दस्यवृत्तिरस्तीत्यर्थः। ।वाटपरिक्षेपोनामशालासमुदायरक्षणायसर्वतोमार्गप्रतिरोधकंयत्परितःक्षिप्यतेतदुच्यते।सारण्यकस

मुचाविति। सीमनीति च मुखना। प्राण्यंगत्वादिति। एतेनेतरेतरयोगद्वंद्वे रूपसिद्धिरित्यपास्तं अर्थ इति अभिमतोर्थ इत्यर्थः। सौत्रत्वादिति। कुतो नोक्तमित्यत आह प्रसंगेनेति। अबाधक
त्वेति। पक्षेत्वित्यनेनाबाधकत्वस्वीकर्तृवृत्तिमतमसंगतमित्युक्तं भाष्यकृदसंमतरूपापत्तेः बाधकान्येव निपातनानीति सर्वादिसूत्रे भाष्योक्तेः। अस्मिन्पक्ष इति। आङ्रहि

तद्यथा सारण्यक इति। ततश्चायामशब्दार्थेन ग्रामादीनां पर्वतानां चांतर्भावाद्व्यवधायकत्वाभावादानंतर्यग्रामयोरुच्यंते ग्रामेणाप्येयमित्यत्र तु ग्रामशब्दो वाटपरिक्षेपवृ
त्तिः मुख्यो देशोमध्ययन प्रतिपादनतात्पर्यात्। ततः सीमन्यप्यधीयत एव। मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः। प्राण्यंगत्वात्समाहारद्वंद्वे ह्रस्वत्वेन भाव्यं अवचनमिति

तद्यथा सारण्यके ससीमके सस्थंडिलके वर्तते तमभिसमीक्ष्यैतत्प्रयुज्यते अनंतरा विमौ ग्रामाविति। सर्वत्रैव तत्तज्जातीयकं व्यवधायकं
भवति। मुखनासिकानुवचनोऽनुनासिकः। किमिदं मुखनासिकावचनइति। मुखं च नासिका च मुखनासिकं मुखनासिकं वचनम
स्य सोयं मुखनासिकावचनः। यद्येवं मुखनासिकवचन इति प्राप्नोति। निपातनाद्दीर्घत्वं भविष्यति। अथवा मुखनासिकमावचनमस्य
सोयं मुखनासिकावचनः। अथ किमिदमावचनमिति। ईषद्वचनमावचनं किंचिन्मुखवचनम् किंचिन्नासिकावचनम्॥ ॥

नञ्समासाश्रयणेऽर्थो न संगच्छत इति प्रश्नः किमिदमिति। निपातनादिति। प्रसंगेनास्य लौकिकशब्दस्य मुखनासिकाशब्दस्य साधुत्वं क्रियते। निपातनानां च
बाधकत्वान्मुखनासिकावचनमिति भाव्यम्। अबाधकत्वपक्षे तु भाव्यमेवा। ईषद्वचनमिति। भागस्य मुखेनोच्चारेणाङ्गागस्य नासिकया। अस्मिन्पक्षे मुखनासिक
वचनस्यापि भविष्यति। यो हि ईषदुच्यते स उच्यत एव यथेषच्छुक्लोपि शुक्ल एव
तत्रेति विशेषः वस्तुत आद्यपक्षे कवाक्यतया आङ्रहिते तत्पदवचनपदाभ्यां समासस्यानभिधानमेवेत्याहुः। । ननु भागस्य मुखाद्युच्चार्यत्वेन मुखनासिकं वचनमुच्चारणकरणं यस्य
वर्णस्येत्यर्थको मुखनासिकावचन इति प्रयोगस्तत्रासंगतोत आह॥ ॥

योहीति। सादेति। अनुत्पन्नो द्वितीयशब्दः सहायवाचीत्यर्थः। शाकपार्थिवादित्वादुत्तरपदलोपे शब्दानित्यत्वापत्तिरत आह। तत्रेति। परं त्विदं चिंत्यं भाष्यकृता एवं रीत्या तद्प्रत्याख्यानात् मु
खस्य चेति उपशब्दसामर्थ्यादिति भावः। यद्यपि वचनशब्दकर्मणि ल्युटि मुखनासिकेन वचनः मुखनासिकाया वचन इति वा तत्पुरुषोपि वक्तुं शक्यस्तथापि कर्मणि तस्यां बाहुलकात्
करणे ल्युटाबहुव्रीहिरेवाश्रितो भाष्ये। तत्रात्ययेनासिकाशब्दसामानाधिकरण्यात्स्त्रीत्वविशिष्टस्यैवकरणत्वेन ल्युट्टिड्डीपि न ह्रस्वेतिकबापत्तिरतआह। पदसंस्कारेति भाग

मुखद्वितीयेति। मुखसहायेत्यर्थः। तत्र नासिका मुखसाहचर्यान्मुखशब्देनोच्यते। मुखं च तन्नासिका चासौ मुखनासिका सा वचनमस्येति। मुखोपसंहितेति। मुखस्य
च नासिकायाश्च यदंतरालं स्थानांतरमेवानुनासिकस्येति दर्शयति। तत्सामीप्यान्मुखं च तन्नासिका चेत्युभाभ्यामंतरालं व्यपदिश्यते। पदसंस्कारपक्षे च मुखनासि
कापदनिरपेक्षं वचनमित्येतत्पदं लिंगसर्वनामनपुंसकाश्रयेण संस्क्रियते पश्चात्स्त्रीत्वस्य पदांतरसंबंधेन प्रतीयमानत्वाद्बहिरंगत्वात् ङीप्प्रत्ययो न भवति। यदा तु स्त्री
त्वाश्रयेण वचनीति पदं व्युत्पाद्यते तदा मुखनासिकावचनीक इति भवत्येव। अत्र चानेकदर्शनं अनुनासिकस्य पूर्वः परो वा भागो मुखेनोच्चार्यते भागो नासिकयातत्र नासिका

मुखद्वितीया वा नासिका वचनमस्य सोयं मुखनासिकावचनः। मुखोपसंहिता वा नासिका वचनमस्य सोयं मुखनासिकावचनः॥

वचनभागानुरागवशात् मुखवचनोपि भागो नासिकावचन इव लक्ष्यते। यथा सर्व्यं न्नेत्यत्रानुनासिकयकारानुरागादकारोनुनासिक इव प्रतिभाति। अत्र च प्रासादवासि
न्यायेनास्ति। भागस्यैव मुखेन नासिकया चोच्चारणात् न तु समग्रस्य। अन्येषां तु दर्शने मुखनासिकांतरालं स्थानांतरमेवानुनासिकस्येति अत्रापि नास्ति प्रासादवासिन्यायः
यदा तु सर्व एव वर्णो मुखेनोच्चार्यते नासिकया च तदा प्रासादवासिन्यायेन भाष्यकारो मुखग्रहणं प्रत्याचष्टे यथा भ्राष्ट्रेण खयाच्च पक्वः स्यात् उभाभ्यां व्यपदिश्यते॥ ॥ ॥

स्य मुखेनोच्चारणानुभवादाह। तत्रेति। तस्यादित इति स्वरसात् वर्णानां सखंडत्वस्याशयः येतु तत्तद्देशावच्छिन्नवायवभिघातस्य तत्तद्वर्णजनकत्वात्स्थानानां करणत्वमेवस्था
नव्यवहारस्तु वर्णजनकवायुसंयोगाधारत्वाद्वर्णाधारत्वमारोप्य अत एवोक्तं सूत्रे भाष्ये अस्येत्यनेन वर्णनित्यत्वस्य मितिकरणे ब्युत्पत्तिर्दर्शितेति वदंति। तन्मते प्रासादवासिदृ
ष्टांतासंगतेराह आस्येन चेति। एतेन कंठादिकं तु स्थानं नासिकातु करणमिति मंदोक्तमपास्तम्

म·भा·कै·वि·

॥१०२॥

अतएवानुस्वारेहरिणा।सहिवर्णोनमुखेनैवनापिनासिकयैवचात्महत्तिंलभतेकिंतुवायुनानुपरतत्वाक्तिनान्यतरकरणमभिहत्यान्यतकरणेभिहन्यमानेआत्मव्यक्तिंलभते इत्युक्तं।यमानामवर्गपंचमेपरेवर्गाद्यचतुष्टयान्यतमसदृशोवर्णः।आदितश्चत्वारोवर्णाइतिविवरणेपिचतुःशब्दस्यचतुःसदृशेलक्षणाबोध्या।अतएवायोगवाहत्वप्रतिपा

यमानुस्वाराणामेवेति।प्रासादवासिन्यायानवतारपक्षइतिभावः।तत्रविधिप्रदेशेषुयमानुस्वाराएवादेशाःस्युःविड्वनोरनुनासिकस्यादित्यादिषुतत्तु

अथमुखग्रहणंकिमर्थंनासिकावचनोऽनुनासिकइतीयत्युच्यमानेयमानुस्वाराणामेवप्रसज्येतमुखग्रहणेपुनःक्रिय
माणेनदोषोभवति।अथनासिकाग्रहणंकिमर्थंमुखवचनोऽनुनासिकइतीयत्युच्यमानेकचटतपानामेवप्रसज्येतना
सिकाग्रहणेपुनःक्रियमाणेनदोषोभवति।मुखग्रहणंशक्यमकर्तुंकेनेदानीमुभयवचनानांभविष्यति॥ ॥

वादप्रदेशेषुयमानुस्वाराणामसंभवादप्रतिपत्तिस्स्यात्।कचटतपानामिति।पक्वमितिचकारलोपप्रसंगःओदनपगित्यनुनासिकस्यक्विझलोःक्ङितीतिदीर्घ प्रसंगः।

दकृहयवरट्सूत्रस्यभाष्यविरोधः।न्यायानवतारेति।कचटतपानामेवेत्येवकारोप्यत्रैवपक्षेनासिकायाश्चास्यबाह्यत्वपक्षेचबोध्यः।अप्रतिपत्तिरिति।अत्रविड्वनो जेमइतिवक्तुंशक्यम्।यशेऽनुनासिकइत्यत्रत्वत्वप्रतिपत्तिः।तत्रजमिजन्त्वेत्युक्तेसकजेप्रासिद्धेःचकारलोपेति।निष्ठावत्वकुत्वयोरसिद्धत्वात्वचेरनुदात्तोपदेश ॥ वनतीत्यनेनेतिभावः॥ ॥ननुप्रासादवासिन्यायेनमुखग्रहणप्रत्याख्यानवत्तत्रमेवकुतोनप्रत्याख्यायतेइत्यतआह॥

१८

अयमितियोगेनत्पुभयग्रहणंसरूढिषुनासीत्यर्थः।अनुनासिकशब्दस्यचरूढिशब्दत्वंनस्यक्रियाशब्दत्वंनुवक्तुमशक्यम्।अनुपस्थानासिकाव्याप्रियतेयस्मिन्निितियोगस्यञमङण नेषुनिरूपयितुमशक्यत्वात्।विनिगमनविरहेणयुगपदुभयोव्याप्टते।एतेनानुपस्थानासिकांगतइत्यर्थःकोनासिकामनुगतइतियोगोपिपरास्तः।यथाकथंचिद्योगोपपादनेतुरूढिरेवफलि

प्रासादवासिन्यायेनेति।अयंन्यायःक्रियाशब्देष्वेवनरूढिशब्देषुनैवदोषइतिअनुवादेनावद्यम्।

प्रासादवासिन्यायेन।तद्यथाकेचित्प्रासादवासिनःकेचिद्भूमिवासिनःकेचिदुभयवासिनःयेप्रासादवासिनोगृह्यंतेतेप्रासादवासिग्रहणेनयेभूमिवासिनोगृ
ह्यंतेतेभूमिवासिग्रहणेनयेउभयवासिनोगृह्यंतएवतेप्रासादवासिग्रहणेनभूमिवासिग्रहणेनचएवमिहापिकेचिन्मुखवचनाःकेचिन्नासिकावचनाःकेचिदुभयव
चनाःतत्रयेमुखवचनागृह्यन्तेतेमुखग्रहणेनयेनासिकावचनागृह्यंतेतेनासिकाग्रहणेनयेउभयवचनागृह्यन्तएवतेमुखग्रहणेननासिकाग्रहणेनचभयेदुभयव
चनानांसिद्धंयमानुस्वाराणामपिप्राप्नोतिनैवदोषोनप्रयोजनं।इतरेतराश्रयंतुभवतिकाइतरेतराश्रयतासतोऽनुनासिकस्यसंज्ञाभवितव्यंसंज्ञयाचनाम्नानुनासिको
भाव्यतेतदितरेतराश्रयंभवतिइतरेतराश्रयाणिकार्याणिनप्रकल्पन्ते।अनुनासिकसंज्ञाप्यामितरेतराश्रयउक्तं।किंतुसिद्धंतुनित्यशब्दत्वादिति।नित्याःशब्दाःनित्ये
षुचशब्देषुसतोऽनुनासिकस्यसंज्ञाक्रियतेनसंज्ञयानुनासिकोभाव्यते।यदितर्हिनित्याःशब्दाःकिमर्थंशास्त्रं।किमर्थंशास्त्रमितिचेन्निवर्तकत्वात्सिद्धं
निवर्तकंहिशास्त्रंकथंआङस्मायविशेषेणोपदिष्टोऽनुनासिकःतस्यसर्वत्रानुनासिकबुद्धिःप्रसक्तातस्यानेननिवृत्तिःक्रियतेछंदस्यविपरतत्राङोऽनुनासिकस्य

नुस्वाराणामसंभवएवविधावप्यान्तरतम्यान्मुखवचनस्योभयवचनोभविष्यतिनतुकेवलनासिकावचनः

नेतिदिक्।तुल्यास्यप्रयत्नसुरुषइतितुल्यास्यशब्दयोर्मध्यरव्यंसकादित्वात्सूर्यपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः।आस्यप्रयत्नयोश्चसाधनंकृतेत्यनेनसमासः।ननुस्थानादिकंनतुलयासमीयतेऽतआहतुल्य थमेवेति।किंमुखमिति।तद्धितांता।तद्धितांतास्यशब्दविषयकसंदेहइत्याशयः।तद्धितांतमपिलौकिकमेवनवैदिकमित्यतआह।वस्तुरिति।झटिति।पदश्रवणमात्रेणेत्यर्थः।निमित्तावशात्रयव

यार्थवशात्

[illegible]

जातिस्फोटेति। वर्णनित्यत्वपक्षे वर्णपदबोधकपरं। तत्र जातेर्नोधकत्वेन तस्या नित्यत्वादभिव्यक्तिरसनं तदाश्रयव्यक्तीनां वाचकत्वे तदुत्पत्तिरिति भावः। अत एव वर्णनित्यत्वे बहुवचनं संगच्छते। एकैव व्यक्तिस्तत्तद्रूपेणाभि
व्यज्यत इति पक्षे तदसंगतिः स्पष्टैव। कश्चित्तु व्यक्तिस्फोटपक्षेऽभिव्यक्तिः। जातिस्फोटपक्षे तदुत्पत्तिरिति पाठः। अयमेव सांप्रदायिकः पाठः। एकैकव्यक्तिर्वाचिका कत्वादिकं तु ध्वनिनिर्ध
कावाचिकेति पक्षे तदसंगतिः स्पष्टैव॥

तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम्। चत्वारोऽत्र पक्षाः संभवंति द्वंद्वगर्भो बहुव्रीहिः त्रिपदो बहुव्रीहिः तुल्यास्यशब्दयोस्तत्पुरुषस्ततो बहुव्रीहिः आस्यप्रयत्नशब्दयोस्तत्पुरुषस्ततो
बहुव्रीहिरिति। तत्र द्वंद्वगर्भो बहुव्रीहिरिति पक्षे वार्त्तिकस्यावतार इति तमेव पक्षं भाष्यकारः पूर्वं दर्शयति तुल्यया संमितमिति। व्युत्पत्त्यर्थमेव तुलोपादीयते तत्र ढित्र
ब्दस्त्वयं सदृशपर्यायः यथा प्रवीणः कुशलः प्रतिलोमोऽनुलोम इत्यवयवार्थाभावः एवं तुल्यशब्देऽपि किं पुनरास्यमिति किं मुखं अथ तत्र भवतां त्वादिकं स्थान

तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णं तुलया संमितं तुल्यं आस्यं च प्रयत्नश्चास्य प्रयत्नं तुल्यास्यं च तुल्यप्रयत्नं च सवर्णसंज्ञं भवति किं पुनरास्यं लौकिकमास्यं ओष्ठात्प्रभृति प्राक्काकलकात् कथं पुनरास्य

मिति प्रश्नः। लौकिकमिति। पशुरपत्यं देवत्वेत्यादिवत् प्रसिद्धमित्यर्थः। यद्यपि त्वादिकमपि लौकिकमास्यं तथापि तत्र योगवशादास्यशब्दो वर्त्तत इति कृ टिति न तत्र
सिद्धमिति मुखमेव प्रसिद्धत्वाल्लौकिकमुक्तम्। तस्यैव च प्राथम्यात् ग्रहणं युक्तमित्यर्थः। ओष्ठादिति। काकलकं नाम ग्रीवायामुन्नतप्रदेशः। कथं पुनरिति। यदि निमित्तवशात् सर्वत्र तन्नमस्ता

ध्वनिविशेषव्यंग्यं वासाच नित्येति व्यक्तिस्फोटवादस्तदाभिव्यक्तिः स्पष्टैव। बहुवचनं त्वेकस्यैव बहुरोपित्वादारोपितं बहुत्वमादाय नेमं व्यक्तयोऽनंता जन्याश्च तत्र तत्र जातिरेव शक्तेति जाति
स्फोटवादस्तदा उत्पत्तिरित्यर्थः। अन्येष्वपीति। इति ग्रहणाद्वास्तंतरादपि स इति भावः। ननु साधनशब्देन कारकशक्तिरभिधीयते इति भावस्य साधनत्वमनुपपन्नमत आह। भावेऽति नङ्‌य
जयान्ययंतेसनेन॥ ॥ न तु तुल्यानास्यप्रयत्नमात्रोऽयेषां जनकाबित्यर्थे नासिकास्थानजङ्ञादिति इत्यर्थमास्योपादानं स्यादत आह

नासिकापीति। एवं चास्यग्रहणे कृतेऽपि न ञ्यादित्तिर्दुरुपपादेति भावः। वस्तुतस्तु अवधारणगर्भसमासे ह्रस्वाकारादिभिर्ह्रस्वाकारादीनां सावर्ण्यापत्तिः तज्जनकवायुसंयोगानामपि तुल्यत्वात्। अव
धारणगर्भसमासे तु अनुनासिकव्यावृत्तिर्दुरुपपादेति भाष्याशयः। एवं च नासिकाया बाह्यत्वेऽपि न क्षतिः। अत एव मुखनासिकेति सूत्रे मुखं च नासिका चेति मुखद्वितीया नासिके च विग्रह
प्रदर्शनं भाष्ये। न ह्यवयवावयविविषये प्रयोगः स चेतसां। सहस्तो देवदत्त इत्यादौ विद्यमानवाची सहशब्दः। अत एव मुखवचनो नुनासिक इतीयत्युच्यमाने कचटतपानामेव प्रसज्येतेति
भाष्ये एव शब्दः संगच्छते। अन्यथा यमादीनां ङादीनां च मुखवचनत्वात्तदसंगतिः स्पष्टैव। आस्यान्तर्गतत्वे तु न दोषः। मुखमात्रवचनत्वाभावात्। प्रासादवासिन्यायप्रदर्शकभाष्येण विध्वनि

अस्यंत्यनेनेति। सत्यपि निमित्ते रूढिवशान्मुख एव वर्त्तते न तात्वादिष्वित्यर्थः। कृत्यल्युट इति करणे एयत्। असनमत्र जातिस्फोटपक्षेऽभिव्यक्तिः व्यक्तिस्फोटपक्षे उत्पत्तिः।

अस्यंत्यनेन वर्णानित्यास्यं। अन्नमेतदास्यंदते इति वास्यं। अथ कः पुनः प्रयत्नः प्रय
तनं प्रयत्नः। प्रपूर्वाद्यतेर्भावसाधनो नङ् प्रत्ययः यदि लौकिकमास्यम्।

अन्नमेतदिति। आङ्‌पूर्वात्स्यंदतेरन्येष्वपि दृश्यत इति डः। एतदास्यकर्म अन्नं कर्त्तृ आस्यंदते प्रविकरोति अन्नप्रक्षेपेण मुखस्य द्रवत्वोत्पादनात्। अथ पुनः कः प्रयत्न इति।
किं प्रयतनं प्रयत्नः अयं पारिभोयत्नस्येति प्रश्नः। भावसाधन इति। भावेऽभिधेये नङ्‌प्रत्ययः क्रियते तेन नङ्‌शब्दस्येह भावः साधनं भवति।

तमेतत्। कैयटोक्तास्यांतर्गतत्वपक्षे तु सूत्रे मुखपदं मुखावयवपरं ब्राह्मणवसिष्ठन्यायेन नु च नासिकातिरिक्तावयवग्रहणम्। एवकारस्यार्थः दृष्टांतो व्यैकांतोऽनर्थो ध्यदृति। नन्वेवमपि विसर्ज
नीयव्यावृत्तये तत्स्यादत आह। विसर्जनीयेति। त्वेति। न तस्यान्यपाकं गादिस्थानयपएवेति भावः। उरस्यमतेप्याह। सावर्ण्याभावेऽपीति। ननु इदानीमेव किं नोच्यते तत्र आह। नास्येति। इद्ध
प्रयत्नस्यास्येन विशेषणादित्यस्योपयोगश्चिंत्यः।

अत्रेति। एतद्वर्णसमूहसाध्यप्रत्याहारे इत्यर्थः ऋग्रेऽनन्तं तस्माज्ज्ञानक गजः। आस्य इति। देशविशेषणवैयर्थ्याभिप्रायेण प्रश्न इति भावः। न च नासिकाया आस्यान्तर्गतत्वपक्षेन
द्याद्वत्तये देशविशेषणमावश्यकमितिवाच्यम्। अनुनासिकाकारादौ कंवादिषु वाद्यभिघातादभिव्यक्तेषु वर्णेषु नासिकाभिघातेनानुनासिक्यं पमउत्पद्यत इत्यनुभवेन तद्विरहेच

किमास्योपादान इति। आस्य एव सर्ववर्णानां निष्पादादिति भावः। नासिकापि न वाद्या वर्णोत्पत्तिनिमित्तं किं तर्हि आस्यांतस्थमेवितत मस्तिप एव च मेवत
तत्संबद्धा रवानासिकातस्यां वाद्यभिघाताद्वर्णोत्पत्तिः विसर्जनीय जिह्वामूलीययमांमतेनोरस्यत्वात्स्ववर्ण्यभावेपि न दोषः। वक्ष्यतीति। नास्य परीक्षावसर इति भा
वः। सवर्णसंज्ञायामिति। इदं प्रयत्नस्यास्येनाविशेषणात् मुखप्रयत्नयोस्तुल्यत्वाद्भिन्नस्थानानामपि प्रसंगः भाष्ये शकारः प्रत्याहारपाववशात्पवि

किमास्योपादाने प्रयोजनम्। सर्वेषां हि तुल्यं भवति। वक्ष्यत्येतत्प्रयत्नविशेषणमास्योपादानमिति। सवर्णसंज्ञायां भिन्नदेशेषु तिप्रसंगः
प्रयत्नसामान्यात् सवर्णसंज्ञायां भिन्नदेशेषु तिप्रसंगो भवति। जबगडदशां किंकाराणां प्रयत्नसामान्यात् एतेषां हि समाः प्रयत्नाः सिद्धास्यतुल्यदे
शप्रयत्नं सवर्णसिद्धमेतत्। कथं यद्यस्य येषां तुल्यो देशः प्रयत्नश्च ते सवर्णसंज्ञा भवंतीति वक्तव्यं। एवमपि किमास्योपादाने प्रयोजनं सर्वेषां हि तत्तुल्यम्।

तः। अत्र प्रत्याहारे जबगडदशानां प्राप्नोतीत्यर्थः शकारस्य तु विवृतत्वात्स्पर्शानां स्पृष्टत्वादप्रसंग एवात तश्च उर्गज इत्यादौ फरोफरीतिल्लोपप्रसंगः। एवमपी
ति। आस्ये येषां तुल्यो देश इत्यास्येन देशो विशेष्यते तत्र व्यभिचाराभावादास्येन देशस्य विशेषणमयुक्तमित्यर्थः।

तत्तस्यात् भेदकत्वाद्गुणस्येतिवाच्यम् आनुनासिक्यसंग्रहार्थं तद्यथैकोयमात्मेत्यादिभाष्यकैय्यटान् तथैव लाभेन च ते पुनासिकायादेशित्वाभावास्य क्कानत्वात्। नादिषिति
नथैवे सभिमानात् देशपदेन ताल्वादिस्थानमेवोच्यते इति जबगडादिषु न दोषः।

२०

भाष्ये प्रयत्नविशेषणमिति देशप्रयत्नामिदं द्वन्द्वस्तु सौत्रत्वात्साधुरिति भावः। स्पृष्टेनेत्यादि। आस्यांतर्गतनत्स्थानेषु जिह्वायादीनां वर्णाभिव्यक्तिजनकस्पर्शेषस्पर्शाद्दूराव स्थानस
मीपावस्थानरूपाभ्यंतरकार्यकारिप्रयत्नविशेषा एतैः पदैरुच्यन्ते। तेषां चास्यवृत्तित्वमास्यांतर्गततत्स्थानेषु वायुसंयोगजनकत्वेनेति बोध्यम्। आस्ये इत्यस्य यत्नकार्य

प्रयत्नेविशेषणमिति। तस्य संभव व्यभिचारसद्भावादित्यर्थः। बाह्यप्रयत्नस्तु

प्रयत्नविशेषणमास्योपादानम्। संति हि आस्यात्बाह्याः प्रयत्नाः ते हापिता भवन्ति। तेषु सत्स्वपि सवर्णसंज्ञा सिद्धा भ
वति किं पुनस्तु विवारसंवारौ श्वासनादौ घोषवदघोषता अल्पप्राणता महाप्राणतेति। तत्र मध्ये वर्गाणां प्रथमद्वितीया
विवृतकंठाः श्वासानुप्रदाना अघोषाः। एके अल्पप्राणाः अन्ये महाप्राणाः तृतीयचतुर्थाः संवृतकंठाः। नादानुप्रदा
नाः घोषवंतः एकेल्पप्राणाः। अपरे महाप्राणाः यथा तृतीयास्तथा पंचमाः अनुनासिक्यवर्ज्यम्। ॥

दासाचत्वार आभ्यंतरा गृह्यन्ते। स्पृष्टेषत्स्पृष्टताविवृततासंवृतताख्याः॥

तज्जनक इति शेषो वा। भाष्ये तथापि नादइति। सवर्णसंज्ञासु निमित्तत्वेन बाह्यान्प्रयत्नान्जहातीति तथा तेस्वनिमितत्वं हापिता इत्यर्थः। विवारसंवारौ कंठबिलस्यवि
कासः संकोचो विवृतकंठे यैः श्वासोनुप्रदीयते यैरित्यर्थः। एकेउक्तवाक्ययोः प्रथमोपात्ताः। नादो वर्णोत्पत्त्यनंतरभावी अनुरणनरूपः शब्दः यथा तृतीया इत्य
नेन तेषामल्पप्राणत्वं बोधितं देशविशेषणमिति आस्यग्रहणमावश्यकमिति रूढाशयमाह॥

भाष्ये आनुनासिक्यमेषामधिको गुण इति। अयं भावः। अत्र देशपदेन ताल्वादिस्थानमुच्यते। स्थानशब्देनन्त्वयोगरूढ्या वर्णाभिव्यक्तिजनकवायुसंयोगानुयोगिताल्वाद्युच्यते तत्र यद्यपि अकारादीनां संज्ञा गुणमात्रजनिका नासिका स्वरूपकार्या दिभिरेवाभिव्यक्तिसिद्धेस्तथापि जादीनां स्वरूपस्य नन्केवलताल्वादिना नापि केवलनासिकयाभिव्यक्तिरिति विनिगमनाविरहादुभयादिच्छन्नवायुसंयोगस्यैव तज्जनकत्वात्तेषां नासिकापि स्थानं। न चैवं चकरोषी त्यादौ चरितार्थं परसवर्णशास्त्रं सम्यग्नत्वादौ न प्रवर्तेत। उक्तरीत्या यादीनां नासिकास्थानत्वाभावेन स्थानतः आन्तर्याभावादिति वाच्यम्। स्थानेन्तरतम इति सप्तम्यन्तपातस्पष्टपितत्वेनास्य स्पृष्टक गर्भस्ताबालत्र नुनासिकाकारादीनामपि सास्थानमिति त्वयुक्तमेव। एवं हि उत्पादकसामग्रीभेदात्कङयोरिव स्वरूपभेदस्यैवापत्तौ अभेदकगुणपक्षेपि निरनुनासिकैः सानुनासिकगुणेन नापत्तिः। एवं च यावत्स्थानसाम्यसव र्णसंज्ञेति सिद्धांते नासिकारूपदेशभेदात्कडादीनामप्राप्तसावर्ण्यसिद्धये आस्यनदेशविशेषणमावश्यकम्। नासिकाया आस्यांतर्गतत्वेपि मुखनासिकेति स्वेन नासिकातिरिक्तावयवकमुखस्यैव ग्रहणेन तत्ताहवर्या दत्रापि आस्यपदेन तादृशस्यैव ग्रहणं बोध्यम्। अन्यथात्र स्थानेनत्कथनैवेयर्थ्यापत्तिः आस्यग्रहणव्याहत्या नासावर्ण्यानुपपुक्तानां प्रदर्शनमेकत्यन प्रक्रांतं। न चेदं प्रयत्नविशेषणास्य ग्रहणव्यावर्त्यमेवास्तु। अनुना

बाह्यं त्वास्यादिति। काकलकस्याधस्तादुपजत्रुस्थानमवर्णस्यैके इच्छन्तिसतिच

आनुनासिक्यमेषामधिको गुणः एवमप्यवर्णस्य सवर्णसंज्ञा न प्राप्नोति किं कारणम्। बाह्यं ह्यास्यात्स्थानमवर्णस्य।

बाह्यदेशासम्भवेतद्यवच्छेदायास्येन देशो विशेष्यत इति प्रश्नः॥ ॥ ॥

सिकवकारादीनां ज्ञाविभिः साव र्ण्ये च यवस्यैतत्फलं चतं त्तुडु बेतेन मनीत्यादौ अनुस्वारस्य यथीत्यनेन यकारत्वकारयोरनुनासिकयोरभाव इति वाच्यं। अनुस्वारस्य नासिकास्थानत्वेन स्थानतोन्तरतमयोर्जनयोरेव प्रसक्ते अनुनासिकयादीनां तु उक्तरीत्या न नासिकास्थानमित्यदोषात्। इदमेव ध्वनयितुं गुण इत्युक्ते गुणपदेनत्वस्याबलस्यानुप्रयोगिनश्चांतरतम्यपरीक्षापयोगिनो विवाराद्यस्य ग्रहं ते। एवं च तत्सादृश्यात् अत्रापि गुणशब्दप्रयोगः। अतएव बास्प्रयत्नानुपकम्प्यामेनासिकान्नाववृत्तिशिक्षायामुक्तं। अतएव बोदात्तादिभिः सह एकादश बाह्यप्रयत्नाद्गतिकैयटोवक्ष्यति। उदात्तादिनामपि हद्दिस्तत्रसंज्ञाधेयगुणत्वेन व्यवहारात्। अतएव एवमप्यवर्णस्य सं ज्ञा न प्राप्नोति। बाह्यं ह्यास्यात्स्थानमवर्णस्यैवमपि व्यपदेशो न प्रकल्प्यते। आस्ये येषां तुल्यो देश इति भाष्यं स्वरसतः संगच्छते। अन्यथा प्रयत्नविशेषणमात्रस्योक्तेर्देशाविशेषणत्वाभावेन तदसंगतिः स्पष्ट वं। आस्येन देशविशेषणत्वाभावान्न दोष इत्येव वक्तव्ये सर्वमुखेत्यादि समाधानस्यापि निर्दलत्वापत्तिश्च। एके इत्यनेन सर्वमतं तु केवस्थानमिति ध्वनयति॥

२१

म·भा·के·वि

व्यवहितस्येति। यद्यपि रूढियोगापहारिणी तथाप्यास्यपदोपादानसामर्थ्याद्व्यवहितस्यापि ग्रहणमिति भावः। ताल्वादीति। शिक्षायां तेन रूपेणैव वर्णस्थानत्वकथनादिति भावः। एतेन ताल्वादिषूर्ध्वाधर भागेन दोडुदात्तादीनां सवर्णसंज्ञा न प्राप्नोतीत्यपास्तम्। आस्यभवशब्देन तदृशावच्छिन्नस्यैव ग्रहणेनादोषात्। ननु प्रयत्नपदेनैव तद्ग्रहणसिद्धिरत आह। जिह्वाया अग्रेत्यादि प्रत्येकं त्विति

सर्वमुखेति। अवर्णनिष्पत्तौ सर्वमेव मुखं व्याप्रियत इति नास्य बाह्यस्थानता। एवमपीति। अवर्णस्यास्यमेव देशो नत्वास्ये देशः व्यपदेशिवद्भावेनेति। सर्वा वस्थायुक्तमस्यमास्यशब्देनोच्यते देशशब्देन तु विशिष्टैवावस्था वर्णोत्पादनहेतुः तत्र बुद्धिकृतभेदाश्रयो व्यपदेशः। नहीति। प्राथमकल्पिकमित्यर्थः

सर्वमुखस्थानमवर्णमेके इच्छन्ति। एवमपि व्यपदेशो न प्रकल्पते आस्ये येषां तुल्यो देश इति व्यपदेशिवद्भावेन व्यप देशो भविष्यति। सिद्ध्यति स्वतन्त्रं हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु ननु चोक्तं सवर्णसंज्ञायां भिन्नदेशेष्वति प्रसंगः प्र यत्नसामान्यादिति नैष दोषः न हि लौकिकमास्यं किं तर्हि तद्धितान्तमास्यं आस्ये भवमास्यं शरीरावयवाद्यत किं पुनरास्ये भवं स्थानं करणं च

यौगिकस्य तु व्यवहितस्य ग्रहणं। स्थानमिति। ताल्वादि। करणमिति। स्पृष्टतादि जिह्वाया अग्रोपाग्रमध्यमूलानि वा। यद्येवं प्रयत्नग्रहणं न कर्तव्यं तस्या प्यास्येभवत्वादास्यग्रहणेन ग्रहणात्सत्यमेतत् प्रत्येकं तु व्यापारनिरासार्थमुभयोरुपादानं तेन द्वयोस्तुल्यत्वे सवर्णसंज्ञा भवति।

प्रत्येकनिरूपितसादृश्यग्रहणनिरासार्थमित्यर्थः। यद्यपि ज्ञापकेनापि प्रत्येकव्यापारनिरासः सुकरस्तथापि यावदास्यभवैक्यविवक्षायां ह्रस्वदीर्घयोः सावर्ण्यनापत्तिः त ज्जनकवायुसंयोगानामतुल्यत्वात्। अतः प्रयत्नपदमास्यपदेन स्थानमात्रग्रहणार्थं स्थानं करणं चेति भाष्ये करणपदेन वायुसंयोगोपि प्रयत्नग्रहणाच्च नातिप्रसंग इति तात्पर्यं। अतएव यावत्स्थानैक्यपरेण नेतौ तुल्यस्थानाविति भाष्येण न विरोध इति दिक्।

म॰भा॰के॰वि॰

११०६॥

भाष्ये प्रारम्भोयत्नस्येति। अत्र यत्नस्येति निर्द्धारणे षष्ठी। जातौ चैकवचनम्। आरंभ इति कर्मणि घञ्। यत्नानां मध्ये प्रथमं वर्णोत्पत्तिः पूर्वमारभ्यमाण इत्यर्थः। अत्रापि नासिकाया अग्रभागानुपपादितं तस्य व्यतिनोध्यम्। अत्रेदं बोध्यं शब्दप्रयोगेच्छया समुत्पन्नयत्नात् नाभिप्रदेशात् प्रेरितो वायुर्वेगात् ऊर्ध्वं पर्यन्तं गत्वा ततः प्रतिनिवर्त्तमानो यत्नविशेषसहायेन तत्तत्स्थानं पुञ्जिका यदि स्पर्शपूर्वकं तत्तत्स्थानान्याहत्य वर्णान् अभिव्यनक्ति। ततो यत्नविशेषसहायेन पराहत्तिसमये गळविवरादीनां विकासादीन् करोति। तत्र ये तत्तत्स्थानाभिघातकायत्नास्तेत्रा स्यान्तर्गतत्वात् कार्यकारित्वाच्च दास्य प्रयत्ना इत्युच्यन्ते। आभ्यन्तरा इति प्रारंभ इति च। गळविवरादिविकाशादिकराश्चास्य बहिर्भूतदेशकार्यकारित्वाद्बाह्या इति एवं मात्राका

अविशेषित इति। आस्येनेत्यर्थः। द्वंद्वपक्ष एवात्र स्थित इति प्रश्नः। ततश्च बाह्याः प्रयत्नानत्यक्ताः स्युः। प्रारंभो यत्नस्येति। तत्र पूर्वसप्टतादय श्चत्वारः प

एवमपि प्रयत्नः अविशेषितो भवति। प्रयत्नश्चविशेषितः। कथं न हि प्रयतनं प्रयत्नः किं तर्हि प्रारंभो यत्नस्य प्रय ॥

त्नः। यदि प्रारंभो यत्नस्य प्रयत्नः एवमपि अवर्णस्य एङोश्च सवर्णसंज्ञा प्राप्नोति॥

आ न्मूर्द्धनि प्रतिहते निवृत्ते प्राणाख्ये वायौ विवारादयो बाह्या एकादश प्रयत्नास्तत्पद्यन्ते। एवमपीति। संध्यक्षरेषु प्रथमो भागस्याकारेण साम्यात् सवर्णसंज्ञा प्राप्तिरिति प्रश्नः

लिकत्वादिकमपि वायस्य त्वम हत्वकृतमिति नाभिप्रदेशात् प्रेरक यत्न एवक श्चिद्विलक्षणेत्य वायुं प्रेरयति। कश्चिदधिकमिति। तस्य यत्नस्य वायुप्रेरणरूपं कार्यमास्य बाह्य देशमिति तस्यापि च्यावृत्तिरास्य पदेचोक्ता इउण्सूत्रे भाष्ये। मूर्द्धिप्रतिहते वर्णस्यत्रे: पूर्वस्पृष्टतादयः पश्चानि वृत्ते प्राणाख्ये इत्यन्वयः कैयटे। अतएव सो दीर्ण मूर्ध्न्यभिहतो वक्त्रमापद्य मारुतः। वर्णान् जनयति इति शिक्षायाम् विराप इति दिक्। भाष्ये यदि प्रारंभ इत्यत्र यदीत्यस्य यद्यपीत्यर्थः अकारेणेति। ततश्च स्वसवर्णाकारस्य तेन सत्त्वेन तद्द्वारा तुल्यस्थानत्वेनावर्णैङोः सावर्ण्यमेचाव्यमित्यत्र यस्येति लोप प्रसंग इत्यभिमानः॥

२२

प्लक्षदकेति। प्रश्लिष्टावित्यस्य प्रकर्षेण श्लिष्टौ मिलिताविति अर्थः। ततश्च तदनुभवेन केवलताल्वादिस्थानवत्त्वेन च तयोः सावर्ण्यप्राप्तिरिति भावः। विभागो नेति। एवं च पृथक्त्वं तयोः सावर्ण्यप्राप्त्येवेत्यर्थः। भाष्ये एतदुत्तरं विवृततरावर्णाविति। एवं च तद्द्वारा तयोरपि विवृततरत्वेन प्रयत्नभेदादुक्तत्वेन सावर्ण्यं आकारस्य ततोपि विवृततरत्वेनाप्यनयोर्न सावर्ण्यं कुतभाव इति भावः। एतयोरेवेति। यत्किंचित्स्थानसाम्ये सवर्णसंज्ञेत्यभिमानः। क्वचित्। ऋदृसोसेदुदोम्मिदित्यादौ भाष्येने तौ तुल्यस्थानाविति। नोजीतिपरसवर्णेदितत्वात्तद्ग्रहणसामितिनिर्देशात्पावस्थानसाम्यमत्र विवक्षितमिति भावः। यत्त्वेषां समुदितं स्थानमिति। तन्न। दंत्योष्ठ्यो वः स्मृतो बुधैः एएतु कंठताल्व्यावितिशिक्षायां प्रत्येकं तत्र भवत्स्यपिकारस्य यदनापत्तेर्द

प्रश्लिष्टवर्णाविति। नात्र भागविवेकोस्ति पांसूदकवदित्यर्थः। अवर्णस्येति विभागोन्नसुजद्भाद्ध इति प्रश्नः। ततश्च नाव्यमित्यत्र यस्येति लोपप्रसंगः। एतयोरिति। ततश्चरा तएइत्यकारोपि स्यात्। भाव्यमानस्यापि क्वचित्सवर्णग्रहणदर्शनात् अभेदका इति लिंगेनेतस्य प्रतिपादितत्वम्। न शास्त्रे एते स्वशब्दोपादानमंतरेणका

प्रश्लिष्टावर्णावेतौ अवर्णस्य तर्हि एचोश्च सवर्णसंज्ञा प्राप्नोति। विवृततरावर्णावेतौ एतयोरेव तर्हि मिथः सवर्णसंज्ञा प्राप्नोति। नैतौ तुल्यस्थानौ उदात्तादीनां तर्हि सवर्णसंज्ञा न प्राप्नोति। अभेदका उदात्तादयः अथवा किं नः एतेन प्रारंभो यत्नस्य प्रयत्न इति किं तर्हि मन्यर्थकं स्यात् प्रयत्नः

तद्वेक्वचतद्धितात्तमास्यम्

कार्येषु भिद्यंत इति तेन प्रारंभभेदेपि उदात्तादीनां मिथः सवर्णसंज्ञा भविष्यति।

तोध्य इति पागत्त्व संगतः। शरीरावयवसमुदायस्य शरीरावयवत्वाभावात् स्वांगसमुदायस्य स्वांगत्वाभावात्। स्वजनकवायुसंयोगावच्छेदकैकंतादौ स्वाधारत्वमारोप्य कं वे भवद् त्वायुपपत्तिः। शरीरमेवदनेत्यप्येवमेवेति दिक्। उदात्तादीनां तर्हीति। यावत्स्थानैक्यवत् यावत्प्रयत्नैक्यं विवक्षणादिति भावः। स्वरात्वउदात्तादिशब्दा। एवं चात्र प्रयत्नशब्दो दात्तादीनांनुग्रहणमिति भावः। भाष्ये उदात्तादीनां सवर्णसंज्ञा न प्राप्नोतीत्यस्य आस्येन प्रयत्नोविशेषित इत्यस्य च समाध्यंतरमाहैकदेशी। अथवा किन्न एतेनेति। नोस्माकमेतेन प्रारम्भो यत्नस्येत्यर्थक प्रयत्नशब्दाश्रयणेन किमित्यर्थः। क्लिष्टत्वादिति भावः।

बाह्यप्रयत्नभेदेऽपीति। एवमुदात्तादिभेदेऽपि न भविष्यतीत्यपि बोध्यम्। यद्यपि सवर्णसंज्ञायां न प्रयत्नभेदो गर्भितस्तथापि ज्ञापकादेतदर्थसिद्धिरित्याह। झरो झरीति भाष्ये सत्येव हि भेदे रतिः यत्किंचित्प्रयत्न
भेदे सत्त्वेऽपीत्यर्थः। कुत एवं दिति। स्वनाक्षरैस्तदजाभूदिति प्रश्नः समाधत्ते। भेदाधिष्ठाना हीति। यत्किंचित्प्रयत्नभेदे सत्त्वेऽपीत्यर्थः। अनेन ज्ञापकमाह। यदीहेति। सवर्णसंज्ञावचनमित्यस्य
सवर्णपदोच्चारणमित्यर्थः। संज्ञात्वेऽणुदित्सवर्णस्येत्याद्यर्थमावश्यकमिति बोध्यम्। भेदादिति। बाह्यप्रयत्नभेदादित्यर्थः। नन्वेवं यत्किंचित्स्थानैक्यात् एकारोकारयोः सावर्ण्यं
प्रत्तिरिति चेन्न। ज्ञापकात्प्रयत्नतो यावत्प्रयत्नसमानत्वत्यागे पि स्थानांशेन त्यागे मानाभावद्रत्यारायात्। यजुष्मके पामित्यादिनिर्देशेः स्थानांशे यावत्स्थानतुल्यत्वविव
यत्समानमिति स्पृष्टत्वस्य समानत्वाद्वर्ग्याणां बाह्यप्रयत्नभेदेऽपि सवर्णसंज्ञा भविष्यति किं सतीति। स्पृष्टताद्यभेदाद्विवारादिभेदेऽपि यथा भवति त
थास्पृष्टतादिभेदेऽपि विवाराद्यभेदस्त्राप्नोतीति प्रश्नः सत्येवेति। झरो झरीत्येवान्यथा ब्रूयात्। यथासंख्यनिरासार्थं हि तत्र सवर्णग्रहणं कृतं त्रिणीत्यन्तङका
यत्समानं तदाश्रयिष्यामः। किं सति भेदे सतीत्याह। सत्येव हि भेदे सवर्णसंज्ञया भवितव्यं कुत एतत्। भेदाधिष्ठाना हि सवर्णसंज्ञा यदि हि यत्र सर्वं समानं तत्र
स्यात्सवर्णसंज्ञावचनमनर्थकं स्यात्। सति हि भेदे किंचित्समानमिति कृत्वा सवर्णसंज्ञा भविष्यति शकारछकारयोः षकारढकारयोः सकारथकारयोः सवर्णसंज्ञा प्राप्नोति॥ ॥
रस्य ढकारे परतो लोपार्थम्। यद्वि यत्र सर्वं समानं तत्रैव सवर्णसंज्ञा स्यात् डकारढकारयोर्भेदात्सवर्णत्वं नास्तीति सवर्णग्रहणमनर्थकं स्यात्
क्षणाच्च। यत्तु तुल्यत्वस्य भेदघटितत्वात्सवर्णसंज्ञा भेदाधिष्ठानेत्यर्थ इति। तत्र सावर्ण्यनियामकप्रत्यययोः स्थानयोश्च परस्परं भेदलाभेऽपि वर्णानां यत्किंचित्प्रयत्नभेदस्य
ततो लाभात् स्थानानामंततस्तत्काजरूपोपाधिभेदेनैव भेदो बोध्यः। भाष्ये यदि तर्हि सति भेदे इत्यादिसिद्धान्तिवचः। शकारछकारयोरिति। तस्मात्प्रारंभो यत्नस्येति। आवश्य
कमिति भावः॥ ॥ ननु निष्ठुचुपेत्यत्र हलः परत्वाभावात् कथं लोपप्राप्तिरत आह॥

अनचि चेति। नत्वेकदेशी पौदात्समाधानमाह। एवं तर्हीत्यादि। स्वांग वाच्यमिति। अन्वेईत्यादि पञ्चुदात्तादेवस्वांगेनब्धेस्वांगादिति पुनः श्रुतिरवधारणार्थेति भावः। संज्ञायामित्युक्तेर्न दोषः
त्वन्याननुभिन्नस्थानानामपि स्यादत आह। तद्धितान्तास्येति। आस्यपदेनावयवसामर्थ्याद्धितरूपरतिभावः। एकत्वं विवक्षितमिति। न हि नक्षाविना पि प्रत्यासत्त्या प्रयत्नयोरेकस्य भवत्र
सर्वमिति वर्गाणां प्रथमद्वितीया इत्यस्यां विशेषपविनमयोषवत्त्वादि। करणं तु भिन्नं वर्ग्याणां स्पृष्टत्वाद्रूष्मणां च विवृतत्वात्सतिसवर्णत्वे निरुच्छ्वनिष्ठुरं। निसस्था
नं। मधुलिट्स्थानमिति झरो झरीति लोपः प्राप्नोति छ यनो निष्ठ्रान्नमिति मादिसमासः अनचि चेति शाकारस्य द्विर्वचनं। तुल्यास्य इति तद्धितान्तस्य शब्देन स्वांग
एषां हि सर्वमन्यत्समानं करणवर्जं एवं तर्हि प्रयत्नमेव प्रयत्नस्तदेवं च तद्धितान्तमास्यम्। नलं द्वंद्वः आस्यं च प्रयत्नश्च आस्यप्रयत्नमि
ति। किं तर्हि त्रिपदो यं बहुव्रीहिः तुल्य आस्ये प्रयत्नं एषामिति। अथवा पूर्वस्तत्पुरुषस्ततो बहुव्रीहिः तुल्य आस्ये तुल्यास्यः तुल्यास्यः तु
ल्यास्यः प्रयत्न एषामिति। अथवा परस्तत्पुरुषः ततो बहुव्रीहिः आस्ये प्रयत्नः आस्यप्रयत्नः तुल्य आस्यप्रयत्न एषामिति। तस्य तस्येति तु वक्त
व्यं। किं प्रयोजनं यो यस्य तुल्यास्यप्रयत्नः स तस्य सवर्णसंज्ञो यथा स्यात्। अन्यस्य तुल्यास्यप्रयत्नोऽन्यसवर्णसंज्ञो मा भूदिति॥ ॥
वस्त्येवेत्यर्ई मस्तकादित्युक्तुं न भवति तद्धितान्तास्यशब्दात्प्रयणसामर्थ्यादेवास्य इत्येकत्वं विवक्ष्यते तेन एकस्मिन्नेव स्थाने ययोस्तुल्यः प्रयत्न इत्याश्रीयते। अ
यवेति। मयूरव्यंसकादित्वात्सप्तम्यंतो त्तरपदस्तत्पुरुषः। तस्येति। यत्नवोनित्यसंबंधादाह। योयस्येति। अन्यथा वर्णान्तरापेक्षया तुल्यास्यप्रयत्नत्वेन सवर्णत्वे जश्त्वेन दाश्र
यमन्यस्यापि कार्यं प्राप्नोति ऋकारंभस्तु रेफोष्मणेनिवृत्त्यर्थः स्यात्।
त्रिलाभ इत्यन्ये त्रिपदबहुव्रीहौ सप्तम्यंतस्य पूर्वनिपातापत्तेः पूर्वपदार्थप्रधानतत्पुरुषस्यापि अगतिकगतित्वाच्चाश्रित्य तृतीय आश्रितः। रेफोष्मेति। रेफोष्मणां सवर्णनसंति।
त्युक्तेरिति भावः। ॥ तस्यान्वचनमिति वार्त्तिके तच्छब्देन कस्य परामर्श इत्यत आह॥

तस्येत्ययमिति। तस्यावचनमित्यत्र षष्ठीतत्पुरुष इति भावः। एवं चास्यां न विभक्तिरिति लुगभावः। वस्तुतस्तच्छब्देन पूर्वोक्तस्य तस्य शब्दस्य परामर्श इति वक्तुमुचितं। रेफस्यापीति। रेफोष्म
णामित्येतत् विजातीयसवर्णाभावप्रतिपादनपरमित्यर्थः। तेन रेफोष्मणां तुल्यास्यप्रयत्नासम्भव ऊष्मसु तु नाज्झलाविति निषेधादिति बोध्यम्। एवं चव्यावर्त्याभावेन सवर्णसंज्ञावचनसाम

तस्यावचनमिति। तस्येत्ययमनुकरणशब्दः तस्येत्यस्यावचनमित्यर्थः सवर्णसंज्ञावचनमिति। नचरेफोष्मणां निवृत्त्यर्थं वचनं रेफस्यापि रेफः सवर्णो न भवेत्य एवमूष्मसु द्रष्टव्यं एवं च
नसामर्थ्याद्दोषपरिहृत्य शाब्दन्यायेन परिहर्तुमाह। संबन्धिशब्दैरिति। संबन्धिशब्दाविति। तुल्यास्यप्रयत्नशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वात्तत्समानार्थापि प्रदेशवाक्ये प्रपात्तः। सवर्ण

तस्यावचनप्रामाण्यात्। तस्येति वक्तव्यम्। अन्यस्य तुल्यास्यप्रयत्नोऽन्यस्य सवर्णसंज्ञः कस्मान्न भवति। वचनप्रामाण्यात्तसवर्णसंज्ञा सा
मर्थ्याद्यदि ह्यन्यस्य तुल्यास्यप्रयत्नोऽन्यस्य सवर्णसंज्ञः स्यात्सवर्णसंज्ञावचनमनर्थकं स्यात् सम्बन्धिशब्दैर्वा तुल्यं संबन्धिशब्दैर्वा पुनस्तुल्यमेतत्। त
द्यथा संबन्धिशब्दाः मातरि वर्त्तितव्यं पितरि शुश्रूषितव्यमिति। न चोच्यते स्वस्यां मातरि स्वस्मिंश्चापितरि सम्बन्धाच्चैतद्गम्यते या यस्य माता यश्च यस्य पितेति।
एवमिहापि तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णमित्यत्र संबन्धिशब्दावेतौ तत्र सम्बन्धादेतद्गन्तव्यं। यत्प्रति यत्तुल्यास्यप्रयत्नं तत्सवर्णसंज्ञं भवतीति॥ ॥ ॥

रशब्दः सम्बन्धिशब्दः यथा तुल्याय कन्या दातव्येत्युक्ते न शूद्रेण तुल्याय ब्राह्मणः कन्यां ददाति। अपि त्वात्मना तथेहापीत्यर्थः॥ ॥ ॥ ॥ ॥

र्थ्यात् यस्य तस्येति लभ्यत इति भावः। ननु सवर्णमिति संज्ञाशब्दस्य केषं संबन्धिकशब्दत्वमत आह। तुल्यास्येत्यादि। स्वार्थभिन्नप्रतियोगिकसम्बन्धनिमित्तशब्दः संबन्धिशब्द इति भा
वः परे तु अत्र सूत्रे द्वंद्व निर्देशान्नभ्यो तुल्यास्य तुल्यप्रयत्नशब्दावित्यर्थो भाष्यस्य। सवर्णशब्दो हि प्रदेशेऽपि सवर्णपदवत्परो न तु तुल्यास्यप्रयत्नस्य प्रवृत्तिनिमित्तक इति तस्य सम्बन्धिशब्दत्वं
दुरुपपादमुपक्रमोपसंहाराभ्यां चैवमेवोचितं। उपक्रमे हि तुल्यास्ये च तुल्यप्रयत्नं च सवर्णसंज्ञं भवतीत्युक्तमित्याहुः।

ऋकारऌकारयोरित्यत्र ऋत्यक इति प्रकृतिभावः वार्त्तिकेऽप्येवमेव पाठ इति प्रामाणिकाः। सावर्ण्यप्रतियोग्यनिर्देशादाह। अत्र चेति। भाष्ये होतृकारः होतृकार इति ऌकारशब्दो देवतावाचीत्येके। विवृतस्य
ऌकारस्य दीर्घस्याभावाद्धकारादीर्घ उदात्त इति बोध्यम्। नेतदस्तीति। सवर्णसंज्ञायामिति शेषः। नन्वीषत्स्पृष्टेन ऌकारेणापि विवृतदीर्घः सवर्णसंज्ञां विना दुर्लभो त आह तत्रेति। भाष्ये तद्वचनद्वयारम्भेऽपि
सवर्णसंज्ञाश्रयकीत्याद्य तत्सवर्णेति। अग्न्यानस्येति। अनग्व्यावृत्त्यर्थं अक इति वर्त्तते सवर्णसंज्ञाभावात्सवर्ण इति नानुवर्त्तत इति भावः। खण्डयति। यदेतदिति भाष्ये। सवर्णइतीति। आद्यवर्ति

ऋकारऌकारयोरिति। स्थानभेदान्न प्राप्नोतीत्यारम्भः। अनयोरेवस्तु तत्त्वान्मिथः सवर्णसंज्ञा विज्ञायते न त्वेतयोरन्येन सहेति बोध्यम्। वक्ष्यत्येतदिति तत्र ऌ वा वच
नमित्यत्र दीर्घ इत्यनुवर्त्तते। तत्र ऌति ऌशब्दे विकल्पिते अप्राप्त एव पक्षे दीर्घोऽभिविष्यति। स च भवन्नृवर्णस्य दीर्घाभावाद्वर्णस्यान्तरतमो दीर्घ ऋवारो भविष्यतीत
त्सवर्ण इति। यद्य विधाय सवर्णसंज्ञां तदुच्यते अगमात्रस्य ऌति तत्कार्यं स्यात्। यथा दध्नृकारेति तस्माद्विधेया सवर्णसंज्ञा। ऋ इति वक्ष्यामीति। ऋकारस्य ऋकार एव स

ऋकारऌकारयोः सवर्णविधिः। ऋकारऌकारयोः सवर्णसंज्ञा विधेया। होतृऌकारः। होतृकारः किं प्रयोजनम्। अकः सवर्णे दीर्घ इति दीर्घत्वं य
था स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। वक्ष्यत्येतत्। सवर्णदीर्घत्वे ऋति ऋ वा वचनं ऌति ऌ वा वचनमिति। तत्सवर्णे यथा स्यात्। इह मा भूत् दध्नृकारः। मधृ
कार इति यदेतत्सवर्णदीर्घत्वे ऋतीति एतदृत इति वक्ष्यामि तत ऌति। ऌकारे परतः ऌकारो वा भवति ऋत इत्येव। ॥ ॥

वर्ण इति ऋत्ये भविष्यति तः ऌति। ऋत इत्येवाद्यं चासवर्णार्थं तेन ऌति रूपद्वयं सिद्धं तत्र संहितायां ऋकारे होतृकार इति रूपं संहितायामपि ऋत्यक इति शाकल प्रक
तिभावे एतदेव रूपं। शाकलाभावे होतृकारो होत्कार इति रूपद्वयं ऌकारे संहितायां संहितायां वा शाकले होतृऌकार इति। शाकलभावे तु होत्ऌकारो होत्कार इति रूपद्वयम्

के सवर्णग्रहणमनुवर्त्तत इति भावः। तेन ऌतीति। सिद्धान्ते प्यव्यवस्थितविभाषया अनभिधानेन वा होतृ ऌकारे पूर्ववार्त्तिकं गम्य ऌ ऌकारे चोत्तरवार्त्तिकं न प्रवर्त्तते। एवं कृ इति दीर्घ ऋकारे परे पूर्व
स्य तस्य च ऌकार उत्तरस्य चाप्रवृत्तिस्तत एवेति भावः। रूपद्वयमिति। ईषत्स्पृष्ट घटितं विवृतदीर्घघटितं चेति भावः। तत्रासंहितायामिति समासे संहिता नित्या। असमासे त्वीदृशं रूपमुद
र्लभं होतृशब्दे विभक्तिश्रवणापत्तेः। होतृशब्दस्य नपुंसकत्वे तु होतृ रूपमित्यप्यति क्लिष्टमिति चिन्त्यम्।

म·भा·कै·वि

॥१०९॥

भाष्ये तु होतॢकार इति दीर्घप्रवृत्तियोग्यदशोच्चारणम्। इति स्थितेति शेषः। एकेषां केऽहोतृऌकार इत्युपि चिंत्यम्। सवर्णविधायकवचनाभावे एतद्विचारस्त्वेन तत्र ऋत्यक इत्यस्या प्राप्तेः इको सवर्णे इत्यपि न समासवृत्तिनिषिद्धम्। नित्यग्रहणं तु तत्र भाष्ये प्रत्याख्यातमित्याहुः। सवर्णसंज्ञावचनेनैकेनैव सिद्धे तत् द्वयं न कार्यमित्याहुः। भाष्ये तन्न वक्तव्यमिति। इ

तन्न वक्तव्यमिति। ह्रावप्येतौ दीर्घौ ऋॡ इति तन्न ऋकारे कदाचिदृ इति दीर्घः कदाचित् ऋ इति दीर्घः ईषत्स्पृष्टः ऌकारे पि ऌ ऋ इत्येतौ भविष्यतः सत्यां सवर्णसंज्ञायामिति भावः। न चेति। अर्द्धतृतीयमात्रत्वादिति केचिदाहुः। अन्ये तु ईषत्स्पृष्टकरणत्वादनयोः ऋकारऌकारयोश्च विवृतत्वानाभ्यां तयोर्ग्रहणादनन्त्वमाहुः। अस्तं

तन्न वक्तव्यम् भवति। अवश्यं तद्वक्तव्यम्। ऊकालोज्झ्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञो भवतीत्युच्यते। न च ऋकारऌकारौ वाज्स्तः। ऋकारस्य ऌकारस्य च प्लुतं वक्ष्यामि। तच्चावश्यं कर्तव्यम् प्लुतो यथा स्यात्। होतृकार। हा३हृकार। हो३ह्रकार। हो३तॢकार। हो३ॡकार
इत्ॡकार इति।

क्ष्यामीति। सत्यत्वे दीर्घसंज्ञा नयोर्भविष्यति। येषां तु मतम् अर्द्धतृतीयमात्रावेताविति तेषां सत्यप्यत्वे द्विमात्रत्वाभावादेनयोर्दीर्घसंज्ञा न प्राप्नोति तस्माद्द्विमात्रावेतौ इत्यभ्युपगंतव्यौ। तच्चावश्यमिति त्वयापि ऋत्वावचनं ऌत्वावचनमिति ब्रुवता ऽत्वमनयोर्वक्तव्यं। अन्यन्यादिविधानमात्रमेवानयोः स्यात् नाक्कार्यं प्लुतः सति त्वत्वे ताभ्यां त्रिमात्रयोरपि सावर्ण्याद्ग्रहणे सति प्लुतसंज्ञा भवतीति प्लुतसिद्धिः।

तस्याह अवश्यमिति। अर्द्धतृतीयेति। तावतापि स्थानप्रयत्नसाम्येन ताभ्यां ग्रहणं स्यादित्यरुचेराह। ईषत्स्पृष्टेति। विवृतत्वाभावे तु पस्थितरेफिय प्रयत्नत्यागे मानाभावादिति भावः। ताभ्यामिति। असावर्ण्यादिति भावः। वचनद्वयप्रत्याख्यानबीजमाह। ऋकारस्येत्यादि। सत्यत्वे इति। अयोगवाहेषु पाठादिति भावः। नाच्कार्यमिति। तस्य प्लुतसंज्ञा तत्स्थानप्लुतश्चेति भावः। अत्र पक्षे पि उक्तयुक्त्या ह्रस्वहकारद्वयस्थानिकदीर्घकादेशातिरिक्तविषयेऽप्यस्य ह्रस्वऋकारऌकारस्थानिकदीर्घकादेशातिरिक्तविषये द्वितीयस्य न साधुत्वमिति नातिप्रसंगः
पक्षयोस्तुल्यफलताञ्चेति बोध्यम्। अतदेव धनयन्निच्छति।

२५

भाष्ये किं पुनरत्रेति। ऋकार इति। द्विवृत्त इत्यर्थः। ऌकार इति। ईषत्स्पृष्ट इत्यर्थः। भाष्ये दीर्घत्वं चैव हीति। ईषत्स्पृष्टविवृतरूपो दीर्घवर्ण इत्यर्थः। चं वा चष्टे। अपि चेत्यादिना। खट्व ऌकार इति। होतृऌकार इत्यस्याप्युपलक्षणम्। वचनस्य क्वाप्यदर्शनादाह। व्याख्यास्यामीति। अन्ये तु जएत्वत्रस्याकारस्यानुनासिकत्वेऽतो च्चांतस्येत्यत्र भगवान्पाणिनिर्ऌकारं नोच्चारयेत्। प्रत्याहारेणैव निर्वाहात्।

किं पुनरिति। एकैकस्मिन्संहितायां शाकलाभावपक्षेऽरूपद्वयं साध्यं तच्चोभयथापि सिध्यति तत्र सवर्णसंज्ञायामसत्यां यथा सिद्ध्यति तथा पूर्वमेवोक्तम्। सत्यां तु यथा सिध्यति तथोच्यते। इह तु द्वयोः ऋकारयोः रेफद्वययुक्तत्वाद्विवृतत्वाच्च कदाचिद्रेफद्वययुक्त ऋकारो भवति चिद्विवृत ऋकारः ऌकारेऽपि कदाचिदृकारान्तरतम

किं पुनरत्र ज्यायः सवर्णसंज्ञावचनमेव ज्यायः दीर्घत्वं चैव हि सिद्धं भवति। अपि चाऋकारग्रहणे ऌकारग्रहणं संनिहितं भवति यथेह भवति ऋत्यकः खट्व ऋश्यः। माल ऋश्यः। इदमपि सिद्धं भवति खट्व ऌकारो माल ऌकार इति। वासुप्यापिशलेः उपकारीयति। उपाकारीयति। इदमपि सिद्धं भवति। उपऌकारीयति उपाल्कारीयति। यदि तर्हि ऋकारग्रहणे ऌकारग्रहणं संनिहितं भवति। उरण्रपरः ऌकारस्यापि रपरत्वं प्राप्नोति ऌकारस्य लपरं वक्ष्यामि। तच्चावश्यं कर्त्तव्यम्। असत्यां सवर्णसंज्ञायां विध्यर्थं तदेव सत्यां रेफबाधनार्थं भविष्यति। इह तर्हि रषाभ्यां नो णः समानपद इत्यत्र ऋकारग्रहणं चोदितं मातृणां पितृणामित्येवमर्थं तदिहापि प्राप्नोति क्लृप्यमानं पश्येति। अथासत्यामपि सवर्णसंज्ञायामिह कस्मान्न भवति

ऋकारे कदाचित् ऌकारान्तरतमः ऌकार इति साम्यमुभयोः पक्षयोः। लपरत्वमिति। व्याख्यास्यामीत्यर्थः। रपर इत्यत्र र इति लण् इति लकाराकारेण प्रत्याहाराश्रयते। तत्रान्तरतम्याद्दकारस्याण् रपरः भविष्यति ऌकारस्याण् लपर इति। असत्यामिति। असत्यां सवर्णसंज्ञायां उरण्रपर इत्यत्र ऌकारग्रहणं कर्त्तव्यं भवति। ॥ ॥

न तस्माद् पूर्ववचनं कार्यमित्येव भाष्याशय उचित इत्याहुः। अंतरेति। रकृते रपरः लकृते लपर इत्यर्थः। सवर्णसंज्ञावादी तदभाववादिनं प्रति न वाप्यावश्यकं तदित्याह। तच्चावश्यमिति। ॥
ऌकारस्याण् लपर इत्येतत्। साक्षादिति। रषाभ्यामिति वचनादित्यर्थः॥ ॥ नन्वत्र ऌकाराभाव इत्यत आह॥ ॥

भाष्ये वर्णैकदेशा इति। अणग्रहणपक्षे त्विति। ऌक्प्यमानमित्यत्र ऌक्प्यमानमित्यत्रचेतिभावः। आद्ये ऌत्स्य च इति द्वितीये क्रवर्णान्तस्येति प्राप्तिः। भेदेनेति। ओणऋमुइतिभेदेनानुबंधनिर्देशः। नाज्झलोपिशास्त्र

प्रक्लृप्यमानमितिकृत्यचइति णत्वप्रसंगः। त्रिभिश्चेति। पूर्वस्मादयं विशेषः पूर्वत्र त्वारं तर्न्हेतीपि प्रकारः साक्षात्णत्वनिमित्तत्वाद्व्यवधायकत्वेन नाश्रीयते। इह तु तस्यानुपादान
मेव। वर्णैकदेशा इति। अवयवस्य स्वव्यापारान्निवर्तनात्। अयदणपक्षे तु ऌश्वादेराकृतिगणत्वाभावः ऌदितांच्चदितां च भेदेनानुबंधनिर्देशाद्भेदेन चोपादानादनुबंधकार्य

प्रक्लृप्यमानं पश्येति। चुटुतुलशर्व्यवायेनेति वक्ष्यामि। अपर आह त्रिभिश्च मध्यमैर्वर्गैर्लशसैश्च व्यवायेनेति वक्ष्यामीति। वर्णैकदेशाश्च
वर्णग्रहणेन गृह्यंत इति योसौ ऌकारे ऌकारः तदाश्रयः प्रतिषेधो भविष्यति। यद्येवं नार्थो रषाभ्यां नो णत्वे ऋकारग्रहणेन। वर्णैकदेशाश्च व
र्णग्रहणेन गृह्यंत इति योसावृकारे रेफः तदाश्रयं णत्वं भविष्यति॥ नाज्झलौ। अज्झलोः प्रतिषेधे शकारप्रतिषेधोऽज्झलत्वात्। अज्झलोः प्र
तिषेधे शकारस्य शकारेण सवर्णसंज्ञायाः प्रतिषेधः प्राप्नोति। किं कारणं। अज्झलत्वात्। अच्चैव हि शकारो हल्च। कथं तावदच्त्वम्। ।

ष्वपरस्वरग्रहणाभावात्संकराभावः॥ नाज्झलौ। अकारहकारयोरिकारशकारयोश्च तुल्यस्थानप्रयत्नत्व सवर्णसंज्ञा प्रतिषिध्यते अत एव च निर्देशाद्ग्रामज्झिर्दलांह
ल्भिः सवर्णत्वान्निषेधः। अज्झलाविति। प्रकृतत्वात्सवर्णसंज्ञाया इति बोध्यम्। शाकारप्रतिषेध इति। द्विवचनांतस्य समासो भेदाधिष्ठानत्वात्सवर्णसंज्ञायाः॥ ॥ ॥

दितां पुष्पादिषु नाश्वृदितिइत्त्व भेदेनोपादानमित्यर्थः। नाज्झलौ। अकारेत्यादि। एवं च हरिरित्यादौ दीर्घः शायनमित्यादौ यणापत्तिरिति भावः। अत एवेति। पूर्वसवर्णदीर्घनिर्देशादित्यर्थः। किंचैवं सति अ ॥
कः सवर्ण इति झरो झरि सवर्णे इत्यस्यासंगतिरित्यपि बोध्यम्। भेदाधिष्ठानत्वादिति। व्यक्त्यैक्ये हि। तुल्यास्य प्रयत्नत्वासंभव इति भावः।

२६

सवर्णग्रहणेनेति भाष्ये सवर्णग्राहकेणाणुदित्सूत्रेणेत्यर्थः। अत्र हि सूत्रे इति उच्चारितस्यैव शकारं गृह्णीयात् तदेव वचनात् सत्वाविति निषेधादत आह। स्वात्मनीति। यद्यपि स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यात्मनम
पि विषयीकरोतीति एकस्य विषयत्वविषयित्वयोर्न विरोधस्तथाप्येतद्वाक्यार्थबोधोत्तरमन्यत्र निषेधेपि स्ववाक्यार्थबोधात्प्राक् स्वघटकपदार्थोपस्थितिवेलायां स्ववाक्यार्थरूपसावर्ण्याभावज्ञान

इकार इति अत्र हि सूत्रेऽजिति कारो गृह्यमाणः सवर्णं गृह्णातीति शाकारस्यापि ग्रहणमस्ति स्वात्मनि क्रियाविरोधादत्रैव सूत्रेऽदंन व्याप्रियत इति सवर्णत्वनिषेधः इकारश
कारयोर्नास्ति। यस्येति चेत्यादौ तु शाकार इकारेण न गृह्यते अनेन सवर्णत्वनिषेधात्। इह तु स्वात्मनि व्यापारो नास्ति अस्ति च पूर्वेण सवर्णत्वमिकारशकारयोरिति
भावः। प्रकल्प्य चापवादविषयमिति न्यायोऽत्र नास्ति। अपवादस्यैवासंपत्त्या। परशब्दानानीति। शास्त्राणि नानाधिकानीत्यर्थः। कर्तृकरणे कृता बहुलमिति बहु

इकारः सवर्णग्रहणेन शाकारमपि गृह्णातीत्येवमत्वं हल्त्वं पदेशादुल्त्वं तत्र को दोषः तत्र सवर्णलोपे दोषः। तत्र सवर्णलोपे दोषो भवति। परशब्दानानि कार्याणि झरो झरि
सवर्ण इति लोपः प्राप्नोति सिद्धमनच्त्वात्। सिद्धमेतत्। कथं। अनच्त्वात्। कथमनच्त्वम्। स्पृष्टं स्पर्शानां करणं। ईषत्स्पृष्टमंतस्थानां। विवृतमूष्मणामीषदित्येवानुवर्तते स्वराणां च विवृतत्वं ईष
दिति निवृत्तम्

लवचनात्समासः पारस्करादित्वात्सुडागमः सकारस्य श्चुत्वं अनचि चेति द्विर्वचनं झरो झरीति लोपप्रसंगात् चिशाकारसंयोगश्च वणप्रसंगः शरोच्यनचि चेत्यनुवृत्तिका
रेण शाकारो न गृह्यते अनेन सवर्णत्वस्य निषेधादित्यस्ति शाकारस्य द्विर्वचनं। सिद्धमनच्त्वादिति। सूत्रप्रत्याख्यानसाधारणमुक्तं प्रयत्नभेदादज्झलोः सवर्णसंज्ञाप्राप्तिरेव नास्तीत्यर्थः

भावान्नेकारशाकारयोस्तदभावबोधनमिति भावः। अपवादस्यैवासंपत्त्येति अपवादस्य नाज्झलावित्यस्यासंपत्त्या प्राक्बोधनाभावेन स्वविषये प्राप्त्यैतत्घटकपदोपस्थितयोरिकारशाकारयोर्नीपवादविष
यत्वमित्यर्थः। बहुलेति मयूरव्यंसकादित्वात् सुप्सुपेति वा समास इत्युचितं। ननु कं सुस्पष्टित्व। अचिनेति शरोचीति वा निषेधापत्तेरत आह शरोचीति ननु प्रयत्नभेदेनान्वयसूत्रमेव व्यर्थं स्यादत आह सूत्रेति।
भाष्येईषदित्येति एङः चाःपरस्य रसावर्ण्याभावाय विवृतत्वव्याख्यानामिति सवर्णसंज्ञानियामकत्वस्य सत्त्वमतेप्यावश्यकत्वेन तदाश्रितस्य सूत्रानारंभ एव वज्रपायान्न किंच। दीर्घप्लुताकारहकारयोः सावर्ण्यव्याह

सिद्धमिति भावः॥

म·भा·कै·वि·

॥११३॥

वाक्यापरिसमाप्तेर्वेति। अन्यथानाप्रजाविल्यस्य स्वस्मिन्नप्रवृत्तेनतत्पूर्वपक्षस्यैवानुत्थानं स्यादितिभावः अनिष्पादमुपपादयति अस्मिन्नीति। तत्रेनिष्पन्नेइतिजनितवाक्यार्थबोधेइत्यर्थः प्रवर्त्ततेइति। एतेनपरस्परं
सवर्णसंज्ञाइति। प्रमारूपंनिश्चयज्ञानंनिष्पद्यतइत्यर्थः तदेवचजन्यसंस्कारकमितिभावः निष्पत्त्यवस्थायां वाक्यार्थबोधावस्थायां। सवर्णत्वेषु निष्पन्नेषुतत्रसवर्णत्वनिष्पत्तिरिष्टविषयेसवर्णपदवा
च्यत्वग्रहः नापिस्वात्मनीति। अनिष्पत्तेरितिभावः। अगानिष्पत्त्याम अगस्येष्टविषयसवर्णपदवाच्यत्वज्ञानस्यानिष्पत्त्या। भाष्यतावत्प्रथमं। उपदेशोत्तरकालेति। ज्ञानस्यसंज्ञाविधानादितिभावः प्रत्या

वाक्यापरिसमाप्तेरिति। भवतुवातुल्यास्यप्रयत्नत्वंतथापीहकारेणशकारोनगृह्यतेसवर्णसंज्ञायाअस्मिन्सूत्रेअनिस्पादात्। अस्मिन्सूत्रेनिष्पन्नेसत्यपवादविषयपरिह
रेणेष्टविषयेसवर्णसंज्ञाप्रवर्त्ततेनत्वेतत्सूत्रनिष्पत्त्यवस्थायां। ततश्चागषुपदेशोत्संज्ञाप्रत्याहारासवर्णत्वेषुनिनिष्पन्नेषुअणुदित्सवर्णस्येत्यनदस्यबाविल्यादिषुप्रवर्त्ततेन

वाक्यापरिसमाप्तेर्वावाक्यापरिसमाप्तेर्वापुनः सिद्धमेतत् किमिदंवाक्यापरिसमाप्तेरिति॥ वर्णानामुपदेशस्तावत्। उपदेशोत्तरकाल इत्सं
ज्ञाइत्संज्ञोत्तरकाल आदिरन्त्येनसहेतेतिप्रत्याहारः। प्रत्याहारोत्तरकालासवर्णसंज्ञा सवर्णसंज्ञोत्तरकालमणुदित्सवर्णस्यचाप्रत्यय
इतिसवर्णग्रहणम्। एतेनसर्वेणसमुदितेनवाक्येनान्यत्रसवर्णानांग्रहणम्भवति। नचात्रेकारः शकारंगृह्णाति॥ ॥ ॥

त्वंगेषूपदेशादिषुनापिस्वात्मनि। ततश्चात्रसूत्रेऽगानिष्पत्त्याऽणुदिदित्यस्याप्रवर्त्तनादिकारेणशकारस्याग्रहणात्सवर्णत्वंशकारयोंसिद्धम्। एवमीकारोप्यत्रेकारेण
हारोत्तरकालासवर्णसंज्ञेत्यादिरिष्टविषयेसवर्णसंज्ञासंज्ञित्वग्रहणंतदुत्तरकालमणुदिदित्सतदिकारादिभिः सवर्णत्वेनज्ञायमानानांग्रहणंबोधयतिइत्यर्थः अपरिसमाप्तिश्चसवर्णनिर्णयंविनानुग्रहण
बोधनासामर्थ्यमित्यर्थः तज्जन्यशाक्तिग्रहेव्यापकसंभावनेहिताप्रामाण्यसंभावनासत्वादिति। तात्पर्ययत्नुनासंज्ञाविल्पतः प्राकुल्यास्यतस्यबोधाभावेनसवर्णपदार्थज्ञानाभावात् अणुदिदित्य
स्यवाक्यार्थबोधइत्यर्थइति। तत्रअभावज्ञानेप्रतियोगिज्ञानस्यकारणतयातुल्यास्यतुतः प्राक्निषेधवाक्यार्थाभावानत्रविपरीतमित्यदोषादितिदिक् सिद्धमिति। अत्रस्यपदार्थोपस्थिति। कालोवाक्या
र्थबोधरूपसावर्ण्याभावज्ञानाभावादिकारशकारयोः सवर्णत्वज्ञानेप्यणुदित्सूत्रजस्येष्टविषयवाक्यार्थबोधरूपशाक्तिग्रहस्याभावान्नेकारेणनशकारग्रहणमितिभावः॥ ॥नतुवाक्यापरिस

२८

मत्रिन्यायस्यास्मदादीन्प्रतिप्रवृत्तत्वेपिपाणिनेस्तत्राशास्त्रप्रणयनान्यथानुपपत्त्यातत्तद्विषयज्ञानस्यप्रागुपिसत्त्वावश्यकत्वेनतज्ज्ञानस्यैवच्छास्त्रासाधुत्वेनचनाकुलाविल्यादेसवर्णाभिप्रायेणप्रयोगःस्या
त्। अस्मदादीनांबोधस्तुनतात्पर्यग्रहव्याख्यानात्परंपरयालक्षणयाभविष्यतीतिशकारयोःप्रतिषेधःप्राप्नोतिएवमकारेयोरणोतित्वेनज्ञानस्तत्वेपितदभिप्रायेणप्रयोगेतात्पर्यग्राहकाभावात्कथिप्र
माणसंज्ञाद्यभिप्रायेणपाणिनेर्व्यवहाराभावस्यैवप्रतिपादनाच्च। अतएवहलन्त्यसूत्रेइतरेतराश्रयमाशंक्यएकशेषेणसमाधिर्भाष्येऽन्यथापाणिनिनाहलपदार्थस्यज्ञानत्वेनतस्यान्योन्याश्र

नगृह्यतइतीकारशकारयोः सवर्णत्वमस्तीतिकुमारीशेतेइत्यत्रसवर्णदीर्घत्वंप्राप्नंअचीत्यनुवृत्त्यानिवार्यतेतत्रकग्रहणकशास्त्रंप्रवर्त्ततेकेनेतिविषयविभागदर्शनायचोद्यंकरोतिय

यथैवतर्हीकारःशकारंनगृह्णाति। एवमीकारमपिनगृह्णीयात्। नत्रकोदोषः। कुमारीईहतेकुमारीहते अकःसवर्णेदीर्घत्वंनप्राप्नोतिनैषदोषः यदे
तदकःसवर्णेदीर्घइतिप्रत्याहारग्रहणंतत्रइकारःईकारंगृह्णातिशकारईकारंनगृह्णाति। अपरआह। अज्झलोःप्रतिषेधेशकारप्र
तिषेधोऽज्झलत्वात्। अज्झलोः प्रतिषेधेशकारस्यशकारेणसवर्णसंज्ञायाःप्रतिषेधः प्राप्नोतिकिंकारणंअज्झलत्वात्। अचैव
शकारोहल्चकथंतावदच्त्वंइकारःसवर्णग्रहणेनशकारमपिगृह्णातीत्येवमच्त्वंहल्षुचोपदेशाद्धल्त्वंतत्रकोदोषः। तत्रसवर्णलो
पेदोषः तत्रसवर्णलोपेदोषोभवति। परस्तानानिकार्याणिभुरोभुरिसवर्णइतिलोपोनप्राप्नोतीति। सिद्धमनच्त्वात्कथमनच्त्वंवाक्याप

झरोझरिसवर्णइति

थैवतर्हीति। इकारस्यहचाग्राहकत्वंदृष्टमित्यकःसवर्णेदीर्घइत्यत्रापिप्राप्नमितिप्रश्नः। अनच्त्वमेववाक्यापरिसमाप्त्यासाध्यतेनतुप्रयत्नभेदेनेत्याह। अपरआहेति

याभावात्तेनतदभिप्रायेणप्रयोगेबोधेबाधस्यलक्षणयैवोपपत्तेस्तत्पर्यन्तधावनमनर्थकंस्यात्। ममतुपाणिनेस्तथाव्यवहाराभावान्नदोषःउक्तार्थेज्ञापकमप्युपन्यस्यति। एवमीकारोपीति
अत्रपक्षेदीर्घप्लुताकाराभ्यांहकारस्यसावर्ण्यवारणंतुप्रश्लेषाद्बोध्यम्। तत्रतात्पर्यग्राहकावेलास्वित्यादिनिर्देशाःप्रागुक्तंभाष्यंचेतिबोध्यम्प्रदर्शनायबोधनाय। भाष्येयदेतदिति। तद्बोधवे
लायांवाक्यपरिसमाप्तेरितिभावः। ।

भा॰ कै॰ वि॰ एकत्रेतितुल्यार्थानांविकल्पइतिन्यायादित्यर्थः।मावाभूदित्येतत्सूचितप्रतिज्ञायाआचार्यमाहअस्तुवेति।ननुव्यंजनपरस्यैकस्यानेकस्यवानोच्चारणेविशेषइतिन्यायात्कथंभे
दइत्यतआहअकृतिकृतमिति।भाष्येअसतिलोपेत्रिराकारमितिवदन्प्रष्टव्यः।किंद्विराकारंनस्यादितितत्राशयउतत्रिराकारंस्यादितिआद्येआहअसत्यपीति।द्विराकारंभवत्ये

॥११२॥ अस्मिन्पक्षइति।एकत्रहिसाध्येहेतुविकल्पोभवतिइहतुसाध्यभेदः।सिद्धेरनन्तरंहेतुरनन्तरस्यवाक्यापरिसमाप्तिः।एतच्चेति।अस्तुवाग्रहणमिकारेण
वाकारस्थस्येतिवाक्यशेषाध्याहारात्।प्रतिज्ञाविकल्पार्थोवाशब्दइत्यर्थः।ननुचेति।श्रुतिकृतंभेदमभ्युपगम्योच्यते।सएषकथंभेदोनत्वत्रैवछेदःभेदावे

रिसमाप्तेर्वाउक्तावाक्यापरिसमाप्तिः।अस्मिन्पक्षेवाइत्येतदसमर्थितंभवति।एतच्चसमर्थितम्।कथं।अस्तुवाराकारस्यत्राकारेणसव
र्णसंज्ञामावाभूत्।ननुचोक्तंपरांश्चप्राप्तानिकार्याणिऋरिसवर्णइतिलोपोनप्राप्नोतीतिमाभूल्लोपः।ननुचभेदोभवतिसतिलोपेद्विराका
रंअसतिलोपेत्रिराकारंनास्तिभेदःअसत्यपिलोपेद्विराकारकमेवकथंविभाषाद्विर्वचनंएवमपिभेदःअसतिलोपेकदाचिद्द्विराका
रंकदाचित्त्रिराकारंसतिलोपेद्विराकारमेवसएषकथंभेदोनस्यात्यदिनित्योलोपःस्यात्।विभाषातुसलोपः।यथाभेदस्तथास्तु॥
इतिश्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचितेव्याकरणमहाभाष्येप्रथमाध्यायस्यप्रथमेपादेचतुर्थमाह्निकम्॥४॥ ॥ ॥ ॥

त्यर्थः।इतरआहस्याद्भेदोयदिनित्योलोपःस्यात्विभाषातुसलोपइति।ततोनास्तिभेदइत्यर्थः।द्विर्वचनमपिविभाषायरोनुनासिकेनुनासिकोवेत्यनुवर्त्तनाल्लोपोपिविभाषा
ऽयोहोन्यतरस्यामित्यनुवर्त्तनादित्यर्थः। ।इतिश्रीउपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृतेमहाभाष्यप्रदीपेप्रथमाध्यायस्यप्रथमपादेचतुर्थमाह्निकम्॥४॥ ॥ ॥

वेत्यर्थः।द्वितीयेआहएवमपीति।विभाषाद्विर्वचनेपीत्यर्थः।एवमपीत्यनेनभेदएवेत्युक्तान्तदुपपादनावसरेयदिलोपोनस्यादितिवाच्यंकिमुच्यतेनित्योलोपःस्यादितिस्मृतपिद्धत्वाभिन्नकर्तृकत्वेनयो
जयतिसएषइतित्रिराकारमिष्टमेवेतितात्पर्यंस्यादहइतिइदंचत्रिरीत्याभाष्यरीत्यानुवाक्स्नाइत्यतइतिबोध्यम्।इतिश्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागेशभट्टकृतेभाष्यप्रदीपोद्योतेप्रथमस्यप्रथमपादेचतुर्थ
माह्निकम्॥४॥ ॥

म·भा·के·वि

॥११३॥

ईदूदेत्। व्यक्तिपक्षे ईदूतोस्तपरयोरुपादानं भिन्नकालनिवृत्त्यर्थं गुणान्तरयुक्तग्रहणार्थं वा स्यात्। तत्र नाद्य इत्याह ईदूतोरिति। एवं चाणुदिदिति सूत्रस्य प्राप्त्यभावात्। न तद्भावुकतपरस्त्वं प्रयुज्यतेत परत्वमित्यर्थः। तपरस्त्वे ॥ एग्रहणानुवृत्त्यनन्तराप्राप्तेः फलाभावान्न द्वितीय इत्याह। उदात्तादीनामिति। ननु जातिपक्षे भिन्नकालनिवृत्त्यर्थं स्यात् तत्पक्षे हि तपरसूत्रे नियमार्थमेवेत्यत आह जातीति। प्लुतानां चेष्यत इति। एतच्च भाष्य एव स्फुटं ॥ व्याख्यानमिति जातिपक्षे ईदूदेत्पितपरत्वेनेव प्लुतव्यावृत्तिरिति भिमानः। भेदकाश्च गुणा इति। भेदकत्वात् स्वरस्येति वार्तिकोक्तेः। विषयभेदकपक्षोप्यस्तीत्यभिमानः। इदं प्रयोजनमीदूतोरेवेत्यर्थः। प्लुतेदेसूत्रेणैव सिद्धेः। ननु ॥

ईदूदेत्। किमर्थमिति। ईदूतोर् नः एत्वाद्भिन्नकालनिवृत्त्यर्थं नोपपद्यते तपरत्वं। उदात्तादीनामभेदकत्वात् गुणान्तरयुक्तानां ग्रहणार्थमपि नोपपद्यते। जातिपक्षेपि दीर्घोच्चारणं प्लुत प्रयत्नाधिक्यात् ह्रस्वानां भविष्यति प्लुतानां चेष्यतएव तिदृष्टव्याघातं प्लुततपरत्वं करोतीति प्रश्नः। तपर इति। व्यक्तिपक्षो भेदकाश्च गुणा इति भावः। किं पामिति। प्लु

ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम्। किमर्थमिदादीनां तपराणां प्रगृह्यसंज्ञोच्यते। तपरस्तत्कालस्येति तत्कालानां सवर्णानां ग्रहणं यथा स्यात्। केषां उदात्तानुदात्त स्वरितानां। अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति। प्लुतानां प्रगृह्यसंज्ञा न प्राप्नोति किं कारणं। अतत्कालत्वात्। न हि प्लुतास्तत्कालाः। असिद्धः प्लुतस्यासिद्धत्वात् तत्काला एव भवन्ति॥ ॥ ॥

तानामग्रहणप्रसंगात् प्रश्नः। उदात्तेति। क्वचिदनुनासिकग्रहणमप्यस्ति तद्गुणप्रसंगेनोच्चारितेन हि प्रगृह्योनुनासिकः संभवति अणः प्रगृह्यस्यानुनासिक इति निषेधात्। प्लुतानां वि ति। व्यक्तिपक्षाश्रयणाद् एवं दोषो न तु तपरत्वात्। असिद्ध इति। शास्त्रासिद्ध्याश्रयणाच्च प्लुतबुद्ध्यवस्थायां प्रगृह्यत्वे विधीयमाने द्विमात्रविषया बुद्धिः प्रवर्तते तथा हि वक्ष्यति। असिद्धवचनमुक्त्वा ॥ व्यक्तिपक्षाश्रयणाद् एवं दोषो न तु तपरत्वात्। असिद्ध इति। शास्त्रासिद्ध्याश्रयणाच्च प्लुतबुद्ध्यवस्थायां ॥ नन्वित्यत्र ब्रह्मादिसमभिव्याहारे कार्यार्थे प्रगृह्यसंज्ञाप्र न सवर्णसंग्रहार्थं तपरत्वमुक्तं नातत्कालव्यावृत्त्यर्थं तत्कुतः प्लुतानां न प्राप्नोतीत्यत आह व्यक्तिपक्ष इति। ईदूदं रोदटं। एदं शोतु तपरत्वादेव दोष इति बोध्यं। नन्वित्यत्र ब्रह्मादिसमभिव्याहारे कार्यार्थे प्रगृह्यसंज्ञाप्र वृत्तेरंतरंगत्वात् पूर्वं प्लुते तेन स्थानिनो निवृत्तत्वेन प्लुतबुद्ध्यभावाद्द्विमात्रविषया बुद्धिर्मात्रसत्त्वात् द्विमात्रबुद्ध्या त्रिमात्रस्य संग्रह इत्यर्थः। एतेन चास्त्रासिद्धत्वेन प्लुतासिद्धत्वे पिकथं स्थान्याश्रया प्रगृह्यसंज्ञा तत्राह शास्त्रेति। प्रवृत्तेपि शास्त्रे असिद्धवत्त्वेन तत्र वृत्तिबुद्ध्यभावेन शास्त्रोप्रवृत्तौ स्थानिन प्रगृह्यत्वेपि पुनः प्लुते तस्य तन्न स्यात् न च स्थानिवत्त्वं अनल्विधाविति निषेधात् प्लुतस्थानपन्नत्वेन धर्मत्वात्। एवं चागच्छ तमग्निइत्यादावरणे प्रगृह्यसंज्ञनुनासिकः स्यादित्यपास्तम्। ननु प्राधान्यात्कार्यासिद्धत्वमेव स्यादत आह। तथा हीति। उत्सर्गस्थानी।

सामान्येति। तदुत्सर्गेपीत्यर्थः। ननु प्रकृतिभावेन स्वरसंधिप्रकरणस्यासत्त्वात्। सोत्सर्गमिति। तदुत्सर्गनिरूपितापवादत्वस्यानपायित्वेनेदमपि तत्प्रकरणस्थमेवेति भावः। प्रगृह्यत्वहेतुके प्रकृतिभावेपीत्यन्वयः। प्रक

यद्युमिति। असिद्धत्वे हि प्लुतः प्रकृत्येत्येवमाश्रयणायोगात्। कार्यित्वेनाश्रयणात् असिद्धत्वाभावोनुमीयते। सामान्येन च स्वरसंधिप्रकरणविषयं सिद्धत्वं ज्ञाप्यते तेन तु प्रकृतिभाव एव यथा रोरुत्वं एव सोत्सर्गसापवादं प्रकरणमिति प्रकृतिभावेपि प्रगृह्यत्वहेतुकेसिद्धत्वमुच्यते। किमेतस्येति। प्रकृतिभाव एवाश्रयणात् सिद्ध त्वमस्त्विति प्रश्नः। इतरो जापयं दर्शयति। अप्लुतादिति। सिद्धे हि प्लुते अनीतीति तपरत्वादेवोत्वाप्रसंगः। किमत इति। यथोद्देशे संज्ञापरिभाषं प्रगृह्यसंज्ञा स्वरसंधौ

सिद्धः प्लुतः स्वरसंधिषु तत्कथं ज्ञायते। यदयं प्लुतः प्रकृत्येति प्लुतस्य प्रकृतिभावं शास्ति कथं कृत्वा ज्ञापकं। सतो हि कार्यिणः कार्येण भवि तव्यम्। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। अप्लुतादप्लुत इत्येतन्न वक्तव्यं भवति किं मतो यत् सिद्धः प्लुतः स्वरसंधिषु संज्ञाविधौ च सिद्धः तस्यासि द्धत्वात्तत्काला एव भवन्ति। संज्ञाविधौ चासिद्धः कथं कार्यकालं संज्ञापरिभाषं यत्र कार्यं तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यं प्लुतः प्रगृह्यः प्रकृत्येति उपस्थितमिदं भ वति ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यमिति किं पुनः प्लुतस्य प्रगृह्यसंज्ञावचने प्रयोजनं प्रगृह्याश्रयः प्रकृतिभावो यथा स्यात् माभूदेवं प्लुतः प्रकृत्येत्ये वं भविष्यति। नैवं शक्यम्। उपस्थिते हि दोषः स्यात्। अस्तु तर्ह्युपस्थित इति।

प्रकरणमप्यपतितान भवतीति प्रश्नः। कार्यकालमिति। कार्यार्थत्वाद्गुणानां कार्यस्य प्राधान्यात् प्रधानदेशत्वस्य न्याय्यत्वादित्यर्थः। उपस्थिते हीति। उपस्थितमना र्थ इतिकरणः अग्नी इतीत्यत्र प्लुताश्रये प्रकृतिभावे प्रतिषिद्धे प्रगृह्याश्रयः प्रकृतिभाव इष्यते तदाह

तिभाव एवेति। प्लुतप्रकृतिभाव इत्यर्थः। भाष्ये एतस्येत्यस्य स्वरसंधिप्रकरणविषयत्वेन ज्ञापनस्येत्यर्थः। कार्यार्थत्वादिति। तदेकवाक्यतापन्नसंज्ञासूत्रं तत्प्रकरणस्थमिति भावः। प्रतिषिद्ध इति अप्लुतवद्भावे न बाधित इत्यर्थः।

भाष्ये प्रगृह्यप्लुतप्रतिषेधेति। प्रगृह्याश्रये प्रकृतिभावे प्लुतप्रतिषेधप्रसंग इत्यर्थः। प्रगृह्याश्रयस्यापि कुतो न निवृत्तिरित्यत आह अन्येनेति प्रगृह्यः प्रकृत्येत्यनेनेत्यर्थः। नन्वीदूदेदिति विषये प्रगृह्याश्रये प्रकृतिभावे स
ति प्लुताश्रयप्रकृतिभावप्रतिषेधोऽप्लुतवदिति बोधितो व्यर्थ इत्यत आह यत्रेति। न पुनस्तपरत्वादिति न द्रक्ष्यति भाष्ये दीर्घाणां वाच्यमानप्लुतानां न प्राप्नोतीति प्लुतानां त्विति। तपरत्वाभाव इत्यर्थः। तपरत्वे तु तप
रस्तत्रस्य जातिपक्षेऽन एवापि नियमार्थत्वान्न स्यादिति भावः। इत्यादि इत्याद्यन निरिक्तमन्यो आकृति रिति। विना व्यक्त्युच्चारणं जातिनिर्देशाभावादवश्यं व्यक्तावुच्चारणीयायां तापवाय ह्रस्व एव प्रयो

पठिष्यतीति। यत्र प्रगृह्यसंज्ञा नास्ति स प्लुताश्रयप्रकृतिभावप्रतिषेधविषयः। देवदत्ता इति देवदत्तेति। यदि पुनरिति। ननु व्यक्तिपक्षाश्रयणात्प्लुतानां न सिध्यति न पु
नस्तपरत्वात्। अयमत्राशयः आकृतिपक्षमाश्रयिष्यते दीर्घोच्चारणाच्च प्रयत्नाधिक्याद्ध्रस्वानां न भविष्यति प्लुतानां तु प्रवर्तिष्यत इति। एवमपीति। अयं भावः।

अत्र पठिष्यत्याचार्यः। अप्लुतवदुपस्थित इति वक्तव्यं प्लुतकार्यप्रतिषेधार्थम्। प्लुतप्रतिषेधे हि प्रगृह्यप्लुतप्रतिषेधप्रसंगोऽन्येन वि
वहितत्वात्। इति तस्मात्तु तस्य प्रगृह्यसंज्ञैषितव्या प्रगृह्याश्रयः प्रकृतिभावो यथा स्यात्। यदि पुनर्दीर्घाणामतपराणां प्रगृह्यसंज्ञोच्य ॥
ते। एवमप्येकार एवैकः सवर्णान्गृह्णीयात्। ईकारोकारौ च न गृह्णीयाताम्। किं कारणम्। अनण्त्वात्॥ ॥

आकृतिपक्षे यथा ह्रस्वानां प्रयत्नाधिक्यान्न भवति तथा दीर्घोच्चारणसामर्थ्याद्विशिष्टव्यक्तिर्गृह्यत इति। तथा चानण्त्वादीप्लुतानां न स्यात्। यथा स्थूलं ॥
गामायेत्युक्ते न कृशायानयनं भवति तथाकृतिपक्षेपि विशिष्टैव दीर्घा व्यक्तिर्गृह्यत इति। तथा चानण्त्वादीदूतोर्ग्रहणं न स्याताम्॥ ॥

ह्रस्वेषु रूदीर्घोच्चारणेन तद्व्यक्तेरुपलक्षणत्वं विहाय विशेषणत्वस्यैवाश्रयणाद्विशिष्टव्यक्तिस्थैव जातिर्गृह्यत इति न्यूनकालव्यक्तिगताया इवाधिककालव्यक्तिगताया अपि न ग्रहणमि
तिभावः। भिन्नाभिन्नत्वाप्यजातिस्विकारे तु निर्दिष्टव्याप्यजातेः प्लुतोभाव एवेत्यपि बोध्यं गत्वजातेस्तु प्लुते सत्वात्तेन प्लुतग्रहणं न कल्प्यं। ततो लघुव्यक्तेरभावाच्च नन्वेवं भाष्ये नण्त्वादिति हेतुरसं
गतोऽत आह आकृतिपक्षेपीति इदन्तो विषयतदित्यादि दीत्वादिजातिविशिष्टा व्यक्तिरेव गृह्यत इत्यर्थः। जातिमात्रान्वयकत्वाभावाद्व्यक्तिद्वारा कार्यसंबंधाश्रयणे गौरवाच्च तस्याप्युक्तत्वाच्च तद्विशिष्टव्य [illegible]

भाष्ये तस्माद्दीर्घाणामेव तपराणामिति। गुणान्तरयुक्तसंग्रहाया संदेहाय चेत्यर्थः। कर्मधारयभ्रमं व्युदस्यति। प्लुतोभावीति। यद्यप्याश्रयात्सिद्धत्वेनापि सिद्धाति तथापि वाक्याभावाधापेक्षया लक्षणाश्र
यणमुचितमिति भाष्याभिप्रायः। प्रकृत इति। प्लुतशब्देन बोधित इत्यर्थः। बुध्येति। शास्त्रीयकार्यसिद्धत्वं न चायं व्यवहारः शास्त्रीयं कार्यमिति भावः। कार्यकालपक्षमाश्रित्येति अयं भावः। तत्र

यदि पुनरिति। ह्रस्वसाहचर्यादेकारोपि ह्रस्वशब्देनाभिधीयत इति ह्रस्वानामिति बहुवचनम्। तत्र ह्रस्वनिर्देशादेत्वादाकृतिपक्षे यत्नाधिक्याभावाद्भिन्नकाला
नां ग्रहणं सिध्यतीत्यर्थः। प्लुतभावीति। प्लुतो भावी यस्य स प्लुतभावी स्थानप्रकृतः एतस्यैव प्रकृतिभावः। ननु प्लुतस्यासिद्धत्वात्स्थान्यपि प्लुतभावित्वात्प्लुतव्यप

यदि पुनर्ह्रस्वानामतपराणां प्रगृह्यसंज्ञोच्यते। नैवं शक्यम्। इहापि प्रसज्येत। अकुर्वहि अत्र अकुर्वह्यत्रेति तस्माद्दीर्घाणामेव तपराणां प्रगृह्यसंज्ञा
वक्तव्या। दीर्घाणां चोच्यमाना प्लुतानां न प्राप्नोति। एवं तर्हि किं नः एतेन यत्नेन यत्सिद्धः प्लुतः स्वरसंधिष्विति। असिद्धः प्लुतः तस्यासिद्धत्वात्तत्कालं
एव भवन्तीति। कथं तर्हि किं नः एतेन यत्नेन यत्सिद्धः यैतत् ज्ञापकमुक्तं प्लुतप्रगृह्या अचीति। प्लुतभावी प्रकृत्या स्यादेवमतद्विज्ञायते कथं यत्तत्प्रयोजनमु
क्तं क्रियते तन्न्यास एव अचनादल्प्यत इति
देशकं भवति। नैष दोषः। प्लुतोऽस्य भावीति बुद्ध्या प्रकल्पनमेतत् न च तत्र प्लुतस्यासिद्धत्वं अन्यथा प्लुतोऽसिद्ध इत्ययमपि व्यवहारो न स्यात्। कार्यकालपक्षमाश्रि
त्याह।
पक्षे संज्ञाशास्त्राणां न पृथक् बोधकत्वं पूर्वत्रासिद्धमित्यस्याधिकारत्वेन पूर्वं चेदमसिद्धमिति तदर्थः। तत्र कार्यकालपक्षे तत्तद्देशोपस्थितसंज्ञापरिभाषाणामप्यसिद्धत्वबोधनं। एवं च
प्लुतदृष्ट्याऽनुनासिकविधेरसिद्धत्वेन तदेकवाक्यतापन्नस्यापि तद्दृष्ट्यासिद्धत्वेन प्लुतशास्त्रेणाप्युद्देश्ये पूर्वत्रासिद्धमित्यत्रेत्यपूर्वग्रहणेन ईदूदेत् अदसो मादित्यस्य ग्रहीतु
मशक्यत्वमिति। यथोद्देशे तु स्वातंत्र्येण संज्ञादीनां कार्यबोधकत्वात्तत्प्रकृतिप्लुतासिद्धत्वबोधनं शक्यमेव। एतेन कार्यकालपक्षेपि पातकृतपूर्वत्वाक्षतिरित्यपास्तम्॥ ८७॥

नाप्येपत्लिङे प्रगृह्येति। प्लुतेसिद्धकांडस्थेप्रगृह्यकार्यमित्यर्थः यत्प्रगृह्यकार्यं दद्याप्लुतः सिद्धस्तदितियावत्। यथोद्देशेति। नन्वत्रपक्षेऽग्नी इत्यादौ प्लुतस्यासिद्धत्वेनततः प्रागेवप्लुताभावपक्षेऽनुनासिक
प्रतिबंधेनफलवत्त्वासंज्ञायांततः प्लुतेतद्विमात्रत्वेनपरत्वंत्स्यात्। अपिसंज्ञायाः पुनः प्रवृत्तौबीजाभावात्तत्रत्त्विविधित्वेनस्यानिवत्ताभावाच्चाप्रगृह्यत्वेनानुनासिकः स्यादितिचेन्नसंज्ञायाः

एवमपीति। ततस्थाग्नीइत्यत्राप्रगृह्यस्येत्यनुनासिकप्रतिषेधेक्रियमाणेप्लुतस्यसिद्धत्वात्प्रगृह्यत्वाभावादनुनासिकः स्यात्। यथोद्देशपक्षाश्रयणायंपरिहारः।
कथंपुनरयंपक्षः यावतनाकार्यार्थत्वात्संज्ञापरिभाषस्यकार्यकालतेवन्यायानिषद्दोषः। ।यदातुद्वित्वप्रयोजनविशेषप्रयोजनेनमात्रमभिसंधायभविष्यतिकिंचि
दनेनप्रयोजनमितिसंज्ञापरिभाषंप्रणीयततदासंभवत्यवायंपक्षोययाश्रुतयाहिप्रतिपत्त्रपेक्षमहावाक्यार्थपर्यालोचनप्रवृत्तप्रतिपत्त्रपेक्षस्तुकार्यकालपक्षः

एवमपियत्लिङेप्रगृह्यकार्यंतत्प्लुतस्यनप्राप्नोति। अणोप्रगृह्यस्यानुनासिकइति। एवंतर्हिकिंनएतेनयत्नेनकार्यकालसंज्ञापरिभाषमिति। यथो
द्देशमेवसंज्ञापरिभाषं। अत्रचासावसिद्धः तस्यासिद्धत्वात्तत्कालाएवभवंति। कथंपुनरिदंविज्ञायते। ईदादयोयद्द्विवचनमिति। आहोस्विदी
दाद्यंतंयद्द्विवचनमिति। कश्चात्रविशेषः ईदादयोद्विवचनंप्रगृह्यंइतिचेदंत्यस्यविधिः ईदादयोद्विवचनंप्रगृह्यंइतिचेदंत्यस्यप्रगृह्यसंज्ञाविधेया। ॥

कथंपुनरिति। ईदादयोयदिसंज्ञिनः तद्विशेषणंतुद्विवचनंतदादिद्विवचनांतत्वमीदादीनांनसंभवतीतिद्विवचनानामेवेदादीनांसंज्ञाभाव्यम्। अथद्विवचनेसंज्ञित
द्विशेषणमीदादयः तदातदंतविधिरप्राधान्येनप्राधानस्येतिदाद्यंतंद्विवचनमितिपक्षः अत्रोभयोरपिपक्षयोर्दोषदर्शनात्प्रश्नः॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

कार्यार्थतयापुनः प्रवृत्तौकार्यसिद्धिरूपबीजस्यसत्त्वेनप्लुतस्तस्याः सुलभत्वात्। एतदेवध्वनयताप्लुतस्यासिद्धत्वात्तत्कालाएवभवंतीत्येवकारः प्रयुक्तः प्लुतात्प्राक्संज्ञायांचतत्काला
एवेतितदर्थइत्यलम्। प्रणीयतेचाप्यतेईदादयइति प्राथम्यादसामादित्यनेनैकरूप्याच्चेतिभावः तदंतेति। अतराब्दावयववचनस्तदंतस्येतिबहुव्रीहिरित्यर्थः अथेति। संज्ञायाश्चानं

[illegible]

गौणस्येतिजघनत्वसामान्येनलाक्षणिकमपिगौणपदेनगृह्यतइतिभावः प्रथमोपस्थितेनहत्यरित्यागेनएकारांतोदाहरणादानेबीजमाह। इदूदेदिति। नाश्रितमिति। वार्तिककृतेतिशेषः तदंतविधिरिति।

पचेतेइति। एकारोत्रद्विवचनंभवतिअपितुतस्यांतः वचनादिति। द्विवचनावयवेद्विवचनशब्दोवर्तिष्यतइत्यर्थः। अस्तीति। मुख्येसंभवतिगौणस्यग्रहणमन्याय्यमित्य
र्थः। खट्वेइति। अत्रादिवदित्यादिवज्ञावादेकारोद्विवचनएकस्येतिअसहायस्येत्यर्थः ईदूतोः केवलयोरेवसंभवइतिवचनसामर्थ्यात्तयोरेवसिध्यतिएकांतरस्यतुद्वि
वचनस्यपचेतेइत्यादौसंभवात्। खट्वेइत्यत्रनसिध्यतीतिदोषः। येनविधिस्तदंतस्येत्यत्रस्वरूपस्येतिनाश्रियतमितिदोषापन्यासः। अथवेति। प्रत्ययग्रहणाय

पचेतेइतिपचेथेइति। वचनाद्भविष्यति। अस्तिवचनेप्रयोजनंकिं। खट्वेइतिमालेइति। अस्तुतर्हिदाद्यंतंयद्द्विवचनमितिइदाद्यंत
मितिचेदेकस्यविधिः ईदाद्यंतमितिचेदेकस्यप्रगृह्यसंज्ञाविधेया। खट्वेइतिमालेइति। नवाद्यंतवत्त्वात्। नवाएषदोषः किंकारणं। आ
द्यंतवत्त्वात्। आद्यंतवदेकस्मिन्कार्यंभवभवतीत्येवमेकस्यापिभविष्यति। अथवाएवंवक्ष्यामिईदाद्यंतंयद्द्विवचनांतमिति। ईदाद्यंतं
यद्द्विवचनांतमिति। चेल्लुकिप्रतिषेधः ईदाद्यंतंद्विवचनांतमितिचेल्लुकिप्रतिषेधोवक्तव्यः॥ ॥ ॥

स्मादितिद्विवचनेतदंतविधिः पश्चाद्द्विवचनांतमीदादिभिर्विशेष्यतइत्ययंतृतीयः पक्षोभवतिईदाद्यंतंयद्द्विवचनांतमिति। ननुसंज्ञाविधौप्रत्ययग्रहणेतदंतवि
ध्यभावः सुप्तिङंतंपदमित्यत्रग्रहणेनज्ञापितइतिकथमेतत्पक्षोपपत्तिः। चतुर्थपक्षप्रतिक्षेपायवक्ष्यत्येवतज्ञाप्यकारइतिनेदमपूर्वंचोद्यंदोषांतरेणैव
पक्षंनिराकर्तुमाह। लुकिप्रतिषेधइति। दोषसद्भावेनैवास्यपक्षस्यनिराकरणान्नदंतविध्यभावोत्रनोक्तः॥

अस्मादेववचनाच्छब्दरूपंविशेष्यमारोप्येतिभावः। इत्ययंतृतीयपक्षइति। अपदेविवज्ञावानाश्रयणमस्यबीजम्। तदंतविध्यभावोत्रनोक्तइति। ईदादिभिःश्रूयमाणत्वेनद्विवचनविशेषणमेवन्याय्यमितिस्वे
तत्पक्षासम्भवरूपोदोषोनोक्तइत्यपिबोध्यम्।

म·भा·के·वि·

॥११६॥

आदेशेनेति। एकार्थयुष्मदादेर्विहितेन त्वकाद्यादेशेनेत्यर्थः। प्रकृतिभावेनेति। अन्यथानुपपद्यमानेनेत्यर्थः। एवं हि सिद्धांतेऽप्रगृह्यत्वाभावेन द्वित्वव्यंजकाभावादस्य प्रयोगस्यासाधुत्वापत्तिः साधुप्रयोगे च भगव
तोऽयुक्ताप्रतिपत्तिरतः पूर्वपदार्थविच्छेदकरूपेणैव बोधो मनुसंख्याव्यक्तेनेत्यवधाप्यमतं। अतो द्वंद्वोऽसंख्यानवगमेऽप्यनेकार्थप्रतीत्या न तथा विग्रहबाधकाभाव इति बोध्यम्। सुतरामिति। प्रकरणात्करणे

कुमार्यगारमिति। कथं पुनरत्र द्विवचनान्तस्य समासे संभावना द्वंद्वे तो संख्याविशेषोऽनवगम्यते तेनैष प्रदेशः। यथा तावत्कीनद्यादौ आदेशेन संख्या संख्याविशेषो व्यज्यते तथेहापि स॰
त्वात्प्रगृह्यसंज्ञायां प्रकृतिभावेन द्वित्वमभिव्यज्येतेति दोषोपन्यासः। सप्तम्यामिति। ईदूतौ सप्तमीत्येव तदंतविधौ सति प्रत्ययलक्षणेन सोमो गौरी अधिश्रित इत्यादौ सिद्धायां प्र
गृह्यसंज्ञायामर्थग्रहणं ज्ञापयति प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणे प्रत्ययलक्षणं न भवतीति। तत्तर्हीति। आद्यंतवद्भावानाश्रयणात् तृतीयः पक्षः परिगृहीतः। तत्र च दोषं प्रति

कुमार्योरगारं कुमार्यगारम्। वध्वोरगारं वध्वगारं एतदीदाद्यंतं श्रूयते द्विवचनान्तं च भवति प्रत्ययलक्षणेन। सप्तम्यामर्थग्रहणं
ज्ञापकं प्रगृह्यसंज्ञायां प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधस्य यदयमीदूतौ च सप्तम्यर्थ इत्यर्थग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो न प्रगृह्यसंज्ञायां प्रत्यय
लक्षणं भवतीति। तत्तर्हि ज्ञापकार्थमर्थग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। ईदादिभिर्द्विवचनं विशेषयिष्यामः। ईदादिविशिष्टेन च तद्द्विव
नेन तदंतविधिर्भविष्यति ईदाद्यंतं यद्द्विवचनं तदंतमीदाद्यंतमिति। एवमप्यशुक्ले वस्त्रे शुक्ले समपद्येताम्॥

विधानार्थमधिकमर्थग्रहणं ज्ञापकार्थं कर्तव्यं भवतीति सुतरां गौरवं भवतीत्यर्थः। ईदादिभिरिति। अत्र पक्षे कुमार्यगारमित्यत्राप्रसंगः। न ह्यत्र ईदूदेदंतं द्विव
चनं किं तर्हि औ सीति सकारांतं तदंतमिति। द्विवचनांतमित्यर्थः। ईदाद्यंतमिति ईदादिभिः साक्षात्समुदायस्य संबंधाभावादीदादिशब्देनेदाद्यंतमुच्यते तेनेदाद्यंतांतमित्यर्थः॥

गुरुत्वस्य ज्ञापकत्वेनाश्रयणमिति सुतरां गौरवमित्यर्थः। ईदादिभिरिति भाष्ये श्रुतस्य श्रुतेन संबंधो न्याय्य इति भावः। साक्षाद्द्विवचनमनपेक्ष्य समुदायस्य प्रत्ययांतस्य नत्वत्र
पक्षे द्विवचनेनेदादि विशेष्यते इति कथमिदाद्यन्तं द्विवचनमीतीत्यत आह। ईदादीति। तदंतत्वं चास्य व्यपदेशिवद्भावेन बोध्यम्। ।श्रूयतेस्त्वइति। ॥

श्रूयतेस्त्वइति। यत्र श्रूयते तत्र द्विवचनं तदीदाद्यंतमिति भाष्ये योजनेत्याशयः। अनित्यत्वेऽपि लुकोऽनित्यदप्राप्तिस्तु प्रसंगरूपपदस्त्रीभावो नित्य एवेत्यतुल्यत्व

शुक्ल्यास्तामिति। शुक्लशब्दाद्द्विवचनमौतस्य नपुंसकाच्चेति शीभावः ततश्च्विप्रत्ययः। शीशब्दस्य सुपइति लुक्। अस्य च्वाविति ईत्वं तद्धितांतत्वात् सुप्तस्याव्ययत्वाल्लुक्। तत्र शी
शब्द ईकारांतं द्विवचनं तदंतश्च समुदायः प्रत्ययलक्षणेनेति प्रगृह्यसंज्ञा प्राप्नोति। अत्र हीदादि द्विवचनमिति ईदादिशब्देनेदाद्यंतमुच्यते। केचित्तु पाठः ईदाद्यंतं च श्रू
यत इति तत्रैवं व्याख्येयं ईदाद्यंतं च श्रूयते। स्वत्वे तदंतविधिरीदादिभिर्द्विवचनस्याश्रीयत इत्यर्थः। यस्त्वयमस्य च्वावितीकारः स द्विवचनस्य न कश्चिदिति न तदभिप्राये

शुक्ल्यास्तां वस्त्रे अत्र प्राप्नोति। अत्र हीदादि द्विवचनं तदंतं च भवति प्रत्ययलक्षणेन। अत्राप्यकृते स्त्रीभावे लुग्भविष्यति। इदमिह संप्रधार्यं
लुक् क्रियतां स्त्रीभाव इति किमत्र कर्तव्यं परत्वात्स्त्रीभावः। नित्यो लुक् कृते स्त्रीभावे प्राप्नोति। अकृतेऽपि प्राप्नोति। अनित्यो लुक्। अन्यस्य कृते
स्त्रीभावे प्राप्नोति। अन्यस्याकृते। शब्दांतरस्य च प्राप्नुवन् विधिरनित्यो भवति। स्त्रीभावोऽप्यनित्यः। न हि कृते लुकि प्राप्नोति। उभयोरनित्ययोः प
रत्वात्स्त्रीभावः। स्त्रीभावे कृते लुक्। अथापि कथंचिन्नित्यो लुक् स्यात्। एवमपि दोषः। वक्ष्यत्येतत्। पदसंज्ञायामंतवचनमन्यत्र संज्ञाविधौ
प्रत्ययग्रहणे तदंतविधिप्रतिषेधार्थमिति। इदं चापि प्रत्ययग्रहणमर्थेनापि संज्ञाविधिः। अवश्यं खल्वस्मिन्नपि पक्षे आद्यंतवद्भाव एषितव्यः।

भाष्यं व्याख्येयं। अथापि कथंचिदिति। स्थानिविशेषानपेक्षायां कृताकृतप्रसंगित्वेन लुको नित्यत्वस्य प्रवर्त्तनादित्यर्थः। अथवा नित्यत्वेन बाधकत्वं लक्ष्यते तेनांतरंगामपि
स्त्रीभावस्य लुक् बाधक इत्यर्थः। एवमपि दोष इति पक्षस्योत्थानमेव नास्तीत्यत्र पक्षे समएव दोषः। अवश्यमिति। पदाश्रयणभयाद्यं पक्षोऽङ्गीकृतः तस्याद्यंतवद्भाव
स्यास्मिन्नपि पक्षेऽवश्यमाश्रयणमंगीकर्त्तव्यमग्नी इत्यत्र ह्याकार एव द्विवचनं नत्वीकारांतम्।

लत्वात्परत्वादिति पूर्वोक्तमनुपपन्नमतो भाष्ये स्त्रीभावोऽप्यनित्य इत्युक्तं कृते लुकि तदप्राप्तिस्तु प्रसंगरूपपदस्त्रीभावस्याभावादिति भावः। अमीइतीत्यत्र ईदूद्देदित्यस्य स्यापुप
लक्षणमेतत्

द्वितीयइति। प्रत्ययांशेन तदंतविधिसत्त्वेन पक्षद्वयस्यैकत्वबुध्यातस्य मध्यमत्वोक्तिरिति बोध्यम्। एतदिति। ह्रस्वेकारोक्तमित्यर्थः। अदसोमात्। अस्मिन्निति। मात्सद्घटितेइत्यर्थः। यदितु अदसोमादादि लुप्यतेदात्परश्च पूर्वोत्तरसाहचर्यादवर्णभिन्नोच् ओकारेकाररूपएवतदानस्यादोषइतिभावः। इदमेव ध्वनयितुमदसः प्रगृह्यसंज्ञायामितिनोक्तं नन्वीत्वोत्वयोरसिद्धत्वेपि अदसोमादि

तस्मादिति। द्वितीयपक्षोऽस्त्वित्यर्थः। मणीवादीनां प्रतिषेधोवक्तव्यइति भाष्यवार्त्तिककाराभ्यामपठितत्वादप्रमाणमेतत् मणीवोष्ट्रस्येतितु प्रयोगोवाशब्दस्योपमानार्थ स्यरोदसीवेत्यादिस्तुछांदसः प्रयोगः छंदसितु सर्वेविधयोविकल्प्यंतइति। अदसोमात्। प्रमात्प्रगृह्यति। अस्मिन्स्त्रन्यासइत्यर्थः। ऊत्वस्यचेति। चशब्दान्मत्व

तस्मादस्तुसएवमध्यमंपक्षः। अदसोमात्। मात्प्रगृह्यसंज्ञायांतस्यासिद्धत्वात्त्रयावेकादेशप्रतिषेधः मात्प्रगृह्यसंज्ञायांतस्यईत्वस्य ऊत्वस्यचासिद्धत्वादयावेकादेशाः प्राप्नुवंति तेषांप्रतिषेधोवक्तव्यः। अमीअत्र अमीआसते अमूअत्र अमूआसते॥ ॥ ॥

स्यापि। शास्त्रस्यासिद्धत्वाच्चस्यानिजक्षणमेवकार्यंप्राप्नोतिनादेशलक्षणमित्ययादिप्रसंगः। अमीआसतइत्यत्रायादेशः अमूआसतेइत्यत्रावादेशः। अमीअत्रेत्यत्रैकादेशः। ननुचेद्विपदाश्रयत्वात्बहिरंगाअयादयोंऽतरंगेघीत्वादिष्वसिद्धाइतिपूर्वाभावकंथंपूर्वत्रासिद्धमिति। ईत्वादीनामसिद्धत्वंस्यात् नैषदोषः। नाजानंतर्यइति। बहिरंगपरिभाषायानिषेधात्।

सत्वेइतिनिवर्त्स्यमात्परेकारेकारयोरपिप्रगृह्यत्वान्नायादिसंप्रसंगोतत्राहचशब्दान्मत्वस्येति। एवंचैवौतोमात्परत्वाभावादेवमपिनप्रगृह्यत्वप्राप्तिरितिभावः। नन्वीत्वोदिनामसिद्धत्वेपितन्निवर्त्तितोकाराद्यभावेनकथमयादिप्राप्तिः किंचायादीनांत्वसिद्धत्वेपिप्रगृह्यसंज्ञायामाश्रयात्सिद्धत्वेनतत्संज्ञायांतत्सामर्थ्यान्नायादयोतत्रा हशास्त्रेति। नादेशलक्षणमितिप्रकृतिभावइत्यर्थः। प्रगृह्यत्वंत्वनुनासिकपर्युदासेनचरितार्थमितिभावः। एकादेशः। एङः पदांतादतीति नाजानंतर्येइति। अयादावजानंदर्यादितिभावः। अत्रैपादिकेंतरंगेबहिरंगपरिभाषायाअप्रवर्त्तेर्विसर्जनीयस्त्वेभाष्येवक्ष्यमाणत्वान्नदोषइतिपरे॥

५

यथोद्देशेति। नत्वाश्रयात्सिद्धत्वेनप्रगृह्यत्वेपिमूत्वादेरसिद्धत्वात् अयादिकंस्यादेवेति। चेन्न एवमपिसंज्ञाशास्त्रेवैयर्थ्यादित्यत्राश्रयणेनादिकंप्रत्ययविसिद्धत्वंज्ञाप्यतइत्याशयात् भाष्येय सिद्धेइति। नचतत्रपूर्वसूत्रेणैवसिद्धिः अद्विवचनेनतदप्रवृत्तेः पूर्वसूत्रविषयेयथोद्देशस्यैवभाष्यकृतांगीकाराच्चानन्वीदाद्युपजीवनोपात्तकरणमित्यतआहनचेति। हे अमुक अमुकाइ

ननुचेति। यथोद्देशंसंज्ञापरिभाषमितिपक्षेआश्रयात्सिद्धत्वंभविष्यतीत्यनेकमिति। अनेककार्यसिध्यर्थंसंज्ञासूत्रंनैकेनप्रयुज्यतइत्यर्थः। अन्यत्तुसूत्र मेकेनापिप्रयुज्यतेसुजादणित्यादिनत्रैवायमिति। नचतत्रेइदेत्ग्रहणंकर्त्तव्यंमादितिवायस्मादणोऽवसानेनुनासिकोविधीयतेपूर्वेणचणकारेण

ननुचप्रगृह्यसंज्ञावचनसामर्थ्यादयादयोनभविष्यंति। वचनार्थोहिसिद्धेनेदंवचनाद्वम्भ्यंअस्तिह्य न्यदेतस्यवचनेप्रयोजनंकिंयत्सिद्धेप्रगृह्यसंज्ञाकार्यंतदर्थमेतत्स्यात्। अणप्रगृह्यस्यानुनासिकइ तिनैकंप्रयोजनंयोगारंभप्रयोजयतियद्येतावत्प्रयोजनंस्यात्तत्रैवायंब्रूयात्। अणप्रगृह्यस्यानुनासिकोदसोनेति॥

एग्रहणमिति। असौअमुकेअमुकाभ्यामित्यादावनुनासिकस्याप्रसंगएव। तदेवंकार्यकालेपिसंज्ञापरिभाषेप्रकरणोत्कर्षेणविधीयमानाप्रगृ ह्यसंज्ञासर्वप्रगृह्यकार्यार्थासतीत्वसिद्धत्वंबाधिष्यतइत्यर्थः।

स्यादेतु अदसइत्यावर्त्यनिविद्यतेढस्यस्थानेसोयस्यातादृश्यादसइत्यर्थेनानुनासिकः स्वमतेपिभवत्येवेतिभाष्याशयमाहुः। नादृशानामिनभिधानमेवेत्यन्ये। प्रकारणोत्कर्षे णेतिसंज्ञाप्रकरणेउत्कर्षेणगुरुभूतन्यासेनेत्यर्थः। सर्वप्रकृतिभावानुनासिकप्रतिषेधायेत्यर्थः॥ ॥

भाष्ये विप्रतिषेधादिति। अंतरंगत्वान्मूर्त्वादौ कृते पदांतरसमभिव्याहारे ऽयादिभ्यः परत्वात्संज्ञा स्यादित्येतत्सामर्थ्यान्मूर्त्वादिकं प्रकृतिभावं प्रत्यपि नासिद्धं आ अयाद्यसंज्ञां प्रत्यपि नासिद्ध
मिति भावः ननु प्रगृह्यसंज्ञा निवर्त्तमानेत्यादि वक्ष्यमाणप्रकारेण घटनमेव विरोध इत्ययुक्तमेतदित्यत आह इष्टेति। भाष्ये परे वेति। पूर्वपाठेपि यत्र वा क्वाथ बाधाभावेनेति भावः न
कथमिति। पाव कृतं स्वगतं पूर्वत्वमनपगतमिति प्रश्नः। उत्तरयति कार्यकालमिति। तत्पक्षे संज्ञाशास्त्रस्य प्रदेशेष्वेवार्थबोधस्तदुत्तरं च विरोधोपस्थितिस्तत्का यज्ञानं चेति तत्र तस्य परत्व
मेव विप्रतिषेधस्तत्र प्रवृत्तौ बीजमिति भावः। परे वेत्यवकारेण पाव कृत पूर्वत्वविद्यमानमपि विप्रतिषेधस्तत्र प्रवृत्तौ न नियामकमिति सूचितं। परिभाषापक्षे तु तत्पक्षे पि तत्र दोषः

प्रतिषेधादिति। अयावेकादेशप्रतिषेधो वा वक्तव्यः विप्रतिषेधाद्वा प्रगृह्यसंज्ञेति विकल्पार्थो वाशब्दः नैकं प्रयोजनमित्यादि तु परिहारेणैको
विप्रतिषेधाद्वा अथवा प्रगृह्यसंज्ञा क्रियतां अयादयो वा प्रगृह्यसंज्ञा भविष्यति विप्रतिषेधेन नैष युक्तो विप्रतिषेधः विप्रतिषेधे प
रमित्युच्यते पूर्वं च प्रगृह्यसंज्ञा परे अयादयः। परा प्रगृह्यसंज्ञा करिष्यते स्त्र विपर्यासः कृतो भवति। एवं तर्हि पूर्वे प्रगृह्यसंज्ञा कार्यं
र्यकाले संज्ञापरिभाषं यत्र कार्यं तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यं प्रगृह्यः प्रकृत्येत्युपस्थितमिदं भवति अदसो मादिति एवमप्ययुक्तो विप्रतिषेधः कथम्
न वार्त्तिककारेणेति न तदपेक्षो विकल्पः नैव युक्त इति। इष्टसिद्धय इति भावः करिष्यत इति आश्रयिष्यत इत्यर्थः इतरस्त्वगृहीताभिप्राय आह स्त्र विपर्यास इति अभिप्रायं

बोधोस्त्येवेति। तद्विषये विप्रतिषेधस्त्वप्रवृत्तौ पाव कृतमेव तन्नियामकमिति तात्पर्यं। आकडारस्थभयदसंज्ञादिविषये तु यथोद्देशपक्ष एवेति तत्र परया पूर्वबाधसिद्धिः ध्वंडः सं
पुसारसामिति स्त्रस्यं भसंज्ञायाः कार्यकालत्वपरं भाष्यत्वे कदेश्युक्तिरिति तत्रैव निरूपयिष्यामः। परे तु परे वेत्यस्य संज्ञापदेन तत्कार्यं प्रकृतिभाव उच्यते इति भावः आशयानभिज्ञस्य प्र
श्नः। कथमिति एकदेशिन उत्तरं कार्यकालमित्याद्युः एतेन कार्यकालपक्षेपि पाव कृतपरत्वमयादीनामेव अन्यथाऽ मोऽकृत्वादत्वोत्वादौ त्रिपादिस्थकार्यकालपक्षे एव परिभाषाप्रवृत्त्या परत्वात्तत्र तस्मादि

द्वाभ्यामिति। योग इति कर्मणि घञ्। द्विकार्यशब्दस्य प्राधान्यात्तस्त्रीलिंगस्य योगशब्देन कर्त्तकरणे कृते ति समासः। ईदूतौ प्रगृह्यसंज्ञेत्यस्य तत्कार्ये कृति भाव इत्यर्थः। कदाचिदिति
एवं च प्रकृते केवलासंभवरूपः सद इत्यर्थः केवलद्विकार्ययोगो न सर्वथा विप्रतिषेध इत्याह तथा हीति। ईत्वमूर्त्वं चेति। तद्विपाते न संज्ञाभावेन तत्कार्यं प्रकृतिभावविपातः स्पष्ट एवेति भा

द्विकार्ययोगो हीति। द्वाभ्यां कार्याभ्यां यो युज्यते स विप्रतिषेधविषयत्वाद्विप्रतिषेधः। असंभवो पीति। असंभव एव विप्रतिषेधः स तु कदाचित् द्विकार्ययोगो भ
द्विकार्ययोगो हि विप्रतिषेधः न चात्रैको द्विकार्ययुक्तः एचाम् अयादयः ईदूतोः प्रगृह्यसंज्ञा नावश्यं द्विकार्ययोग एव विप्रतिषेधः किं
तर्हि असंभवोपि अत्र कास्त्यसंभवः कोसाव संभवः प्रगृह्यसंज्ञामिनिवर्त्तमाना अयादीन्बाधते अयादयोभिनिवर्त्तमानाः प्रगृह्यसंज्ञा
यानिमित्तं विघ्नंति। एषो संभवः सत्यसंभवे युक्तो विप्रतिषेधः एवमप्ययुक्तो विप्रतिषेधः स तो हि विप्रतिषेधो भवति न चात्रेतोत्वे स्तः नापि मकार उभे

वति कदाचित्केवलोपि तथा हि सति संभवे द्विकार्ययोगे न प्रतिप्रतिषेधः यथा एकस्य दधाते रडागमद्विर्वचने भवतः अदधादिति। क्वचिदेकस्य द्विकार्ययोगाभावेपि
असंभवो भवति यथात्र प्रणमिलन्ननुमनुटोः प्रकृतिप्रत्ययभक्तयोः परस्परनिमित्तव्यापतात् अयादीन्बाधत इति प्रकृतिभावविधानात्। निमित्तमिति। ईत्वमूर्त्वं

वः। केचित्तु संज्ञाकार्यस्य अयादिभिर्विप्रतिषेधोऽयुक्तः वाक्यसंस्कारपक्षे मूर्त्वादितः पूर्वमेव अयादिप्राप्त्या मूर्त्वाद्युत्तरं च संज्ञायां तत्प्राप्त्या युगपत्प्राप्त्यभावात्। तस्मात्प्रगृह्य
संज्ञाशब्देन तज्जनकमूर्त्वादिकं लक्ष्यते तस्यायादिभिर्विप्रतिषेध इति वार्त्तिकार्थस्तमपि दूषयति भाष्ये एवमपीति॥ ॥ ॥

कार्यित्वेनाश्रयणादिति। तत्सामर्थ्याद्यादीनामप्यसिद्धत्वमित्यर्थः यथोद्देशोऽयं कथं कार्यकालमिति तु प्रकृतिभावाय्यादिविप्रतिषेधविषयमिदानीं तु सनेति स्पष्टमेव। असिद्धत्वाभावादिति। ईत्वादी
नामसिद्धत्वाभावादित्यन्वयः। सामान्यत एवासिद्धत्वाभावबोधनार्थः तेषामीत्वादीनां। परत्वादिति। ईत्वादिषु जातेषु तेषामसिद्धत्वाभावाद्यादीनामप्रसंग एवेति भावः। व्याख्यानांतरमिति। प्रगृ
ह्यत्वकार्यं प्रकृतिभावेनायादीनां विप्रतिषेधपरमेव भाष्यम्। सतोरित्यस्य युगपत्प्राप्तयोरित्यर्थः वाक्यसंस्कारपक्षे ईत्वादीनामसिद्धत्वेन ततः प्रागेव तत्प्राप्तिः कृते तु ईत्वादावस्येति

आश्रयात्सिद्धत्वमिति। प्रगृह्यसंज्ञायां कार्यित्वेनाश्रयणादसिद्धत्वाभावादीत्वादीनां तेषामयादीनां च विप्रतिषेधो निरूप्यते। तथाहि सतोर्हि विप्रतिषेधो भव
तीति पूर्वपक्षे ईदादीनामेव प्रतिषेध आश्रितः तत्रायादीनां चयनं चापकः लवनं लाकः अयं अत्रेत्यत्रावकाशः ईत्वादीनां तु यत्रायादीनामप्रसंगः सोऽवकाशः अमी

आश्रयात्सिद्धत्वं च यथा रोरुत्वे आश्रयात्सिद्धत्वं भविष्यति तद्यथा रुः उत्वे आश्रयात्सिद्धो भवति किं पुनः कारणं रुरुत्वेन आश्रयात्सि
द्धो भवति। न पुनर्यत्वे रुः सिद्धः तत्रैवोत्वमप्युच्यते। नैवं शक्यं। असिद्धत्वे ह्युत्वे आद्गुणस्याप्रसिद्धिः स्यात् वृक्षोऽत्र प्लक्षोऽत्र। तस्मादत्राश्रया
त्सिद्धत्वमेषितव्यं। यथा तत्राश्रयात्सिद्धत्वं भवति एवमिहाप्याश्रयात्सिद्धत्वं भविष्यति॥ ॥ ॥

स्थिताः अमूस्थितो अमीभ्यदृति। अमी अत्रेत्यादावुभयप्रसंगे परत्वादीदादय एव भवंति। अत्र व्याख्यानांतरं क्लिष्टत्वान्नोपन्यस्तम्। न पुनर्यत्वे वेति। रोः सुपीत्यु
स्यानंतरं अतउ रतीति वक्तव्य एवं चासिद्धत्वं न बाधितं भवति। अत्र पारकमेऽसिद्धत्वस्य प्राप्त्यभावात्तु तस्य चोत्वे सिद्धत्वात्तत्कालत्वाभावादप्लुतादप्लुत इति न वक्तव्यं भवति॥ ॥

नतयोर्युगपत्प्राप्तिरिति भावः। तदाह नचात्रेत्यादि। पदसंस्कारपक्षे अत्र आयादिप्राप्तिकाले असत्वे हेतुः उभयमसिद्धमिति। पूर्वत्रासिद्धेनेति शेषः परिहरति आश्रयादिति पदसंस्कारपक्षे एवा
श्रीयत इति भावः एवं चोभयोर्युगपत्प्राप्तिः प्रगृह्यसंज्ञायां तत्कार्ये च तयोः सिद्धत्वादयादीनां प्रति चासिद्धत्वादित्युपपन्नो विप्रतिषेध इति वाक्यसंस्कारपक्षे कृतस्य पूर्वपक्षस्य पदसंस्कारपक्षाश्रयेण परि
हार इति शेषः परे त्वचुक्केद्वादि विप्रतिषेधखंडनतत्समर्थनपरत्वेन व्याख्यायेक्षयेदमेव युक्तं पक्षांतरे रपिहारकरणादित्याहुः। रोः सुपीत्यस्यानंतरमिति। नचैवं हसि चेत्सुस्येत उत्तरत्वाद्गोरीति दृष्ट्याऽसिद्धत्वा
पत्तौ मनोरथादिसिद्धिः ढोढलोपः रोरीत्यनयोर्यरोनुनासिक इत्यतः पूर्वपाठः कार्य इत्याशयात्। ।अनुनासिकपर्युदासेन चारितार्थ्यमाशंक्याह। ॥

यथोद्देशेति एतत्। वचनसामर्थ्यादिति वार्त्तिकं तद्व्याख्यानभाष्यं चेत्यर्थः। पूर्वभाष्यस्य व्याख्यांतरं वादिनस्तु वाक्यसंस्कारपक्षेप्याह। अथवेति। वस्तुतस्तु प्रकृतिभावोपस्थितसंज्ञायां तु
योर्निमित्तत्वेनाश्रयणरूपवचनसामर्थ्याद्यादीनामप्यसिद्धत्वं ज्ञाप्यते। इत्यर्थ इति कार्यकालेपि न दोषः। किंच यथोद्देशेपि संज्ञां प्रति निमित्तत्वेनाश्रयणात्तद्धर्मीत्वस्यासिद्धत्वे

अथवेति। यथोद्देशपक्षाश्रयेणैवेतदुच्यते। कार्यकालतायामप्याह। अथवेति। अदस इति संबंधसामान्ये षष्ठी अदसः संबंधिन ईदूदेत इति। इहापीति। अदसष्टा
अदस् अत्त टाप् सवर्णदीर्घत्वं आङि चाप इत्येत्वं अदे आस् इति स्थिते अदस इत्यत्र मादिति विशेषणाभावात्प्रगृह्यसंज्ञायां सत्यामयादेशप्रसंगः। अमुकेत्रेति। अद

अथवा प्रगृह्यसंज्ञावचनसामर्थ्याद्यादयो न भविष्यंति। अथवा योगविभागः करिष्यते अदसः परे ईदादयः प्रगृह्यसंज्ञा भवंतीति। ततो
मात्। मात्। मात् च परे ईदादयः प्रगृह्यसंज्ञा भवंतीति। अदस इत्येव किमर्थो योगो विभागः एकोयतत्त्सिद्धे प्रगृह्यकार्यं तदर्थः अप
शेषदसिद्धो इहापि तर्हि प्राप्नोति अमुया अमुयोरिति किं च स्यात्। यद्यत्र प्रगृह्यसंज्ञा स्यात्। प्रगृह्याश्रयः प्रकृतिभावः प्रसज्येत नैष दोषः
पदांतप्रकरणे प्रकृतिभावः न चैष पदांतः एवमप्यमुकेत्र अत्रापि प्राप्नोति द्विवचनमिति वर्त्तते यदि द्विवचनमिति वर्त्तते। अमी अत्र न प्राप्नोति। ए [illegible]

मइत्यनेन न प्राप्नोति। एदंतमिति। ईदूतोरेव स्वरितत्वप्रतिज्ञानादिति भावः अननुवृत्तिरेव चनिवृत्तिः यद्येवं माग्रहणं न कर्त्तव्यमेव ग्रहणं निवृत्त्येवामुके अत्रे
त्यत्राप्रसंगात्। नैतदस्ति सति माङ्ग्रहणे योगविभागो भवति नान्यथा। एकयोगे परिहारांतरमाह।

मात्परस्यादिति भावः।

मित्वस्यासिद्धत्वेन संज्ञाया आनुनासिकप्रतिबंधेन चारितार्थ्यमस्त्येव प्रकृतिभावविषयकसंज्ञोपजीवसामर्थ्याश्रयणे तु किं विशिष्य यथोद्देशाश्रयणे नैवमुपक्रमस्य भाष्ये पि वो
ध्यमित्याहुः। भाष्ये योगविभाग इति वार्त्तिकं व्याचष्टे अथवेति। अदस इत्यस्य पंचम्यंतत्वे उत्तरत्र मादित्यस्य विशेषणानापत्तिरतआह संबंधेति। यत्तेत्सिद्ध इति मूत्वं इति शेषः यत्र कार्यं मू
त्वे सिद्धं तत्र प्रगृह्यकार्यमित्यर्थः अपरोपदसिद्ध इति। अत्र मूत्वमसिद्धं तदीत्यर्थः। ननु समस्तत्वात्समुदायानुवृत्तिः स्यात्तत्कथमेतो निवृत्तिरत आह ईदूतोरेवेति नान्यथेति। सिद्धांते तु व्यर्थमे

भाष्येमाथादीदाद्यर्थानां वेतिवार्त्तिकं व्याचष्टे अथवाहेति। ननु एवं सति आदेदौ इत्यस्यामवस्थायां प्रगृह्यत्वेपि मीत्वमूत्वयोः कृतयोरीकारादीनाम प्रगृह्यत्वादेतद्वैयर्थ्यं अत्वविपित्वेन प्रगृह्यत्वा
भावादिति चिन्न प्रदेशप्रगृह्यस्थानिकस्यापि लक्षणया ग्रहणेनादोषात् द्वितीयेति द्वितीयपदस्थेचियत्कार्यं तत्रासिद्धत्वं नेत्यर्थः अन्ये तु अथवावचनभाष्ये भाष्यकृत एवोक्तिरत एवं सोऽप्र

अर्थवेति। माथादि। माथ्र्यएवस्थानेमशब्देनोक्तः ईद्रूदेदर्थ अद्रूदेदिति न चास्यां कल्पनायामसिद्धत्वं भवति बुद्धिसंकलनायामसिद्धत्वाभावस्योक्तत्वात्। उक्तं
वेति। असिद्धत्वमेवात्र प्रतिषिद्धमित्यर्थः। स्वर इति अचीत्यर्थः बहिष्पदलक्षणइति। द्वितीयपदव्यवस्थितइत्यर्थः। तेनैकपदव्यवस्थिते ऽचि असिद्धत्वोत्वेनाम
याः अमुयोरित्यत्राया देशो भवत्येव। प्रगृह्यसंज्ञायां चेति। प्रगृह्यसंज्ञायामेव सिद्धत्वेन सिद्धलक्ष्यप्रपंचार्थः पूर्ववाक्योपन्यासः। तत्र स किंदोषइति। मात्परं यदिदा

अथवा आहायमदसो मादिति। न च ईत्वोत्वे स्तः नापि मकारः ततएवं विज्ञास्यामः माथादीदाद्यर्थानामिति। उक्तं वा किमुक्तं अदस ई
त्वोत्वे स्वरे बहिष्पदलक्षणे सिद्धे वक्तव्ये प्रगृह्यसंज्ञायां चेति तत्र स किं दोषः तत्र सककारे दोषो भवति अमुकेत्र न वा ग्रहणविशेष
णत्वात् नैष दोषः किंकारणं ग्रहणविशेषणत्वात्। न माङ्ग्रहणेन ईदाद्यंतं विशेष्यते किं तर्हि ईदादयो विशेष्यंते मात्परे ये ईदादय इति॥ ॥ ॥

द्यंतमिति दोषोपन्यासः। पूर्वत्र हि तदंतं गृहीतमिति शापि तदंतस्यैवानुवृत्तिरिति भावः स्वरितत्वेन शब्दमात्रमनुमीयत इत्युत्तराभिप्रायः तत्र माङ्ग्रह
णेन गृह्यमाणमीद्रूदेद्विशेष्यते तेनामुकेत्रेत्यत्र व्यवधानान्न दोषाभावः एवं योगविभागदोषप्रसंगाददंतमिति निवृत्तमित्युक्तं एकयोगे तु तन्निवृत्त्या न किंचित्
प्रयोजनमिति न वाग्रहणविशेषणत्वादित्युत्तरमुक्तम्

तप्रत्तकेषु वार्त्तिकापाठमित्याहुः। अन्ये तु ग्रंथे उक्तं वेत्यस्य वार्त्तिकं मुक्त्वा कोशो वार्त्तिकपाठो अत्र दृष्ट इत्याहुः। सिद्धेइति। प्रगृह्यत्वे सिद्धत्वमयादीनाति सिद्धत्वं विना सप्रयोजनं नेति सामर्थ्या
नान्यत्यपितो सिद्धावितिभावः विशेष्यासंनिपाने कथं तदंतविधिरत आह। पूर्वसूत्र इति। अर्थाधिकारादितिभावः शब्दमात्रमिति। एवं च विशेष्याभावान्न तदंतविधिरिति भावः॥ ॥

शेप्रत्यक्षमेवेति। एवं चेहेति भाष्यस्य इह एवेत्यर्थः प्रष्टेइति। सुपांसुलुगिति विभक्त्यादेशः शेशब्द इत्यर्थः। शेष्वासावर्थवांश्च तस्य ग्रहणादित्यर्थः। शक्तिग्रह निरपेक्ष प्रतीतिकत्वेनांतरंगत्वं।

शेइहकस्मादिति। अत्र हि प्रत्यक्षमेव शे इति रूपं युष्मे अस्मे इत्यत्र तु शाकारस्यानुबंधस्याश्रयणादनुमेयमिति प्रश्नः। हेऽर्थग्रहणादिति। स्वं शब्दस्येत्येवांतरंगत्वा
दहे यत्वादसाधारणत्वाच्च रूपपरिग्रहे सिद्धे रूपवदर्थस्याप्यंगीकरणार्थं रूपग्रहणं कृतं अत्र च शेशब्दोऽनर्थकः सप्तम्येकवचनं त्वर्थवत् तयोः समुदायोऽर्था
तराप्रादुर्भावादनर्थकः एवमपीति। अत्र हि मत्वर्थीयसप्तम्येकवचनयोरर्थवतोः समुदायोऽर्थवानेवयवधर्मानुविधानात्समुदायस्येतिप्रश्नः। लक्षणेति। प्रतिपद

शेइहकस्मान्न भवति। काशेकुशावंशेइति। शेऽर्थवद्ग्रहणात्। अर्थवतः शेशब्दस्य ग्रहणम्। नैवैषोऽर्थवान्। एवमपि हरिशेवस्तु
शेइत्यत्र प्राप्नोति एवं तर्हि लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेत्येवं न भविष्यति। अथवा पुनरस्त्वर्थवद्ग्रहणेनानर्थकस्येति ॥
कथं हरिशेबभ्रुशाइति। एकोत्र विभक्त्यर्थेनार्थवान् अपरस्तद्धितार्थेन समुदायोनर्थकः॥

क्तिकृटिति प्रतिपत्तिर्भवति लाक्षणिके तु लक्षणानुसंधानद्वारेण बहिरंगेति न तस्य ग्रहणम्। अथवेति। अर्थवत्समुदायस्यापि कस्यचिदानर्थक्यं
यथादशदाडिमादिवाक्यस्य पदार्थानां परस्परसमन्वयाभावादिह हरिशशब्दवाच्यार्थगतसंख्याधिकरणशक्तिप्रतिपादनाय प्रवृत्तासप्तमीनशप्रत्य ॥
यमात्र प्रतिपाद्येनान्वेतीति शेशशब्दस्यानर्थवचनम्।

अर्थप्रतीतावपि प्रतीयमानत्वमहेयत्वमाशब्दांतरैरप्रत्यायनादसाधारणत्वम्। अप्रादुर्भावोऽप्रातीतिर्मत्वर्थीयो लोमादिशः आनर्थक्यमिति प्रत्यक्षानुमानिकन्यायापेक्षया रूपग्रहणा
नुगतार्थवत्परिभाषा प्रवर्ततेति भावः

निपात। आनर्थक्यादिति। अर्थवत्त्वानिश्चयादित्यर्थः तत्र हेतुः कल्पितरूपत्वादिति जनुः किं तर्हि कल्पनायाइति। अत एव केचिच्छ्रुतियं अन्यत्राश्रियैव दंतितत्रेयमोर्थवत्त्वमिति न निश्चेतुरा कयतइत्यर्थः। ननु निपातग्रहणाभावे एकाजिति वर्णग्रहणादर्थवत्परिभाषाया प्रवृत्तावर्थवद्ग्रहणमानाभावइति चेन्न बहुव्रीहिरिज्याश्रयात् गौणमुख्यन्यायस्य तु न प्रवृत्तिः पर्युदासेन वाच्यपक्षे एकाज्ग्रहणस्य गौणमुख्यसंग्रहार्थत्वात् न्यायानित्यत्वाच्च। एतेन सत्यभिधाने निरिरभवतईश्रुभवदित्यादौ प्रगृह्यत्वं न स्यात् गौणमुख्यन्यायादिति परास्तम्। अत एवो

निपात एकाजनाङ्। निपात इति किमर्थमिति। निपातस्यैवैकाचोर्थवत्त्वात्प्रत्ययस्य केवलस्य प्रयोगाभावादानर्थक्यात् कल्पितरूपत्वात्कल्पनायाश्च नियमाभावा त्प्रश्नः। चकारात्रेति। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्ययस्याप्यर्थवत्त्वमिति भावः निपातोपि केवलो न प्रयुज्यते द्योतकत्वादिति साम्यमेव निपातप्रत्यययोः। अत एवेडः अ॰

निपात एकाजनाङ्। निपात इति किमर्थम्। चकारात्रजहारा। एकाजिति किमर्थं प्रेदं ब्रह्म प्रेदं क्षत्रम्। एकाजित्युच्यमाने अत्रा पि प्राप्नोति। एषोपि ह्येकाच्। एकाजिति नायं बहुव्रीहिः। एकोच् यस्मिन् सोयमेकाजिति किं तर्हि तत्पुरुषोयं समानाधि करणः एकः अच् एकाजिति। यदि तत्पुरुषोयं सामानाधिकरण्येनार्थ एकग्रहणेन॥ ॥ ॥

अ आगच्छ आगच्छेत्यपि प्रत्युदाहरणं एकाजिति किमर्थमिति। एकग्रहणसामर्थ्याद्बहुव्रीहिं मन्यमानेन तत्र प्रेद ब्रह्मेत्यनिष्टनिवृत्तिर्न स्यादिति प्रश्नः। तत्पुरुषोयमिति

तदत्रैव अंतर्भूतिषु प्रश्नारम्भः। अन्वयेति। व्याकरणानुसंधानानुगृहीताभ्यामित्यर्थः तस्यैव वाक्यशास्त्रप्रत्युपयोगित्वादिति भावः वस्तुतो नानर्थकनिपातेपि अस्य प्रवृत्तेरत्र भाष्येण क्ष्यमाण त्वादत्रार्थवद्ग्रहणमिति न नियमः। प्रश्नाचाय्य तु अनोडिति पर्युदासाद प्रत्ययस्य ग्रहणमिति। उत्तरात्रायस्तु पर्युदासेन तथाश्रयणे न मानं निपातग्रहणदेवने न प्रत्ययाद्येकरणएतत्सवृत्तिरि ति अ आगच्छेत्यत्रापि श्रुते प्रकृतिभावादुर्वारइति स्तुताभावे कथंचिदुदाहरणात्वं यदि न हि सवर्णदीर्घं तथा बोध्यः एकग्रहणाति। स्वांगसमुदायस्वांगत्वाभाववदच्समुदायेऽच्त्वाभाव नैकग्रहणं विनापि कर्मधारयार्थं लाभादिति भावः अंतरंगत्वे हेतुमाहु वैतीति॥ ॥

भाष्ये इह कस्मादिति। अजंतो निपात इत्युपर्थइति प्रश्नः। अते वय इति। निपातेनाज्विशेषणादित्यर्थः किं वक्तव्यमिति। निपातस्यन्यायप्राप्तविशेष्यत्वाभावायेत्यर्थः। यदिहीति। अजंतग्रहणे अज्ग्रहणवैफ ल्यमिति। ननु संतस्य प्रगृह्यत्वे एकदेशविकृतन्यायेन रांतस्यापि तत्त्वात्प्रकृतिभावः स्यादिति चेन्न। प्रकृतिभावेप्यसिद्धत्वात्। अथ निपातस्य विध्यतया अजंत इति व्याख्यानेपि अज्ग्रहणसाम

नैष दोष इति। ननु पुरोस्तीति ह्यंतस्य प्रकृतिभावाद्रोरुत्वं न स्यात् नैष दोषः प्रगृह्यसंज्ञायां रुत्वस्यासिद्धत्वात्सकारस्य चकार्यंतरा प्रसंगात् उपेत्तुरुत्व माश्रयात्सिद्धम्। एवमपीति। अन्यतरनिवृत्त्या अज्ग्रहणस्य चार्थवत्त्वादज्मात्रं प्रगृह्यते तदंतं निरस्यते विपर्ययस्तु न भवतीति विशेषाभावात्प्रश्नः। पारार्थ्यसि

इह कस्मान्न भवति। प्रेदं ब्रह्म प्रेदं क्षत्रं। अजे वयो निपात इत्येवं विज्ञायते किं वक्तव्यमेतत्। न हि कथमनुच्यमानं गंस्यते अज् ग्रहणसामर्थ्यात्। यदि हि यो अच् वान्यच्च तत्र स्यात्। अज्ग्रहणमनर्थकं स्यात्। अस्ति ह्यन्यदज्ग्रहणस्य प्रयोजनं। किम जंतस्य यथा स्यात् हलंतस्य माभूत्। नैष दोषो न प्रयोजनं। एवमपि कुत एतत्। द्वयोः परिभाषयोः सावकाशयोः समवस्थित योराद्यंतवदेकस्मिन् येन विधिस्तदंतस्येति च। इयमिह परिभाषा भविष्यति आद्यंतवदेकस्मिन्निति। इयं च न भविष्यति येन विधिस्त

मान्यात्संज्ञानिर्देशोपरिभाषाशब्देनोक्तौ। सावकाशयोरिति। निरवकाशस्य बाधकत्वादेवमुक्तं तत्र तदंतविधेरवकाशः ओ आवश्यके। पाव्यंलाव्य मिति आद्यंतवद्भावस्यावकाशः मिदचोन्त्यात्परः तानिपानीति। अत्र हि साक्षादत्यग्रहणमस्तीति न तदंतविध्यभावः। समवस्थितयोरिति। इहत्रासयोः॥ ॥

र्थान्मुख्याजंतपरिग्रहे एकेवजान्त्यप्याहृत्तिरजग्रहणस्य फलं स्यादिति मनसि निधाय पृच्छति एवमपीति भाष्ये। अन्यतरन्निवृत्त्येति। निपातस्य विशेषणत्वेन तदंतपरिभाषाऽप्रसक्तिरे व निवृत्तिविशेषत्वेत्वजिति विशेषणसामर्थ्यात्तदंतस्यैव ग्रहणमुख्याजंतपरिग्रहादाद्यंतवदित्यस्य निवृत्तिरिति भावः विपर्ययेऽनिपातस्य विशेषत्वेनाजंतपरिग्रहः केवलाचो निवृत्तिरि ति। इति विशेषाभावादिति। अत्रकारणाभावादित्यर्थः संज्ञायेन विधिरिति अतिदेशाद्यंतवदिति। जाव्यमिति। उऊं शब्द इत्यत आवश्यके रापदनभिधानान्नेति भावः।

ाः के वि

॥१२२॥

यदित ह्रीति। एवंचद्वयमिह भवतीति भाष्यमनुपपन्नमिति भावः ननु पूर्वे प्रवर्त्य पश्चात्परित्यागापेक्षया ऽ प्रवृत्तौ लाघवमित्यभिप्रेत्याह अथ चेति। ननु एकग्रहणाभावे ऽचूसमुदायस्य स्यादिति तन्नि
वृत्त्यर्थमेकग्रहणं तच्चाह संज्ञायाइति। गुणत्वादिति। संज्ञोपकारकत्वादित्यर्थः पशोरपि यागोपकारकत्वात् गुणत्वं। न हि यागः पश्वर्थः अपि तु यागार्थः पशुः ग्रहं संमार्ष्टीत्यादौ तु ग्रहार्थत्वात्संमार्गस्य ग्र
हस्य प्राधान्यमिति न तत्र गतसंख्याविवक्षितेति भावः परं तु संज्ञा स्वकार्यद्वारा संज्ञ्युपकारिका न तु संज्ञी संज्ञोपकारकः अन्यथा ग्रहोपि कर्मत्वेन संमार्गार्थः स्यादिति विधेयविशेषणं विवक्षितमनुवाद्य
विशेषणमविवक्षितमिति मीमांसकमर्यादेवज्यायसी भाष्यसंमतत्वाच्चेतीदं चिंत्यं तस्मात्स्वागसमुदायेत्वाभावान्न तद्ग्रहणप्रसक्तिरित्येकग्रहणं विनापि सिद्धिरिति तज्ज्ञापकमिति भाष्य

आचार्यप्रवृत्तिरिति। यदि तर्हि लिंगेन तदंतविधिर्निराक्रियते तदा तन्मूला द्यंतवत्परिभाषा कथं प्रवर्त्ततां नैष दोषः आद्यंतवदित्यस्योपस्थानाय तदंतविधिसन्निधीयते
पश्चात्तु लिंगात्परित्यज्यते। अथवा जिगादज्ग्रहणं निपातनविशेष्यत विशेषणं च तदंत विधेरभावात्। अतिदेशस्यापि माभूत् प्रवृत्तिस्तत्फलं संपत्स्यात् कैपरिभाषा भविष्यती

आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति इयमिह परिभाषा भवति। आद्यंतवदेकस्मिन्निति यं न भवति येन विधिस्तदंतस्येति यदयमनाङिति प्रतिप्रतिषेधं
शास्ति एवं तर्हि सिद्धे सति यदज्ग्रहणे क्रियमाणे कग्रहणं करोति तत् ज्ञापयत्याचार्यः अन्यत्र वर्णग्रहणे जातिग्रहणं भवतीति किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्

ति। एवं तर्हीति। संज्ञायाविधीयमानत्वात् प्राधान्यात् संज्ञिनो गुणत्वात् पशुनायजेतेतिवत्संख्याविवक्षायां सिद्धायामेकग्रहणमन्यत्र जातिसंप्रत्ययार्थं अचूसमुदा
यग्रहणशंकानिरासार्थं तु कग्रहणं ज्ञापनफलं संपद्यते। किं पुनः स्यात् यद्यत्राच्समुदायस्य ग्रहणं स्यात्। उच्यते इह उच्च उअ प्रदीति समुदायस्यैकाजः संज्ञास्यान्नावयवानाम
कान्द्विर्वचनवर्य इति अंतस्यैव प्रकृतिभावाद्गुणदेशः न स्यात् पूर्वयोस्तु स्वरसंधिः स्यात् अच्समुदायपरिग्रहे तु नुपितत्वान्निपातसमुदायो गृह्येत एकनिपातस्याच्समुदायस्याभावात्

गाय इत्याङुः। जातिग्रहणमित्यस्य तज्जात्याश्रयानेकव्यक्तिग्रहणमित्यर्थः अन्यथा जातिग्रहणेपि जातेरेकैकव्यक्तिवृत्तित्वात् संगतिरेव अप्रवृत्तिनिमित्ततया जातिग्रहणस्य सर्वत्र सत्त्वेन तस्या
वक्तव्यत्वाच्च। इहेत्यादिग्रंथे दं चिंत्यं समुदायस्य संज्ञया ऽवयवानामननुग्रहान्नात्र द्विर्वचनं न्याय्यनापि निपातसमुदायस्य निपातग्रहणेन ग्रहणं स्वागसमुदायस्य स्वेग्रहणे नैव। एकैकत्र
सत्त्वचारितार्थ्यात्। इति तस्मात् जउत्रा ब्देकदेशा अ उ शब्दानुकरणे उक्तसमुदायानुकरणे वा ऽतिति परनिपातसंज्ञके ऽउ अकरोदित्यादौ प्रगृह्यत्वं स्यात् तद्वारणायैकग्रहणमिति तत्त्वम्॥ ॥

१०

भाष्ये दंभेरिति। दंभेः सनि दंभ इ चेति। तत्र सनि वर्तते तिङ्वद्भावपक्षे इकः समीपो यो नकारो न ततो झलादिः सन् परः यतश्च भात्परः सन् नासद्रकसमीप इति हलंतात् चेति कित्त्वाभावे ऽनिदितामिति न
लोपो न स्यादिति चोद्ये जात्याश्रयानेकस्येकसमीपत्वसनश्चेत् तस्मात्परत्वमिति कित्त्वे धिप्सतीति सिद्धिरित्यर्थः अनेन सामीप्यमव्यवहित एवेति सूचितम्। प्रदर्शनाय प्रदर्शने नकार

अनाङिति किमर्थमिति। ङिदङितोः एकाराकारयोर्विषयविभागप्रदर्शनाय प्रश्नः इह कस्मादिति। अनुबंधनिवृत्तौ विशेषापरिज्ञानात् प्रश्नः। अर्थविशाद्वि
शेषावसायस्तु तरं ईषदर्थ इति। आ उष्णं ओष्णमिति आङीषदर्थ इति चोक्तमात्रियायोगे आङित्यतः एतः प्रादिषु दिङित्यक्त आङ्मर्यादाभिविधोरिति च समा

दंने द्वौ त्यग्रहणस्य जातिवाचकत्वात् सिद्धमिति यदुक्तं तदुपपन्नं भवति। अनाङिति किमर्थम्। आ उदकांतात्
ओदकांतात्। इह कस्मान्न भवति आ एवं नु मन्यसे आ एवं तु मन्यसे आ एवं किल तत् इति सानुबंधकस्येदमा
कारस्य ग्रहणं अनुबंधकश्चात्राकारः क्व पुनरयं सानुबंधकः क्व निरनुबंधकः। ईषदर्थे क्रियायोगे
मर्यादाभिविधौ च यः। एतमातं ङितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरङित्॥ ॥ ॥ ॥

सविधौ ङिन्निर्दिष्टः आ उदकांतात् ओदकांतात्। आ अहिच्छत्रात्। आहिच्छत्रादिति विनाते नेति मर्यादा सह तेनेत्यभिविधिः पूर्वप्रक्रांतस्य वाक्यार्थ
स्यान्यथात्वद्योतनायाकारः प्रयुज्यते आ एवं नु मन्यसे नैव पूर्वममेस्थाः संप्रति मन्यसे इति। वाक्यारम्भे तु स्वचनयाकार इत्यपरे तथा स्मृतेः स्वचका
आकारः प्रयुज्यते ततः स्मरतो यो निर्दिश्यते आ एवं किल तदिति

त्रितुमित्यर्थः किं चिद्विधानायोपात्तस्यान्यविधानाय पुनरुपादानमन्वादेशः प्रकृते च विधानाद्यभावात् एतमित्येनादेशो न कृतः इत्याङुः। विनाते नेत्यादि यथा आकाशी
दृष्टो देव इत्यादौ। काशीमभिव्याप्य काशीं वर्जयित्वेति वार्थः।

ओत् दर्शनादिति वेदेचादीनां पादपूरणार्थिनां च लोकेपीत्यादिः। अर्थभेदाभावेपि। तत्र नानात्वाभावेपि अवयवा अनर्थकाः निपातसमुदाय एवार्थवानिति भावः। उशब्दोत्र निरनुबंधकः नेत
न उञ इत्यनेनैव सिद्धिरिति न भ्रमितव्यम्। पर्युदासत्वेति। वस्तुतः पर्युदासेपि दोषः आङ्भिन्नत्वस्याशास्त्रीयत्वात् न च स्वाश्रयमाङ्भिन्नत्वमाङ्त्वस्य प्रवर्तितत्वेनातिदेशोऽतिदिश्य
मानविरुद्धत्वाश्रयधर्मप्रयुक्तकार्यस्य निवृत्तेरतिदेशस्वभावसिद्धत्वात्। न चांतवत्त्वमेवं दुर्लभं शास्त्रीयकार्याभावादिति वाच्यं तत्रापि प्रतिषेधस्य गम्यतया शास्त्रतात्पर्यविषयत्वेन प्रवृ

ओत्। निपातसमाहारोयमिति। अनर्थकानामपि निपातानां कमीमिदित्यादीनां दर्शनादर्थभेदाभावेपि निपातसमाहारत्वमुक्तम्। एवं तर्हीति। चादिषु तथा पाठादि
ति भावः। ओषुयातमिति। आ उ ओ इत्यत्रांतवत्त्वाद्वाङ्वत्त्वयमाङिति अनाङिति प्रतिषेधः प्राप्नोति पर्युदासे तु न दोषः तत्राप्याङ्दृशास्याकारस्याङ्सहैकादेशा
आदिवत्त्वाद्वा दकारग्रहेन गृह्यत इति सिद्धमेव प्रगृह्यसंज्ञातस्याश्च प्रयोजनं किंचिच्छाखायामोश्चपातमितिपाते प्रकृतिभावः। अदाभवदिति। अतत्त्वेन त्वनि

ओत्। किमुदाहरणम्। आहो इति उताहो इति नैतदस्ति प्रयोजनम्। निपातसमाहारोयं आह उ आहो इति उत आह उ उताहो इति त्वनि
पातएकाजनाङित्येव सिद्धं। एवं तर्ह्येकनिपाता इमे अथवा प्रतिसिद्धार्थोयमारंभः ओषुयातमरुजः ओषुयातं दुहतं शाकरी अचोचित्सरवाय
सख्यावहृत्वांचोतस्विप्रतिषेधः ओदंतो निपात इत्यत्र च्व्यंतस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः अनदः अदः अभवत् तिरोभवत् न वक्तव्यः लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदो

पान्त्वं उर्वीदीच्चीत्यत्र निपाताधिकारात् प्रतिषिद्धार्थत्वादस्य कथमत्र प्राप्तिरिति चेत् उभयार्थत्वाददोषः तथाहि अदंतस्य निपातस्य प्रगृह्यसंज्ञाविधीयमाना प्रतिबंधाभावाद
दोभवदित्यत्रापि भवति। ओषुयातमित्यत्रापि परत्वात् अनाङिति प्रतिषेधो बाध इति विप्रतिसिद्धार्थमपि स्यादिति कोविरोधः ओकारस्य प्रतिपदोक्तस्य ग्रहणमित्युत्तरम्॥ ॥

त्वत्वाभावात्स्य शास्त्रीयतया तवत्त्वप्रवृत्तेरिति बोध्यम्। तस्याश्चेति। प्रगृह्येषु पदपाठे इति शब्दप्रयोगनियमादपि फले विशेषो बोध्यः भाष्ये ओत स्थिति। पूर्वत्र वदत्राप्यर्थाधिकाराज्ज्ञो एगु
रव्यन्यायस्याप्रवृत्तिरित्याशयः प्रतिसिद्धार्थत्वादिति। प्रतिषिद्धसंज्ञाकपदे। प्रतिसिद्धपदेनोच्यते। पुरस्तादिति। निषेधाश्च बलीयांस इत्यस्य तु नायं विषयः तस्य पूर्वेणसहप्रावान्निषेधकत्वादि
ति भावः प्रतिपदोक्तस्येति। । न च प्रतिषिद्धार्थोयमारंभ इति पूर्वभाष्यसंगत्याचैतत्परिभाषया अप्रवृत्तिरेवानित्यत्वादुचितेति वाच्यम्। अस्यैकदेशयुक्तित्वात् तद्ध्वनयन् भाष्ये आह ।

एवमपीति। न तु लक्षणेन प्रतिपादितत्वादिदमपि लाक्षणिकमत आह यस्य हीति। प्रधानत्वात् अर्थान्तरप्रतीतिनिरपेक्षतया प्रतीयमानत्वात्। तादृशार्थबोधकत्वाच्छब्दस्यापि गौणत्वं
मुख्यत्वं च बोध्यम्। गौणमुख्यन्यायबीजं दर्शयितुमाह तत्र स्वरूपमिति। प्राथम्यमेवोपपादयति। गौणाहीति। आरोपाय हि पूर्वं तदुपस्थितिरावश्यकीति भावः। मुख्यार्थारोपेण नि
आरोपितसिंहत्ववान् माणवकादिसमभिव्याहारे सिंहशब्दार्थ इति भावः मुख्यस्यैवग्रहणे युक्त्यंतरमाह अनियतस्वेति। सिंहशब्दस्य माणवकवज्जवदादिषु प्रयोगाभावः एतेन वर्ण
ग्रहणे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाप्रवृत्तेरकारस्य लाक्षणिकत्वमित्यादि चिंत्यमिति त्युपास्तम्। अनयैव तस्यापि वारणात् कानाम्नेत्यादेस्तज्ज्ञापकस्य लक्षणप्रतिपदोक्तपरि
रिभाषायाश्चानित्यत्वमात्रज्ञापकतया वर्णग्रहणे सर्वत्र तदप्रवृत्तौ मानाभावाच्च। न चेयमपि अर्थवत्परिभाषामूलकत्वात्तद्वदेव विशिष्टरूपोपादानविषयेति कथमत्र वर्णे

एवमपीति। ओकारस्यापि प्रतिपदोक्तत्वमस्ति गमेर्डोदितिसाक्षादुच्चारणात्। यस्य हि साक्षादुच्चारणं नास्ति आ उ इत्यादि सामान्यलक्षणेन यद्रूपं निष्पाद्यते
तल्लाक्षणिकमित्युच्यते। एवं तर्हीति। गुणादागतो गौणः यथा गोशब्दस्य जाड्यादिगुणनिमित्तोर्थो वाहीकः मुखमिव प्रधानत्वान्मुख्यः तत्र स्वरूपमित्यत्र

एवमप्यगोर्गोस्समपद्यत गोभवत् अत्र च प्राप्नोति। एवं तर्हि गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसंप्रत्यय इति। तद्यथा गौरनुबंध्योजो

रूपग्रहणेनार्थपरिग्रहणस्य ज्ञापितत्वादर्थवतः कार्येण भवितव्यं स चार्थः प्राथम्यान्मुख्य एव गृह्यते गौणे ह्यर्थे शब्दः प्रवर्तमानो मुख्यार्थारोपेणैव प्रवर्तते तत्र
नियतस्य गौणार्थः तस्माल्लौकिकोयं न्यायो गौणमुख्ययोरिति गोभवदित्यत्र च जाड्यादिना धर्मेण गोत्वमारोपितमिति गौणत्वमर्थस्य गोभवदित्यत्र च वृत्तौ प्र
कृतेः कृतत्वं संधी भवंति ब्राह्मणा इति बहुवचनदर्शनात्। प्रकृतौ च गोत्वमारोपितं न तु मुख्यमिति प्रगृह्यत्वाभावः।

हणे प्रवृत्तौ तत्तद्वाच्यार्थोपस्थितेः सत्त्वादिति वाच्यम्। निपात इति विशिष्टरूपोपादानसत्त्वान्निपातसंज्ञा हि चादिपदोपस्थि। न चादीनां सति संभवे पर्यवसानमेवेति ये सार्थकास्तेषां निपातपदेनापि
तत्तद्विशिष्टानामेवोपस्थितिरिति प्रकृतरूपस्या निपातपदेन मुख्यार्थकनिपातानामेव ग्रहणं न तु गौणार्थकानामिति भावः। एवं च कार्यकालपक्षेपि च्व्यंता निपाता इत्यस्यान्वा
नुपस्थितिरतत्परिभाषावधप्रात्। विशिष्टरूपपदेन चार्थवद्रूपमेवोच्यते प्रकृते गौणत्वमुपपादयति। जाड्यादिनेति आरोपबीजमाह प्रकृतेः कृतत्वमिति एवं च गोभवदित्यस्य गो
भिकर्तृकं गोसदृशरूपेण भवनमर्थः यत्र योगीश्वरशापादिना मुख्यगोरूपप्राप्तिस्तत्र च्विर्नेष्यत इति गोसदृशरूपेण भवनप्रतीतेस्तस्य गौणत्वमिति भावः। न तु सुवर्णपिंडः खदिरांगा
रसदृशो कुंडले भवत इति भाष्यविकृतेरपि कर्तृत्वदर्शनादुक्तं वृत्ताविति। एवं च च्व्यंतप्रकृतेरेवकर्तृत्वमिति भावः प्रकृतेरेव कर्तृत्वे हेतुमाह संधीभवंतीति।

ननु शब्दाश्रये चेति भाष्यस्यार्थरहितवर्णमात्राश्रये इत्यर्थः प्रतीयते स चायुक्तः सर्वनामसाक्षिप्तप्रातिपदिकस्योतत्वेनेन विशेषणादनयोरविशिष्टशब्दाश्रयत्वादतआह स्वार्थ इति स्वा
नत्वाद्वाविशिष्टस्य क्रियासंबंधेन कर्मत्वेपितदभिधानाय जायमाना द्वितीया समुदायस्याप्रातिपदिकत्वात्प्रत्येकं प्रवर्त्ततेततश्च पूर्वमेव गौणमुख्यत्वाद्धात्वनस्यादतआहतनेति। श्री
...

शब्दाश्रये चेति। स्वार्थप्रवृत्तात्प्रातिपदिकाद्विभक्त्युत्पन्नायां कार्यप्रवृत्तेषु शब्दान्तरसन्निधानाद्गौणत्वं प्रतीयते तस्य च स्वार्थस्य मुख्यत्व
पदेशो नास्ति गौणमुख्ययोः संबंधिशब्दत्वात्। मुख्यव्यपदेशस्य गौणाभावेऽभावाच्छब्दाश्रये चेत्युक्तं। नन्वत्रार्थो नापेक्षते। तत्र यथा स्वते शागमा

अग्नीषोमीयत इति न वाहीकोनुबंध्यते। कथं तर्हि वाहीके वृद्ध्यात्वे भवतः गोस्तिष्ठति गामानयेति अर्थाश्रयएतदेवं भवति यद्धि शब्दाश्रयं शब्दमात्रशब्दाश्रये च वृद्ध्यात्वे।

गुणभेदेनेति गुणद्रव्ययोः श्रोतः क्रिययासंबंधः वाक्यात्पश्चात्परस्परेण। एवं गां वाहीकमानयेति पूर्वं क्रियाभिसंबंधोपेक्षया विभक्त्युत्पत्ना
यां वाक्यार्थानुन्यायात्सामानाधिकरण्याद्गौणार्थप्रादुर्भावो भवतीति पदकार्ये च वाय्यन्यायान प्रातिपदिककार्ये चेत्युक्तं। शब्दाश्रये चेति॥ ॥ ॥

तः क्रियासंबंधहृति द्वितीयाश्रत्यनुपपत्त्या कल्पित इत्यर्थः विभक्त्यां तेन हि उपस्थितार्थस्य क्रियान्वय इति ततः प्राक् गुणे साक्षात्परं परासाधारणेन द्रव्ये च साक्षात्सामान्यतः क्रियाजन्य
तः क्रियाजन्यफलाश्रयत्वादिविवक्षया भयत्र विभक्तिरिति भावः। वाक्यायान्यायात आकांक्षादिमूलकशक्त्या पश्चात् विभक्त्युत्पत्त्यनंतरं एवमिति द्वितीयादेः सामान्यतः क्रिया
संबंधज्ञानापेक्षत्वात्तज्ज्ञानमूलकद्वितीया युत्पत्तो गोपदार्थस्य वाहिकान्वयः पश्चादेव एवं च कर्मणोरेव विनोष्यविशेषणभावः ननु विशिष्टस्यैकमत्वमिति भावः यत्तु विभक्त्यर्थस्य
संबंधज्ञानापेक्षत्वात्तज्ज्ञानमूलकद्वितीयायुत्पत्तौ गोपदार्थस्य वाहीकान्वयः पश्चादेव एवं च कर्मणोरेव विशेष्यविशेषणभावः ननु विशिष्टस्यैकत्वमिति भावः गुणद्रव्ययोः परस्परान्वयबोधः एवं गां वाहीकमानयेत्या
क्रियाकारकसंबंधरूपत्वेन तयोः संबंधबोधः कृतिकृतइतिकृतेर्वाक्यापेक्षयान्तरंगत्वात्प्रथमं तयोरन्वयबोधः पश्चाद्गुणद्रव्ययोः परस्परान्वयबोधः एवं गां वाहीकमानयेत्यादौ
दावपीति केचित्तदर्थं व्याख्याय हृष्यन्ति गां वाहीकं पाठयेत्यादौ यत्र गौणार्थप्रादुर्भावं विना क्रियासंबंध एवासंभवी तत्र पूर्वमेव गौणत्वावगतेरत्वाद्यनापत्तेरिति तेन पराऽस्तं

विभक्त्युत्पत्तेश्च प्रयोगे गौणत्वनुपस्थितानामर्थानामितरान्वयेन प्रातिपदिकमात्रार्थेन पूर्वमन्वय इत्यस्य वक्तुमशक्यत्वात्तदाशाबोधद्वयकल्पने गौरवाच्चानुभवाच्च। अपदस्याप्र
योगेण वाडभिः सर्वत्र पदस्यैव गौणार्थस्य ग्रहणे अत्वनत्वं संपद्यते। अमहान्महान्भूतः स्तन्द्रवतीतिच्वौ भाष्यप्रयोगेत्वाद्यादेशादीर्घादीनां करणेन चास्त्यन्यायस्य पदकार्यमा
त्रविषयत्वे उपात्तविशिष्टरूपइत्यपि बोध्यम्। अतएवातद्रूपलिङ्गिः श्वशुरसहेतास्यायत्वमित्यर्थपिम्दति। किंचगामित्युक्ते सर्वाकियाप्रसक्तेसर्वाकियाप्रसक्तेत्वाद्यर्थतः तत्त्वस्य भाष्य
बलात् संस्कृत्यसंस्कृत्यपदोत्पत्तेस्तत्त्वं तेनार्थस्थ्येमभिसंबंधो भवतिदृतिद्विस्तत्त्वस्थभाष्याच्च। सामान्यतः क्रियाजन्यफलत्वादेव द्वितीयादिनियामकत्वेनमदुक्तव्याख्ये

उञः ऊँ इहकस्मादिति निपातसमाहारं मत्वप्रश्नः। यदयमिति। एकादेशे कृते आदिवद्भावात्संज्ञासिद्धिः इदरूपत्रयं साध्यं। उ इति। विति। ऊँ इति तच्चेक

उञ ऊँ। इहकस्मान्न भवति। आहो इति उताहो इति उञ इत्युच्यते न चात्रोञ्ञं पश्यामः उञोयमन्येन सह एकादेशः उञ्ग्रहणेन प्रगृह्य
ते। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। नोञ्ञ एकादेशाउञ्ग्रहणेन गृह्यत इति यदयमोदित्यादंतस्य निपातस्य प्रगृह्यसंज्ञां शास्ति। नैतदस्ति ज्ञाप
कं। उक्तमेतत् प्रसिद्ध्यर्थो यमारंभ इति दोषः खल्वपि स्यात् यद्युञेकादेशा उञ्ग्रहणेन गृह्यत। जानु उ अस्य रुजति जान्वस्य रु

योगेनसिद्धतिः एकयोगे त्युञ इति श्रुतिरादेशेन श्रुतत्वात्संबध्यते न प्रगृह्यसंज्ञयासातु निपातएकाजनाङिति नित्येवास्य भवति शाकल्यस्त्यत्नु हृत्या चा

वतस्योचित प्रयोजनमपि पक्षान्ये वार्थे मुख्ये गौणे वा प्रयुयुक्षति न तु प्रातिपदिकादिक्रमेणेति स्पष्टं च्यते पदकार्येष्विति। सामानाधिकरण्यादिति इदमुपलक्षणं पठनादिक्रिया
न्वयादित्यपि बोध्यम्। उञ उ प्रश्न इति। एवं चात्र तु आदेशः प्राप्नोतीति भावः संज्ञासिद्धिरिति निपातएकाजीत्यनेनेत्यर्थः स्थानिवद्भावेन तु नैतल्लभ्यं एकादेशस्यान्यत्र वृत्तिध
र्मत्वात् एकादेशस्यान्यत्र मात्र वृत्तिधर्मस्तु नायं उञितिसमुदायसत्त्वात्। तेनातादिवद्भावेन तद्रूपान्नतिदेशोपि न दोषः भाष्येयुञ इति सामान्येन ज्ञापकमिति भावः वल्ला
भावपक्षे ऊँ आदेशो न स्यादित्यपि दोषो बोध्यः प्य नित्ये वेति आदेशाभावपक्ष इत्यर्थः।

नतुवितीति। नचउइतीत्यस्य निरनुबंधकोकारमादायसिद्धत्वेन शाकल्यानुवृत्तिसामर्थ्यात्पक्षेवितीतिभविष्यतीतिवाच्यं मयपरत्वेकिम्वितीत्यादौमकारसहितनिरनुनासिकवकारघटितरू
प्राप्रसिद्धिप्रसंगात्। शाकल्यानुवृत्तिसामर्थ्यान्निपातेतिप्रगृह्यत्वाभावमूयइतिवत्तस्यासिद्धत्वेनेकोपस्थाचीतिवत्वेऽनुस्वारापत्तेःऽउइतीत्यतःसानुबंधकबोधस्यापिष्टत्वेनतदना
पत्तश्चेतिभावः अन्येतुअनेनप्रकारेणप्रगृह्यसंज्ञापवादत्वादेतदादेशविकल्पेऊइतिवितीसिध्यतिननुऊइतिअतोयोगविभागःनचापवादविशिष्टेकआदेशेअसतिनिपातेति
प्रगृह्यत्वंस्यात्। अमवर्त्तमानापवादस्योत्सर्गबाधकत्वाभावादतएवपारेमध्येइत्यव्ययीभावाभावेउत्सर्गःषष्ठीसमासोभवतीतिवाच्यम्। प्रगृह्यपदस्यसर्वत्रसाक्षादुद्देश्यसम
धस्यक्लृप्तत्वेनात्रविधेयविशेषणत्वेमानाभावात्सहविधानेनवाक्यभेदस्याप्यभावात्स्यानिवज्ञावेनचऊइत्यस्यप्रगृह्यकार्यबोध्यएवंचपक्षप्रगृह्यत्वाभावेघस्यतात्पर्यान्नि

चादेशेविकल्पितरूपद्वयंस्यात्उइति। ऊँइतिनतुवितीति। तदर्थमाह उञइतियोगविभागइति। उञइत्यत्रशाकल्यस्येतोप्रगृह्यमितिचानुवर्ततेतत्र

जति। जान्तस्यरुजतिमयउञोवोवेतिवत्वंनस्यात्। एवंतर्ह्येकनिपातईमेअथवाद्वावप्युकाराविमोएकोनुबंधकः। अ
परःसानुबंधकः। तत्रयोनानुबंधकःतस्यैषएकोदेशाःउञइतियोगविभागःउञइतियोगविभागःकर्त्तव्यः। ।

प्रगृह्यसंज्ञस्यैवशाकल्यस्यमतेविधीयतेनान्येषामितिस्मृत्यंतरानुसंधानद्वारेणविभाषासंपद्यतेउइतिवितीउइत्यत्रत्वयदिशाकल्यस्येतिनापेक्षतेतदाप्रगृह्य
स्यञोनित्यमादेशःस्यात्ततश्चवितिउँइतिइत्येतद्रूपस्यात्।तस्माच्छाकल्यस्यग्रहणानुवृत्याआदेशविभक्तिर्उपसिद्धेसतीत्रीणिरूपाणिसिद्ध्यंति। ।

तदभावेनिपातइत्यस्यप्रवृत्तिरित्याहुः। प्रगृह्यस्येति। अनुवर्त्तमानप्रगृह्यपदस्यादेशेनसंबंधेउञमात्रस्यनित्यंप्रगृह्यसंज्ञकस्यउभावस्यविधानापत्तौयोगविभागेनप्रग
ह्यसंज्ञाविधानस्यैवपथ्यपित्तेरनुवर्त्तमानप्रगृह्यपदषष्ठ्यंततयाविपरिणामयस्यानित्यासंबद्धइतिभावः। इएवेति। नचउइतीतिरूपमपिनिरनुबंधकोकारमादायसिद्धंसानुबंधकप्र
तीत्यनापत्तेःमयःपरत्वेकिम्वितीत्यादौमकारसहितेनिरनुनासिकवकारघटितरूपासिद्धिप्रसंगाच्चवस्तुतस्तुउञइत्यस्यानान्तानुवृत्तस्यायाधिकारादप्रगृह्यपूर्वैवप्रगृह्यमिति
चादेशविशेषणमेवातथैवभाष्यस्वरसादितिऊइतिउइतिचरूपेस्यातांनतुवितीतितदर्थंविकल्पानुवृत्तिस्तुइतिदीर्घोच्चारणात्प्रगृह्यपदस्यात्रसंबंधइतिसर्वमवदातम्। ॥

किमर्थोयोगविभागइति। प्रगृह्यत्वादेशयोःशाकल्यमतेएवप्राप्त्याएकप्रयोगएवप्रवृत्तिःस्यादेवंचऊइतिवितीतिचयोगविभागसामर्थ्याच्छाकल्यानुवृत्तिसामर्थ्याच्चतत्रयथाक्रमं
किंतुविकल्पमात्रंतात्पर्यं। ऊमितिविकल्पद्वयेनसकलेष्टसिद्धिरितिभावःएकत्वशाकल्यमतएवविकल्पःफलितःतदाहभाष्येशाकल्यस्यविभाषेति।शाकल्यमतेतुआदेशावि
कल्प्यत्वमनितिदर्शयतिप्रगृह्यसंज्ञादेशाश्चेतितन्मतेपर्यायेणोभयंसिध्यतीत्यर्थःननुप्रगृह्यमित्यस्यप्रथमांतस्यकथमुत्रइत्यनेनषष्ठ्यंतेनान्वयइत्यतआहयद्यपीतिफ

ऊँवाशाकल्यस्येति।शाकल्यस्यग्रहणेनैवफलंवाग्रहणेनप्रतिपादयतिएतदेवव्याचष्टे।शाकल्यस्यविभाषायथास्यादितिप्रगृह्यसंज्ञादेशाश्च

उञःशाकल्यस्याचार्यस्यमतेनप्रगृह्यसंज्ञाभवति।उइतिवितितुऊँउञःऊँइत्ययमादेशोभवतिशाकल्य
स्याचार्यस्यमतेनदीर्घोनुनासिकःप्रगृह्यसंज्ञकश्चऊँइतिकिमर्थोयोगोविभागःऊँवाशाकल्यस्य।शाक
ल्यस्याचार्यमतेनऊँविभाषायथास्यात्ऊँइति।उइति।अन्येषामाचार्याणांमतेनविति। ॥ ।

तत्रयद्यपिसर्वस्त्रेषुफलरूपतयानिर्देशात्आदेशेपिवप्रगृह्यशब्दोद्विवचनाद्यभिधेयन्तथापिहोञइतिषष्ठीनिर्देशात्स्वरूपपदार्थकःसंपद्यते

लरूपतयेतिफलंसंज्ञायाबोध्यतयासंज्ञिनःतेनचतद्बोधकंपदंलक्ष्यतेतद्रूपतयातत्समानविभक्तिकतयेत्यर्थः।द्विवचनाद्यभिधेयइतिबहुव्रीहिःप्रगृह्यशब्दवदभि
त्रेद्विवचनादितिबोध्यम्प्रगृह्यशब्दवत्वेनचद्विवचनादिप्रगृह्यपदाभिधेयमितिबोध्यम्।स्वरूपपदार्थकइतिउञोवाचकप्रगृह्यपदमित्यर्थादितिभावः।वस्तुतःपूर्व
त्रापिशब्दपरएवात्राशब्दार्थयोरभेदात्सामानाधिकरण्यं।पटःशुक्लइतिवत्शुक्लतेतुपटस्यशुक्लइत्यत्रबोकरीत्यावैयधिकरण्येनान्वयइतिनकश्चिद्दोषःकेचित्तु।प्रदेश
वृद्धिपराभिन्नाआदेचइतिउपस्थितिःसंज्ञावाक्येतुतथाशब्दबोधःद्विवचनाद्यभिधेयइत्यस्यद्विवचनादिविशेष्यकबोधजनकइत्यर्थःषष्ठीसमभिव्याहारेतुविशेष्यतयास्वरूप

[illegible]

ईदूतौ च। ईकारोकारात्मकसप्तम्यात्रसंभवं मत्वाह सप्तमीसहेत्यादि। तात्पर्यानुपपत्त्या च लक्षणेति भावः। सप्तम्यां वेति। सप्तमीतिपदं लुप्तसप्तमीकं व्याख्यास्यत इति भावः। जघन्यवृत्तिकल्प नापेक्षयेदं न्याय्यमिति तात्पर्यं लुप्तायामपीति। न लुमतेति निषेधस्तु अनित्यत्वान सप्तम्यां परत इत्यर्थेपीति भावः। ननु प्रत्ययग्रहणेन तदन्तविधौ इकाराद्यन्तं यत्सप्तम्यन्तमित्यर्थे प्र सयलक्षणेन सिद्धं सोमो गौरी इति तत्राह संज्ञेति। सप्तम्या एवेति सप्तमीपदस्य लुप्तसप्तम्यन्तत्वे सप्तमीसहचरितत्वाक्षणिकत्वं च न मानं सिद्धमेतिभावः यद्यपीकारोकारसप्तम्या

इदूतौ च सप्तम्यर्थे। ईदूतौ सप्तमीत्येवेति। सप्तमीसहचरितं यदीदन्तं सप्तम्यां वा परतस्तत्प्रगृह्यसंज्ञं भवतीत्येवं प्रत्ययलक्षणेन लुप्तायामपि सप्तम्यां सोमो गौरी अधिश्रित इत्यादौ भविष्यति प्रगृह्यसंज्ञेति प्रश्नः। लुप्तेति। संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिप्रतिषेधादसत्यर्थग्रहणे सप्तम्या एव संज्ञिनीत्वाद

ईदूतौ च सप्तम्यर्थे। ईदूतौ सप्तमीत्येव ईदूतौ सप्तमीत्येव सिद्धं नार्थोर्थग्रहणेन लुप्तेर्थग्रहणाद्भवेत् लुप्तायां सप्तम्यां प्रगृह्यसंज्ञा नूप्ता
प्नोति कसोमो गौरी अधिश्रितः इष्यते चात्रापि स्यादिति तच्चान्तरेणयत्नेन सिध्यतीत्येवमर्थग्रहणं। नात्र सप्तमी लुप्यते किं तर्हि पूर्वसवर्णो
च भवति। पूर्वस्य चेत्सवर्णोसौ वाडामभावः प्रसज्यते यदि पूर्वसवर्णत्रात् आमभावश्च प्राप्नोति एवं तर्हि आहायमीदूतौ सप्तमीति। न चास्ति सप्तमी
ईदूतौ न चवचना द्भविष्यति।

सत्त्वाच्च कार्याभावात् प्रत्ययनिमित्तं यत्रान्यस्य कार्यं विधीयते तत्रैव प्रत्ययलक्षणस्य सद्भावाद् गौरी इत्यत्राप्रसंगादर्थग्रहणं कृतेमर्थग्रहणे सति अर्थनिमित्तासंदे
यं भवति न प्रत्ययश्रवणनिमित्तेति लोपे सिध्यति। पूर्वसवर्ण इति सति च पूर्वसवर्णैकादेशवादिवन्नवा भवतीकारः सप्तमी सिद्धा संज्ञा आडामभावइति एकादेशं बाधित्वा डामो स्यात्।

रसंभव एव तत्र मानं यथापि वचनादित्यादिना तद्ध्वस्यतीत्यत्र तात्पर्यं। असत्त्वाच्च कार्याभावादिति। प्रगृह्यसंज्ञाकार्यं हि संधिकार्याभावफलप्रकृतिभावः लुप्तेषष्ठ्यर्थप्रसंगस्य
निरूपयितुमशक्यत्वेन संधिकार्यप्राप्त्यप्रकृतिभावानुपयोगात्तत्कार्याभाव इत्यर्थः। तदेवाह प्रत्ययनिमित्तमित्यादिना। पूर्वसवर्णइति सलक्षुपालुगित्यनेन एकादेशमिति। पु ॥ ॥
रत्वाङ्गाणादिगस्य बालीयत्वाच्चेति भावः। एवं च ङ्कते गौरीत्यादौ लुक आवश्यकत्वेन तदर्थमर्थग्रहणमिति तात्पर्यम्॥ ॥

संज्ञायामितीति। अत एवाग्रे भाष्ये जहत्स्वार्था हि वृत्तिरिति संगच्छते न च वाक्येन संज्ञानवगमादस्य नित्यसमासत्वेवाप्यामश्व इति विग्रहोनोचित इति वाच्यं वाक्यात्संज्ञिनो नवगमेन नित्यस
माससद्भावेपि न तद्विधायके वाग्रहणासम्बन्ध इति समासघटकीभूतानां तद्विषये विग्रहाभावेमानाभावात् ध्वनितं चेदं द्वितीयेतद्धीयति सूत्रे भाष्य इति तत्रैव निरूपयिष्यते। सप्तमी

ज्ञापकमिति। ईदूदेदित्यत्र तृतीय चतुर्थपक्षयोरित्यर्थः। इह प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणे यदि प्रत्ययलक्षणं स्यात् तदेदूतौ च सप्तमीत्येव सप्तमीसहचरितंस
प्तम्यां वा परतो यदीदूदन्तं तत्प्रगृह्यमिति प्रत्ययलक्षणेन लुप्तायामपि सप्तम्यां संज्ञा भविष्यतीति किमर्थग्रहणेन तत्क्रियमाणं प्रत्ययलक्षणाभावं सूचय
ति। संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधेरभावात्तेदन्तपक्षस्तत्र नैव स्थितम् इति ज्ञापनफलाभावात् आह। मा वेति। वाप्यश्वान घातिरिति सं

ज्ञापकं स्यात्तदन्तत्वे। एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः न प्रगृह्यसंज्ञायां प्रत्ययलक्षणं भवतीति किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं कुमार्यगारं कुमा
र्यगारं वधूरगारं वधूगारं प्रत्ययलक्षणेन प्रगृह्यसंज्ञा न भवति मा वा पूर्वपदस्य भूत् अथवा पूर्वस्य माभूदित्येवमर्थमर्थग्रहणं। वाप्यामश्वो वाप्यश्वः
नद्यामातिर्नद्यातिः अथ क्रियमाणेप्यर्थग्रहणे कस्मादेवात्र न भवति। जहत्स्वार्था हि वृत्तिरिति। अजहत्स्वार्थायां वृत्तौ दोष एव। अजहत्स्वार्थायां च न दोषः।

ज्ञायामिति समासे कृते सप्तमीसहचरितमीकारान्तं पूर्वपदमिति स्यात् प्रगृह्यसंज्ञेति तदर्थमर्थग्रहणं। अथेति। अस्त्येवात्र सप्तम्यर्थ इति प्रश्नः ॥
जहत्स्वार्थेति। समासस्यैवार्थवत्त्वात् पूर्वोत्तरपदयोर्वर्णवदानर्थक्यात्सप्तम्यर्थो नास्तीत्यर्थः॥

सहचरितमिति प्रत्ययलक्षणेनेति भावः। वर्णवदानर्थक्यादिति। संज्ञायामिति समासेऽस्य रूढिशब्दत्वादवयवार्थाप्रतीतेरिति भावः। वाप्यामश्व इति विग्रहप्रदर्शनं तु
रथंतरादिपराणां रथेनतरतीत्यादिविग्रहे प्रदर्शनवद्बोध्यम्। अत एव जहत्स्वार्था तु तत्रैव यत्र रूढिर्विरोधिनीति हृद्रुक्तं भाष्येऽथाजहत्स्वार्थायामिति सुप्सुपेति समासेन केवलयौगिके
त्यर्थः।

सर्वत्रैवेति। नन्वपुर्यीत्यादिभ्योङौ दीर्घत्वं न इत्यादेरोश्स्सुयोः पूर्वसवर्णदीर्घे चर्ई इ इदन्त सप्तमीसंभवात्क थमेतदिति चेन्न। ईदूत्सप्तमी प्रगृह्यं अयसः एतच्च द्विवचनमित्येव सिद्धे
स्थलान्तरेणाईइ, तौ सप्तमीति गुरुवचनसामर्थ्येन सप्तमीसहचरितग्रहणमिति भाष्याशयान्न दोष इति केचित्। तत्र न चास्ति सप्तमी ईदूतौ विति भाष्यासंगतेः तस्मादेतन्नाष्य
प्रामाण्यात्तेषामनभिधानमिति तत्त्वं। सरः शब्दादिति। सरशब्दस्यासुनं तत्त्वेनाद्युदात्तत्वेपि स्वरव्यत्ययादिति निरुक्तं सरसीशायान मित्यत्र सरसीत्यस्यांतोदात्तत्वं बोध्यं निरा

वचनादिति। सर्वत्रैव सप्तमी लुप्यत इति वचन सामर्थ्यात् सप्तमी शब्देन सप्तमी सहचरितस्य ग्रहणान्मुख्यकल्पना सम्भवे गौणीकल्प
नाश्रयेत इत्याश्रयणात् सिध्यतीति भावः मुख्यकल्पनासम्भवत्येवेत्याह यत्रेति। सरसीति। अत्र सरश्शब्दात्परस्य ङिशब्दस्य

वचनाद्यत्र दीर्घत्वं नेदं वचनाद्यत्र भ्यं। अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनं किं यत्र सप्तम्यादीर्घत्वमुच्यते इतिं न मुक्तं
सरसीशायानमिति। सति प्रयोजनमिह न प्राप्नोति सोमो गौरी अधिश्रित इति। तत्रापि सरसीयदि। तत्रापि सिद्धं कथमय
दि सरसीशब्दस्य प्रवृत्तिरस्ति अस्ति च लोके सरसी शब्दस्य प्रवृत्तिः कथं दक्षिणापथे हि महान्ति सरांसि सरस इत्युच्यन्ते॥ ॥

याङियाञिकारणमुपसंख्यानमिती कारे कृते भवतीकारः सप्तमीत त्रैव स्यान्न तु गौरी इत्यत्रेति भावः। सरसीयदीति। यदीति संभावना
या। तस्मात्स्थितमेतद्वचनात्सर्वत्र लुप्तायामपि सप्तम्यामभिविभविष्यतीति नार्थो ऽर्थग्रहणेन। ॥

कर्तृसंज्ञायार्थे यदि शब्दो तु पपन्न इत्यत आह सम्भावनायामिति। शास्त्राणि चेत्प्रमाणं स्युरिति वदसंदिग्धे संदिग्धवचनमिदमिति भावः सरसीशब्दोयदि ङीषन्तस्त
दान्तोदात्तत्वं न्याय सिद्धं अथ सुन उङा तु ङाङीषन्ता चेत्तु स्वरव्यत्ययादेवतत्त्वं शवचे ततो ऽलुकेवोक्तप्रयोगसिद्धे ङ्याङिति वार्त्तिके ईकारादेशो न विधीय इति भाष्याशयः॥
तस्मात्तु वक्रीत्या वचनसामर्थ्याल्लुप्तेपि सिद्धिः सप्तमी सहचरिते च प्रत्ययलक्षणेन बोध्यम्॥

प्रधानार्थमपीति। अस्य पदशक्ति समुदायशक्ति सहकारेण गृहीत शक्तिकाद्यापि पदात्स्वार्थे विशिष्ट प्रधानार्थस्ये वोपस्थितेरित्यर्थः तत्र समुदायशक्तिः संसर्गांशेएव। तदा हस्वार्थसंसृष्टे
त्यादि। विवेकान वगमात्पृथगनुपस्थितेरित्यर्थः पांसूदक मिलितं यथा संसृष्टमेव ज्ञानविशेषान तु पृथक्तया समासात्संसृष्टरूपोपस्थिति विषयो न तु पृथगित्यर्थः यावान्नित्य
स्य विवरणं केवलइति केवल्यं विवृणोति असंसृष्ट उद्धृत इति असंसृष्टत्वं विशेषणाग विशिष्टत्वम्। उद्धृतत्वं इतरविशेषणत्वमिति बोध्यम्। समुदायरूपार्थः पूर्वपदार्थ विशिष्ट

समुदायार्थ इति। वृत्तौ हि पूर्वपदं स्वार्थमप्यभिधत्ते प्रधानार्थमपीति स्वार्थसंसृष्टस्य प्रधानार्थस्याभिधानात्पांसूदकवत्स्वार्थस्य विवेकानवगमात्
समुदायार्थो वृत्तौ संसृष्टरूपेणैवाभिधीयते सप्तम्यर्थग्रहणेन यावानर्थो वाक्ये सप्तम्यते नाभिधीयते केवलो संसृष्ट उद्धृतस्तस्यैव ग्रहण

समुदायार्थोभिधीयते। ईदूतौ सप्तमी त्येव लुप्तेर्थग्रहणाद्भवेत्। पूर्वस्य चेत्सवर्णोसावाडाम भावः प्रसज्यते। वचनाद्य
त्र दीर्घत्वं तत्रापि सरसीयदि ज्ञापकं स्यात्तत्त्वेमावा पूर्वपदस्य भूत॥ दाधा घ्वदाप्। घुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं शिदर्थं घुसं ॥
ज्ञायां प्रकृति ग्रहणं कर्त्तव्यम्। दाधा प्रकृतयो घुसंज्ञा भवन्तीति वक्तव्यम्॥ ॥

मितिसमासेन भवति प्रगृह्यसंज्ञा। दाधाघ्वदाप्। दाधाशब्दयोर्घुसंज्ञा विधीयमाना रूपांतरयुक्तानां दोदेङ्धेटां न प्राप्नोतीत्याह घुसंज्ञायामिति।

उत्तरपदार्थोभिधीयते भिधानिपरस्पर सहकारेणोपस्थाप्यत इति भाष्यार्थः अर्थग्रहणसामर्थ्यात्सप्तम्यर्थमात्र पर्यवसन्नार्थकमर्थग्रहणमिति भावः गौरीत्यादौ लत्त्वे
वगौर्यादिपदानां सप्तम्यर्थपर्यवसन्नत्वम्। समभिव्याहृतपदांतरार्थानन्वयित्वेनोपस्थिति विषयत्वस्यैव सप्तम्यर्थ पर्यवसन्नत्वरूपात्तन चार्थग्रहणेपि गौरीत्याद्य
सिद्धिः सप्तम्यर्थ ईकाराद्यभावात्। इदाद्यंतमित्यर्थस्तु ईदूर्ध्वाभ्यां विशेष्याभावात इति वाच्यम् सामर्थ्याच्छब्दरूपं विशेष्यमादायतदंतविधिरिति भावः। दाधाघ्व। दाधाशब्दयोरि

विग्रहे प्राधान्यमस्ति तेन करणादिति भावः

...के वि

॥१२८॥

दोदेङ्धेटामेभजंतानामिति। एषांचात्रप्रकृतिवदनुकरणं भवतीतिन्यायादशितीतिप्रसज्यप्रतिषेधाश्रयणाद्घात्वमिति भावः। अत्रच पक्षेलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषानिर नुबन्धकपरिभाषादीनानप्रवृत्तिः सर्वेषांस्वरूपएवानुकृतत्वात् दारयतिधारयत्योश्चनातिप्रसंगः तयोरनुकरणे आत्वासंभवेन हृदधेङित्यनयोरनुयात्तत्वादीडो पिनहग्रहणे। एज्विषयाभावेन तदनुकरणेआत्वासम्भवात् इतिबोध्यम्। नन्वात्वभूतानामित्यस्यजातात्वानामित्यर्थेदाणादीनांसंज्ञानस्यात् निष्ठायाः पूर्व

किंप्रयोजनमिति। दोदेङ्धेटामेजंतानामनुकारणानिव्यवस्थाप्यात्वेकृतेदधातियच्छतिदधात्यनुकरणानांचैकशेषेकृतेद्वंद्वनिर्देशात्सिद्धा देदोङ्धेटामपिघुसंज्ञाकृतात्वानांचैषांस्थानिवद्भावेनसिद्धेतिप्रश्नः। आत्वभूतानामिति। भवतेः प्राप्स्यर्यदाधेषाडितिविभाषापितणिचः कर्त्तरिक

किम्प्रयोजनम्। आत्वभूतानामियंसंज्ञाक्रियतेसाआत्वभूतानामेवस्यात् अनात्वभूतानांन स्यात्। ननुचभूयिष्ठानिघुसंज्ञाकार्याणिआईधातुकेतच्चचैतेआत्वभूताहश्यन्ते। शिदर्थं शिदर्थंप्रकृतिग्रहणंकर्त्तव्यम्। शित्यात्वंप्रतिषिध्यतेतदर्थम्। प्रणिदयतेप्रणिधयतीति॥ ॥

मेणिवाक्प्रत्ययःतेनआत्वंभूताःइत्यर्थः ननुलक्षणेनकृतात्वाइतिविज्ञेयं। अस्याप्ययमभिप्रायः। एजंतानुकरणत्वेप्रमाणाभावात्तत्क्रियागौरवाच्चप्रयो गएवयेआकारांताःप्रयुज्यंतेतदनुकरणानामयमेकारोकानिर्देशःसामान्यानुकरणंवादाइतिधाइतिपृथक्पद निर्दिष्टमिति। प्रणिदयतमितिघुसंज्ञायांसत्यांनेर्गदेति [एत्त्वेन वर्त्ति]

निपातश्चस्यादतआह। भूवतेरिति। प्राप्तात्वानामित्यर्थः प्रमाणाभावादिति। प्रयोगार्थेत्वाच्चास्यस्योपस्थितप्रयोगस्यानुकरणसंभवतिअनुपस्थितेजंतानुकरणेप्रमाणाभावइत्यर्थः। गौरवाच्च तिदिङ्त्तजानात्वेकृतप्रणिदातेत्यत्रनेर्गदेतिणत्वापत्तेश्चेत्यपिबोध्यं एकशेषस्यसर्वदाधारूपाणामानंत्येनज्ञानासंभवादुर्ज्ञेयत्वमप्याहसामान्येति। ननुसमाहारद्वंद्वदापमित्यस्यादन्यत्र दाधाविंत्यस्यदतआहपृथक्पदमिति। सोस्त्वेयत्वेलोपेच निर्विसर्गासापुविकेतानांदोदतधारितिस्त्वेधेट्निवृत्त्यर्थदायग्रहणपर्यायेनवेनपाघुत्वंसुलभमितिमत्वावार्त्तिके शिदर्थमितिप्युक्तंभारद्वा

१६

घेतेर्देङोवेति। प्रकृतयइत्यस्यसोपेक्षत्वात्सहद्वंद्वादेरिति। प्रणितिच्यात्वभूताइत्यनेनउपदेशेआकारांताएवोच्यंतेतद्धिलक्षणास्त्वनात्वभूताइतिभावः प्रत्यासत्त्येति। एवंचैषामितिनापूर्वमितिभावः। एतत्सामर्थ्याद्विवला

प्रणिदातेति घेतेर्देङोवारूपंप्रणिधातेतिधेटः। लक्षणेति। लाक्षणिकेहिलक्षणानुसंधानद्वारेणप्रतिपत्तिर्बहिरंगा प्रतिपदोक्तेत्वंतरांगा। कथमिति। दाधाप्रकृतय इतिषष्ठीसमासःकर्मधारयोवाउभयथाप्यव्याप्तिरितिप्रश्नः। दाधाप्रकृतयइति। दीयतइत्यादावीत्वादेः आत्वभूतानामिति। दाण्दाञ्धाञ्ञाम्। प्रकृतय

भारद्वाजीयाःपठन्तिघुसंज्ञायांप्रकृतिग्रहणंक्रियतेशितविकृतार्थंघुसंज्ञायांप्रकृतिग्रहणंकर्त्तव्यंशिदर्थंविकृतार्थंचशितु दाहृतंविकृतार्थंखल्वपिप्रणिदाताप्रणिधाताकिंपुनःकारणंनसिध्यतिलक्षणप्रतिपदोक्तयोःप्रतिपदोक्तस्यैवेतिप्रतिपदंयेआ त्वभूतास्तेषामेवस्यात्लक्षणेनयेआत्वभूतास्तेषांनस्यात्। अथक्रियमाणेपिप्रकृतिग्रहणेकथमिदंविज्ञायतेदाधाः प्रकृतयइतिआहोस्विद्दाधाम्प्रकृतयइति। किञ्चातःयदिविज्ञायतेदाधाःप्रकृतयइतिसएवदोषःआत्वभूतानामेवस्यात् अनात्वभूतानांनस्यात्अथविज्ञायतेदाधाम्प्रकृतयइति। अनात्वभूतानामेवस्यादात्वभूतानांनस्यात्एवंतर्हिनैवंविज्ञाय तेदाधाःप्रकृतयइतिनापिदाधाम्प्रकृतयइतिकथंतर्हिदाधाघुसंज्ञाभवंतिप्रकृतयश्चैषामिति। तत्तर्हिप्रकृतिग्रहणंकर्त्तव्यम्। नकर्त्त व्यंइदप्रकृतमर्थग्रहणमनुवर्त्तते। क्वप्रकृतम्। ईदूतौचसप्तम्यर्थइति। ततोवक्ष्यामिदाधाघ्वदाप्। अर्थइति। ॥ ॥

श्चैषामिति। प्रत्यासत्त्यैषामितिलभ्यते। अर्थइति। एततद्वितीयंवाक्यंसन्निधानाच्चदाधामर्थेयोवर्त्ततेसघुसंज्ञाइतिप्रकृतीनामपिसिध्यतीतिभावः क्षणिकानामप्यनुकरणमलुमांस्यइतिनात्ययम्। नन्वेकवाक्यत्वेदारयत्यादेकदेशोनर्थकेव्याद्त्यर्थमेवतस्यात्तन्त्वन्यरूपप्रापकमतआहएतद्वितीयमिति अर्थवत्परिभाषयैवानर्थकव्यावृत्तेःसिद्धायांअर्थ

...कै॰ वि॰

॥१२८॥

भाष्ये प्रीणानीति। यथापितृभ्यः प्रीणातीत्यादौ न तु तत्रो भयान्वयाय प्रकृतिग्रहणद्वये कर्त्तव्ये ऽनैवकरणं प्रयुक्तमतआह तदुभाभ्यामिति। घुप्रकृतिमात्राब्दानां द्वंद्वे सन्निधाना विरोधाऽभयप्रकृतिर्न्द्वी

पत्युरस्तादिति। घुमाशब्दयोर्मध्ये प्रकृतिग्रहणं कर्त्तव्यं तदुभाभ्यामपि संभंत्स्यते ॥

नैवंशक्यं ददातिनासामानार्यासितिसतिदासतिमंहतिप्रीणातो प्रभृतीनाङ्कुरे तेषामपि घुसंज्ञा प्राप्नोति। तस्मान्नैवंशक्यमनुचे देवं प्रकृतिग्रहणं कर्त्तव्यम्। न कर्त्तव्यमेव। शिदर्थेन तावन्नार्थः प्रकृतिग्रहणेन। अवश्यं तत्रार्थं प्रकृतिग्रहणं कर्त्तव्यं प्रणिमयते प्रण्यमयुतेत्येवमर्थं तत। पुरस्ताद पकृष्यते। घुप्रकृतौ मा प्रकृतौ चेति। यदि प्रकृतिग्रहणं क्रियते प्रनिमिनोति प्रनिमीनातिअत्रा पि संप्राप्नोति। अथाक्रियमाणेपि प्रकृतिग्रहणे इह कस्मान्न भवति प्रनिमाता प्रनिमातुं प्रनिमातव्यमिति। आकारांतस्य ङि तोग्रहणं विज्ञायते यथैवतर्ह्यक्रियमाणे प्रकृतिग्रहणे आकारांतस्य ङितो ग्रहणं विज्ञायते। एवं क्रियमाणेपि प्रकृतिग्रहणे आकारां तस्य ङितो ग्रहणं विज्ञास्यते विकृतार्थेन चापि नार्थः दोष एव तस्याः परिभाषया। लक्षण प्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति॥ ॥

प्रनिमिनोतीति। मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि चेत्यात्त्वविधानाद्भवति माप्रकृतित्वमनयोः॥

तेरुति प्रणिदयते प्रणिमयत इति उभयत्रापि णत्वं सिध्यतीत्यर्थः। आत्वविधानादिति। एज्विषये इकारांतानामात्वविधानादिति भावः। भाष्ये एवं क्रियमाणेपीति। एन विधौ माङ्स्यतेति निर्देश्यमिति भावः। यद्यपि लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया मीनातिमिनोत्यादेशानां ग्रहणाभावे वक्तुं शक्यः स्तथापि मेङो ग्रहणवारणाय गामादाग्रहणेष्वविशेष इत्युक्तेर्माग्रहणात् दप्रकृतिमानेद

सामान्येति। एतत्सूत्रगृहीतदाधापेक्षयापरिभाषागृहीतगाद्यपेक्षया परिभाषाद्वयापेक्षयाचेत्यर्थः। निरनुबंधकेति। सत्त्वदोऽवखंडन इत्ययं। धेट्पीतिअन्यथास्यलाक्षणिकत्वात् ग्रह णाप्रसक्तेः यत्तु सानुबंधकत्वादितिता। न निरनुबंधकस्य धाइत्यस्याप्रसिद्धत्वात् यत्तदा विषमेवतद्ज्ञापकमन्यन्ते तन्मतेधेङ्शज्ञापकान्तरमाह। दोदद्धिति। समान

गामादाग्रहणेष्विति। अस्यचार्थस्यदैपः पित्वमदाबितिप्रतिषेधेसामान्यग्रहणार्थलिंगं अन्यथास्यलाक्षणिकत्वादनग्रहणं न भविष्यतीति किं प्रति षेधार्थेन पित्वेनो सामान्यापेक्षयाच निरनुबंधकग्रहणे इति लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति च परिभाषाद्वयानुपस्थानमिह ज्ञापयतीति धेटोपि सिध्यति। दोदद्घोरित्यत्र चदद्इत्येतत धेटू निवृत्त्यर्थं सतध ट्रोघुसंज्ञां ज्ञापयति। नहिदधातिनिवृत्त्यर्थमिदं स्यात् तत। अस्यद धातेर्हि रितिह्यादेशविधानाद्भावा

गामादाग्रहणेष्वविशेष इति। समानशब्दप्रतिषेधः। समानशब्दानाम्प्रतिषेधो वक्तव्यः प्रनिदारयति। प्रनिधारयति। दाधाः घुसंज्ञा भवंतीति घुसंज्ञा भेव प्राप्नोति समानशब्दाप्रतिषेधार्थवद्ग्रहणात् समान शब्दानामप्रतिषेधः अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः घुसंज्ञा कस्मान्न भवति। अर्थवद्ग्रहणात् अर्थवतोर्दाधोर्ग्रहणे

प्रसंगात्। समानशब्दानामिति। समानश्रुतीनामित्यर्थः प्रनिदारयति प्रनिधारयतीति। दृङ् धृङो णिचि दृङावाकारे कृते तदा शब्दो संपद्येते तौ चार्थवंतौ प श्चात्तु रपरत्वं क्रियमाणमागमभक्तत्वादन्यत्वं न करोतीति प्राप्तिः। अर्थवद्ग्रहणादिति। अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येत्यस्य स्वरूपमित्यनेन ज्ञापितत्वात्। उ रण्रपर इति चाण्विधीयमान एव रपरो भवतीति। वृद्धिः क्रियमाणा आरपरा न भवतीति दाशीरेनार्थवत्त्वं न तदवयवयोरिति नास्ति घुसंज्ञा॥ ॥ ॥

नत्वनार्थ इत्याह श्रुतीनामिति। तौ चेति। एते नानर्थकत्वात्तयोर्घुत्वं नेत्यपास्तं पश्चादिति। प्रणिदापयतीत्यत्र पुगीवेति भावः। अगमभक्तत्वात् आगमस्वरूपत्वात्। अभ्युपगम्येति।

आदावितिप्रतिषेधोऽर्थेनदेप:प्रियत्वेनदोदिदित्यनेनचपरिभाषामात्रात्तुपस्थानज्ञापनसंभवादितिभाव:किंत्विति तयोरेवक्रियावाचित्वादितिभाव: भाष्येतूङुणीभूत इतियमुदित्यागमोविहितसतूङुणीभूत: शाल्लेणतदवयवत्वेनबाधितोस्तद्ग्रहणेनतद्ग्राहकेणतद्बाधकेनग्रहस्तेबाध्यतआगमविशिष्टइतिपरिभाषार्थ:तदाहरूपध्वात्मकस्येतितेनदाधाराभ्योवृत्ति:स्तविता अपचयइतिदृष्टान्तार्थ अंतरंगत्वा

दिति अनुपसर्गादिति।अभ्युपगम्यघुसंज्ञांदोषंपरिहरति।घुसंज्ञकापेक्षयायस्योपसर्गत्वमस्मात्परस्यनेर्घपरतोणत्वंविधीयते अत्रदाधापेक्षयानास्तिप्रत्राद्वसो पसर्गत्वंकिंतुदाधारोरपेक्षयेत्यदोष:।इहापितर्हीति।अत्रापिघुकिरूतेपूर्वांशांतोर्थवान्नकेवलोदाशब्द:पुगन्तमेवचप्रत्युपसर्गत्वंनदाशब्दप्रतीतिप्रश्न:।नवार्थ वतइतिजब्धात्मकस्यभावस्यनिमित्तवशादुपचयापचयौव्यपदेशहानिंनकुरुत:यथादेवदत्तांगाधिक्यागच्छेदोइहाप्यंतरंगत्वात्कृतायांदाधोर्घुसंज्ञायां अप

अनुपसर्गाद्धा अपवायक्रियायुक्ता:प्रादयस्तंप्रतिगत्युपसर्गसंज्ञेभवत:।नचैतौदाधौप्रतिक्रियायोग:।इहापितर्हिनप्राप्नोति प्रणिदाप यति।प्रणिधापयतीति। अत्रापिनैतौदाधावर्थवंतौनाप्येतौदाधौप्रतिक्रियायोग:।नवार्थवतोह्यागम॥ ॥

आदुत्पन्न:पुगागमोघुव्यपदेशंनननिवर्त्तयतिनाप्यर्थवत्त्वमित्यदोष: अनर्थकस्याप्यागमोव्यपदेशहानिंनकरोतियथासत्यपिरेफेअकाराकारयोर्गुणावृ: द्विव्यपदेशाहानि: इहत्वर्थवतोर्ग्रहणादर्थवतइत्युक्तंयदाप्रकृत्यर्थ:प्रणाविच्यतेतदारूपपरिहार:।परार्थविशेषणत्वेतुप्रस्यदाधोप्रत्यनुपसर्गत्वाणत्वंनभवत्येव

दिति।इदंयथोद्देशेकार्यकालेतुणत्वदेशासंज्ञा:सिद्धास्यादितिबोध्यम।वस्तुत:कार्यकालपक्षेपूर्वंयुगपत्प्रवृत्तावपिदापोदाशब्देनग्रहणात।घुत्वंसुलभमेवेतिचिंत्यम घुव्यप देशंननिवर्त्तयतिनाप्यर्थवत्त्वमितीति।स्वविशिष्टतयोरानयनादितिभाव: आकाराकारयोरितिरेफविशिष्टयोरित्यर्थ: इहत्वितिघुसंज्ञासूत्रेइत्यर्थ: अंत्रेदंबोध्यम।आगावयवोकार स्यमुग्विधायकानमुगितिसूत्रारंभसामर्थ्यनक्वचिद्गुणग्रहणेनास्या:प्रवृत्ति:तेनदिदीयेइत्यादौयणादिकंन अयमेवार्थोनाभ्याऽर्थवतग्रणेनध्वन्यतइत्याहु:॥ ॥

त्वादेवदीर्घादिविषयेतत्त्वमितिभाव:।ननुदिवउदित्यत्रतकालग्रहणंनस्यादतआहतपरस्त्वेचेति आदिनाचतुर्मात्रग्रहणंनन्वोमभ्यादानेइत्यादीनांतरतमपरिभाषासंस्कृतेनैचस्रुप्लुतविधानादनचूत्वे पितेषाप्लुतसंज्ञाभविष्यतीत्यतआहतत्रैचामितितान्यामपितेषांयथाकथंचिदांतरतम्यपरिभाषत्वादितिभाव:भाष्येइ एकारइतिमात्रिकत्वेनाधत्वसमाश्रावाचिनोपुस्त्वमतएवभाष्यप्रामाण्यात भाष्येतेनाप्ये नइकव्यमित्यत्रएतच्छब्देननियामकस्त्वंपराम्रश्यते।स्त्वारंभाप्नुतीति विश्लिष्टेतिउपजभ्यमानेत्यर्थ:।संश्लिष्टेविस्पष्टमनुपजभ्यमानेत्यर्थ:।एवंचेडु·विषयेनावर्णप्राप्ति: अर्थेडोस्तु तपरनिर्देशनचूलात्ह्रस्वत्वमेवनेतिभाव:।एडो:प्लुडेतालव्यत्वमेवेतिनतयो:स्थानेवर्णप्राप्तिरितितत्त्वंसंश्लिष्टावर्णाविति केयटस्याप्यत्रैवतात्पर्य।भाष्येप्रत्याख्यायतएतदितिएततूऐजूवि

समा